विहरतिचविमोहात्तेषुनानात्मबुद्ध्याश्रुतिविदितसतत्त्वंतत्परंब्रह्मवंदे ॥ १ ॥ प्रसि
श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ सदभयनिजपूर्णानंदसंवित्प्रतिष्ठंयदिहनिजमहिम्नाविश्वरूपाणिबिभ्रत् ॥ ॥ २ ॥ उत्पत्तिप्रकरणेयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादीनांसर्वेषांसृष्टिप्रतिपादकवाक्यानामद्वये
द्धचित्रवैधर्म्यंजगच्चित्रस्यवर्ण्यते ॥ सांख्यादिमतमुन्मृज्यसाध्यतेब्रह्ममात्रता ॥ २ ॥ इदानीं येनजातानिजीवंति येनद्यौःपृथि
ब्रह्मणिजगदध्यारोपप्रदर्शनद्वारातटस्थलक्षणतयातात्पर्यविश्रांतिप्रदर्शनमुखेनजगज्जीवादिभेदंनिरस्यप्रत्यग्ब्रह्मैकरस्यंव्युत्पादितम् ॥ भीषास्माद्वातःपवते एकोदाधारभुवनानि
वीदृढा एतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतः कोह्येवान्यात्कःप्राण्याद्यदेषआकाशआनंदोनस्यादेषह्येवानंदयाति सदेवसोम्येदमग्र
विश्वा यएकोजालवानीशतईशनीभिःपरमशक्तिभिः अनुज्ञाताह्ययमात्मास्यसर्वस्यस्वात्मानंदधातीत्यादिसांप्रतिकजगत्स्थितिनिर्वाहकताप्रतिपादकश्रुतीनां चपुरुषमतिवैचित्र्यप्रभवनानातात्पर्यौत्प्रेक्षणयुक्तभ्रांतिवैचित्र्यनिरासेनस
आसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिप्रलयकालिकजगत्सत्तानिर्वाहकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथोत्पत्तिप्रकरणादनंतरमिदंशृणु ॥ स्थितिप्रकरणंराम ज्ञातंनिर्वाणकारियत् ॥ १ ॥ एवंतावदिदंविद्धिदृश्यं
जगदितिस्थितम् ॥ अहंचेत्याद्यनाकारंभ्रांतिमात्रमसन्मयम् ॥ २ ॥ अकर्तृकमरंगंचगगनेचित्रमुत्थितम् ॥ अद्रष्टृकंचानुभवमनिद्रं
स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥ भविष्यत्पुरनिर्माणंचित्तसंस्थमिवोदितम् ॥ मर्कटानलतापांतमसदेवार्थसाधकम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मण्यनन्यदन्याभमंब्वावर्त
वदास्थितम् ॥ संद्रूपमपिनिःशून्यंतेजःसौरमिवांबरे ॥ ५ ॥ रत्नाभापुंजमिवखेदृश्यमानमभित्तिमत् ॥ गंधर्वाणांपुरमिवदृश्यंनित्यमभि
त्तिमत् ॥ ६ ॥ मृगतृष्णांबुवदसत्यंसत्यवत्प्रत्ययप्रदम् ॥ संकल्पपुरवत्प्रौढमनुभूतमसन्मयम् ॥ ७ ॥ कथार्थप्रतिभानात्मनक्वचित्स्थित
मास्थितम् ॥ निःसारमप्यतीवांतःसारंस्वप्नाचलोपमम् ॥ ८ ॥

जगत्स्थितिप्रकरणमारभमाणोभगवान्वसिष्ठःसंगतिप्र
चिदानंदैकरसेब्रह्मणिसच्चिद्रूपतोपपादनेनतटस्थलक्षणतात्पर्यपर्यवसानप्रदर्शनमुखेनापिविस्तरोपपादितंब्रह्मैक्यज्ञानंस्थिरीकर्तुंस्थितिप्रकरणमारभमाणोभगवान्वसिष्ठःसंगतिप्र
दर्शयन्प्रतिजानीते ॥ अथेति ॥ उत्पत्तेःस्थितिहेतुत्वाद्धेतुतासंगतिरितिभावः ॥ एवमेककार्यत्वसंगतिरप्यस्तीत्याशयेनाह ॥ ज्ञातमिति ॥ आनंतर्याधिकारपरोप्यथशब्दःशंख
वीणामृदंगध्वनिवत्स्वरूपतोमंगलमेवेतिप्रकरणादौमंगलमप्याचरितंबोध्यम् ॥ १ ॥ जगदुत्पत्तौमिथ्यात्वप्रदर्शनायव्युत्पादितान्यायाःस्थितावपितुल्याइत्यतिदेशेनदर्शयति ॥
एवंतावदित्यादिना ॥ २ ॥ अकर्तृकंहेतुकरणोपकरणसंपन्नलेखकशून्यम् ॥ अरंगमुपादानरंजकद्रव्यशून्यम् ॥ गगनेइत्यनेनाधारभित्त्यादिशून्यतापिचित्रस्यदर्शिता ॥ द्रष्टुर
पिदृश्यांतःपातादद्रष्टृकम् ॥ मोहनिद्रयाप्रमातुरभिभवेपिसाक्षिणोनभिभवादनिद्रम् ॥ ३ ॥ मर्कटैःकल्पितोऽनलोगुंजागैरिकादिसंचयरूपस्तत्तापोंतोदृष्टांतोयस्य ॥ तेनापितेषां
शीतनिवृत्तिरितिप्रसिद्धेत्याशयेनोक्तमसदेवार्थसाधकमिति ॥ ४ ॥ सौरंतेजआलोकोनत्वातपः ॥ ५ ॥ अभित्तिमदनाधारम् ॥ ६ ॥ प्रौढंविस्तृतम् ॥ स्फुटमनुभूतमितिवा
॥ ७ ॥ कविकल्पितकथार्थनगरपर्वतादिसंस्थानप्रतिभानमिवात्मास्वरूपंयस्य ॥ क्वचिदपिदेशेकालेवानस्थितमितिहेतोरस्थितमसत् ॥ अंतःसारमतिदृढम् ॥ ८ ॥

१ तद्रूपमित्यपिपाठः २ दृश्यमानमित्यपिपाठः

अवाङ्मुखीकृतेंद्रनीलमहाकटाहाकारभासुरम् ॥ यावदपस्थंतावदलमातपनिरोधादिसमर्थम् ॥ क्षेतुमशक्यमक्षतमविच्छिन्नंच ॥ ९ ॥ व्योममलस्यकालिम्नोवर्णःस्निग्धता ॥ राहोःशिरइतिवद्वा ॥ व्योमतलस्येतिपाठेस्पष्टम् ॥ अर्थनिष्ठंभोगलक्षणार्थक्रियाकारि ॥१०॥ अरसंशुष्कंनिर्मकरंदंच ॥११॥ असत्यंस्वतः ॥ अवास्तवंफलतोपि ॥ सारोमक रंदपरागादिः ॥ १२ ॥ पिंडग्रहोमूर्त्ततातच्छून्यम् ॥१३॥ परस्यपरमात्मनआमर्शेनेपद्विचारेणापि परस्यान्यस्यवाप्यातपजनादेरामर्शेनेपदभिघातेनापिच ॥ कदलीस्तंभःकद लीतरुः ॥ १४ ॥ स्फुरितेक्षणेनाक्षिरोगविशेषेण ॥ अभवद्रूपमसंभवद्रूपम् ॥ १५ ॥ आभोगिकल्पिताकारम् ॥ रसआपातरमणीयतातदात्मकमप्यरसंपरिणामकटुकम् ॥

भूताकाशमिवाकारभासुरंशून्यमात्रकम्॥शरदभ्रमिवाग्रस्यमलमक्षयमक्षतम्॥९॥वर्णोव्योममलस्येवदृश्यमानमवस्तुकम्॥स्वप्नां गनारताकारमर्थनिष्ठमनर्थकम्॥१०॥ चित्रोद्यानमिवोत्फुल्लमरसंसरसाकृति॥ प्रकाशमपिनिस्तेजश्चित्रार्कानलवत्स्थितम्॥ ११ ॥ अनुभूतंमनोराज्यमिवासत्यमवास्तवम्॥ चित्रपद्माकरइवसारसौगंध्यवर्जितम्॥ १२॥ शून्येप्रकचितंनानावर्णमाकारितात्मकम्॥ अपिंडग्रहमाशून्यमिंद्रचापमिवोत्थितम्॥ १३॥ परामर्शेनशुष्यद्भिर्भूतपेलवपल्लवैः॥ कृतंजडमसारात्मकदलीस्तंभभासुरम्॥ १४॥ स्फुरितेक्षणदृष्टांधकारचक्रकवर्त्तनम्॥ अत्यंतमभवद्रूपमपिप्रत्यक्षवत्स्थितम् ॥ १५॥ वार्बुद्बुदमिवाभोगिशून्यमंतःस्फुरद्वपुः॥ रसा त्मकंचाप्यरसमविच्छिन्नक्षयोदयम्॥ १६॥ नीहारइवविस्तारिगृहीतंसन्नकिंचन॥जडशून्यास्पदंशून्यंकेषांचित्परमाणुवत्॥ १७॥ किंचिद्भूतमयोस्मीतिस्थितंशून्यमभूतकम्॥ गृह्यमाणोप्यसद्रूपोनिशाचरइवास्थितम्॥१८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महाकल्पक्षये दृश्यमास्तेबीजइवांकुरः॥ परेभूयउदेत्येतत्तत्तएवेतिकिंवद॥१९॥ एवंबोधाःकिमज्ञाःस्युरुतज्ञाइतिचस्फुटम्॥ यथावद्भगवन्ब्रूहिसर्व संशयशांतये॥ २०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इदंबीजेंकुरइवदृश्यमास्तेमहाशये॥ब्रूतेयएवमज्ञत्वमेतत्तस्यास्तिशैशवम्॥ २१॥

तदेवप्रपंचयति ॥ अविच्छिन्नेति ॥ क्षयोदयाजन्ममरणानि ॥ १६ ॥ सांख्यानांकेवलजडात्मकं जडशून्यमविद्यातदास्पदंवेदांतिनां शून्यंमाध्यमिकानां क्षणिकत्वात्का लतःपरमाणुवद्योगाचार्याणां कालतोदेशतश्चपरमाणुवत्सौत्रांतिकवैभाषिकयोः देशतएवपरमाणुवत्कणादगौतमीययोः अनियतस्वभावपरमाणुवदार्हतानामितिवादिभिर्बहु धाविकल्पितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ बाह्येजगत्युक्तन्यायमाध्यात्मिकेपिदर्शयन्नाह ॥ किंचिदिति ॥ १८ ॥ नन्वेवंजगत्स्वतःसत्ताशून्यंब्रह्मसत्ताचजगन्नस्पृशतितदासदेवसोम्ये दमग्रआसीदित्यादीनांसत्कार्यवादिश्रुतीनां [illegible] मन्यमानोरामः पृच्छति ॥ महाकल्पेति ॥ इतियद्व्यासादिभिरुक्तंतत्कि

[illegible]व्यः किंतत्सत्तासामान्येनास्ति उतवीजादिसत्तया उतांकुरादिसत्तया ॥ आद्यतदंकुरादि[illegible]
एतद्वक्ष्यमाणयुक्तिजातंशृणु ॥ कारणेप्रागुत्पत्तःकार्यमस्त ॥ अस्त्विष्टापत्तिरितिचेत् एतदंकुरादिक्षेत्रेअंकुरितवीजेदृष्टमेववास्त
असंबंधोयस्यतथाविधम् ॥ सामान्यसत्तायाःसर्ववस्तुसाधारण्याज्जायमानांकुरादेःसर्वत्रसंबंधप्रसंगइत्यर्थः ॥ विशेषानिरूपणान्नविद्यतेसंबंधो
वं कुसूलस्थवीजेशिलाशकलेवाभ्रांतिदृष्टमवास्तवमित्येतत्कथमित्यर्थः ॥ द्वितीयेपिवीजसत्तायाअंकुरसंबंधस्यघटपटादिसंबंधस्यचस्वरूपतोविशेषानिरूपणान्नविद्यतेसंबंधो
यस्यतदसंबंधंकिंवस्तुयद्वीजेनस्यादिति ॥ व्रीह्यादिवीजेसर्वजगत्सत्वप्रसंगः ॥ इष्टापत्तावंकुरितवीजेंकुराद्येववास्तवंनघटपटादीत्येतत्कथमित्यर्थः ॥ तृतीयेप्यंकुरस्वरूपसत्तया किंचसाधा
वीजसंबंधस्यघटादिसंबंधस्यचविशेषानिरूपणादसंबंधंकिंवस्तु ॥ सर्वत्रांकुरसद्भावप्रसंगइत्यर्थः ॥ इष्टापत्तौवीजादावेवांकुरादिवास्तवंनान्यत्रेत्येतत्कथमित्यर्थः ॥ विपरीतइति ॥ २२ ॥
रणसत्तयाअसाधारणमंकुराद्यस्तिकारणसत्तयाकार्यमस्तिकार्यसत्तयाचकारणमस्तीतिपक्षत्रयेप्युक्तिसंभवाघटनाद्विपरीतएवायंबोधइत्याशयेनाह ॥

शृण्वेतत्किमसंबंधंकथमेतदवास्तवम् ॥ विपरीतोबोधएपवक्तुःश्रोतुश्चमोहकृत् ॥ २२ ॥ वीजेकिलांकुरइवजगदास्तइतीहया ॥ बुद्धिःसा
सत्प्रलापार्थमूढाशृणुकथंकिल ॥ २३ ॥ वीजंभवेत्स्वयंदृश्यंचित्तादींद्रियगोचरम् ॥ यवधानादिधान्यानियुक्तःपत्रांकुरोद्भवः ॥ २४ ॥ स
नःपष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादतितरामणु ॥ वीजंतद्भवितुंशक्तंस्वयंभूर्जगतांकथम् ॥ २५ ॥ आकाशादपिसूक्ष्मस्यपरस्यपरमात्मनः ॥ सर्वाख्या
नुपलंभस्यकीदृशीवीजताकथम् ॥ २६ ॥ तत्सूक्ष्ममसदाभासमसदेवाद्यतादृशम् ॥ कीदृशीवीजतातत्रवीजाभावेकुतोंकुरः ॥ २७ ॥ गग
नांगादपिस्वच्छेशून्येतत्रपरेपदे ॥ कथंसंतिजगन्मेरुसमुद्रगगनादयः ॥ २८ ॥ नकिंचिद्यत्कथंकिंचित्तत्रास्तेवस्तुवस्तुनि ॥ अस्तिचेत्त
त्कथंतत्रविद्यमानंनदृश्यते ॥ २९ ॥ नकिंचिदात्मनःकिंचित्कथमेतिकुतोथवा ॥ शून्यरूपाद्व्टाकाशाज्जातोद्रिःक्वकुतःकदा ॥ ३० ॥

सत्प्रलापार्थंप्रलयेजगत्सत्वेदृष्टांतोपन्या
किंचवीजेंकुरइवप्रलयेजगदस्तीतिदृष्टांतोविषमः कूटस्थचिदेकरसस्यात्मनोवीजत्वस्यैवासंभवादित्याशयेनाह ॥ वीजइत्यादिना ॥ तथाचतत्रांकुरा
सार्थंयाबुद्धिःसामूढाभ्रांतिः ॥ दार्ष्टांतिकवैषम्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ वैषम्यमेवस्फुटयति ॥ वीजमित्यादिना ॥ यवधानाःसतुषयवास्तदादिर्वीजंदृश्यंदर्शनार्हम् ॥ तथाचतत्रांकुरा
द्यन्वयव्यतिरेकस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्सावयवत्वात्परिणामिस्वभावत्वादंकुरवैजात्यभेदनिर्वाहकजातिसंस्थानादिभेदवत्वाच्चयुक्तोंकुरादिवीजभावइत्यर्थः ॥ २४ ॥ दार्ष्टांतिकेतुन
तथेत्याह ॥ मनइति ॥ स्वयमेवभवतिस्वयंभवत्येवेतिचस्वयंभूःकूटस्थाद्वितीयचिदात्मा ॥ तथाचयस्यवीजत्वमेवदुर्घटंदूरेतत्रजगतःस्वसत्तयास्थितिरितिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥
एवंतत्त्वज्ञदृशावीजत्वासंभवमुक्त्वाअज्ञदृशापितस्यतदसंभवमाह ॥ तदिति ॥ वस्तुतःअतादृशंसदेकरसमपिसूक्ष्मत्वादज्ञदृशाअसदाभासमित्यसदेवेत्यर्थः ॥ अंकुरोजगदंकुरः
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नकिंचिदात्मनःअथातआदेशोनेतिनेतीतिसर्वनिषेधात्मनः ॥ ३० ॥

१ युक्तस्तत्रांकुरोद्भवइत्यपिपाठः

२ शक्यमित्यपिपाठः

चिदकरससत्तायाजडानेकरससत्ताप्रतिपक्षत्वादपितत्रनजगत्सत्तासंभावितेत्याह ॥ प्रतिपक्षेइति ॥ ३१ ॥ ननुमास्तुभेदेनसत्तदैक्येनतुस्यात्तत्राप्याह ॥ तदतद्रूपयोरिति ॥ चिदचिद्रूपयोरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नाकारेअनाकारे ॥ नायंनञ्किंतुनशब्दोन्यःप्रतिषेधार्थःसमस्यते ॥ ३३ ॥ किंचायंसांख्यादिभिःकल्पितःकारणेजगत्सद्भावःसकिंलौकिकप्रमाणबलादुतसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिबलात् नाद्यइत्याह ॥ देशांतरेइति ॥ यद्बुद्ध्यादिसर्वेंद्रियशक्तिदृश्यंघटपटादितदधिकरणदेशाद्देशांतरेतदधिकरणकालात्कालांतरेचसाक्षात्स्वयंद्रष्टरिनरांतरेवाद्रष्टरिसत्यसनिचतत्तद्विधप्रत्यक्षानुमानादिबुद्धिवृत्तिलक्षणेबोधेनास्त्येवनभात्येवतद्दृश्यादर्शनादियोग्यानुपलब्धिवशान्नकिंचिदसदेवेतिसर्वैप्रामाणिकैरुच्यते ॥ अतःसर्वलौकिकानुपलंभविरुद्धंप्रलयेजगत्सद्भावकल्पनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ नद्वितीयोपीत्याह ॥ कार्यस्येति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदितुकार्यंकारणयोर्द्वैसत्तेप्रतीयेते ॥ एकमेवाद्वितीयमितिवाक्यशेषविरोधात् ॥ तत्रैतद्विमृश्यताम् किंकार्यमेवसत्तत्कार्यसत्यमेवकारणतांप्रयातंकारणेआरोपितंश्रुति

कथंकिंचिदास्तेच्छायातपेयथा ॥ कथमास्तेतमोभानौकथमास्तेहिमोऽनले ॥ ३१ ॥ मेरुरास्तेकथमणौकुतःकिंचिदनाकृतौ ॥ ...रैक्यंकच्छायातपयोरिव ॥ ३२ ॥ साकारवटधानादावंकुराःसंतियुक्तिमत् ॥ नाकारेतन्महाकारंजगदस्तीत्ययुक्तिकम् ॥ ३३ ॥ यच्चनरांतरेचबुद्ध्यादिसर्वेंद्रियशक्तिदृश्यम् ॥ नास्त्येवतत्तद्विधबुद्धिबोधेनकिंचिदित्येवतदुच्यतेच ॥ ३४ ॥ कार्यस्यतत्कारणतांप्रवक्तीतियस्तस्यविमूढबोधः ॥ कैर्नामतत्कार्यमुदेतितस्मात्स्वैःकारणाद्यैःसहकारिरूपैः ॥ ३५ ॥ दुर्बुद्धिभिःकारणकार्यभावंसंकल्पिरेव्युदस्य ॥ तदेवतत्सत्यमनादिमध्यंजगत्तदेतत्स्थितमित्यवेहि ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेक्षोपायेषुस्थितिप्रकरणेजन्यजनिनिराकरणंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

र्वक्तीतिवाकारणमेवसत्तत्सत्त्वमेवकार्येआरोपितमितिश्रुतिर्वक्तीतिवा ॥ अथवासदेवसन्तत्सत्त्वैवकार्यकारणयोरारोपितेति ॥ तत्रतस्यसांख्यस्यबोधःसआद्यपक्षानुसारीचेत्सविमूढबोधोभ्रमएव ॥ वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यादिकार्यानृतत्वपरश्रुत्यननुगुणत्वात्कारणानृतत्वापादकत्वेनस्वसिद्धांतबाधकत्वाच्चेत्याशयेनाह ॥ कैर्नामेति ॥ कारगानांगुणानामेवानृतत्वेतन्महदादिकार्यंकैःकारणैरुदेत्युत्पद्यतेनाम ॥ कारणेअसतिकार्यस्योत्पत्तुमेवाशक्तेरित्यर्थः ॥ अतएवनद्वितीयोपि ॥ कार्येअसतितत्तत्कारणतायाअनेतद्द्वितायानिरूपयितुमशक्तेरितिपरिशेषात्तृतीयकल्पएवश्रुत्यभिप्रेतोयुक्तश्चपरिणामःसदित्याह ॥ तस्मादित्याद्युत्तरश्लोकेन ॥ ३५ ॥ तस्मात्कार्यकारणभेदसत्यतायाःश्रुत्यसंगतत्वाद्दुर्बुद्धिभिःसांख्यादिभिःसंकल्पितंकारणकार्यभावमुपादानोपादेयभावंस्वैःस्वीयैःसहकारिरूपैःकारणाद्यैर्निमित्तप्रयोजनादिभेदैःसह ... स्वमिथ्येतिनिरस्यमेवाद्यमनादिमध्यांतं ... तदेवा ...

तर्कैःस्वरूपभेदेननिरस्यजगतःस्थितिम् ॥ पूर्णानंदात्मसन्मात्रस्थितिःशिष्टात्रवण्यत ॥ १ ॥ एतस्यजगतःप्रलयेपृथक्सत्वाभ्युपगमेत्रचेमदोषोनातिरोपि नचकूटस्थमुत्पत्त्यादिभि
त्तर्हिसर्गएवनसिद्ध्येत उत्पत्तिक्रियाहिकर्तृसाध्या नह्यसतिकर्त्तरिसिद्ध्यति नचोत्पद्यमानादन्यत्कर्त्रस्ति ब्रह्मैवसत्वात्तत्कर्तृचेत्तदेवोत्पद्येतनजगत् नचकूटस्थमुत्पत्त्यादिभि
विंकारैर्युज्यते तस्मादुत्पत्तिसिद्ध्येप्रलयेजगतोऽपिसत्ताभ्युपेयेत्याशंकामनूद्यनिरस्यति ॥ समस्तेत्यादिना ॥ १ ॥ भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनंयदिकर्तृमात्रादुत्पत्तिक्रियासिद्ध्येत्
साहिकर्त्तारमिवस्वसिद्ध्येकरणोपकरणाधिकरणादीनिकारकांतराण्यपिसहकारीण्यपेक्षतेतदभावात्सत्त्वेनकल्पितमपिजगन्नोत्पत्तुंशक्नोतीत्याशयेनाह ॥ जगदादीति ॥ आ
दिपदंवैचित्र्यप्रपंचार्थम् ॥ इवकारस्त्वत्यंतासंभावितत्वद्योतनार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्माद्रज्जुसर्पादिवत्सहकारिकारणानामभावेऽपिअवोदितमाविर्भूतंयद्यभ्युपगच्छसितर्हिमूलका
रणमेवभ्रांतिकृतजगत्स्वभावस्थितिंगतंनवस्तुतोजगत्सर्गोऽस्तीतिव्यर्थातस्यप्रलयेसत्त्वकल्पनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ सर्गादाविति ॥ ५ ॥ ननुप्रलयेसर्वजगत्सत्त्वस्वी

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथैतदभ्युपगमेवच्मिवेद्यविदांवर॥समस्तकलनातीतेमहाचिद्व्योम्निनिर्मले॥१॥जगदाद्यंकुरस्तत्रयद्यस्तितद
सौतदा॥कैरिवोदेतिकथयकारणैःसहकारिभिः॥२॥सहकारिकारणानामभावेत्वंकुरोद्गतिः॥वंध्याकन्येवदृष्टेहनकदाचनकेनचित्॥३॥
सहकारिकारणानामभावेयद्यवोदितम् ॥ मूलकारणमेवांगतत्स्वभावस्थितिंगतम् ॥ ४ ॥ सर्गादौसर्गरूपेणब्रह्मैवात्मनितिष्ठति ॥
यथास्थितमनाकारंकजन्यजनकक्रमः॥ ५॥ अथपृथ्व्यादयोन्येवाकेचिदत्रोपकुर्वते॥ सहकारिकारणत्वंतत्पूर्वंचात्रदूषणम्॥ ६ ॥
तस्मात्पदेजगद्भ्रांतमास्तेतत्सहकारिभिः॥ चित्तात्प्रसरतीत्युक्तिर्बालस्यनविपश्चितः॥ ७॥ तस्माद्रामजगन्नासीन्नचास्तिनभविष्य
ति॥ चेतनाकाशमेवाशुकचतीत्थमिवात्मनि ॥ ८ ॥ अत्यंताभावएवास्यजगतोविद्यतेयदा॥तदाब्रह्मेदमखिलमितितद्रामनान्यथा
॥ ९ ॥ पूर्वंप्रध्वंसनान्योन्याभावैर्यदुपशाम्यति ॥ नशाम्यत्येवतच्चित्तेशाम्यत्येवतुदृश्यते॥ १० ॥

नहिस्वयमेवानुत्पन्नमन्य
कारान्नसहकारिदौर्लभ्यं तदंतर्गतैःपृथ्व्यादिभिःपरस्परमुपकर्तुंशक्यत्वादित्याशंक्यपरिहरति ॥ अथेति ॥ तत्पूर्वंपृथ्व्याद्युत्पत्तिपूर्वकंवाच्यम् ॥ नहिस्वयमेवानुत्पन्नमन्य
स्योत्पत्तौसहकारिभवितुंशक्नोति ॥ तथाचोत्पत्तिसिद्धौसहकारित्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोत्रदूषणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्थंचसांख्यादिकल्पनाबालिशक
ल्पनैवेत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ पदेसप्रकृतौशांतंप्रलयेतिरोहितम् ॥७॥ परमतेनिरस्तेपरिशिष्टंस्वसिद्धांतंदर्शयति ॥ तस्मादिति ॥८॥ ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्तादित्यादिश्रुतीनामपि
बाधायांसामानाधिकरण्यादत्रैवतात्पर्यमित्याशयेनाह ॥ अत्यंताभावइति ॥ तत्प्रसिद्धंश्रुतितात्पर्यम् ॥ ९ ॥ एवंचश्रौतबाधात्पूर्वंजागतंघटपटादिमुद्गरप्रहारादिनाप्रध्वंसैर्व
स्त्वंतरात्मनान्योन्याभावैश्चयदुपशाम्यतिइदमिदानींनास्तिइदंनभवतीतिगृह्यमाणमभावरूपउपशमंभजतेइतियत्तन्नशाम्यत्येवनाशावुपशमःकिंतुतिरोधानेनतस्यचक्षुरादिदृ
श्यतायाएवोपरमः ॥ यतश्चित्तेवासनात्मनानशाम्यत्येवेत्यर्थः ॥ अयंन्यायःप्रागभावात्यंताभावयोरपियोज्यः ॥ स्वसत्तयाब्रह्मसत्तयावासतोघटादेर्बाधमंतरेणक्वाप्यसत्त्वा
योगान्मृत्पिंडभूतलादावदर्शनस्यतिरोधानेनाप्युपपत्तेरिति ॥ १० ॥

चिदेकरससत्तायाजडानेकरससत्ताप्रतिपक्षत्वादपितत्रनजगत्सत्तासंभावितेत्याह ॥ प्रतिपक्षेइति ॥ ३१ ॥ ननुमास्तुभेदेनसत्तैक्येनतुस्यात्तत्राप्याह ॥ तदतद्रूपयोरिति ॥ चिदचिद्रूपयोरित्यर्थ ॥ ३२ ॥ नाकारेअनाकारे ॥ नायनञ्किंतुनशब्दोन्य प्रतिषेधार्थ समस्यते ॥ ३३ ॥ किंचायसांख्यादिभि कल्पित कारणेजगत्सद्भाव सकिंलौकिकप्रमाणबलादुतसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिबलात् नाद्यइत्याह ॥ देशांतरेइति ॥ यद्बुद्ध्यादिसर्वेंद्रियशक्तिदृश्यघटपटादितदधिकरणदेशाद्देशांतरेतदधिकरणकालात्कालांतरेचसाक्षात्स्वयद्रष्टरिनरांतरेवाद्रष्टरिसत्यसन्निचतत्तद्विधप्रत्यक्षानुमानादिबुद्धिवृत्तिलक्षणेबोधेनास्त्येवनभात्येवतद्दृश्यादर्शनादियोग्यानुपलब्धिवशान्नकिंचिदसदेवेतिसर्वैर्लौकिकप्रामाणिकेरुच्यते ॥ अत सर्वलौकिकानुपलंभविरुद्धप्रलयेजगत्सद्भावकल्पनमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ नद्वितीयोपीत्याह ॥ कार्यस्येति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिपुनकार्यकारणयोर्द्वैमत्तेप्रतीयेते ॥ एकमेवाद्वितीयमितिवाक्यशेषविरोधात् ॥ तन्नैतद्विमृश्यताम् किंकार्यमेवसन्तत्कार्यसत्वमेवकारणताप्रयातकारणेआरोपितश्रुति

प्रतिपक्षेकथंकिंचिदास्तेच्छायातपेयथा ॥ कथमास्तेतमोभानौकथमास्तेहिमोऽनले ॥ ३१ ॥ मेरुरास्तेकथमणौकुतःकिंचिदनाकृतौ ॥ तदतद्रूपयोरैक्यंकच्छायातपयोरिव ॥ ३२ ॥ साकारवटधानादावंकुराःसंतियुक्तिमत् ॥ नाकारेतन्महाकारंजगदस्तीत्ययुक्तिकम् ॥ ३३ ॥ देशांतरेयच्चनरांतरेचबुद्ध्यादिसर्वेंद्रियशक्तिदृश्यम् ॥ नास्त्येवतत्तद्विधबुद्धिबोधेनकिंचिदित्येवतदुच्यतेच ॥ ३४ ॥ कार्यस्यतत्कारणतांप्रयातंवक्तीतियस्तस्यविमूढबोधः ॥ कैर्नामतत्कार्यमुदेतितस्मात्स्वैःकारणाद्यैःसहकारिरूपैः ॥ ३५ ॥ दुर्बुद्धिभिःकारणकार्यभावंसंकल्पितंदूरतरेव्युदस्य ॥ तदेवतत्सत्यमनादिमध्यंजगत्तदेतत्स्थितमित्यवेहि ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेमोक्षोपायेषुस्थितिप्रकरणेजन्यजनिनिराकरणंनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

वक्तीतिवाकारणमेवसत्तत्सत्वमेवकार्येआरोपितमितिश्रुतिर्वक्तीतिवा ॥ अथवासदेवसन्तत्सत्त्वेवकार्यकारणयोरारोपितेति ॥ तन्नतस्यसांख्यस्यबोध सआद्यपक्षानुसारीचेत्सविमूढबोधोभ्रमएव ॥ वाचारंभणविकारोनामधेयमित्यादिकार्यानृतत्वपरश्रुत्यननुगुणत्वात्कारणानृतत्वापादकत्वेनस्वसिद्धांतबाधकत्वाच्चेत्याशयेनाह ॥ कैर्नामेति ॥ कारणानागुणानामेवानृतत्वेतन्महदादिकार्यंकैः कारणैरुदेत्युत्पद्यतेनाम ॥ कारणेअसतिकार्यस्योत्पत्तुमेवाशक्तेरित्यर्थ ॥ अतएवनद्वितीयोपि ॥ कार्येअसतितत्तत्कारणतायाअपितद्घटितायानिरूपयितुमशक्तेरितिपरिशेषात्तृतीयकल्पएवश्रुत्यभिप्रेतोयुक्तश्चपरिशेषाद्इत्याह ॥ तस्मादित्याद्युत्तरश्लोकेन ॥ ३५ ॥ तस्मात्कार्यकारणभेदसत्यतायाः श्रुत्यसंमतत्वा दुर्बुद्धिभि सांख्यादिभि संकल्पितकारणकार्यभावमुपादानोपादेयभावस्वे स्वीयैः सहकारिरूपैः कारणादिभिर्निमित्तप्रयोजनादिभेदैः सह दूरतरस्मि...

तर्कैःस्वरूपभेदेननिरस्यजगतःस्थितिम् ॥ पूर्णानंदात्मसन्मात्रास्यातेःशिष्टात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतस्यजगतःप्रलयपूर्वपत्त्वा ... नचकूटस्थमुत्पत्त्यादिभि
त्तर्हिसर्गएवनसिद्ध्येत उत्पत्तिक्रियाहिकर्तृसाध्या नह्यसतिकर्त्तरिसिद्ध्यति नचोत्पद्यमानादन्यत्कर्त्रस्ति ब्रह्मैवसत्वात्तत्कर्तृचेत्तदेवोत्पद्येतनजगत् नचकूटस्थमुत्पत्त्यादिभि
विकारैर्युज्यते तस्मादुत्पत्तिसिद्ध्येप्रलयेजगतोऽपिसत्ताभ्युपेयेत्याशंकामनूद्यनिरस्यति ॥ समस्तेत्यादिना ॥ १ ॥ भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनंयदिकर्तृमात्रादुत्पत्तिक्रियासिद्ध्येत् ॥ जगदादीति ॥ आ
साहिकर्त्तारमिवस्वसिद्ध्येकरणोपकरणाधिकरणादीनिकारकांतराण्यपिसहकारीण्यपेक्षतेतदभावात्सत्त्वेनकल्पितमपिजगन्नोत्पत्तुंशक्नोतीत्याशयेनाह ॥ जगदादीति ॥ आविर्भूतंयद्यभ्युपगच्छसितर्हिमूलका
दिपदंवैचित्र्यप्रपंचार्थम् ॥ इवकारस्त्वत्यंतासंभावितत्वद्योतनार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्माद्रज्जुसर्पादिवत्सहकारिकारणानामभावेऽपिअवोदितमाविर्भूतंयद्यभ्युपगच्छसितर्हिमूलका
रणमेवभ्रांतिकृतजगत्स्वभावस्थितिंगतंनवस्तुतोजगत्सर्गोऽस्तीतिव्यर्थातस्यप्रलयेसत्त्वकल्पनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ सर्गादाविति ॥ ५ ॥ ननुप्रलयेसर्वजगत्सत्त्वस्वी

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथैतदभ्युपगमेवच्मिवेद्यविदांवर॥ समस्तकलनातीतेमहाचिद्व्योम्निनिर्मले॥१॥ जगदाद्यंकुरस्तत्रयद्यस्तितद
सौतदा॥कैरिवोदेतिकथयकारणैःसहकारिभिः॥२॥सहकारिकारणानामभावेत्वंकुरोद्गतिः॥वंध्याकन्येवदृष्टेहनकदाचनकेनचित्॥३॥
सहकारिकारणानामभावेयद्यवोदितम् ॥ मूलकारणमेवांगतत्स्वभावस्थितिंगतम् ॥ ४ ॥ सर्गादौसर्गरूपेणब्रह्मैवात्मनितिष्ठति ॥
यथास्थितमनाकारंकजन्यजनकक्रमः॥ ५॥ अथपृथ्व्यादयोन्येवाकेचिदत्रोपकुर्वते॥ सहकारिकारणत्वंतत्पूर्वंचात्रदूषणम्॥ ६ ॥
तस्मात्पदेजगद्भ्रांतमास्तेतत्सहकारिभिः॥ चित्ताप्रसरतीत्युक्तिर्बालस्यनविपश्चितः॥ ७॥ तस्माद्रामजगन्नासीन्नचास्तिनभविष्य
ति॥ चेतनाकाशमेवाशुकचतीत्थमिवात्मनि ॥ ८ ॥ अत्यंताभावएवास्यजगतोविद्यतेयदा॥ तदाब्रह्मेदमखिलमितितद्रामनान्यथा
॥ ९ ॥ पूर्वप्रध्वंसनान्योन्याभावैर्यदुपशाम्यति ॥ नशाम्यत्येवतच्चित्तेशाम्यत्येवतुदृश्यते॥ १० ॥

कारान्नसहकारिदौर्लभ्यं तदंतर्गतैःपृथ्व्यादिभिःपरस्परमुपकर्त्तुंशक्यत्वादित्याशंक्यपरिहरति ॥ अथेति ॥ तत्पूर्वंपृथ्व्याद्युत्पत्तिपूर्वकंवाच्यम् ॥ नहिस्वयमेवानुत्पन्नमन्य
स्योत्पत्तौसहकारिभवितुंशक्नोति ॥ तथाचोत्पत्तिसिद्धौसहकारित्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोत्रदूषणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्थंचसांख्यादिकल्पनाबालिशक
ल्पनैवेत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ पदेसप्रकृतौशांतंप्रलयेतिरोहितम् ॥७॥ परमतेनिरस्तेपरिशिष्टंस्वसिद्धांतंदर्शयति ॥ तस्मादिति ॥८॥ ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्तादित्यादिश्रुतीनामपि
बाधायांसामानाधिकरण्यादत्रैवतात्पर्यमित्याशयेनाह ॥ अत्यंताभावइति ॥ तत्प्रसिद्धंश्रुतितात्पर्यम् ॥ ९ ॥ एवंचश्रौतबाधात्पूर्वंजागतंघटपटादिमुद्गरप्रहारादिनाप्रध्वंसैर्व
स्वांतरात्मनान्योन्याभावैश्चयदुपशाम्यतिइदमिदानींनास्तिइदंनभवतीतिगृह्यमाणमभावरूपउपशमंभजतेइतियत्तन्नशाम्यत्येवनासावुपशमःकिंतुतिरोधानेनतस्यचक्षुरादिदृ
श्यतायाएवोपरमः ॥ यतश्चित्तेवासनात्मनानशाम्यत्येवेत्यर्थः ॥ अयंन्यायःप्रागभावात्यंताभावयोरपियोज्यः ॥ स्वसत्तयाब्रह्मसत्तयावासतोघटादेर्वाधमंतरेणक्वाप्यसत्त्वा
योगान्मृत्पिंडभूतलादावदर्शनस्यतिरोधानेनाप्युपपत्तेरिति ॥ १० ॥

यत्यदिदृश्यंभावैःकामकर्मवासनादिबीजैःसहउपशाम्यतितदाऽस्यदृश्यस्यात्यंताभावआत्यंतिकोच्छेदएवभवेत् ॥ चित्तेतुसतिकामादिभावानांदुर्वारत्वान्नशाम्यत्येव ॥ अतो दृश्यताविनाज्ञानंकशाम्यति ॥ तदुपशमोदुर्लभएवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अतएवसमूलमनोनाशांतश्रौतबाधातिरिक्तःसर्वदृश्यानर्थसंक्षयरूपेमोक्षेउपायोनास्तीत्याह ॥ अत्यंतेति ॥ अत्यंताभावोधिष्ठानदर्शनेनबाधएवात्रयुक्तिः ॥ इमांयुक्तिवर्जयित्वा ॥ १२ ॥ यत्यदाजगत्तत्त्वसाक्षात्कारवशाच्चिदाकाशस्यबोधः ॥ राहोःशिरइतिवत्षष्ठी ॥ बोधैकरस श्चिदाकाशएवनाणुमात्रमप्यचिद्रूपमस्तीतिस्थितंपरिनिष्ठितंज्ञानंभवतितदाअयदेवदत्तादिनामादेहःसविशिष्टमातापितृजन्यःप्रत्यभिज्ञायमानएवाहं इदंपरकीयदेहकुड्यादि नाहमितिलोकेप्रसिद्धःपामरव्यवहारश्चित्रकथायथातथाभाति ॥ भित्तिलिखितचित्रस्यसर्वस्यपरमार्थतोभित्तिमात्रत्वेपिचित्रप्रासादभित्तौइयंभित्तिरितिभवतिचित्रमनुष्य

अत्यंताभावएवास्यभावैर्यदुपशाम्यति ॥ नशाम्यत्येवसच्चित्तेकशाम्यत्येवदृश्यता ॥ ११ ॥ अत्यंताभावएवातोजगदृश्यस्यसर्वथा ॥ वर्जयित्वेतरायुक्तिर्नास्त्येवानर्थसंक्षये ॥ १२ ॥ चिदाकाशस्यबोधोयंजगद्भातीतियत्स्थितम् ॥ अयंसोहमिदंनाहंलोकेचित्रकथाय था ॥ १३ ॥ इदमन्ध्यादिपृथ्व्यादितथेदंवत्सरादि च ॥ अयंकल्पःक्षणश्चायमिमेमरणजन्मनी ॥ १४ ॥ अयंकल्पांतसंरंभोमहाकल्पांतए षः ॥ अयंससर्गप्रारंभोभाव्यभावक्रमस्त्वसौ ॥ १५ ॥ लक्ष्माणीमानिकल्पानामिमाब्रह्मांडकोटयः ॥ एतेचेमेपरिगताइमेभूयउपाग ताः ॥ १६ ॥ इमानिधिष्ण्यजालानिदेशकालकलाइमाः ॥ महाचित्परमाकाशमनावृतमनंतकम् ॥ १७ ॥ यथापूर्वंस्थितंशांतमित्येवं कचतिस्वयम् ॥ परमाणुसहस्रांशुभासएतामहाचितेः ॥ १८ ॥ स्वयमंतश्चमत्कारोयःसमुदीर्यतेचिता ॥ तत्सर्गभानंभातीदमरूपंनतुभि त्तिमत् ॥ १९ ॥ नोद्यंतिनचनश्यंतिनायांतिनचयांतिच ॥ महाशिलासुलेखानांसन्निवेशाइवाचलाः ॥ २० ॥

गजादिनेयंभित्तिरितितद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ चित्रकथान्यायमेवपृथ्व्यादिष्वपिप्रपंचयति ॥ इदमित्यादिना ॥ १४ ॥ एषदृश्यमानःसश्रुतिपुराणप्रसिद्धोभाव्यानांस्रज्यानामाका शादीनांभावक्रमःसृष्टिक्रमः ॥ १५ ॥ लक्ष्माणिलक्षणानि ॥ परिगताअतीताःसर्गाः ॥ १६ ॥ धिष्ण्यजालानिचतुर्दशधाभिन्नादेवमनुष्यादिस्थानभेदाः ॥ देशानांसप्तद्वीपानां कालानांकृतत्रेताद्वापरादीनांकला.कल्पनाः ॥ १७ ॥ इत्येवंवर्णितेनचित्रकथान्यायेनमहाचित्परमाकाशमेवस्वयंस्वात्मनिकचतिस्फुरतिनान्यदित्यर्थः ॥ तर्हिकिंमहाचित्प्र काशएतावानेवनेत्याह ॥ परमाण्विति ॥ यथागवाक्षच्छिद्रांतर्गतपरमाणुपुसहस्रांशोर्भासःप्रभाःपरिच्छिन्नास्तथामनोनिर्गतब्रह्मांडकोटिपुपरिच्छिन्नाएताश्चिद्भासः ॥ यथा चनभोविस्तृतेनसूर्यप्रकाशेनपरमाणुभेदभ्रमणादिदृश्यतेतथामहाचित्परमाकाशेपीतिभावः ॥ १८ ॥ तथाचमनःपरिच्छेदपीडिताच्चित्स्वांतर्गतंजगदद्मतीवेत्युत्प्रेक्षमाणआह ॥

नभसीवेत्यादयःपृथक्सत्ताशून्यत्वदृष्टांताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोदयास्तमयारंभांमदजगदवमुक्तदृष्टांतानुसारेणशांतंब्रह्मैवाततंविस्तृतम् ॥ २३ ॥
र्त्तरिउत्पत्त्याद्यसिद्धेःसांख्यानांकल्पनाउन्मत्तचेष्टेवेत्युपसंहरति ॥ सहकारीति ॥ स्वयंभवतिअस्तीतिस्वयंभूः ॥ प्रागुत्पत्तेःपृथक्सत्त्वेनाभ्युपगतोपिपदार्थइत्यर्थः ॥ शून्यतःशु
न्यकल्पप्रधानादित्यर्थः ॥ जायतेचेतिचकारोजन्युत्तरभाविनीसत्ताप्रागेवाभ्युपगताचेज्जनिकल्पनवैयर्थ्यमपीतिदोषांतरसमुच्चयार्थः ॥२४॥ सर्वार्थस्वप्नदर्शनहेतुत्वाद्विकल्पा
स्तल्पमिव तत्कल्पनेपिहेतुर्दीर्घनिद्राअविद्यासैवस्वरूपजागरेणविद्राविताचेत्स्वप्नव्याघ्रादिकल्पजन्ममृत्य्वादिभयहेतुर्बाधादभयः ॥ तल्पादुत्थितेनराज्ञास्वसभाभूरिवभूपिता
अलंकृताब्रह्मवित्सभाभूर्येनतथाविधोभवेत्युपदेशआशीश्च ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० स्थितिप्र० द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विवर्त्तत्वंप्रतिष्ठाप्याऽपवादोऽत्रप्र
दर्श्यते ॥ बोधदृष्ट्याज्ञदृष्ट्यातुजगदानंत्यमुच्यते ॥ १ ॥ बाह्यघटाद्युत्पत्तावुत्पत्तिकर्त्रतिरिक्तसहकार्यपेक्षास्तु जगत्तुत्वयाहिरण्यगर्भमनःसंकल्पजंतदीयस्मृतिमनोराज्यकल्पमु

इमेसर्गाःप्रस्फुरंतिस्वात्मनात्मनिनिर्मले ॥ नभसीवनभोभागानिराकारानिराकृतौ ॥२१॥ द्रवत्वानीवतोयस्यस्पंदाइवसदागतौ ॥ आ
वर्त्ताइवचांभोधेर्गुणिनोवायथागुणाः ॥२२॥ विज्ञानघनमेवैकमिदमेवमवस्थितम् ॥ सोदयास्तमयारंभमनंतंशांतमाततम् ॥२३॥
सहकार्यादिहेतूनामभावेशून्यतोजगत् ॥ स्वयंभूर्जायतेचेतिकिलोन्मत्तकफूत्कृतम् ॥२४॥ प्रशांतसर्वार्थकलाकलंकोनिरस्तनिःशेषवि
कल्पतल्पः ॥ चिरायविद्रावितदीर्घनिद्रोभवाभयोभूपितभूःप्रबुद्धः ॥ २५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० स्थि० स्थितिबीजोपन्यासोना
मद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ महाकल्पांतसर्गादौप्रथमोसौप्रजापतिः ॥ स्मृत्यात्माजायतेमन्येस्मृत्यात्मै
वततोजगत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महाप्रलयसर्गादावेवमेतद्रघूद्वह ॥ स्मृत्यात्मैवभवत्यादौप्रथमोसौप्रजापतिः ॥ २ ॥ तत्सं
कल्पात्मकजगत्स्मृत्यात्मैवमिदंततः ॥ भातिसंकल्पनगरंस्थितंपूर्वंप्रजापतेः ॥ ३ ॥ स्मृतिर्नसंभवत्येवसर्गादौपरमात्मनः ॥ जन्माभा
वात्कथंकुत्रनभसीवमहाद्रुमः ॥ ४ ॥ क्कं नचतत्रसहकार्यपेक्षादृष्टा एवंचप्रलयेप्रकृतौस्वसत्तायांतिरोभूयसन्नेवमनोरूपःप्रजापतिःस्मृत्यात्माजायते
तस्मिंश्चसंस्कारात्मनासदेवजगत्स्मृत्यात्मैवजायतेचेत्कोविरोधइतिगूढाभिसंधिनारामःपृच्छति ॥ महाकल्पांतेति ॥ १ ॥ अस्त्वेवंतथापिजगतोनप्रलयेसत्त्वसिद्धिः स्वमनो
रथस्मृत्यादिविषयस्यस्वकालेपिसत्त्वाप्रसिद्धेस्तद्बलेनप्रलयेसत्त्वकल्पनासिद्धेरितिगूढाभिसंधिरेवगुरुरभ्युपगमेनसमाधत्ते ॥ महाप्रलयेति ॥ २ ॥ प्रजापतेःपूर्वंप्राथमिकंसंक
ल्पनगरमेवैतज्जगदितिस्थितमित्यर्थः ॥३॥ तर्हिबाह्यविकारमनोतिरिक्तविषयात्मनाजगन्माभूत्सत्यंमनोविकारात्मनातुसत्यमेव यथाचित्रतुरगोमांसविकारात्मनाह्यसत्योपिरंग
द्रव्यविकारात्मनासत्यस्तद्वदितिरामशंकांलिंगैरुपलक्ष्याह ॥ स्मृतिरिति ॥ अयंभावः ॥ सतिहिस्मर्त्तरिस्मृत्यादयोमनःपरिणामाःस्युः ॥ तत्रनतावत्परपरिकल्पितंप्रधानंस्मृतिस
मर्थम् ॥ मृदादिवदचेतनत्वात् ॥ नापिपुरुषाः ॥ परैस्तेषामसंगोदासीननिर्विकारत्वाभ्युपगमात् ॥ परस्परव्यावर्त्तकधर्मानभ्युपगमेनभेदासिद्ध्यापरमात्माभेदेतुसुतरांस्मृतिर्नसंभ
वत्येव ॥ जन्माभावात्विकारांतराणांतत्पूर्वकत्वात्अप्राणोह्यमनाःशुभ्रइत्यादिश्रुत्यातस्यमनोनिषेधात्तद्द्वारास्मर्त्तृत्वासिद्धेस्तस्यस्मृतिर्नभोद्रुमकल्पैवेति ॥ ४ ॥

१ मनारंभामित्यपिपाठः

ननुयथाप्रात्यहिकीसुषुप्तिस्तथाप्रलयोपितत्रचलीनस्यमनसोजागरादाविवसर्गादावप्याविर्भावात्तद्वच्छिन्नप्रजापतेरन्यस्यवास्मर्तृत्वेकोविरोधइत्याशयेनरामःशंकते ॥ न संभवतीति ॥ प्राक्स्मृतिःपूर्वकल्पीयसंस्कारः ॥ ५ ॥ अभिसंधिमुद्घाटयन्वसिष्ठःपरिहरति ॥ येमहाप्रलयेइत्यादिना ॥ अयंभावः ॥ इयंतवशंकाकिंहिरण्यगर्भजीवएकएव स्वमनसानानाजीवशरीरादिभेदान्परिकल्प्यसंसरतीतिमतेनवानानाजीवाःस्वस्वोपभोगयोग्यप्रपंचभागंकल्पयंतोहिरण्यगर्भमपिस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसर्वस्रष्टारंकल्पयंतीतिमते नवा ॥ तत्रद्वितीयेमहाकल्पांतसर्गादौप्रथमोसौप्रजापतिरित्यादित्वदीयशंकोपक्रमविरोधात्सृष्टिश्रुत्यननुगुणत्वात्प्रथमकल्पःपरिशिष्यते ॥ तत्रचप्राक्तनकल्पीयजीवजगतां महाप्रलयकालेहिरण्यगर्भमुक्त्यैवमुक्तत्वाज्जीवांतरापरिशेषात्स्मर्तानकश्चिदस्तीतिनैतत्सर्गसिद्धिरिति ॥ अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवंपूर्वपूर्वकल्पीयसर्गाअपिस्मृति

श्रीरामउवाच ॥ ॥ नसंभवतिकिंब्रह्मन्सर्गादौप्राक्तनीस्मृतिः ॥ महाप्रलयसंमोहैर्नश्यतिप्राक्स्मृतिःकथम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ येमहाप्रलयेप्राज्ञाःसर्वेब्रह्मादयःपुरा ॥ किलनिर्वाणमायातास्तेवश्यंब्रह्मतांगताः ॥ ६ ॥ प्राक्तनःकःस्मृतेःकर्तातस्मात्कथयसुव्रत ॥ स्मृतिर्निर्मूलतांयातास्मर्तुर्मुक्ततयायतः ॥ ७ ॥ अतःस्मर्तुरभावेनस्मृतिर्वोदेतिकिंकथम् ॥ अवश्यंहिमहाकल्पेसर्वेमोक्षैकभागिनः ॥ ८ ॥ नानुभूतेनुभूतेचस्वतश्चिद्योम्नियास्मृतिः ॥ साजगद्भूरितिप्रौढादृश्यासास्येवचित्प्रभा ॥ ९ ॥ भातिसंवित्प्रभैवेयमनाद्यंतावभासिनी ॥ यत्तदेतज्जगदितिस्वयंभूरितिचस्थितम् ॥ १० ॥ अनादिकालसंसिद्धंयद्भानंब्रह्मणोनिजम् ॥ सआतिवाहिकोदेहोविराजोजगदाकृतिः ॥ ११ ॥ परमाणाविदंभातित्रिजगत्सवनाभ्रखम् ॥ देशकालक्रियाद्रव्यदिनरात्रिक्रमान्वितम् ॥ १२ ॥ परमाणुःप्रविततस्तस्यास्तेतादृगेव च ॥ भातिभासुरताकारितादृग्गिरिकुलंपुनः ॥ १३ ॥ तत्रापितादृगाकारमेवप्रत्यनुसंततम् ॥ दृश्यमाभातिभारूपमेतदंगनवास्तवम् ॥ १४ ॥

रूपानसिद्धंतीतियास्मृतिरितित्वयाशंकिताजगद्भूर्जगत्स्थितिःसाप्रौढब्रह्मचित्प्रभैवसास्येवसदेतिसत्कार्यवादिनीनांश्रुतीनामाशयइत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तार्थमेवस्पष्टमाह ॥ भातीति ॥ १० ॥ विराजोब्रह्मांडशरीरस्योपादानभूतआतिवाहिकःसूक्ष्मोदेहःसपरमात्मैवेत्यर्थः ॥ तथाचब्रह्मैवसूक्ष्मस्थूलभावारोपक्रमेणजगदात्मनाभातीतिभावः ॥ ११ ॥ अव्यवस्थितस्वभावत्वादपिजगतोनजगद्रूपेणसत्ताकिंतुब्रह्मरूपेणैवेत्याशयेनाव्यवस्थितस्वभावमुपपादयति ॥ परमाणावित्यादिना ॥ १२ ॥ तस्यपूर्वपरमाणोरंतरन्यःप्रविततः परमाणुरास्तेसचतादृक्पूर्वपरमाणुसदृशएव ॥ पुनस्तत्रापितादृक्सवनाभ्रखंगिरिकुलंभातीत्येवंप्रत्यनुसंततमितिपरेणान्वयः ॥ १३ ॥ उपपादितेनयत्फलितंतदाह ॥ एतदिति ॥ १४ ॥

एवंचसन्मात्रदृष्टिस्तत्त्वज्ञंप्रतिस्वतोयथाअनंताएवमसदनृतजगद्दृष्टिरप्यज्ञंप्रतिसंख्ययाअनंतैवेत्याह ॥ इतीति ॥ अभ्युदितंपरमाभ्युदयंप्राप्तम् ॥ बुद्धंतत्त्वज्ञंप्रति॥ मिअबुद्धं
सनाबुद्धोऽज्ञस्तंप्रतिवा ॥ १५ ॥ तदेवस्पष्टीकृत्यदर्शयति ॥ बुद्धंप्रतीत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्यंतेयदीतिशेषः ॥ पूर्वश्लोकान्तेतिवानुषंजनीयम् ॥ २० ॥
वहंतिप्रवहंतिभ्रमंतीतियावत् ॥ २१ ॥ ननुनिष्प्रपंचस्यकूटस्थस्यकथंसविकारसर्गात्मनाभानमितिचेद्यथानीरूपस्याशून्यस्यचाकाशस्यतद्विरुद्धरूपत्वच्छून्यतयाभानंतद्वदि
त्याह ॥ शून्येति ॥ शून्यमावरणाभावः असन्नैल्यंचतदनुभवमात्रात्मतथाऽनुभूयमानंनतुवास्तवपूर्णनीरूपानुभवात्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥ नयत्यधइति॥ उदरमंतरंकुरुते अथतस्य

इत्यस्यंतोनसद्दृष्टेरसद्दृष्टेश्चवाक्वचित् ॥अस्यास्त्वभ्युदितंबुद्धंनाबुद्धंप्रतिवानघ॥१५॥बुद्धंप्रतीदंब्रह्मैवकेवलंशांतमव्ययम् ॥अबुद्धंप्र
तिबुद्ध्यैतद्भासुरंभुवनान्वितम् ॥१६॥यथेदंभासुरंभातिजगदंडकजृंभितम् ॥यथाकोटिसहस्राणिभांत्यन्यान्यप्यणावणौ॥१७॥यथा
स्तंभेपुत्रिकांतस्तस्याःस्वांगेपुपुत्रिका॥ तस्याश्चपुत्रिकास्त्यंगेतथात्रैलोक्यपुत्रिका॥१८॥नाभिन्नानापिसंख्येयायथाद्रौपरमाणुकाः॥
तथाब्रह्मबृहन्मेरौत्रैलोक्यपरमाणवः॥ १९ ॥ सूर्यांशुपुसंख्यातुंशक्यंतेलघवोणवः॥ उत्पद्यंतेचिदादित्येत्रैलोक्यपरमाणवः॥ २० ॥
यथाणवोवहंत्यर्कदीप्तिष्वप्सुरजःसुच ॥ तथावहंतिचिद्व्योम्नित्रैलोक्यपरमाणवः॥२१॥शून्यानुभवमात्रात्मभूताकाशमिदंयथा॥स
र्गानुभवमात्रात्मचिदाकाशमिदंतथा॥२२॥सर्गस्तुसर्गशब्दार्थतयाबुद्धंनयत्यधः॥सब्रह्मशब्दार्थतयाबुद्धःश्रेयोभवत्यलम् ॥२३॥
विज्ञानात्माशासिताविश्वबीजंब्रह्मैवालंस्वंचिदाकाशमात्रम्॥यस्माज्जातंयत्तदेवेतिविद्याद्वेद्यंस्वांतर्बोधसंबोधमात्रम् ॥२४॥ ॥इ०
वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुस्थि०जगदानंत्यवर्णनंनामतृतीयःसर्गः॥ ३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियग्रामसंग्रा
मसेतुनाभवसागरः ॥ तीर्यतेनेतरेणेहकेनचिन्नामकर्मणा ॥ १ ॥शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सविवेकोजितेंद्रियः॥ अत्यंताभावमेतस्यह
श्यस्याप्यवगच्छति॥ २॥

भयंभवतीत्यादिश्रुतेः ॥ श्रेयोभवतीति ॥ तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ २३ ॥ किंतटस्थतयापिज्ञातंब्रह्मश्रेयोभवतिनेत्याह ॥ विज्ञानात्मेति ॥ योविज्ञानात्मा
जीवाख्यःप्रत्यगात्मायश्चविश्वस्यबीजंकारणंशासिताचेश्वरस्तौपरमार्थदृशापरिशोधनेअलंपूर्णंस्वंप्रत्यगेकरसंचिदाकाशमात्रंब्रह्मैव ॥ यतोहिवाह्यमाभ्यंतरंचभेदकोपाधिद्व
यंब्रह्मणःसकाशादेवजातंश्रूयते ॥ यद्यस्माज्जातंतत्तदेवेतिचतदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्यादिनावगतंतस्मात्सर्वंवेद्यंस्वांतर्बोधेसंबोधमात्रंशुद्धंचिन्मात्रमित्यर्थः ॥२४॥ ॥
इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेस्थिति०तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ इहविश्वस्थितेर्मूलंसेंद्रियंमनईर्यते ॥ तस्योच्छेदेजगच्छून्यंदृश्यासंभवदर्शनात् ॥ १ ॥ इंद्रि
यग्रामाणांसंग्रामोजयस्तल्लक्षणेनसेतुना ॥ १ ॥ इंद्रियजयेचविवेकउपायस्तत्रचसज्जनसच्छास्त्रैकनिष्ठतोपायइत्याशयेनाह ॥ शास्त्रेति ॥ २ ॥

विहितस्येंद्रियजयस्यप्रकृतसंबंधंवक्तुंप्रागुक्तंस्मारयति ॥ एतदिति ॥ रूपिणांसौंदर्यवतांवरश्रेष्ठ ॥ प्रयांतिअपगच्छंति ॥ नयांतीतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥ भोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणतानिविहितनिषिद्धकर्माण्येवतनुःशरीरंयस्यतथाविधोजगच्छाखीसंसारवृक्षश्छिन्नोभवेत् ॥ ४ ॥ जगज्जाललक्षणआमयोरोगः ॥ ५ ॥ ननुमनसिचिकित्सितेपिदेहाधीनेसुखदुःखेस्यातांतत्राह ॥ तदेतदिति ॥ मनसोदेहाकारमननमेवस्वमइवआकुलक्रियासमर्थंदेहोजायते ॥ ६ ॥ तर्हिमनश्चिकित्सायांकिमौषधंतदाह ॥ दृश्येति ॥ दृश्यस्यअत्यंताभावोबाधस्तस्मादृते ॥ तृतीयाछांदसी ॥ ७ ॥ ननुमनोरोगआभ्यंतरोदृश्यंतुबाह्यंतत्कथंबाह्यार्थात्यंतासंभवादांतरमनश्चिकित्सासंभवस्तत्राह ॥ एतदिति ॥ एत

एतत्तेकथितंसर्वंस्वरूपंरूपिणांवर ॥ संसारसागरश्रेण्योयथायांतिप्रयांतिच ॥ ३ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनमनःकर्मद्रुमांकुरः ॥ तस्मिंश्छिन्नेजगच्छाखीछिन्नःकर्मतनुर्भवेत् ॥ ४ ॥ मनःसर्वमिदंरामतस्मिन्नंतश्चिकित्सिते ॥ चिकित्सितोवैसकलोजगज्जालामयोभवेत् ॥ ५ ॥ तदेतज्जायतेलोकेमनोमननमाकुलम् ॥ मनसोव्यतिरेकेणदेहःक्वकिलदृश्यते ॥ ६ ॥ दृश्यात्यंतासंभवेनकृतेनान्येनहेतुना ॥ मनःपिशाचःप्रशमंयातिकल्पशतैरपि ॥ ७ ॥ एतच्चसंभवत्येवमनोव्याधिचिकित्सिते ॥ दृश्यात्यंतासंभवात्मपरमौषधमुत्तमम् ॥ ८ ॥ मनोमोहमुपादत्तेम्रियतेजायतेमनः ॥ तत्त्वचिंताप्रसादेनबध्यतेमुच्यतेपुनः ॥ ९ ॥ स्फुरतीदंजगत्सर्वंचित्तेमननमूर्च्छिते ॥ शून्यमेवांबरेस्फारेगंधर्वाणांपुरंयथा ॥ १० ॥ मनसीदंजगत्कृत्स्नंस्फारंस्फुरतिचास्तिच ॥ पुष्पगुच्छइवामोदस्तत्स्थंतस्मादिवेतरत् ॥ ११ ॥ यथातिलकणेतैलंगुणोगुणिनिवायथा ॥ यथाधर्मिणिवाधर्मस्तथेदंचित्तकेजगत् ॥ १२ ॥ रश्मिजालंयथासूर्येयथालोकस्तुतेजसि ॥ यथौष्ण्यंचित्रभानौचमनसीदंतथाजगत् ॥ १३ ॥ शैत्यंयथैवतुहिनेयथानभसिशून्यता ॥ यथाचंचलतावायौमनसीदंतथाजगत् ॥ १४ ॥

दृश्यात्यंतासंभवात्मकंपरमौषधंमनोव्याधिचिकित्सितेसंभवत्येवोपायइतिशेषः ॥ चिकित्सितेइतिभावेक्तः ॥ ८ ॥ कथंसंभवतितदाह ॥ मनइति ॥ नहिमनसआंतरताअर्थानांबाह्यताचवास्तवीकिंतुमनएवतथाद्वैविध्यादिकल्पनयामोहंभ्रांतिमुपादत्ते ॥ जन्ममृत्युबंधमोक्षादिचकल्पयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमिदंज्ञातमितिचेदन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह ॥ स्फुरतीति ॥ मननेनमूर्च्छितेसमुच्छ्रिते ॥ १० ॥ तथाचविमर्शोजगन्मनोधर्मएवेतिनधर्मिनिवृत्तौस्थातुमर्हतीत्याशयेनदृष्टांतानाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ धर्मेषुधर्मिभेदोनवास्तवइतिद्योतनायात्यइवकारः ॥ ११ ॥ १२ ॥ चित्रभानौअग्नौ ॥ १३ ॥ १४ ॥

मनोजगतोर्धर्मिधर्मभावेनाभेदेविधर्मिमनोनाशादेवजगन्नाशोनतुवैपरीत्येनतथैवलोकेदर्शनादित्याशयेनापसंहरति ॥
नष्टंभवति ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेस्थिति॰चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भृगावत्रसमाधिस्थेशुक्रस्यक्रीडतोगिरौ ॥ अप्सरोदर्शनेमोहात्तन्मयीभाव२
यंते ॥ १ ॥ कथंकीदृशदृष्टांतप्रकारेणेवबहिःस्फुरन्नयंस्फारःसंसारोमनसियथास्फुरतिप्रत्यक्षंप्रतिभातितथादृष्टांतदृष्ट्यादृष्टांतप्रदर्शनेनकथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ उक्तान्ये
वात्रेंद्रादिजगंतिदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ ३ ॥ आकुलाकृतेर्व्याकुलचित्तस्य ॥ ४ ॥ भार्गवोपाख्यानमप्यत्रदृष्टांतत्वेनावतारयति ॥ भार्गवस्येति ॥ भोगाधिनाथत्वमप्सरो

मनोजगज्जगदखिलंतथामनःपरस्परंत्वविरहितेसदैवहि ॥ तयोर्द्वयोर्मनसिनिरंतरंक्षितेक्षितंजगन्नतुजगतिक्षितेमनः ॥ १५ ॥ ॥ इ॰
वा॰वा॰दे॰मो॰स्थि॰स्थित्यंकुरकलनंनामचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञपूर्वापरविदां
वर ॥ अयंमनसिसंसारःस्फारःकथमिवस्थितः ॥ १ ॥ यथायंमनसिस्फारःसंसारःस्फुरतिस्फुरन् ॥ दृष्टांतदृष्ट्यास्फुटयातथाकथयमेनघ
॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथैंद्रवानांविप्राणांजगंत्यवपुषामपि ॥ स्थितानिजातदार्ढ्यानिमनसीदंतथास्थितम् ॥ ३ ॥ लव
णस्ययथाराज्ञश्चेंद्रजालाकुलाकृतेः ॥ चंडालत्वमनुप्राप्तंतथेदंमनसिस्थितम् ॥ ४ ॥ भार्गवस्यचिरंकालंस्वर्गभोगबुभुक्षया ॥ यथाभो
गाधिनाथत्वंसंसारित्वंबभूवच ॥ ५ ॥ भोगेश्वरत्वंचतथातथेदंमनसिस्थितम् ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्भृगुपुत्रस्यस्वर्गभोग
बुभुक्षया ॥ ६ ॥ कथंभोगाधिनाथत्वंसंसारित्वंबभूवच ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुरामपुरावृत्तंसंवादंभृगुकालयोः ॥ ७ ॥ सानौ
मंदरशैलस्यतमालविटपाकुले ॥ पुरामंदरशैलस्यसानौकुसुमसंकुले ॥ ८ ॥ अतप्यततपोघोरंकस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ॥ तमुपास्तेस्मते
जस्वीबालःपुत्रोमहामतिः ॥ ९ ॥ शुक्रःसकलचंद्राभःप्रकाशइवभासुरः ॥ भृगुर्वनवरेतस्मिन्समाधावेवसंस्थितः ॥ १० ॥ सर्वकालंस
मुत्कीर्णोवनोपलतलादिव ॥ शुक्रःकुसुमशय्यासुकलधौताजिरेषुच ॥ ११ ॥ मंदारोद्दामदोलासुबालोरमणलीलया ॥ विद्याविद्याद
शोर्मध्येशुक्रोप्राप्तमहापदः ॥ १२ ॥ त्रिशंकुरिवरोदोंतरवर्ततदाकुलः ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थेसकदाचित्पितर्यथ ॥ १३ ॥

भोगलिप्सुत्वम् ॥ संसारित्वंतदर्थंस्वर्गादिगंतृत्वंजन्मांतरवत्त्वंच ॥ नाथतिरत्रोपयाञ्चायाम ॥ ५ ॥ भोगेश्वरत्वंस्वर्गेअप्सरोभोक्तृत्वम् ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सानौप्रस्थेजा
तंभृगुकालयोःसंवादंशृण्वितिपूर्वेणान्वयः ॥ उक्तस्योपोद्घातमाह ॥ पुरेत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सकलःपूर्णः ॥ भास्करइतिपाठेप्रकाशतइतिप्रकाशःस्फुरन्भास्करइव ॥ १० ॥
सर्वकालंसंस्थितइतिपूर्वेणान्वयः ॥ वनोपलतलात्प्रकृतेःसमुत्कीर्णटंकच्छेदनिष्पादितइवेतिनिश्चलत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ कलधौताजिरेषुरूप्यहेमवेदिकासु ॥ ११ ॥ विद्यादृक्पारमा
र्थिकात्मतत्त्वदर्शनंअविद्यादृक्पामरादिप्रसिद्धजगत्सत्यतादर्शनंतयोर्मध्ये ॥ १२ ॥ रोदस्योर्द्यावाभूम्योरंतर्मध्येविश्वामित्रनिर्मितस्वर्गेत्रिशंकूराजर्षिरिवअवर्त्तत ॥ अतएव
रागादिनाआकुलः ॥ १३ ॥

अव्यग्रोविषयांतरेअव्याक्षिप्तचित्तः ॥ १४ ॥ क्षीरोदस्यमध्याल्लुलितांमथनेनोत्पादिताम् ॥ लक्ष्म्यादप्सरसामपिक्षीरोदादुत्पत्तिप्रसिद्धेरुभयविशेषणम् ॥१५॥ सुगंधितोन भोनिलौयया ॥ नभोग्रहणमपगतेप्यनिलेतद्देशस्यचिरंसुगंधित्वद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥ देहलक्षणादिशोरुदयोयासांताभिर्दीप्तिभिःकिरणैः ॥ १७ ॥ अंबुनिधेर्वपुसंस्थानमिव उल्लसत्तरलंच ॥ १८ ॥ सचउशनातदनुअप्सरोदर्शनानंतरंमनसिजस्येषुभिःपराहतमाशोतेविषयेषुमुह्यतीत्याशयंमनोयथाशक्तिविवेकैःपरिबोध्यबहिःशारीरकांतानुसरणा द्व्यापारान्निरुद्धैकाग्रतामापाद्यापिअंतर्विगलितेतरवृत्तितयावध्येकाग्रचित्तत्वात्तदात्मनावधूमयएवबभूव ॥ यच्चित्तस्तन्मयोभवतीत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुभवप्रसिद्धिद्योतनाय हृदतिनिपातः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवा०ता०स्थितिप्रकरणेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥५॥ ॥ इहशुकस्यमनसास्वर्गगमनमुच्यते ॥ तत्रशक्रेणसन्मानात्संनिधावुपवेशनम् ॥१॥

अव्यग्रोभवदेकांतेजितारिरिवभूमिपः ॥ ददर्शाप्सरसंतत्रगच्छंतींनभसःपथा ॥ १४ ॥ क्षीरोदमथ्यलुलितांलक्ष्मीमिवजनार्दनः ॥ मंदारमालावलितांमंदानिलचलालकाम् ॥ १५ ॥ हारझांकारिगमनांसुगंधितनभोनिलाम् ॥ लावण्यपादपलतांमदघूर्णितलोचनाम् ॥ १६ ॥ अन्तीकृततद्देशांदेहेंदूदयदीप्तिभिः ॥ कांतामालोक्यतस्याभूदुल्लसत्तरलंमनः ॥ १७ ॥ दृष्टनिर्मलपूर्णेंदुवपुरंबुनिधेरिव ॥ साप्यालोक्यशुक्रमुखंतथापरवशाह्यभूत् ॥ १८ ॥ मनसिजेषुपराहतमाशयंसपरिबोध्यमनस्तदनूशना ॥ विगलितेतरवृत्तितयात्मनासचवधूमयएवबभूवह ॥ १९ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०स्थि०भार्गवोपाख्यानेभार्गवस्खलनंनामपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांमनसाध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ॥ आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकःकिलोशना ॥ १ ॥ एषाहिललनाव्योम्निसहस्रनयनालये ॥ संप्राप्तोयमहंस्वर्गमालोलसुरसुंदरम् ॥ २ ॥ इमेतेमद्रुमंदारकुसुमोत्तंससुंदराः ॥ द्रवत्कनकनिष्यंदविलासिवपुषःसुराः ॥ ३ ॥ इमास्तालोचनोल्लासदृष्टनीलाब्जदृष्टयः ॥ मुग्धहासविलासिन्यःकांताहरिणदृष्टयः ॥ ४ ॥ इमेतेकौसुमोद्योताअन्योन्यप्रतिबिंबिताः ॥ विश्वरूपोपमाकारामरुतोमत्तकाशिनः ॥ ५ ॥

इदंवक्ष्यमाणप्रकारंमनोराज्यम् ॥ एवकारःप्रकारांतरवारणाद्देहविस्मृतिपर्यंततायोतनार्थः ॥ १ ॥ एषापुरोवर्तिनीमयानुगम्यमानासहस्रनयनस्येंद्रस्यालयेस्वर्गंगच्छतीतिशेषः ॥ अयंतामनुगच्छन्नहम् ॥ २ ॥ कनकनिष्यंदोद्रुतसुवर्णम् ॥ तद्विअत्यंतकांतिमत्प्रसिद्धम् ॥ तद्वद्विलासिशोभमानंवपुर्येषाम् ॥ ३ ॥ लोचनोल्लासेनप्रत्यक्षेणदृष्टानिनीलाब्जानीवदृष्टयोयासांताइमाःकांताअप्सरसः ॥ ४ ॥ कौसुमैःपारिजातादिकुसुमरचितमाल्यैरुद्योततप्रकाशंतइतिकौसुमोद्योताः ॥ कौस्तुभोद्योताइतिपाठेकौस्तुभवद्द्योतमानाः ॥ अन्योन्यप्रतिबिंबितत्वादेवविश्वरूपःसर्वाकारोहरिस्तदुपमाकाराः ॥ मत्ताहृष्टाःकाशंतेदीप्यंतेतच्छीलाः ॥ मरुतोदेवाः ॥ प्राग्वर्णितानामपिदेवानामकारांतरे प्रकर्षेण शीघ्र

ऐरावणस्यैरावतस्यकटौगंडौ ॥ ताभ्यांमदजलंलक्ष्यते ॥ तदामोदेऽपिविरक्तैरनासक्तैर्मधुपैःश्रुताआकर्णिताःकाकल्यामधुरास्फुटध्वनिः ॥ ८ ॥ रणवृत्तांतेषुयुद्धप्रसंगेषुहे

जेपुचलंतोभ्रमंतोवैरिंचाविरिंचिसंबंधिनोहंसाःसारसाश्चयस्याम ॥ ७ ॥ तनुद्योतैःशरीरकांतिभिःकीर्णाःपरितःप्रसारितादीप्तानलार्चिषोयैः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चंद्रांशुनिकराइवसुखस्पर्शआ

तिभिरायुधैःकंडूयितमिवआननंयस्य ॥ ९ ॥ चरंतःप्रसरंतश्चारुचामीकरमयाइवआतपादेहविमानादिकांतयोयेषाम् ॥

इयंसाकनकांभोजचलद्वैरिंचसारसा ॥ मंदा तिभिरायुधैःकंडूयितमिवआननंयस्य ... गीर्वाणगणगीतयः ॥ ६ ॥ इयंसाकनकांभोजचलद्वैरिंचसारसा ॥ मंदा

ऐरावणकटामोदविरक्तमधुपश्रुताः ॥ इमास्ताःकाकलीगीतागीर्वाणगणगीतयः ॥ ६ ॥ इयंसाकनकांभोजचलद्वैरिंचसारसा ॥ मंदा

किनीतटोद्यानविश्रांतसुरनायका ॥ ७ ॥ एतेतेयमचंद्रेंद्रसूर्यानलजलानिलाः ॥ लोकपालास्तनूद्योतकीर्णदीप्तानलार्चिपः ॥ ८ ॥ अ

यंसरणवृत्तांतहेतिकंडूयिताननः ॥ ऐरावणोरणेदंतप्रोतदैत्येंद्रमंडलः ॥ ९ ॥ इमेतेभूतलस्थानाद्व्योम्नितारकतांगताः ॥ वैमानिकाश्चरच्चा

रुचामीकरमयातपाः ॥ १० ॥ मेरूपलतलास्फालसीकराकीर्णदेवताः ॥ एतास्ताःकीर्णमंदारागंगासलिलवीचयः ॥ ११ ॥ एताःप्रस्त

मंदारमंजरीपुंजपिंजराः ॥ दोलालोलाप्सरःश्रेण्यःशक्रोपवनवीथयः ॥ १२ ॥ इमेतेकुंदमंदारमकरंदसुगंधयः ॥ चंद्रांशुनिकराकाराः

पारिजातसमीरणाः ॥ १३ ॥ पुष्पकेसरनीहारपटवासरणोत्सुकैः ॥ लतांगनागणैर्व्याप्तमिदंतन्नंदनंवनम् ॥ १४ ॥ कांतगीतरवानंदप्रन

र्तितसुरांगनौ ॥ इमौतौवल्लकीस्निग्धस्वरौनारदतुंबुरू ॥ १५ ॥ इमेतेपुण्यकर्त्तारोभूरिभूषणभूषिताः ॥ व्योमन्युड्डीयमानेषुविमानेषुचसं

स्थिताः ॥ १६ ॥ मदमन्मथमत्तांग्यइमास्ताःसुरयोषितः ॥ देवेश्वरंनिषेवंतेवनंवनलताइव ॥ १७ ॥ इंद्राश्मजालकुसुमाश्चिंतामणिगुलु

च्छकाः ॥ कल्पवृक्षाइमेपक्वफलस्तबकदंतुराः ॥ १८ ॥ इहतावदिमंशक्रमहमासनसंस्थितम् ॥ द्वितीयमिवत्रैलोक्यस्रष्टारमभिवादये

॥ १९ ॥ इतिसंचिंत्यशुक्रेणमनसैवशचीपतिः ॥ तेनाभिवादितस्तत्रद्वितीयइवखेभृगुः ॥ २० ॥ अथसादरमुत्थायशुक्रःशक्रेणपूजितः ॥

गृहीतहस्तआनीयसमीपमुपवेशितः ॥ २१ ॥

कारःशैत्यमांद्यादियुक्तःसन्निवेशोयेषाम् ॥ १३ ॥ पुष्पैःकेसरैर्नीहारैर्हिममकरंदकणैःपटान्वासयंतिसुगंधयंतीतिपटवासाःपरागास्तैश्चयःपवनांदोलनक्रीडार्थंचपरस्परताडनल

क्षणोरणस्तत्रउत्सुकैरासक्तैर्लतागणैरंगनागणैश्चलतालक्षणैरंगनागणैर्वालतासदृशैरंगनागणैर्वाव्याप्तम् ॥ १४ ॥ नारदतुंबुरूगंधर्वविशेषौवल्लकीवीणा ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवेश्वरमिंद्रम्

॥ १७ ॥ इंद्राश्मजालानींद्रनीलसमूहरूपाणि ॥ चंद्राश्मेतिपाठेचंद्रकांतसमूहसदृशानिकुसुमानियेषाम् ॥ चिंतामणयएवगुलुच्छकाःकलिकागुच्छानियेषाम् ॥ पक्वैःफलस्त

बकैर्दंतुराउन्नतदंताइवशोभमानाः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यस्रष्टारंब्रह्माणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ समीपमानीयउपवेशितः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ सकलस्यपूर्णस्य ॥ अमलस्यरजःकलंकरहितस्य ॥ २३ ॥ नरपतिसत्तमस्यराजोत्तमस्येंद्रस्यलालनंलालनीयःपुत्रादिरिवप्रियतमइतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठ०म०ता०षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहभूयःस्वकांतायाःस्वर्गेशुक्रेणदर्शनम् ॥ परस्परानुरागेणसंगमश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ इतिउक्तमनोराज्यप्रकारेणविबुधा
नांनिवासंवैबुधंपुरस्वर्गम् ॥ स्वेनस्वकीयेनतेजसापुण्यसामर्थ्येन ॥ व्यसनंमरणदुःखंविनापि ॥ स्वर्गेणसुखातिशयेनाभितःपरिमोदितोहर्षितः ॥ स्वर्गाभिपरिमोदितइतिपाठेस्व

अथतत्रोपविश्यासौभार्गवःशोभिताननः॥
धन्यस्त्वदागमेनाथस्वर्गोयंशुक्रशोभते॥उप्यतांचिरमेवेहशक्रइत्थमुवाचतम्॥ २२ ॥
श्रियंजहारशशिनःसकलस्यामलस्यच॥ २३ ॥सकलसुरगणाभिवंदितोसौभृगुतनयःशतमन्युपार्श्वसंस्थः॥ चिरतरमतुलामवापतु
ष्टिंनरपतिसत्तमलालनंबभूव॥ २४ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुस्थि०भार्गवोपाख्यानेभार्गवमनोराज्यंनामषष्ठःसर्गः॥ ६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिशुक्रःपुरंप्राप्यवैबुधंस्वेनतेजसा॥ विसस्मारनिजंभावंप्राक्तनंव्यसनंविना॥ १ ॥ मुहूर्तमिवविश्रम्यतस्यपा
र्श्वेशचीपतेः॥स्वर्गविहर्तुमुत्तस्थौस्वर्गाभिपरिमोदितः॥ २॥ स्वःश्रियंससमालोक्यलोललोचनवांछिताम्॥ स्त्रैणंद्रष्टुंजगामासौनलि
नीमिवसारसः॥ ३॥ तत्रतांमृगशावाक्षींकांतामध्यगतामसौ॥ददर्शविपिनांतस्थांभृगुश्चूतलतामिव॥ ४॥ सापितंभार्गवंरामदृष्ट्वा
परवशाभवत्॥ तामालोक्यलसल्लोलविलासवलिताकृतिम्॥५॥ आसीद्विलीयमानांगोज्योत्स्नामिंदुमणिर्यथा॥ विलीयमानसर्वां
गस्तामवेक्षतकामिनीम्॥ ६॥ चंद्रकांतइवज्योत्स्नांशीतलांखेविलासिनीम् ॥ तेनावलोकितासापितत्परायणतांगता ॥ ७॥ निशांते
चक्रवाकेनकांतेवपरिकूजिता॥रसाद्विकसितानूनमन्योन्यमनुरक्तयोः॥ ८॥ प्रातरर्कनलिन्योर्याशोभासैवतयोरभूत् ॥ संकल्पितार्थ
दायित्वाद्देशस्याभूच्चतेनसा ॥ ९ ॥ सर्वांगंविवशीकृत्यकामायैवसमर्पिता॥ पेतुःस्मरशरास्तस्याम्द्दुष्वंगेषुभूरिशः॥ १० ॥पलाशे
ष्विवपद्मिन्याधाराइवपयोमुचः॥ सावभूवस्मरोद्भूतालोलालिवलयाकुला॥ ११ ॥

गसंचरणशीलेदेवैरुत्साहितइत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वःश्रियंस्वर्गशोभांस्वसौंदर्यंचलोललोचनस्यस्त्रीजनस्यवांछितामभीष्टतमामितिसमालोक्यविचार्य ॥ स्त्रैणंस्त्रीसमूहम ॥ ३॥ तां
पूर्वदृष्टामप्सरसम् ॥ भृगुर्भार्गवः ॥ ४ ॥ तामालोक्यसभार्गवोपिपरवशोभवदित्यनुषंगःपरेणवान्वयः ॥ ५ ॥ स्वेदाख्यंसंचारिभावंदर्शयति ॥ विलीयमानांगइति ॥ ६ ॥ ७ ॥
निशिवियोगात्परितःकूजितंरुदितंययासाकांताचक्रवाकिनीनिशांतेप्रातश्चक्रवाकेनावलोकितेव ॥ रसात्प्रेमातिशयाद्विकसिताआविष्कृताशोभा ॥ नूनमित्यभेदोत्प्रेक्षाद्योत

सहशब्दःसादृश्ये ॥ सदृशधर्मिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ संहारेप्रलयकाले ॥ भूतभुक्रुद्रः ॥ त्रिविष्टपस्यस्वर्गस्य ... ॥ १५ ॥ भूतेपुतस्याःसखीजनपुतस्मि
तीक्ष्णांशौसूर्यवन्निवारकेतिमिरमंडलेतस्मिन्मंडलेनंदनप्रदेशेतस्यमिथुनस्यस्त्रीपुंसद्वंद्वस्येवप्रतिष्ठांस्थैर्यंआगतेप्राप्तेसतीतिपरेणसहान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ नांगकोऽनंगकःअवलांमामनुव
स्वदेशादभिमतांदिशंगतेषुसत्सु ॥ १६ ॥ १७ ॥ धवलागारंस्फाटिकगृहंतन्मध्यस्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुरेभस्यैरावणस्य ॥

मंदवाताभिनुन्नायामंजर्याःसहधर्मिणी ॥ नीलनीरजनेत्रांतांहंससारसगामिनीम् ॥ १२ ॥ मदनःक्षोभयामासगजःकमलिनीमिव ॥
अथतांतादृशींदृष्ट्वाशुक्रःसंकल्पितार्थभाक् ॥ १३ ॥ तमःसंकल्पयामाससंहारइवभूतभुक् ॥ त्रिविष्टपस्यदेशोसौवभूवतिमिराकुलः
॥ १४ ॥ भूलोकस्यांधतमसालोकालोकतटोयथा ॥ लज्जांधकारतीक्ष्णांशौतस्मिंस्तिमिरमंडले ॥ १५ ॥ प्रतिष्ठामागतेतस्यमिथुनस्ये
व मंडले ॥ तेपुसर्वेपुभूतेपुगतेष्वभिमतांदिशम् ॥ १६ ॥ तस्मात्प्रदेशाद्भूलोकेदिनांतेविहगेष्विव ॥ सादीर्घचंचलापांगीप्रवृद्धमदनव्य
था ॥ १७ ॥ आजगामभृगोःपुत्रंमयूरीवारिदंयथा ॥ धवलागारमध्यस्थेपर्यंकेपरिकल्पिते ॥ १८ ॥ विवेशभार्गवस्तत्रक्षीरोदइवमाध
वः ॥ साकरावकलंब्यास्यविवेशावनतानना ॥ १९ ॥ रराजचसुरेभस्यहृदिलग्नेवपद्मिनी ॥ उवाचचेदंमधुरंरसस्नेहार्द्रयागिरा ॥ २० ॥
वचोमधुरमानंदविलासवलिताक्षरम् ॥ पश्यामलेंदुवदनमंडलीकृतकार्मुकः ॥ २१ ॥ अबलामनुबध्नातिमामेपकिलनांगकः ॥ पाहि
मामवलांनाथदीनांत्वच्छरणामिह ॥ २२ ॥ कृपणाश्वासनंसाधोविद्धिसच्चरितव्रतम् ॥ स्नेहदृष्टिमजानद्भिर्मूढैरेवसहामते ॥ २३ ॥ प्रण
याअवगण्यंतेनरसज्ञैःकदाचन ॥ अशंकितोपसंपन्नःप्रणयोन्योन्यरक्तयोः ॥ २४ ॥ अधःकरोतिनिष्पंदंचंद्रमाह्लादनंप्रिय ॥ नतथा
सुखयत्येषाचेतस्त्रिभुवनेशिता ॥ २५ ॥ यथापरस्परानंदःस्नेहःप्रथमरक्तयोः ॥ त्वत्पादस्पर्शनेनेयंसमाश्वस्तास्मिमानद ॥ २६ ॥ चंद्रपा
दपरामृष्टायथानिशिकुमुद्वती ॥ संस्पर्शामृतपानेनतवजीवामिसुंदर ॥ २७ ॥ चंद्रांशुरसपानेनचकोरीचपलायथा ॥ मामिमांचरणा
लीनांभ्रमरींकरपल्लवैः ॥ २८ ॥ आलिंग्यामृतसंपूर्णस्वपद्महृदयेकुरु ॥ इत्युक्त्वापुष्पमृद्वंगीसातस्यपतितोरसि ॥ व्याघूर्णितालिनयना
सुतरोरिवमंजरी ॥ २९ ॥

अशंकितंअन्यगोचरतासोपाधिकत्वविच्छेदापराधगणनादिशंकारहितं
यथास्यात्तथाउपसंपन्नःसंजातः ॥ २४ ॥ निष्पंदंदेवसंजीवनामृतस्राविणम् ॥ अधःकरोतिसंजीवकादाह्लादकाच्चचंद्रसहस्रादपिप्रियतमप्रणयएवातिशेतेइतियावत् ॥ त्रि
भुवनेशितात्रैलोक्यैश्वर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अमृतसंपूर्णस्नेहदयामृतभरितेत्वत्पद्मांतस्थेत्वद्धृदयेचित्ते ॥ सुतरोःकल्पवृक्षस्य ॥ २९ ॥
भ्रातिनिर्बंधयति ॥ अतएवपाहि ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रणयाःप्रीत्यतिशयाः ॥ अवगण्यंतेनबहुमन्यंते ॥

॥ वनस्थलीपद्मिन्योःसाधारणंविशेषणम् ॥ २० ॥ ॥ इतिश्री
विवेशतुःनिर्विविशतुः ॥ गुणश्छांदसः ॥ किंजल्कैःकेसरैस्तदीयपरागैर्गौरेणपीतेनानिलेनघूर्णितासुकंपितासु ॥ वनस्थलीपद्मिन्योःसाधारणंविशेषणम् ॥ २० ॥ ॥ इतिश्री जन्मानिवासनायोगात्तापसत्वंचकीर्त्यते ॥ १ ॥ उत्ते
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेस्थिति०सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविधस्वर्गभोगानिपतितस्यात्रभूरिशः ॥ विबुधासवममृतंदेवभोग्यमासवांतरंवा ॥२॥ अमरवाहिन्या
क्षितैःकल्पितैः ॥ १ ॥ मंदारमालाःआकलयतिसर्वतोधारयतीतितथोक्तया ॥ मंदारमालालकयेतिपाठःस्पष्टः ॥ लताकल्पितयालीलार्थयासुदोलयाविलसितं
मंदाकिन्याः ॥ ३ ॥ इंदुदलानांचंद्रकलानांस्यंदैर्निष्यंदरूपैश्चंद्रकलारब्धशरीरैरितियावत् ॥ लताजालनिलयेषुकुंजेषु ॥ ४ ॥

तौदंपतीतत्रविलासकांतीविवेशतुस्तासुवनस्थलीषु ॥ किंजल्कगौरानिलघूर्णितासुरक्तोद्विरेफाविवपद्मिनीषु ॥ ३० ॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मोक्षोपायेषुस्थि०भार्गवोपाख्यानेनवसंगमोनामसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिचित्तविला
सेनचिरमुत्प्रेक्षितैःप्रियैः ॥ प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टयेसुसमागमः ॥ १ ॥ मंदारमालाकलयाविबुधासवमत्तया ॥ तदातनतयासार्द्धंद्वि
तीयेनामलेंदुना ॥ २ ॥ विह्वतंमत्तहंसासुहेमपंकजिनीषुच ॥ तटीष्वमरवाहिन्याःसहचारणकिंनरैः ॥ ३ ॥ पीतमिंदुदलस्यंदैर्देवैःसहर
सायनम् ॥ पारिजातलताजालनिलयेषुविलासिना ॥४॥ चारुचैत्ररथोद्यानलतालोलासुदोलया ॥ चिरंविलसितंव्यग्रैःसहविद्याधरी
गणैः ॥ ५ ॥ नंदनोपवनाभोगोमंदरेणेववारिधिः ॥ भृशमालोड्यतांनीतःप्रमथैःसहशांभवैः ॥ ६ ॥ बालहेमलताजालजटालासुनदीषु
च ॥ भ्रांतमुन्मत्तनागेनमैरवीष्वद्रिनीष्विव ॥ ७ ॥ कैलासवनकुंजेषुतयासहविलासिना ॥ हरेंदुधवलाराज्यःक्षिपितागणगीतिभिः
॥ ८ ॥ गंधमादनशैलस्यविश्रम्योपरिसानुषु ॥ सातेनकनकांभोजरापादमभिमंडिता ॥ ९ ॥ लोकालोकतटांतेषुविचित्राश्चर्यहारिषु ॥
क्रीडितंकृतहासेनरामतेनतयासह ॥ १० ॥ मंदरांतरकच्छेषुसार्द्धंहरिणशावकैः ॥ अवसत्ससमाःषष्टिंकल्पितामरमंदिरे ॥ ११ ॥ क्षीरा
र्णवतटीष्वस्यवनितासहचारिणः ॥ क्षीणंकृतयुगार्द्धंश्वेतद्वीपजनैःसह ॥ १२ ॥ गंधर्वनगरोद्यानलीलाविरचनैरसौ ॥ स्पष्टानंतजग
त्स्रष्टेःकालस्यानुकृतिंगतः ॥ १३ ॥ अथावसदसौशुक्रःपुरंदरपुरेपुनः ॥ सुखंचतुर्युगान्यष्टौहरिणेक्षणयासह ॥ १४ ॥ पुण्यक्षयानुसं
धानात्ततश्चावनिमंडले ॥ तयैवसहमानिन्यापपातोपहताकृतिः ॥ १५ ॥

क्रीडितम् ॥ ५ ॥ शांभवैःशिवानुचरैःप्रमथैःसहआलोड्यतांपरिभ्रां
ततास् ॥६॥ उन्मत्तनागेनमत्तगजेन ॥ मैरवीषुमेरुसंबंधिनीषुभूमिषु ॥७॥ हरस्येंदुनाचूडामणिनाकृष्णपक्षेपिधवलाः ॥ क्षिपिताःक्षिमाअतिवाहिताइतियावत् ॥ इट्छांदसः
॥ ८ ॥ सावधूः ॥ ९ ॥ लोकालोकोभूप्रांतपर्वतःप्रसिद्धः ॥ १० ॥ कच्छेषुजलप्रायशिशिरदेशेषु ॥ हरिणशावकैर्मृगपोतैः ॥ षष्टिसमाःसंवत्सरान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मनो

परालूनानिद्रवीभावेनविच्छिन्नानिसमस्तांगानियस्य ॥ ह्रतेदैवैर्बलाद्गृहीतस्यंदनोविमानंनंदनंवनंवासोलंकाराद्युपभोगानदसीवनचरस्य ॥ प्रालेयतांहिमजलताम् ॥१९॥
॥ १६ ॥ शरीरंद्रवीभूतस्वरूपम् ॥ १७ ॥ चित्तकेलिंगशरीरेद्वे ॥ व्यसनेनदुःखेनआविलेअस्वच्छे ॥ १८ ॥ तत्रव्योम्निआविविशतुःप्रविष्टे ॥ सत्यांश्रुत्यादिप्रमाणनियं
दशार्णेषुदेशविशेषेषु ॥ शुक्रतांरेतस्ताम् ॥ २० ॥ मेरुगहनेइलावृतादिवर्षे ॥ २१ ॥ मृग्याइति ॥ अर्थात्साप्सराःशापान्मृगीसंपन्नेतिगम्यते ॥२२॥ सत्यांश्रुत्यादिप्रमाणनियं ॥ २५ ॥
त्रितामवस्थितिंतपोध्यानदानादिनिष्ठांजहौ ॥ २३ ॥ अहरत्अग्रसत् ॥ २४ ॥ मद्रेशोमद्रराजस्तस्यपुत्रत्वंप्राक्तनब्राह्मण्यापेक्षयानिकृष्टांक्षात्रयोनिमित्याशयः ॥ २५ ॥

परालूनसमस्तांगोह्रतस्यंदननंदनः ॥ चिंतापरवशोध्वस्तःसमितीवहतोभटः ॥ १६ ॥ पतितस्यावनौतस्यचिंतयासहदीर्घया ॥ शरी
रंशतधाजातंशिलापातीवनिर्झरः ॥ १७॥ संशीर्णयोर्देहकयोश्चित्तकेव्यसनाविले ॥ विचेरतुस्तयोर्व्योम्निनिर्नीडौविहगौयथा ॥ १८॥
तत्राविविशतुश्चांद्रंतेचित्तेरश्मिजालकम् ॥ प्रालेयतामुपेत्याशुशालितामथजग्मतुः ॥ १९ ॥ शालींस्तान्भुक्तवान्पक्वान्दशार्णेषुद्वि
जोत्तमः ॥ सशुक्रःशुक्रतामेत्यतद्भार्यातनयोभवत् ॥ २० ॥ ततोमुनीनांसंसर्गात्तपस्युग्रेव्यवस्थितः ॥ अवसन्मेरुगहनेमन्वंतरमनि
दितः ॥ २१ ॥ तत्रतस्यसमुत्पन्नोमृग्याःपुत्रोनराकृतिः ॥ तत्स्नेहेनपरंमोहंपुनरप्याययौक्षणात् ॥ २२ ॥ पुत्रस्यास्यधनंमेस्तुगुणाश्चायु
श्चशाश्वतम् ॥इत्यनारतचिंताभिर्जहौसत्यामवस्थितिम् ॥ २३॥धर्मचिंतापरिभ्रंशात्पुत्रार्थंभोगचिंतया॥क्षीणायुषंतमहरन्मृत्युःसर्प
इवानिलम् ॥ २४ ॥ भोगैकचिंतयासार्द्धंसमुत्क्रांतचेतनः ॥ प्राप्यमद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ॥ २५॥ मद्रदेशेचिरंकृत्वाराज्यमु
त्सन्नशात्रवम्॥जरामभ्याजगामात्रहिमाशनिरिवांबुजम् ॥ २६॥मद्रराजतनुंचारुंतपोवासनयासह॥तत्याजतेनजातोसौतपस्वीता
पसात्मजः॥ २७॥ समंगायामहानद्यास्तटमासाद्यतापसः ॥ तपस्तेपेमहाबुद्धिःसरामविगतज्वरः ॥ २८ ॥ विविधजन्मदशांविविधा
शयःसमनुभूयशरीरपरंपराः ॥ सुखमतिष्ठदसौभृगुनंदनोवरनदीसुतटेदृढवृक्षवत् ॥ २९ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०स्थि०भार्गवो
पाख्यानेशुक्रविविधजन्मानुभवोनामाष्टमःसर्गः॥ ८॥ ॥ ७॥ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिचिंतयतस्तस्यशुक्रस्यपितुरग्र
तः॥ जगामातितरांकालोबहुसंवत्सरात्मकः॥ १ ॥

अभ्याजगामप्राप ॥ २६ ॥ तपोवासनयावानप्रस्थधर्मसंचितयेत्यर्थाद्गम्यते ॥ २७॥ विगतज्वरःशांत्यादिनिरस्तरागादिसंतापः ॥२८॥ असौप्रागुक्तोभृगुनंदनःशुक्रोविविधा
शयोनानाविधवासनावासितःसंस्तत्तदनुसारिणींविविधजन्मदशांप्राप्यशरीरपरंपराःसम्यगनुभूयदैवाद्वैराग्यादिसाधनसंप्राप्यासुखंनिर्विक्षेपंयथास्यात्तथावरनद्याःसमंगायाः
सुतटेदृढवृक्षवच्छेदनभेदनादिविक्षेपसहस्रेप्यचंचलवृत्तिरतिष्ठदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०स्थि०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥इहशुक्रशरीरस्यभृगुसंनि
धिवर्त्तिनः ॥ मृतप्रायस्यपतनंशुष्कताचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ इतिउक्तप्रकारेणचिंतयतोमनोराज्यैःकल्पयतः ॥ पितुर्भृगोरग्रतः ॥ १ ॥

भोगकल्पनाभिर्भ्रांतम् ॥ जन्ममरणपरंपराकल्पनयोद्भ्रांतम् ॥
पवनातपाभ्यांजर्जरःशिथिलीकृतः ॥ २ ॥ तासुतासुस्वकल्पितस्वर्गगमनादिदशासु ॥ एणकोहरिणः ॥ ३ ॥ विदेहःशुकदेहनिरपेक्षः ॥ ५ ॥ चर्मशेषाबहिः ॥ अंतस्त्वस्थिशे
विश्रामविश्रांतिप्राप ॥ ४ ॥ मनःकल्पनामात्रत्वात्पेलवाम् ॥ सत्यताभ्रांत्याप्राक्तनदेहविस्मरणात्सुदृढाम् ॥ पा ॥ ६ ॥ सातनुरभिमानदुःखक्षयप्रयुक्तादानंदाद्धेतोःशरीररंध्रेषुवेणुरंध्रेष्विवप्रवहतःसंचरतोवातस्ययेवेणुध्वनिवत्सीत्कारास्तद्रूपयाकाकल्यासूक्ष्माव्यक्तमधुरध्वनिनादेहस्य
ईदृशीगतिरितितच्चेष्टाःप्रगायतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥ तामेवदेहदशामुत्प्रेक्षांतरैरपिवर्णयति ॥ मनोवराकमित्यादिना ॥ सातनुर्भवभूमिषुभोगाशालक्षणेअवटेशुष्कपल्लवेदृतिप्रा
गवर्णितप्रकारेणलुठितंमनोवराकंशुभ्राभ्रसितयादंतमालयाहसतीव ॥ ८ ॥ सातनुर्मुखमंडलरूपेअरण्येजरत्कूपसमूहरूपयानासानयनवक्त्रादिगर्त्तानांशोभयाअकृत्रिमंस्वा

अथकालेनमहतापवनातपजर्जरः ॥ कायस्तस्यपपातोर्व्यांछिन्नमूलइवद्रुमः ॥ २ ॥ मनस्तुचंचलाभोगंतासुतासुदशासुच ॥ बभ्रा मातिविचित्रासुवनराजिष्विवैणकः ॥ ३ ॥ भ्रांतमुद्भ्रांतमभितश्चक्रार्पितमिवाकुलम् ॥ मनस्तस्यविशश्रामसमंगासरितस्तटे ॥ ४ ॥ अनंतवृत्तांतघनांपेलवांसुदृढामपि ॥ तांसंस्मृतिदशांशुक्रोविदेहोनुभवन्स्थितः ॥ ५ ॥ मंदराचलसानुस्थासातनुस्तस्यधीमतः ॥ ताप प्रसरसंशुष्काचर्मशेषाबभूवह ॥ ६ ॥ शरीररंध्रप्रवहद्वातसीत्काररूपया ॥ चेष्टादुःखक्षयानंदात्काकल्येवप्रगायति ॥ ७ ॥ मनोवराक मवटेलुठितंभवभूमिषु ॥ हसतीवेतिशुभ्राभ्रसितयादंतमालया ॥ ८ ॥ दर्शयंतीजगच्छून्यंवपुरक्ष्णोरकृत्रिमम् ॥ मुखारण्यजरत्कूपरू पयागर्त्तशोभया ॥ ९ ॥ तापोपतप्तासंसिक्तावर्षाजलभरेणसा ॥ प्रागनुस्मरणोल्लासमिवबाष्पंविमुंचति ॥ १० ॥ चंद्रानिलविलासेन लुलितावनभूमिषु ॥ धारानिकरपातेनविनुन्नाजलदागमे ॥ ११ ॥ प्रावृड्झिंझररूपेणप्लुतागिरिनदीतटे ॥ पांशुनापवनोत्थेनदुष्कृतेनेवरू पिता ॥ १२ ॥ शुष्ककाष्ठवदालोलावातेपुत्कृतखाकृतिः ॥ तारमारुतसीत्कारेवनेतपइवास्थिता ॥ १३ ॥ वक्राशुष्कांत्रतंत्रीचभूतभांका रकारिणी ॥ अरण्यलक्ष्मीर्वाल्येवशून्याचर्ममयोदरी ॥ १४ ॥ रागद्वेषविहीनत्वात्तस्यपुण्याश्रमस्यतु ॥ महातपस्त्वाच्चभृगोर्नभुक्तान्य गपक्षिभिः ॥ १५ ॥

भाविकंजगतःशून्यमसद्रूपतांविवेकिनांवपुरक्ष्णोःप्रत्यक्षंदर्शयंतीवस्थितेत्यर्थः ॥ वपुर्ग्रहणंतदाश्रितप्रमाणांतरोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥ प्राक्तापोपतप्तापश्चात्संसिक्ता ॥ प्रागनुस्म रणंस्वबंधुभूतपूर्वपूर्वदेहपरंपरानुस्मरणंतत्प्रयुक्ताद्दुःखादानंदाद्वाउल्लसतीतिप्रागनुस्मरणोल्लासंबाष्पम् ॥ अश्रुधूमाभासयोःश्लेषादभेदारोपः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रावृड्निर्झरस्य रूपेणधातुरागेणप्लुतारंजिता ॥ १२ ॥ खाकृतिर्विलोडनोत्थखड्शब्दकरणम् ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिबहुलग्रहणान्नद्वित्वम् ॥ १३ ॥ भूतानांभांकारोभयंकरध्वनिस्तत्करण शीलाअरण्यलक्ष्मीःअलक्ष्मीः ॥ बाल्याबलिकर्मणाआहारेणेतियावत् ॥ ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मणिष्यञ्ङीषू ॥ चर्ममयोदरीचर्ममात्रशेषोदरी ॥ १४ ॥ तद्धिंसानु

यमनियमाभ्यांकृशीकृताअंगयष्टिःस्वकल्पितशरारातरयन॥क्लीबेपिविभक्त्यलुक्छांदसः॥ भृगूद्वहस्यशुक्रस्यचेतः
॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेस्थितिप्रकरणेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दृष्टपुत्रतनोःकोपोभृगोरत्रोपवर्ण्यते ॥ कालंप्रत्यथकालेनबोधनंचात्मविद्यया ॥ १ ॥ प
रमंपरमात्मानंसंबोधयतिस्फुटंदर्शयतीतिपरमसंबोधःसमाधिस्ततः ॥ १ ॥ गुणसेनायागुणसमूहस्यसामंतमधिष्ठातारम् ॥ २ ॥ कायलक्षणंकंकालंशवम् ॥ ३ ॥ कंकालमेव
वर्णयति ॥ तापेत्यादिना॥तापेनातपेनशुष्कवपुः ॥ राहुःसर्पशिराइतिवद्बहुव्रीहिः ॥ कृत्तिरंध्रेषुचर्मच्छिद्रेषुकृतनीडत्वात्स्फुरितास्तित्तिरयःपक्षिभेदायत्र ॥ संशुष्कांत्रायाउदरगु
हायाश्छायायांविश्रांतादर्दुराभेकायस्य ॥४॥ नेत्रगर्त्तकेसंसक्ताप्रसूताअपत्यपरंपराभिर्वृद्धानवकीटकायस्य ॥ पर्शुकानिपार्श्वास्थीनितल्लक्षणेपंजरेप्रोताःकोशकारकृमयःपू

यमनियमकृशीकृतांगयष्टिश्चरतितपःस्मभृगूद्वहस्यचेतः॥ तनुरथपवनापनीतरक्ताच्चिरमलुठन्महतीषुसाशिलासु ॥ १६ ॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०स्थितिप्र०भार्ग०भार्गवकलेवरवर्णनंनामनवमःसर्गः॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथवर्षसहस्रेण
दिव्येनपरमेश्वरः॥ भृगुःपरमसंबोधाद्विररामसमाधितः ॥ १ ॥ नापश्यदग्रेतनयंविनयावनताननम्॥ सामंतंगुणसेनायाःपुण्यमूर्त्त
मिवस्थितम्॥ २ ॥ अपश्यत्केवलंकायकंकालंपुरतोमहत्॥ देहयुक्तमिवाभाग्यंदारिद्र्यमिवमूर्त्तिमत्॥ ३ ॥ तापशुष्कवपुःकृत्तिरंध्रस्फु
रितितित्तिरि॥ संशुष्कांत्रोदरगुहाछायाविश्रांतदर्दुरम्॥ ४ ॥ नेत्रगर्त्तकसंसक्तप्रसूतनवकीटकम्॥ पर्शुकापंजरप्रोतकोशकारकृमिव्र
जम्॥ ५ ॥ प्राक्तनीमुपभोगेहामिष्टानिष्टफलप्रदाम्॥ धाराधौतांत्रयातद्वत्कृशंशुष्कास्थिमालया॥ ६ ॥ शिरोघटेनशुभ्रेणमसृणेनेंदु
वर्चसा॥ विडंबयच्चकर्पूराप्लुतलिंगशिरःश्रियम्॥ ७ ॥ ऋज्व्यासंशुष्कशिरयास्वास्थिमात्रावशेषया॥ ग्रीवयात्मानुसृतयादीर्घीकुर्व
दिवाकृतिम्॥ ८ ॥ मृणालिकापांडुरयाधारावभृतमांसया॥ नासाग्रास्थिकयावक्रेकृतसीमाकृतिंदधत्॥ ९ ॥ दीर्घकंधरयानूनसुन्न
तीकृतवक्रया॥ प्रेक्षमाणमिवप्राणानुत्क्रांतानंवरोदरे॥ १० ॥ जंघोरुजानुदोर्दंडैर्द्विगुणांदीर्घतांगतैः॥ प्रतिष्ठानमिवाशांतंदीर्घाध्व
श्रमभीतितः॥ ११ ॥ उदरेणातिरिक्तेनचर्मशेषेणशोषिणा॥ प्रदर्शयदिवाज्ञस्यहृदयस्यातिशून्यताम्॥ १२ ॥

वंदेशप्रसिद्धालूतावा ॥ ५ ॥ उपभोगेहांभोगवासनांशुष्कास्थिमालयाविडंबयदित्युत्तरेणान्वयः ॥ नानावैचित्र्यसंधिबंधैर्देहारंभकत्वेनचास्थ्नांवासनानांचसाम्यात् ॥ ६ ॥
त्वचोविशीर्णत्वेनास्थिमात्रशेषादिंदुवर्चसापूजाविशेषेकर्पूरैराप्लुतस्याभिषिक्तस्यशिवलिंगशिरसःश्रियंशोभांविडंबयत्अनुकुर्वत् ॥ ७ ॥ वासनाप्रसृतमात्मानमनुसृतयेव
॥ ८ ॥ वर्षधाराभिरवभृतमांसयाशीर्णमांसयानासाग्रास्थिकयावक्रेमुखमंडलेकृतःसीमामध्यावधारणशंकुर्यस्यतदाकृतिंदधत् ॥ नासास्थ्यग्रस्यमुखमंडलमध्यत्वादित्य
र्थः ॥ नासाग्रस्थितयेतिपाठेअस्थिकयेतिविशेष्यमध्याहार्यम् ॥ ९ ॥ दीर्घयाकंधरयाग्रीवया ॥ १० ॥ दंडशब्दस्यप्राण्यंगवचनत्वाभावान्नद्वंद्वैकवद्भावः ॥ जंघादिभिरष्ट
भिःआशांतंअष्टदिगंतंप्रतिप्रतिष्ठानंप्रतिष्ठमानंप्रस्थानंकुर्वाणमिवविश्लिष्यपलायनकाममिवेतियावत् ॥ मुगभावश्छांदसः ॥ दीर्घाध्वश्रमभीतितइतितत्रहेतूत्प्रेक्षा ॥ नहिदीर्घे
परलोकाध्वनिकायवहनश्रमःसोढुंशक्यतइतिभयादिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

आलानंबंधनस्तंभम् ॥ १३ ॥ आलोकनमालोकस्तत्समकालंप्रतिभानंवक्ष्यमाणवितर्क.अभूदितिशेष. ॥ १४ ॥ भविष्यमवश्यभाव्यर्थमचिंतयतः ॥ तनयंमृतंदृष्ट्वेतिशेष· ॥ १५ ॥ १६ ॥ अकलितरूपःअरूपोपीतियावत् ॥ आकलितंकल्पितंरूपंयेनेतिवा ॥ १७ ॥ प्रतिपार्श्वंषड्भुजोद्वादशभासभुजइत्यर्थः ॥ षड्तुमुखः ॥ १८ ॥ १९ ॥ आशादिशः ॥ कानकै.कनकमयैः ॥ २०॥ परेणप्रबलेनश्वसनेनश्वासवायुनाअपास्तशिखराः ॥ २१ ॥ कल्पेप्रलयकालेदग्धस्यजगतोधूमेनपर्याकुलंमुखमिवविकृतम् ॥२२॥

प्रेक्ष्यतच्छुष्ककंकालमालानंदुःखदंतिनः ॥ पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्भृगुरुत्थितः ॥ १३ ॥ आलोकसमकालेहिप्रतिभानंततोभृगोः ॥ चिरमुत्क्रांतजीवःकिंमत्पुत्रोयमितिक्षणात् ॥ १४ ॥ अचिंतयतएवास्यभविष्यंतनयंततः ॥ कालंप्रतिबभूवाशुकोपःपरमदारुणः ॥ १५ ॥ अकालएवमत्पुत्रोनीतःकिमितिकोपितः ॥ कालायशापमुत्स्रष्टुंभगवानुपचक्रमे ॥ १६ ॥ अथाकलितरूपोसौकालःकवलितप्रजः ॥ आधिभौतिकमास्थायवपुर्मुनिमुपाययौ ॥ १७ ॥ खड्गपाशधरःश्रीमान्कुंडलीकवचान्वितः ॥ षड्भुजःषण्मुखोवह्न्यावृतःकिंकरसेनया ॥ १८ ॥ यच्छरीरसमुत्थेनज्वालाजालेनवल्गता ॥ फुल्लकिंशुकवृक्षस्यश्रियंनभः ॥ १९ ॥ यत्करस्थत्रिशूलाग्रनिःसृतैरग्निमंडलैः ॥ विरेजुरुदितैराशाःकानकैरिवकुंडलैः ॥ २० ॥ यत्परश्वसनापास्तशिखरामेदिनीभृतः ॥ दोलामिवसमारूढाश्चेलुःपेतुश्चघूर्णिताः ॥ २१ ॥ यत्खड्गमंडलोद्योतैःश्याममैवंविवस्वतः ॥ कल्पदग्धजगद्धूमपर्याकुलमिवाबभौ ॥ २२ ॥ सउपेत्यमहाबाहोकुपितंतंमहामुनिम् ॥ कल्पक्षुब्धाब्धिगंभीरंसांत्वपूर्वमुवाचह ॥ २३ ॥ विज्ञातलोकस्थितयोमुनेदृष्टपरावराः ॥ हेतुनापिनमुह्यंतिकिंनुहेतुंविनोत्तमाः ॥ २४ ॥ त्वमनंततपाविप्रोवयंनियतिपालकाः ॥ तेनसंपूज्यसेपूज्यःसाधोनेतरयेच्छया ॥ २५ ॥ मातपःक्षपयाबुद्धेकल्पकालमहानलैः ॥ योनदग्धोस्मिमेतस्यकिंत्वंशापेनधक्ष्यसि ॥ २६ ॥ संसारावलयोग्रस्तानिगीर्णारुद्रकोटयः ॥ भुक्तानिविष्णुवृंदानिकनशक्तावयंमुने ॥ २७ ॥

महाबाहोइतिरामस्यराज्ञोवासंबोधनम् ॥ २३ ॥ हेतुनापरापराधादिनिमित्तेनसतापि ॥ २४ ॥ इतरयाशापभयादिनिमित्तया ॥ २५ ॥ शापदानेप्रस्तुततत्रैवानिष्टंस्यान्नममेत्याशयेनाह ॥ मातपइति ॥ अबुद्धेव्यर्थबुद्धेइतिक्षेपच्छलेनज्ञानबाधितत्वादविद्यमानबुद्धेइतिप्रशंसा ॥ समानवाक्येयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिकात्यायनवचनविरोधाद्भिन्नवाक्यस्थपदात्परस्यमेइत्यादेशश्छांदसः ॥ २६ ॥ अप्रधृष्यतामुक्त्वास्वस्याव्याहतशक्तितामाह ॥ संसारेति ॥ संसारावलयोब्रह्मांडपंक्तयः ॥ कस्मिन्विषयेनशक्तास्तमुदाहरेत्यर्थः ॥ कनुशमाइतिपाठेनुककस्मिन्नपराधेकेनवाशापेनाभिभूताइत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वयंनियतिःस्वाभाविकीमर्यादा ॥ ईहितमिच्छाद्वेषादिनिमित्तांतरकृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ सृज्यतइतिसृष्टिस्तांजन्यभावमित्यर्थः ॥ अतका...
नत्तद्त्तुमध्रियतेतिश्रुतेरितिभावः ॥२९॥ कुतस्तवसर्वभोक्तृताकिंवास्वरूपंतत्राह ॥ इदमिति ॥ इहमूर्त्तामूर्त्तंजगत्परमात्मनोममइत्थंभोज्यस्वभावतयैवस्वस्मिन्कल्पितंरूपम्॥
यतःपरमात्मास्वात्मनिस्वयमेवजगदात्मनाविजृंभते ॥ अतःस्वयमेवोपसंहरतीत्यर्थः ॥३०॥ इदमप्यौपनिषद्व्यवहारदृशोक्तंपरमार्थदृशात्वाह ॥ नेहेति ॥ कर्मठदृष्ट्यात्वाह॥
वहवइति ॥ अनष्टकलंकयेतिच्छेदः ॥ ३१ ॥ सम्यग्दर्शनंतत्त्वसाक्षात्कारोयस्यतस्यतेकर्तृताकर्तृतेनस्तः ॥ ३२ ॥ नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुरित्यादिभगवद्दर्शि
ंपक्षमाश्रित्याह ॥ पुष्पाणीति ॥ हेतुनामभिःकर्त्रादिशब्दैः ॥ हेतुनाविधिरितिपाठेविधीयतइतिविधिःप्राणिकर्मैवस्वाक्षिप्तेनहेतुनानिमित्तवैचित्र्येणविचित्रकार्येपिकल्प्यतेस

भोक्तारोहिवयंब्रह्मन्भोजनंयुष्मदादयः ॥ स्वयंनियतिरेषाहिनावयोरेतदीहितम् ॥ २८ ॥ स्वयमूर्ध्वंप्रयात्यग्निःस्वयंयांतिपयांस्यधः ॥
भोक्तारंभोजनंयातिसृष्टिंचाप्यंतकःस्वयम् ॥२९॥ इदमित्थंमुनेरूपंममेहपरमात्मनः ॥ स्वात्मनिस्वयमेवात्मास्वतएवविजृंभते ॥३०॥
नेहकर्त्तानभोक्तास्तिदृष्ट्यानष्टकलंकया ॥ वहवश्चेहकर्त्तारोदृष्ट्याऽनष्टकलंकया ॥३१॥ कर्त्तृताकर्त्तृतेब्रह्मन्केवलंपरिकल्पिते ॥ असम्य
ग्दर्शनेनैवनसम्यग्दर्शनस्यते ॥ ३२ ॥ पुष्पाणितरुखंडेषुभूतानिभुवनेषुच ॥ स्वयमायांतियांतीहकल्पतेहेतुनामभिः ॥ ३३ ॥ अब्धिंबवि
तस्यचंद्रस्यचलनेकर्त्रकर्त्तृते ॥ नसत्येनानृतेयद्वत्तद्वत्कालस्यसृष्टिषु ॥ ३४ ॥ मनोमिथ्याभ्रमाभोगेकर्त्तृताकर्तृतामयीम् ॥ करोतिकल
नांरज्ज्वांभ्रांतेक्षणइवाहिताम् ॥ ३५ ॥ तेनमागामुनेकोपमापदामीदृशःक्रमः ॥ यद्यथातत्तथैवाशुसत्यमालोकयाकुलः ॥ ३६ ॥ नव
यंप्रतिभार्थेहानाभिमानवशीकृताः ॥ स्वतोहितातवशगाःकेवलंनियतौस्थिताः ॥३७॥ प्रकृतव्यवहारेहानियतीर्नियतेर्वशात् ॥ प्राज्ञाः
समभिवर्त्ततेनाभिमानमहातमः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेवनियतंकेवलंकार्यकोविदैः ॥ सुषुप्तिवृत्तिमाश्रित्यकदाचित्त्वंननाशय ॥ ३९ ॥ क
साज्ञानमयीदृष्टिःक्वमहत्त्वंक्वधीरता ॥ मार्गेसर्वप्रसिद्धेपिकिमंधइवमुह्यसि ॥ ४० ॥

मर्थोभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ परमार्थदृशाअभावान्नसत्येव्यवहारसंवादान्नानृते ॥ कालस्यकालरूपस्यपरमात्मनः ॥ ३४ ॥ भ्रांतेक्षणोदुष्टदृष्टिः ॥ ३५ ॥ तेनवर्णितरीत्या
अपराधासंभवेन ॥ आकुलःसन्कोपमागाः ॥ ३६ ॥ रागाभिमानादिवशात्त्वत्पुत्रवधेअपराधितास्यान्नचमेतौस्तइत्याह ॥ नवयमिति ॥ प्रतिभार्थेभ्रांतिकल्पितख्यातिपूजा
द्यर्थेईहारागोयेषाम् ॥ अस्मदोर्द्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ त्वत्समीपागमनमपिनत्वत्क्रोधभयात्किंतुतपस्विनोमान्याइतिनियतिवशादित्याशयेनाह ॥ स्वतइति ॥ ३७॥ सर्वप्राज्ञा
नुसारित्वान्नियतिवश्यताममोचितातवतुक्रोधाभिमानतमोनुवृत्तिरनुचितेत्याशयेनाह ॥ प्रकृतेति ॥ जगन्मर्यादापालकेश्वरेच्छालक्षणमहानियतेर्वशादवांतरप्रकृतव्यवहारे
च्छानियतीःसमनुवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ कार्यकोविदैर्व्यवहारचतुरैःकर्त्तव्यमेवअवश्यंकर्त्तव्यंनियतंस्वस्वोचितमर्यादापालनंत्वंसुषुप्तवृत्तितमोवृत्तिमाश्रित्यननाशय ॥ क
दाचिदप्रिनाशयाइतिपाठेस्पष्टम् ॥ ३९ ॥ सर्वप्राज्ञप्रसिद्धे ॥ ४० ॥

---

१ एतत्पाठपक्षेयोजनातुइहविषयेकर्त्रादिशब्दैःकालएवकल्पतेइतिकालपदाध्याहारेणबोध्या ॥

मुधाव्यर्थम् ॥ ४१ ॥ इत्थंभृगोर्मोहंविनियम्यप्रसुप्तज्ञानंप्रबोधयितुमुपक्रमते ॥ देहिनामित्यादिना ॥ तंप्रसिद्धंस्थूलम् ॥ ४२ ॥ आविनाशःईषन्निमित्तेनापिविनाशः ॥ नियतं आमोक्षस्थायि ॥ तुच्छंप्रातिभासिकम् ॥ कदर्थीक्रियतेक्रोधादिनापीड्यते ॥ ४३ ॥ स्नेहादभिमानात्किंचनईदृशमितिविशिष्यवक्तुमशक्यमंतर्व्यापारंकुर्वता ॥ ४४॥ अस देहांतरविषयःसंकल्पःक्रियते ॥ सत्पूर्वसिद्धंविनाश्यते ॥ पंकपुरुषआर्द्रमृत्पुत्रिकाक्रीडार्था ॥ ४५ ॥ असत्संकल्पनमेवकलनातद्रूपाद्धेतोर्बद्धम् ॥ ४६ ॥ तस्यदेहकलनात्र

स्वकर्मफलपाकोत्थामविचार्यदशांमुने ॥ किंमूर्खइवसर्वज्ञमुधामांशसुमिच्छसि ॥ ४१ ॥ देहिनामिहसर्वेषांशरीरंद्विविधंमुने ॥ किंन जानासितंदेहमेकमन्यन्मनोभिधम् ॥४२॥ तत्रदेहोजडोत्यर्थमाविनाशपरायणः॥ मनस्तुच्छंचनियतंकदर्थीक्रियतेतव ॥४३॥ चतुरे णयथासाधोरथःसारथिनोह्यते ॥ कुर्वताकिंचनस्नेहादेहोयंमनसातथा ॥ ४४ ॥ असत्संकल्पःक्रियतेसच्छरीरंविनाश्यते ॥ क्षणेनमन सापंकपुरुषःशिशुनायथा ॥ ४५ ॥ चित्तमेवेहपुरुषस्तत्कृतंकृतमुच्यते ॥ तद्बद्धंकलनाहेतोःकलनात्तंविमुच्यते ॥ ४६ ॥ अयंदेहइवात्र स्यमिदमंगमिदंशिरः ॥ इदंस्फारविकारंतन्मनएवाभिधीयते ॥ ४७॥ मनोहिजीवाज्जीवाख्यंनिश्चयैकतयानुधीः॥ अहंकारोभिमंतृ त्वान्नानातास्वयमेवहि ॥ ४८ ॥ देहवासनयाचेतस्त्वन्यानिस्वानिचेच्छया ॥ पार्थिवानिशरीराणित्यसंतिपरिपश्यति ॥ ४९ ॥ आलोक यतिचेत्सत्यंतदासत्यमयींमनः॥शरीरभावनांत्यक्त्वापरामायातिनिर्वृतिम् ॥५०॥तन्मनस्तवपुत्रस्यसमाधौत्वयिसंस्थिते॥स्वमनोरथ मार्गेणदूराद्दूरतरंगतम् ॥ ५१ ॥इममौशनसंत्यक्त्वादेहंमंदरकंदरे॥ प्रयातोवैबुधंसद्मनीडोड्डीनःखगोयथा ॥ ५२ ॥ तत्रमंदरकुंजेषुपा रिजाततलेषुच ॥ नंदनोद्यानखंडेषुलोकपालपुरेषुच ॥ ५३ ॥ मुनेचतुर्युगान्यष्टौविश्वाचींदेवसुंदरीम्॥ असेवतमहातेजाःषट्पदःपद्मि नीमिव ॥ ५४ ॥ तीव्रसंवेगसंपन्नस्वसंकल्पोपकल्पिते ॥ अथपुण्यक्षयेजातेनीहारइवशार्वरे ॥ ५५॥

कारमभिनयन्नाह ॥ अयमिति ॥ ४७ ॥ एकमेवमनोयथापूर्वपूर्वजीवाज्जीवांतराख्यंभवति ॥ तथाजीवटोपाख्यानेवक्ष्यते ॥ मनःसंकल्पितेर्थेनिश्चयैकतयामनएवतदनुधी र्भवति ॥ अभिमंतृत्वादहंकारइतिमनःस्वयमेवनानातानानात्वंभवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इदंचमनसोदेहादिकल्पकत्वमात्मसाक्षात्कारपर्यंतमेवनोत्तरत्रेत्याह ॥ आलोक यतीति ॥ ५० ॥ एवंभृगुंप्रबोध्यमनोविलासमात्रकृतांतत्पुत्रकथांप्रस्तौति ॥ तदिति ॥ ५१ ॥ इमंत्वयादृश्यमानम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ देवसुंदरीमप्सरसम् ॥५४॥ स्वर्गइवपुण्य क्षयात्तत्पातोपिमनःकल्पनयैवेत्याशयेनाह ॥ तीव्रेति ॥ ५५ ॥

॥ ५७ ॥ तस्यतत्तद्वासनाक्रमानुसाराणपूर्वमुक्तान्यनुक्तानिचबहूनिजन्मान्या० ॥ आस॥ ८०॥
उत्तंसकुसुमम्लान्यादिकंस्वर्गेपुण्यक्षयचिह्नम् ॥ ५६ ॥ अजायतजन्मलेभे ॥ ५७ ॥ तस्यतत्तद्वासनाक्रमानुसाराणपूर्वमुक्तान्यनुक्तानिचबहूनिजन्मान्या० ॥ अथअनंतरंमुनेःसुतोजातः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नैतावं
दिना ॥ ५८ ॥ पौंड्रःपुंड्रदेशाधिपतिः ॥ देशिकोमंत्रसिद्धःअन्येषामुपदेष्टा ॥ अतएवमंत्रोपास्तिप्रभावात्कल्पंविद्याधरः ॥ अथअनंतरंमुनेःसुतोजातः ॥ त्रिगर्तेष्वित्यादिना॥ ६२॥
त्येवास्यजन्मानिकिंत्वन्यान्यप्यासन्नित्याह ॥ अन्यास्वपीति ॥ ६१॥ सामंतोमंडलेश्वरः ॥ तत्रकृतैःपापैस्तिर्यक्स्थावरादिजन्मान्यपिदर्शयति ॥

वैबुधंतत्परित्यज्यनभस्येवशरीरकम् ॥ भू
प्रम्लानकुसुमोत्तंसःखिन्नांगावयवोल्लसः ॥ सपपाततयासार्द्धंकालपंकफलंयथा ॥ ५६ ॥ धीवरोथमहाटव्यांहंसस्त्रिपथगातटे ॥ ५८ ॥
ताकाशमथासाद्यवसुधायांव्यजायत ॥ ५७ ॥ आसीद्विप्रोदशार्णेषुकोसलेषुमहीपतिः ॥ मद्रेष्वथमहीपालस्ततस्तापसबालकः ॥
सूर्यवंशेनृपःपौंड्रःसौरशाल्वेषुदेशिकः ॥ कल्पंविद्याधरःश्रीमान्धीमानथमुनेःसुतः ॥ ५९ ॥ विषमास्वेवपुत्रस्तेचचारांतरयोनिषु
वासुदेवइतिख्यातःसमंगायास्तटेस्थितः ॥ ६० ॥ अन्यास्वपिविचित्रासुवासनावशतःस्वयम् ॥ वंशगुल्मःकिरातेषुहरिणश्चीनजंगले ॥ स
॥ ६१ ॥ अभूद्विंध्यनगेभूयःकिरातःकैकटेषुच ॥ सौवीरेष्वथसामंतस्त्रिगर्तेषुचगर्दभः ॥ ६२ ॥ प्रजजापपुराविद्यांविद्याधरपुरप्रदाम् ॥ ६४ ॥ तेना
रीस्तपस्तालवृक्षेतमालेवनकुक्कुटः ॥ ६३ ॥ अयंसपुत्रोभवतोभूत्वामंत्रविदांवरः ॥ नायिकानलिनीभानुःपुष्पचापइवापरः ॥ विद्या
सावभवद्ब्रह्मन्व्योम्निविद्याधरोमहान् ॥ हारकुंडलकेयूरलीलानिचयलालकः ॥ ६५ ॥ जगामभस्मशेषत्वंशलभःपावकेयथा ॥ ६७ ॥
धरीणांदयितोगंधर्वपुरभूषणः ॥ ६६ ॥ सकल्पावधिमासाद्यद्वादशादित्यधामनि ॥ अथकालेनसंजातेविचित्रारंभकारिणि ॥
जगन्निर्माणरहितेस्फारेनभसिसाततः ॥ वासनातस्यबभ्रामनिर्नीडाविहगीयथा ॥ ६८ ॥ कृतेब्राह्मणतामेत्यजातोद्यवसुधातले ॥ ७० ॥
संसाररचनारंभेब्राह्मेरात्रिविपर्यये ॥ ६९ ॥ सामुनेवासनातस्यवातव्याचलितासती ॥ कल्पंविद्याधरोभूत्वानद्यास्त्वथमहामुने ॥
वासुदेवाभिधानोसौमुनेविप्रकुमारकः ॥ जातोमतिमतांमध्येसमधीताखिलश्रुतिः ॥ ७१ ॥ जगतिजठरयोनिषुप्रयातो
तपश्चरतितेपुत्रःसमंगायास्तटेस्थितः ॥ ७२ ॥ विविधविषयवासनानुवृत्त्याखदिरकरंजकरालकोटरासु ॥
गहनतरासुचकाननस्थलीषु ॥ ७३ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० स्थि० भार्गवोपाख्यानेकालवचनंनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ६३ ॥ कल्पंविद्याधरोभवदितियदुक्तंप्राकृतत्तस्य निमित्तंप्रपंचयति॥अयंसइत्यादिना ॥ ६४ ॥ हारकेयूरादिभिर्लीलानिचयैश्चलालकोविलासयिताखीणाम् ॥ ६५ ॥ अतए
वसतासांप्रियतमइत्याशयेनाह॥नायिकेति ॥ ६६॥ द्वादशादित्यधामनिकल्पांतेयुगपदुदितद्वादशादित्यार्चिषिभस्मताम् ॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ कृतेआद्ययुगे ॥ ७०॥ ७१ ॥ ७२ ॥
उपसंहरति ॥ विविधेति ॥ खदिरकरंजकंटककरालगिरिकोटरकल्पासुजठरयोनिषुगर्भवासभेदेषुप्रयातोभ्रांतः ॥ ७३॥ ॥ इतिश्रीवा० तात्पर्यप्रकाशेस्थि० दशमःसर्गः ॥ १० ॥

१ शांबरेइतिक्वचित्पाठः ॥

भृगोर्योगदशासम्यक्पुत्रवृत्तांतदर्शनात् ॥ वर्ण्यतेकालसंवादान्मनःक्रीडाजगत्स्थितिः ॥ १ ॥ तरंगौघानांभांकारैर्मंद्रध्वनिभिःरणिताध्वनंतोऽनिलायत्र ॥ तरंगिण्याःसमंगाया तपस्तपतिकरोति ॥ १ ॥ २ ॥ तंपुत्रचरित्रात्मकंपुत्रमनोभ्रमम् ॥ विज्ञायतेअनेनेतिविज्ञानंयोगस्तन्नेत्रंसम्यगुन्मील्यउद्घाट्य ॥ ३ ॥ तनयेहितंपुत्रचरित्रम् ॥ ४ ॥ पुत्रस्योदंतं वृत्तांतम् ॥ योगजधर्मविशुद्धबुद्धिदर्पणेबिंबितमिवप्रत्यक्षम् ॥ ५ ॥ अत्रभृगुःस्वदेहान्निर्गत्यतेपुतेपुप्रदेशेपुसमंगातटांतेपुपुत्रवृत्तांतंक्रमेणदृष्ट्वापुनरागत्यस्वदेहंविवेशेतिनभ्रमि तव्यम् ॥ योगबलेनस्वस्थानएवसर्वदर्शनसंभवात् ॥ निर्गत्यभ्रमणेप्यतीतानागतदर्शनायोगात् ॥ तस्मात्समंगायास्तटादेत्यस्वतनुंविवेशेत्युक्तेस्तच्चितात्यागस्वशरीरप्रतिसंधान

कालउवाच ॥ ॥ अथोद्दामतरंगौघभांकाररणितानिले ॥ तीरएवतरंगिण्यास्तपस्तपतितेसुतः ॥ १ ॥ जटावानक्षवलयीजितसर्वेंद्रिय भ्रमः ॥ तत्रवर्षशतान्यष्टौसंस्थितस्तपसिस्थिरे ॥ २ ॥ यदीच्छसिमुनेद्रष्टुंतंस्वप्राभंमनोभ्रमम् ॥ तत्समुन्मील्यविज्ञाननेत्रमाशुविलोक य ॥ ३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इत्युक्तेजगदीशेनकालेनसमदृष्टिना ॥ मुनिःसंचिंतयामासज्ञानाक्ष्णातनयेहितम् ॥ ४ ॥ ददर्शचमु हूर्त्तेनप्रतिभानवशादसौ ॥ पुत्रोदंतमशेषेणबुद्धिदर्पणबिंबितम् ॥ ५ ॥ पुनर्मंदरसानुस्थांस्वस्यांकालाग्रसंस्थिताम् ॥ समंगायास्तटा दत्यविवेशस्वतनुंभृगुः ॥ ६ ॥ विस्मयस्मेरयादृष्ट्याकालमालोक्यकांतया ॥ वीतरागमुवाचेदंवीतरागोमुनिर्वचः ॥ ७ ॥ भगवन्भूतभ व्येशबालावयमनुज्वलाः ॥ त्वादृशामेवधीर्देवत्रिकालामलदर्शनी ॥ ८ ॥ नानाकारविकाराढ्यासत्येवासत्यरूपिणी ॥ विभ्रमंजनय त्येषाधीरस्यापिजगत्स्थितिः ॥ ९ ॥ त्वमेवदेवजानासित्वदभ्यंतरवर्त्तियत् ॥ रूपमस्यामनोवृत्तेरिंद्रजालविधायकम् ॥ १० ॥ मत्पुत्र स्यास्यभगवन्मृत्युःकिलनविद्यते ॥ तेनेमंमृतमालोक्यजातःसंभ्रमवानहम् ॥ ११ ॥ अक्षीणाजीवितंपुत्रंकालोमेनीतवानिति ॥ निय तेर्वशतोदेवतुच्छापीच्छाममोदिता ॥ १२ ॥ ननुविज्ञातसंसारगतयोवयमापदाम् ॥ संपदांचैवगच्छामोहर्षामर्षवशंविभो ॥ १३ ॥ अयुक्तकारिणिक्रोधःप्रसादोयुक्तकारिणि ॥ कर्त्तव्यइतिरूढेयंसंसारेभगवन्स्थितिः ॥ १४ ॥

मात्रेतात्पर्यंबोध्यम् ॥ ६ ॥ वीतरागःअपगतपुत्रस्नेहः ॥ ७ ॥ बालाःअज्ञायतोऽनुज्वलारागादिमलिनचित्ताः ॥ ८ ॥ असत्यरूपिणीजगत्स्थितिःसत्येवपरमार्थरूपेवभासमा नासतिपरमार्थवस्तुन्येवविभ्रमंजनयतीतिवा ॥ धीरस्यविदुषोपि ॥ ९ ॥ विषयजगत्स्थितिरिवकरणीभूतंमनोरूपमपिमादृशांदुर्ज्ञेयमित्याह ॥ त्वमेवेति ॥ इंद्रजालसदृशमा

कियत्कालंसारूढातत्राह ॥ इदमिति ॥ यावत्कालंइदमवश्यंकर्त्तव्यमिदंनकर्तव्यमिताष्टानिष्टसाधनयोःकार्यफलंसत्यमितिजगद्भ्रमस्तावदेव ॥
तोनेत्याह ॥ तस्येति ॥ एततएतर्हितस्यभ्रमस्यतत्त्वबोधात्परित्यागोवृत्तः ॥ अतस्तदर्थंक्रोधप्रसादकर्त्तव्यतानियमोपिहेयएवेत्यनुचितएवंक्रोधइत्यर्थः ॥१५॥ एवंसत्यप्यपराधे
क्रोधेनयुक्तः असतितुतदारोपेणक्रोधेप्रत्युतक्रोद्धुरेवदंडोयुक्तइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ चिंतांवर्णितरूपांनियतिपरिपालनमात्राभिप्रायम् ॥ बाध्यतांत्वदंडयतांयाताःस्मः
॥१६॥१७॥ हियस्मान्मनएवभौतिकंशरीरंकल्पयतिअतोमनएवद्वेशरीरेइत्यर्थः ॥ येनमनसा ॥१८॥ इत्थंविनीतवादेनस्वोपदिष्टसूक्ष्मार्थग्रहणेनचतोषितःकालस्तदुक्तिंप्रशंसं
स्तामेवोपपत्तिभिर्द्रढयति ॥ सम्यगुक्तमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ मनसःअसन्निर्माणशक्तिःसर्वानुभवप्रसिद्धेत्याह ॥ तथाचेति ॥ २१ ॥ मनएवशरीरंहीत्युक्तेःसम्यक्त्वमुप

इदंकार्यमिदंनेतियावत्कार्यंजगद्भ्रमः ॥ तस्यैतत्संपरित्यागोहेयएवजगद्गुरो ॥ १५ ॥ केवलंतावकींचिंतामनालोक्ययदावयम् ॥ भगव
न्भवतेक्रुद्धायाताःस्मस्तेनबाध्यताम् ॥ १६ ॥ त्वयेदानीमहंदेवस्मारितस्तनयेहितम् ॥ समंगायास्तटेतेनदृष्टोयंतनयोमया ॥ १७ ॥ म
नोजगतिभूतानांद्वेशरीरेत्रसर्वगम् ॥ मनएवशरीरंहियेनेदंभाव्यतेजगत् ॥ १८ ॥ ॥ कालउवाच ॥ ॥ सम्यगुक्तंत्वयाब्रह्मन्शरीरंमन
एवच ॥ करोतिदेहंसंकल्पात्कुंभकारोघटंयथा ॥ १९ ॥ करोत्यकृतमाकारंकृतंनाशयतिक्षणात् ॥ संकल्पेनमनोमोहाद्बालोवेतालकंय
था ॥ २० ॥ तथाचसंभ्रमस्वप्नमिथ्याज्ञानादिभासुराः ॥ गंधर्वनगराकारादृष्टामनसिशक्तयः ॥ २१ ॥ स्थूलदृष्टिदशांत्वेतामवलंब्यमहामु
ने ॥ पुंसोमनःशरीरंचकायौद्वावितिकथ्यते ॥ २२ ॥ मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम् ॥ नसन्नासदिवस्फारमुदितंनेतरन्मुने ॥ २३ ॥
चित्तदेहांगलतयाभेदवासनयेद्धया ॥ द्विचंद्रत्वमिवाज्ञानान्नानातेयंसमुत्थिता ॥ २४ ॥ भेदवासनयापश्यत्पदार्थनिचयंमनः ॥ भिन्नंप
श्यतिसर्वत्रघटावटपटादिकम् ॥ २५ ॥ कृशोतिदुःखीमूढोहमेताश्चान्याश्चभावनाः ॥ भावयन्स्वविकल्पोत्थांयातिसंसारितांमनः ॥ २६ ॥
मननंकृत्रिमंरूपंभ्रमैतन्नयतोस्म्यहम् ॥ इतितत्त्यागतःशांतंचेतोब्रह्मसनातनम् ॥ २७ ॥ यथाप्रविततांभोधौद्रुतानैकतरंगिणि ॥ शाम्य
त्स्पंदतयानेककल्लोलावलिशालिनि ॥ २८ ॥

पाद्ययेनेदंभाव्यतेजगदित्युक्तेस्ततोपिसम्यक्त्वमित्युपपादयितुंपूर्वांनिंदति ॥ स्थूलदृष्टिदशामिति ॥ २२ ॥ कार्तार्हिसूक्ष्मदृष्टिस्तामाह ॥ मनइत्यादिना ॥ यतोमनइवसत्त्वास
त्वाभ्यामनिर्वचनीयमिदमुदितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ चित्तदेहस्यअवयवभूतयालतयेवप्रतन्यमानया ॥ नानाताजगद्भिदा ॥ २४ ॥ २५॥ २६ ॥ संसरणक्रममुपपाद्यतन्निवृत्त्युं
पायमाह ॥ मननमिति ॥ कृत्रिममननरूपत्यागेअकृत्रिमस्वरूपावस्थितेरर्थप्राप्तत्वादितिभावः ॥ २७ ॥ उक्तेर्थेविस्तरेणसमुद्रतरंगदृष्टांतंवर्णयितुमारभते ॥ यथेत्यादिना ॥
अत्रत्ययथाशब्दस्यचतुर्दशश्लोकस्थेनतथैवेत्यनेनान्वयः ॥ वारिसामान्यात्मनाअंभोधिरूपेणतत्तत्प्रदेशेस्थितजलात्मनाचदृश्यमानदूरप्रस्थानरूपस्पंदाभावाच्छाम्यत्स्पंदत
यास्थिते ॥ कल्लोलग्रहणंमहत्त्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन ॥ २८ ॥

॥२१॥स्वरूपंभावयनित्यादिःसर्वस्याकिंकोहंकारारोपवादः ॥ यदिभावयतितदावक्ष्यमाणभावनांकरोतीत्यर्थः ॥३०॥३१॥ तलातलंपातालंभावयन्पतनभयाद्धूलंतीरभूमिमुद्दिश्ययाति ॥ ३२ ॥ पलादल्पकालादूर्ध्वमनंतरउत्थितोभोगयोग्यंजन्मप्राप्तोस्मीतिभावितोऽभिमन्यमानोदेवाद्रिरिवप्ररत्नरश्मिजालसहितःसन्शोभतेभूपितोस्मीतिरव्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्यान्यान्यपिहर्पभयस्थानानिदर्शयति ॥ तुपारकरेत्यादिना ॥ तुपारकरस्यचंद्रस्यविवनंबिवस्तत्रउपाधित्वेनस्थितःसन्शीतलोस्मीतिविवत्यभिमन्यते ॥ तटस्थाचलदावाग्निप्रतिविंबेनसहितस्तुज्वलद्वपुरस्मीतिविभेतिकंपतेचेतिपरेणान्वयः ॥३४॥ प्रतिविंविताःवेलाद्रितटयोःपक्षभायावनद्रुमायस्मिंस्तथाभूतःसन्महताराज्यप्राप्त्यादिफलारंभाडंबरेणसंयुक्तःकृतार्थोस्मीतिराजतेइतिपरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्तक्रंदआरब्धरोदनइवआरवीध्वनिमान् ॥ दृष्टांतेआरोपमुक्त्वाअपवादंदर्शयति ॥

वार्यात्मनिसमेस्वच्छेशुद्धेस्वादुनिशीतले॥ अविनाशिनिविस्तीर्णेमहामहिमनिस्फुटे॥ २९॥ ह्रस्वस्तरंगःस्वंरूपंभावयन्स्वस्वभावतः॥ ह्रस्वोस्मीतिविकल्पेनकरोतिस्वेनभावनाम्॥३०॥ दीर्घस्तरंगःस्वंरूपंभावयन्स्वस्वभावतः॥ दीर्घोस्मीतिविकल्पेनकरोतिस्वेनभावनाम्॥ ३१ ॥ ह्रस्वश्चैवपरिभ्रष्टरूपोस्मीतितलातलम्॥ भावयन्भूतलंयातिताद्दग्भावनयास्वया॥ ३२ ॥ उत्पन्नश्चपलादूर्ध्वमुत्थितोस्मीतिभावितः॥ सरश्मिरत्नजालस्तुशोभतेदीप्तयाश्रिया॥३३॥तुपारकरविंवस्थःशीतलोस्मीतिविंवति॥सतटाचलदावाग्निप्रतिविंबोज्ज्वलद्वपुः॥ ३४ ॥ विभेतिवतदग्धोस्मीत्याप्तमौनश्चकंपते॥ प्रतिविंवितवेलाद्रितटपक्षवनद्रुमः॥ ३५॥ महदारंभसंरंभसंयुक्तोस्मीतिराजते॥ विशङ्घोलानिलात्यंतध्वस्तलोलशरीरकः॥ ३६॥ खंडशःपरियातोस्मीत्यात्तक्रंदइवारवी ॥ नचोर्मयस्तेजलधेर्व्यतिरिक्ताःपयोभरात्॥ ३७॥ नचैकंरूपमेतेषांकिंचित्सन्नाप्यसन्मयम्॥ नचैतेह्रस्वदैर्घ्याद्यागुणास्तेषुनतेषुते॥ ३८ ॥ नोर्मयःसंस्थिताब्ध्यौनतत्तत्रनसंस्थिताः॥ केवलंस्वस्वभावस्यसंकल्पविकलीकृताः॥ ३९॥ नष्टानष्टाःपुनर्जाताजाताजाताःपुनःपुनः ॥ परस्परपरामर्शान्नान्यतामुपयांत्यलम्॥ ४० ॥एकरूपांवुसामान्यमयाएवनिरामयाः॥ तथैवास्मिन्प्रविततेसितेशुद्धेनिरामये॥ ४१ ॥ब्रह्ममात्रैकवपुषिब्रह्मणिस्फाररूपिणि॥ सर्वशक्तावनाद्यंतेपृथग्वदपृथक्कृताः॥ ४२॥ संस्थिताःशक्तयश्चित्राविचित्राचारचंचलाः ॥ नानाशक्तिर्हिनानात्वमेतिस्वेवपुषिस्थितिम्॥ ४३॥

नचेत्यादिना ॥ पयोभराद्वारिसमूहरूपाज्जलधेः ॥ ३७ ॥ तेपूर्मिषुगुणानसंतितेषुगुणेषुऊर्मयश्चनेतिदृष्टांतार्थः ॥ ३८ ॥ तत्राब्धौनसंस्थितादतियत्तन्न ॥ अधिष्ठानात्मनास्त्वाद्विवर्त्तात्मनातुप्रतियोग्यसिद्धावभावासिद्धेरितिभावः ॥ केतर्हितेऊर्मयस्तत्राह ॥ केवलमिति ॥ विकलीकृताअल्पीकृताःपरिच्छेदभेदविकल्पिनादतियावत् ॥ ३९ ॥ पर
[illegible] ॥ ४१ ॥ ब्रह्ममात्रैकवपुषि निरंकुशब्रह्मणैकस्वभावे अतएवब्रह्मणि ॥ पूर्णैवा [illegible]

यौक्तिकदृष्ट्योपपाद्यपरमार्थदृष्ट्याप्याह ॥ कल्पनेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अन्यपरित्यागोपायमाह ॥

व्यंगोनपुंसकः ॥ त्रिपदद्वंद्वेविभक्त्यलुक्छांदसः ॥ ४४ ॥ ननुजडाजडसाधारणीसत्ताकथंनियतैकरूपास्यादित्याशंक्यनचित्तकृतजडाजडविकल्पाभ्यांस न्मात्रैकरूप्यक्षतिरित्याशयेनाह ॥ जडेति ॥ चिन्मयेचिदाभासेचित्तंआयातिप्राप्तेसतितत्तद्धाममहंकारमेवात्मतयातदन्यसन्मात्रंचानात्मतयामन्यमानमनाध्यात्मिकंजडमा ध्यात्मिकंचाजडमितिभेदमुपादत्ते ॥ सेयंचित्तस्यभेदवासनारूपिणीशक्तिरधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेमिथ्यात्वापत्तेरात्मनःस्वस्वरूपैवस्थितेतेनैकरस्यहानिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं ॥ ४७ ॥ नानेति ॥ नियताकारासदासर्वत्रैकरूपानियतिःसत्ता ॥ त्र्युत्पादयति ॥

बृंहितंब्रह्मणिब्रह्मपयसीवोर्मिमंडलम् ॥ स्त्रीपुमान्व्यंगरूपेणब्रह्मैवपरिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ कल्पनान्याजगन्नाम्नीनासीदस्तिभविष्यति ॥ ब्र ह्मणोजगतोभेदोमनागपिनविद्यते ॥ ४५ ॥ संपूर्णंखल्विदंब्रह्मजगद्ब्रह्मैवकेवलम् ॥ इतिभावययत्नेनह्यन्यत्सर्वंपरित्यज ॥ ४६ ॥ ना नारूपिण्येकरूपावैरूप्यशतकारिणी ॥ नियतिर्नियताकारापदार्थमधितिष्ठति ॥ ४७ ॥ जडाजडमुपादत्तेचित्तमायातिचिन्मये ॥ वास नारूपिणीशक्तिःस्वस्वरूपास्थितात्मनः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मैवानघतेनेदंस्फाराकारंविजृंभते ॥ नानारूपैःप्रतिस्पंदैःपरिपूर्णइवार्णवः ॥ ४९ ॥ नानातांस्वयमादत्तेनानाकारविहारतः ॥ आत्मैवात्मन्यात्मनैवसमुद्रांभइवांभसि ॥ ५० ॥ व्यतिरिक्तानपयसोविचित्रावीचयोयथा ॥ व्यतिरिक्तानविश्वेशात्समग्राःकल्पनास्तथा ॥ ५१ ॥ शाखापुष्पलतापत्रफलकोरकयुक्तयः ॥ यथैकस्मिंस्तथाबीजेसर्वदासर्वशक्तिता ॥ ५२ ॥ विचित्रवर्णतायद्वद्दृश्यतेकठिनातपे ॥ विचित्रशक्तितातद्वद्देवेशेसदसन्मयी ॥ ५३ ॥ विचित्ररूपोदेतीयमविचित्रात्स्थितिःशि वात् ॥ एकवर्णात्पयोवाहाच्छक्रचापलतायथा ॥ ५४ ॥ अजडाज्जडतोदेतिजाड्यभावनहेतुका ॥ ऊर्णनाभाद्यथातंतुर्यथापुंसःसुषुप्त ता ॥ ५५ ॥ अचितश्चेतसःशक्तिस्वबंधायेच्छयाशिवः ॥ तनोतितांतवंकोशंकोशकारकृमिर्यथा ॥ ५६ ॥ स्वेच्छयात्मात्मनोब्रह्मन्भाव यित्वैषविस्मृतिम् ॥ करोतिकठिनंबंधंकोशकारकृमिर्यथा ॥ ५७ ॥ स्वेच्छयात्मात्मनोब्रह्मन्भावयित्वास्वकंवपुः ॥ संसारान्मोक्षमाप्नो तिस्वालानादिववारणः ॥ ५८ ॥

परिणामवाददृष्टांतेनोपपाद्यविवर्त्तवादप्रसिद्धदृष्टांतेनाप्यु पपादयति ॥ विचित्रेत्यादिना ॥ ५३ ॥ पयोवाहान्मेघात् ॥ ५४ ॥ चेतनादचेतनोत्पत्तावपिवादद्वयानुरूपेद्वेदृष्टांतेआह ॥ अजडादिति ॥ सुषुप्ततास्वापमरथादिः ॥ ५५ ॥ ननु चितऐकरूप्यात्तत्कार्येअचितिकथंवैचित्र्यसिद्धिरित्यतउक्तंचेतसःशक्तिमिति ॥ वासनावैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वकंवपुःस्वीयंपूर्णस्वरूपंभावयित्वासाक्षादनुभूय ॥ ५८ ॥ चवर्णितदृष्टांतदार्ष्टांतिकसाम्यमव्याहतमित्याह ॥ ब्रह्मैवेत्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एकस्मिन्बीजे ॥ ५२ ॥

॥ ५९ ॥ भाविताचिरभावनयादृढीकृताशक्तिर्वासनाआत्मतांस्वानुरूपताम् ॥ अनंतमाकाशम् ॥ प्रावृण्मिहिकाप्रसिद्धा ॥ ६० ॥ उक्तमेवस्फुटयति ॥ याशक्तिरिति ॥ ६१ ॥ यतोस्यनित्यंपूर्णात्मरूपमनित्येन द्वयंबंधमोक्षकल्पनाअज्ञदृशातत्त्वदृशातुतत्तभावनैवनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ६२ ॥ तन्मयोबंधमोक्षविकारवानिवलक्ष्यतेभ्रांत्या ॥ कुतः ॥ आवियकेनवासनाध्यस्तभोक्तृभोग्यादिभावेनपस्तंतिरोहितम ॥ तदेवमायामयंजगदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ तत्रमुख्यंबंधंदर्शयति ॥ यदैवेति ॥ ६४ ॥ अन्येबंधास्तुतत्कृताएवेत्याह ॥ अ

यथैवभावयत्यात्मासततंभवतिस्वयम् ॥ तथैवापूर्यतेशक्त्याशीघ्रमेवमहानपि ॥ ५९ ॥ भाविताशक्तिरात्मानमात्मतांनयतिक्षणात् ॥ अनंतमखिलंप्रावृड्मिहिकामहतीयथा ॥ ६० ॥ याशक्तिरुदिताशीघ्रंयातितन्मयतामजः ॥ यएवर्त्तुःस्थितिंयातस्तन्मयोभवतिद्रुमः ॥ ६१ ॥ नमोक्षोमोक्षईशस्यनबंधोबंधआत्मनः ॥ बंधमोक्षदृशौलोकेनजानेप्रोत्थितेकुतः ॥ ६२ ॥ नास्तिबंधोनमोक्षोस्तितन्मयस्त्वि वलक्ष्यते ॥ ग्रस्तंनित्यमनित्येनमायामयमहोजगत् ॥ ६३ ॥ यदैवचित्तंकलितंकिलानेनाकलात्मना ॥ कोशकारवदात्मायमनेनावलि तस्तदा ॥ ६४ ॥ अन्योन्यरूपास्त्वत्यंतंविकल्पितशरीरकाः ॥ मनःशक्तयएतस्मादिमानिर्यांतिकोटयः ॥ ६५ ॥ तज्जास्तस्याःपृथग्रूपाः समुद्रादिववीचयः ॥ तज्जास्तस्याःपृथक्स्याश्चचंद्रादिवमरीचयः ॥ ६६ ॥ अस्मिन्स्पंदमयेस्फारेपरमात्ममहांबुधौ ॥ चिज्जलेवित ताभोगेचिन्मात्ररसमालिनि ॥ ६७ ॥ काश्चित्स्थिराब्रह्मविष्णूकाश्चिद्रुद्रत्वमागताः ॥ काश्चित्पुरुषतांप्राप्ताःकाश्चिद्देवत्वमागताः ॥ ६८ ॥ (लहर्यःप्रस्फुरंत्येताःस्वभावोद्भावितात्मकाः ॥ काश्चिद्यममहेंद्रार्कवह्निवैश्रवणादिकाः ॥ १ ॥ ग्रंतिकुर्वंतितिष्ठंतिलहर्यश्चपलेपणाः ॥ का श्चित्किंनरगंधर्वविद्याधरसुरादिकाः ॥ २ ॥ उत्पतंतिपतंत्युग्रालहर्यःपरिवल्गिताः ॥ काश्चित्किंचित्स्थिराकारायथाकमलजादिकाः ॥ ३ ॥ काश्चिदुत्पन्नविध्वस्तायथासुरनरादिकाः ॥) कृमिकीटपतंगाहिगोमशाजगरादिकाः ॥ काश्चित्तस्मिन्महांभोधौस्फुरंत्येतेंबु बिंदुवत् ॥ ६९ ॥ काश्चिच्चलानरमृगगृध्रजंबुलकादिकाः ॥ स्फुरंतिगिरिकुंजेषुवेलावनतटेष्विव ॥ ७० ॥

न्योन्येति ॥ ६५ ॥ पृथगिवभूताः ॥ कर्मज्ञानेंद्रियभेदात्तामससात्विकभेदाद्वाविभागविवक्षयाक्रमादृष्टांतद्वयोपन्यासः ॥ ६६ ॥ मुख्यामुख्यबंधोपाधिकजीवाख्यसंविद्भेदा नेवनामरूपक्रियादिवैचित्र्यैर्विस्तरेणदर्शयितुमुपक्रमते ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ६७ ॥ पुरुषतांमनुष्यताम् ॥ ६८ ॥ मशामशकाः ॥ महांभोधौयादोरूपेणेतिशेषः ॥ दृष्टांतशेषो वा ॥ ६९ ॥ जंबुलकाजंबुकाः ॥ चंचुलकादितिपाठेपक्षिभेदाः ॥ वेलावनतटेष्विवचलाअस्थिराः ॥ तेषुहिवायुप्राबल्यात्तद्गततरुगुल्मलतादीनांचलताप्रसिद्धा ॥ ७० ॥

अतुच्छामहतीकलनादेहसंस्थानकल्पनायासांताः ॥ ७१ ॥ स्थैर्येणचिरस्थायित्वेन ॥ सुविकल्पैर्दृढविकल्पैर्हतामोहिताः ॥ शंकेतेसंभावयति ॥ ७२ ॥ इंदुरिवज्ञानामृतपूर्णत्वाच्छुद्धाःसत्यःपरमंपदंपूर्णस्वरू
धादर्शयति ॥ कृशइति ॥७३॥ पुरुषतांसदेहताम् ॥ अर्णवतांसुषुप्तिप्रलययोरिवानाविर्भूतवासनांमोहार्णवताम् ॥७४॥ इंदुरिवज्ञानामृतपूर्णत्वाच्छुद्धाःसत्यःपरमंपदंपूर्णस्वरू ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०
पावस्थितिलक्षणंमोक्षंव्रजंति ॥ लहर्यइवविलोलाश्चितःसंविदऔपाधिकसंवेदनभेदाःमननंमनस्तत्तादात्म्याध्यासात्तन्नामधेयाः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य० ॥ १ ॥ तत्रादौसर्वजीवानांब्रह्मै
स्थिति०एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तरंगांबुधिदृष्टांतात्प्राणानामात्मविकारताम् ॥ वारयन्वक्तिमोहोत्थवैचित्र्यस्यविवर्त्तताम् ॥

संसारस्वप्नसंरंभेकाश्चित्स्थैर्ये
स्थिति०एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ अतुच्छकलनाःकाश्चित्काश्चित्तुच्छशरीरकाः ॥ ७१ ॥ कृशोऽतिदुःखीमूढोह
सुदीर्घजीविताःकाश्चित्काश्चिदत्यल्पजीविताः ॥ अतुच्छकलनाःकाश्चित्काश्चित्तुच्छशरीरकाः ॥ ७१ ॥ संसारस्वप्नसंरंभेकाश्चित्स्थैर्ये
सुदीर्घजीविताःकाश्चित्काश्चिच्छंकंतेसुस्थिरंजगत् ॥ ७२ ॥ अल्पाल्पभावनाःकाश्चिद्दैन्यदोषवशीकृताः ॥ ७४ ॥ काश्चि
णभाविताः ॥ सुविकल्पहताःकाश्चिच्छंकंतेसुस्थिरंजगत् ॥ ७२ ॥ अल्पाल्पभावनाःकाश्चिद्दैन्यदोषवशीकृताः ॥ काश्चित्पुरुषतांप्राप्ताःकाश्चिदर्णवतांगताः ॥ ७४ ॥ काश्चि
णभाविताः ॥ सुविकल्पहताःकाश्चित्स्थावरतांयाताःकाश्चिद्देवत्वमागताः ॥ काश्चित्पुरुषतांप्राप्ताःकाश्चिदर्णवतांगताः ॥ ७४ ॥ काश्चि
मितिदुःखैर्वशीकृताः ॥ ७३ ॥ काश्चित्स्थावरतांयाताःकाश्चिद्देवत्वमागताः ॥ काश्चित्पुरुषतांप्राप्ताःकाश्चिदर्णवतांगताः ॥ लहरीविलोलाश्चित्संविदोहिमननापरनाम
मितिदुःखैर्वशीकृताः ॥ ७३ ॥ काश्चिद्व्रजंतिपरमंपदमिंदुशुद्धाः ॥ ब्रह्मार्णवात्समुदितालहरीविलोलाश्चित्संविदोहिमननापरनाम
त्स्थिताजगतिकल्पशतान्यनल्पाःकाश्चिद्व्रजंतिपरमंपदमिंदुशुद्धाः ॥ ब्रह्मार्णवात्समुदितालहरीविलोलाश्चित्संविदोहिमननापरनाम ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कालउ
त्स्थिताजगतिकल्पशतान्यनल्पाःकाश्चिद्व्रजंतिपरमंपदमिंदुशुद्धाः ॥ ब्रह्मार्णवात्समुदितालहरीविलोलाश्चित्संविदोहिमननापरनाम
वत्यः ॥ ७५ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०स्थि०भार्गवोपाख्यानेसंसारप्रवृत्तिदर्शनंनामैकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कालउ
वत्यः ॥ ७५ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०स्थि०भार्गवोपाख्यानेसंसारप्रवृत्तिदर्शनंनामैकादशःसर्गः ॥ १ ॥ मिथ्याभावनयाब्रह्मन्स्वविकल्पक
वाच ॥ ॥ सुरासुरनराकाराइमायाःसंविदोमुने ॥ ब्रह्मार्णवादभिन्नास्ताःसत्यमेतन्मृषेतरत् ॥ १ ॥ मिथ्याभावनयाब्रह्मन्स्वविकल्पक
वाच ॥ ॥ सुरासुरनराकाराइमायाःसंविदोमुने ॥ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तत्वंब्रह्मार्णवगताअपि ॥ भावयंत्योविमुह्यंतिभीमासुभवभूमि
लंकिताः ॥ नब्रह्मवयमित्यंतर्निश्चयेनत्वधोगताः ॥ २ ॥ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तत्वंब्रह्मार्णवगताअपि ॥ भावयंत्योविमुह्यंतिभीमासुभवभूमि
लंकिताः ॥ नब्रह्मवयमित्यंतर्निश्चयेनत्वधोगताः ॥ कर्मणांबीजमप्यकर्मैवविद्धिताः ॥ ४ ॥ संकल्परूपयैवांतर्मुनेकलनयैत
षु ॥ ३ ॥ याएताःसंविदोब्राह्म्योमननैककलंकिताः ॥ एतत्तत्कर्मणांबीजमप्यकर्मैवविद्धिताः ॥ ४ ॥ संकल्परूपयैवांतर्मुनेकलनयैत
षु ॥ ३ ॥ याएताःसंविदोब्राह्म्योमननैककलंकिताः ॥ इमाजगतिविस्तीर्णाःशरीरोपलपंक्तयः ॥ तिष्ठंतिपरिवल्गंतिरुदंतिचहसंतिच
या ॥ कर्मजालकरंजानांबीजमुष्ट्याकरालया ॥ ५ ॥ इमाजगतिविस्तीर्णाःशरीरोपलपंक्तयः ॥ तिष्ठंतिपरिवल्गंतिरुदंतिचहसंतिच
या ॥ कर्मजालकरंजानांबीजमुष्ट्याकरालया ॥ ५ ॥ इमाजगतिविस्तीर्णाःशरीरोपलपंक्तयः ॥ ७ ॥ ताएताःकाश्चिदत्यच्छायथाहरिहरादयः ॥
॥ ६ ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतंस्पंदनैःपवनोयथा ॥ उल्लसंतिनिलीयंतेम्लायंतिविहसंतिच ॥ ७ ॥ ताएताःकाश्चिदत्यच्छायथाहरिहरादयः ॥
काश्चिदल्पविमोहस्थायथोरगनरामराः ॥ ८ ॥
क्यंभेदकप्रपंचमिथ्यात्वंचोपपादयितुंप्रतिजानीते ॥ सुरासुरेति ॥ १ ॥ यद्यभिन्नास्तर्हिकुतस्तथानानुभवंतितत्राह ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्याभावनाअनात्मन्यात्मताभ्रांतिस्तयाहे
क्यंभेदकप्रपंचमिथ्यात्वंचोपपादयितुंप्रतिजानीते ॥ सुरासुरेति ॥ १ ॥ यद्यभिन्नास्तर्हिकुतस्तथानानुभवंतितत्राह ॥ मिथ्येति ॥ मननंदेहात्मभावस्यपुनःपुनरनुसंधानंतदेवैतत्कर्मणांपुण्यपापप्रव
तुनेत्यर्थः ॥ अधोगताःनिकृष्टांदशांप्राप्ताः ॥ २ ॥ व्यतिरिक्तत्वंपरिच्छिन्नतांभावयंत्यःकल्पयंत्यः ॥ ३ ॥ मननंदेहात्मभावस्यपुनःपुनरनुसंधानंतदेवैतत्कर्मणांपुण्यपापप्रव
तुनेत्यर्थः ॥ अधोगताःनिकृष्टांदशांप्राप्ताः ॥ २ ॥ प्राणस्तेजसायुक्तःसहात्मनायथासंकल्पितंलोकंनयतीतिश्रुतेःकर्मबीजप्ररोहवैचित्र्यव्यवस्थायामपिसं
त्तीनाम् ॥ एवंभूताअपिताःसंविदःअकर्मनिष्क्रियंब्रह्मैवेतिविद्धि ॥ ४ ॥ प्राणस्तेजसायुक्तःसहात्मनायथासंकल्पितंलोकंनयतीतिश्रुतेःकर्मबीजप्ररोहवैचित्र्यव्यवस्थायामपिसं
त्तीनाम् ॥ एवंभूताअपिताःसंविदःअकर्मनिष्क्रियंब्रह्मैवेतिविद्धि ॥ इदानींतरंगस्थानीयांश्चित्संविच्छब्दितान्जीवानुपाधिवैशद्यतारतम्येनज्ञानभूमिकाभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यप्रयुक्तसंसरण
कल्पोहेतुरित्याह ॥ संकल्परूपयेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इदानींतरंगस्थानीयांश्चित्संविच्छब्दितान्जीवानुपाधिवैशद्यतारतम्येनज्ञानभूमिकाभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यप्रयुक्तसंसरण
प्रकारभेदेनचविभज्योदाहरति ॥ ताएताइत्यादिना ॥ ज्ञानैश्वर्योत्कर्षावधित्वादत्यच्छाः ॥ ज्ञानाधिकारयोग्यताप्राप्तेरल्पविमोहस्थाः ॥ ८ ॥

इदानिष्टयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमत्वात्कृमिकीटादेःस्थावरवन्नात्यंतमोहस्थतेतिभावः ॥ ९ ॥ ब्रह्ममहोदधेर्मुक्तेर्दूरेउपसंतेभवासंते ॥ शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्तिभिरित्यर्थः ॥ १० ॥
एवंसंसरणक्रमेणनरादिभावमुपागताःसंतस्तत्त्वंसंसरणश्रमविश्रांतिहेतुभूतयोगभूमिकासद्भावस्तन्मात्रम् ॥ तदमात्रमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ समालोक्यशास्त्रतःश्रुत्वातदुन्मु
खाःजाताजाताअपिकृतांतोविप्रकारिदुरदृष्टंतल्लक्षणेनजरठाखुनानिखन्यंतेभूमिकादूषणेनपीड्यंतइतियावत् ॥ ११॥ अंतरंईपच्छेदकंविशुद्धज्ञानोपाधिम् ॥ कार्यैःसमंतत्तांब्र
ह्ममहांबुधितांजीवन्मुक्तिमितियावत् ॥ १२ ॥ नदृष्टापारभूमिर्यस्यतथाविधओघःपूर्णतायस्यतंसमाधिभिरवलंब्य ॥ १३ ॥ अधिकारिदेहप्राप्त्याप्रकाशेपिरागांधत्वात्ताम
स्यः ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वान्उत्कृष्टजन्मनः ॥ अधःनिकृष्टपश्वादिजन्म ॥ १५॥ एवमनर्थसहस्रनिदानंजीवभावंप्रपंच्यतन्मूलंस्मारयंस्तन्निवृत्त्युपायमाह ॥ बह्विति ॥ बहवःसुख

काश्चिदत्यंतमोहस्यायथातरुतृणादयः ॥ काश्चिदज्ञानसंमूढाःकृमिकीटत्वमागताः॥ ९॥ काश्चित्तृणवदुल्यंतेदूरेब्रह्ममहोदधेः॥ अप्रा
प्तभूमिकाएतायथोरगनगादयः ॥ १० ॥ सत्वमात्रंसमालोक्यकाश्चिदेवमुपागताः॥ जाताजातानिखन्यंतेकृतांतजरठाखुना ॥ ११ ॥
काश्चिदंतरमासाद्यब्रह्मतत्त्वमहांबुधेः॥ गतास्तत्तांसमंकार्यैर्हरिब्रह्महरादिकाः॥ १२॥ अल्पमोहात्मिकाःकाश्चित्तमेवब्रह्मवारिधिम्॥
अदृष्टपारभूम्यौघमवलंब्यव्यवस्थिताः॥ १३॥ काश्चिद्भोक्तव्यजन्मौघभुक्तजन्मौघकोटयः॥ वंध्याःप्रकाशतामस्यःसंस्थिताभूतजा
तयः॥ १४॥ काश्चिदूर्ध्वादधोयांतियथाहस्तान्महत्फलम्॥ ऊर्ध्वादूर्ध्वंतरंकाश्चिदधस्तात्काश्चिदप्यधः॥ १५॥ बहुसुखदुःखकराकरा
क्षयेयंपरमपदास्मरणात्समागतेह॥ परमपदावगमात्प्रयातिनाशंविहगपतिस्मरणाद्विषव्यथेव॥ १६॥ ॥इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰
स्थि॰भार्गवोपाख्यानेसंसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनंनामद्वादशःसर्गः॥ १२॥ ॥ ७॥ ॥कालउवाच॥ ॥एतासांभूतजातीनामू
र्मीणामिवसागरात् ॥ विविधानांविचित्राणांलतानामिवमाधवे ॥ १ ॥ भव्याजितमनोमोहादृष्टलोकपरावराः॥ जीवन्मुक्ताभ्रमंती
हयक्षगंधर्वकिंनराः॥ २॥ अन्येतुकाष्ठकुड्याभामूढाःस्थावरजंगमाः॥ अपरेक्षीणमोहास्तेकिंतेषांप्रविचार्यते॥ ३॥

दुःखकराणांजन्मनांआकराःखनीभूताःरागादयोयस्यांतथाविधाइयंजीवतापरमपदस्यस्वात्मतत्त्वस्यास्मरणादपर्यालोचनदोषात्समागता ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰
तात्पर्यप्रकाशेस्थिति॰द्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपवर्ण्यमनःशक्तीरथात्रभृगुकालयोः ॥ शुक्रस्यसंनिधौगंतुमुत्थानंप्रतिपाद्यते ॥ १ ॥ उक्तासुजीव
जातिषुजीवन्मुक्तानामेवकृतार्थतानान्येषामित्याह ॥ एतासामित्यादिना ॥ सागरात् आविर्भूतानामितिशेषः ॥ एतासांमध्येयेजितमनोमोहास्तेभवंतीतिभव्याःकृतार्थाइति
परेणान्वयः ॥ भव्यगेयप्रवचनीयेत्यादिनाकर्तरियत ॥ यक्षादिग्रहणंयोषावानमुदाहरणार्थंनतुपरिगणनाय ॥ मनुष्यादिष्वपिसंभवात् ॥ १ ॥ २ ॥ साधनचतुष्टयसंपन्नाअ

किमर्थंतर्हितेषांदेहधारणमितिचेत्शास्त्रप्रकल्पनेनाज्ञोद्धारार्थमेवेत्याशयेनाह ॥ लोकेइति ॥ ४ ॥ ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसःक्षयात्पापस्यकर्मणइति
फलंनान्येष्वित्याशयेनाह ॥ संप्रबुद्धेति ॥ ५॥ शर्वर्याभवंशार्वरम् ॥ ६॥ नीहारइवेत्यावरणेवेतालइवेतिविक्षेपेदृष्टांतौ ॥ वल्गतिनृत्यति ॥७॥ देहानांतदात्मतापन्नजीवानाम्
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मनोवासनयाअनुसंधानमात्रेणापिक्षणाद्यत्क्रियतेतदस्माभिर्महतापियत्नेनचिरेणापिकर्त्तुंनशक्यतइतिनास्मात्स्वपराधसंभावनापीत्याशयेनाह ॥
स्वानुसंहितमिति ॥ १२ ॥ समननात्मकोनिष्पंदईषच्चलनमपिदुःखदः ॥ १३ ॥ शब्दसंग्रहःश्रवणंतत्कारिणानत्वर्थप्रदर्शकेनेत्यर्थः ॥ यामइत्यस्मदोद्धयोश्चेतिवाअनुचरसाहि

लोकेप्रबुध्यमानानांभूतानामात्मसिद्धये ॥ विहरंतीहशास्त्राणिकल्पितान्युदितात्मभिः ॥ ४ ॥ संप्रबुद्धाशयायेतुदुष्कृतानांपरिक्षये ॥
तेषांशास्त्रविचारेषुनिर्मलाधीःप्रवर्त्तते ॥ ५ ॥ विलीयतेमनोमोहःसच्छास्त्रप्रविचारणात् ॥ नभोविहरणाद्भानोःशार्वरंतिमिरंयथा ॥६॥
अक्षीयमाणंहिमनोमोहायैवनसिद्धये ॥ नीहारइवसंछाद्यवेतालइववल्गति ॥७॥ सर्वेषामेवदेहानांसुखदुःखार्थभाजनम् ॥ शरीरं
मनएवेहनतुमांसमयंमुने ॥८ ॥ योयंमांसास्थिसंघातोदृश्यतेपांचभौतिकः ॥ मनोविकल्पनंविद्धिनदेहःपरमार्थतः ॥ ९ ॥ मनःशरीरे
णतवपुत्रोयंकृतवान्मुने ॥ तदेवप्राप्तवानाशुवयंनात्रापराधिनः ॥ १० ॥ स्वयावासनयालोकोयद्यत्कर्मकरोतियः ॥ सतथैवतदाप्नोति
नेतरस्येहकर्त्तृता ॥ ११ ॥ स्वानुसंहितमंतर्यन्मनोवासनयास्वया ॥ कोनामभुवनेशोस्तितत्कर्त्तुंयस्यशक्तता ॥ १२ ॥ येसर्गानरकाभो
गायाजन्ममरणैषणाः ॥ स्वमनोमननेनेदंसनिष्पंदोपिदुःखदः ॥ १३ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनशब्दसंग्रहकारिणा ॥ उत्तिष्ठभगवन्यामोय
त्रतेतनयःस्थितः ॥ १४ ॥ सर्वंचित्तशरीरेणभुक्त्वाशुक्रःक्षणादिव ॥ अथेंदुरश्मिसंघट्टात्समंगातापसःस्थितः ॥१५॥ तत्प्राणपवनाश्चि
त्तान्मुक्तइंदंशुवत्फलम् ॥ अवश्यायतयाभूत्वावीर्यतेनांतरास्थितः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्कालोहसन्निवजगद्गतिम् ॥ हस्ताद्धस्तेन
जग्राहभृगुमिंदुमिवांशुमान् ॥ १७॥ अहोनुचित्रानियतेर्व्यवस्थेतिवदद्उच्चैः ॥ भगवान्भृगुस्तस्थावुदयाद्रेर्यथारविः ॥१८॥

त्याद्वाबहुवचनम् ॥ १४ ॥ सर्वंस्वर्गभोगंचित्तकल्पितशरीरेणभुक्त्वाअथआकाशादिक्रमेणभूमाववतीर्णइंदुरश्मिसंपर्कादोषधीःप्रविश्यान्नादिभावक्रमेणजन्मपरंपरांप्राप्यसं
प्रतिसमंगायांतापसोभूत्वास्थितइत्यर्थः ॥१५॥ इंदुरश्मिसंघट्टादितियदुक्तंतद्विशदयति ॥ तत्प्राणेति ॥ तस्यशुक्रस्यप्राणपवनश्चित्ताच्चेतनशक्तेर्मुक्तःसंमूर्छितःसन्अवश्यायत
यानीहारभावेनइंदंशुसंपर्कात्तद्द्रुत्वासस्यद्वारातत्फलंव्रीह्यादिभूत्वापुरुषंप्रविश्यवीर्यरेतोभूत्वाअंतरास्त्रीगर्भेस्थितइत्यर्थः ॥ १६ ॥ हस्तादितिल्यब्लोपेपंचमी ॥ हस्तंप्रसार्ये
त्यर्थः ॥ दृष्टांतपक्षेलक्षितलक्षणयाहस्तशब्देनकरशब्दवाच्यकिरणपरिग्रहः ॥ १७ ॥ नियतेर्दैवस्यकर्मणोवा ॥ १८ ॥

हइतिकिलेत्यर्थेनिपातः ॥ अंगेतिसंबोधने ॥ सतमालजालेमंदरेसमंयुगपत्समुत्थितौतेजोनिधीतौभृगुकालौसजलदेअंबरतलेतुल्योदयौसकल.पूर्णइंदुश्चसूर्यश्चताविवभातः
प्रकाशतइत्यर्थः ॥१९॥२०॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेस्थि०त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गत्वाताभ्यांसमाधिस्थशुक्रस्यात्रप्रबोधनम् ॥ स्मारणंपूर्वव
त्तस्यागमनेच्छाचकीर्त्यते ॥ १ ॥ अवनौअवतीर्येतिशेषः ॥ १ ॥ नभश्चरान्देवगणान्पक्षिणश्च ॥ २ ॥ हरिणीनामिवमुग्धमुग्धैःअक्षिप्रेक्षितैःकटाक्षैःस्मारितान्युत्पलानियैः॥
सदृशदर्शनस्यस्मृतिहेतुत्वात्सादृश्यंगम्यते ॥ ३ ॥ अध्यासितान्याश्रितान्युत्तुंगशिलाशकलान्येवविष्टराणिआसनानियैः ॥ धृताकारान्स्वीकृतशरीरान्उत्साहानिवस्थितान्॥

तेजोनिधीहसममंगसमुत्थितौतौभातस्तदांबरतलेसतमालजाले ॥ तुल्योदयाविवनभस्यमलेविहर्तुमभ्युत्थितौसजलदौसकलेंदुसू
र्यौ॥१९॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम॥स्नातुंसभाकृतनमस्क
रणाजगामस्नामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०स्थितिप्र०भार्गवोपाख्यानेभृगुसमाश्वासनंनाम
त्रयोदशःसर्गः॥१३॥ ॥७॥ ॥दिवस ॥८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथकालभृगूदेवौमंदराचलकंदरात्॥गंतुंप्रवृत्तावव
नौसमंगासरितस्तटम् ॥ १ ॥ तौशैलादवरोहंतौदृष्टवंतौमहाद्युती॥नवहेमलताजालकुंजसुप्तनभश्चरान्॥ २॥ वल्लीवलयदोलाभिः
क्रीडतोगगनांगणे ॥ हरिणीमुग्धमुग्धाक्षिप्रेक्षितस्मारितोत्पलान् ॥ ३॥ सिद्धानध्यासितोत्तुंगशिलाशकलविष्टरान्॥ धृताकारानि
वोत्साहान्हेलादृष्टजगत्त्रयान्॥ ४॥ कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान्॥ तालोत्तालकृतोद्दस्तहस्तान्हस्तिघटापतीन्॥५॥ मदा
वलेपनिद्रालून्मदान्मूर्त्तानिवस्थितान्॥पुष्पकेसररक्तांगपवनारुणवालधीन् ॥ ६ ॥ चंचलांश्चमरांश्चारून्भूभृन्मंडलचामरान्॥ कृ
ताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् ॥७॥ किन्नरान्भूमखर्जूरान्शाखासरलतांगतान्॥ परस्परफलाघातक्ष्वेडावर्जितकीचकान्
॥८॥ धातुपाटलदुर्वक्त्रान्मर्कटान्नटनोत्कटान्॥ लतावितानसंछन्नसानूपवनमंदिरान्॥ ९॥

हेलयालीलयादृष्टंजगत्त्रयंयैः ॥ ४ ॥ तालवृक्षाइवोत्तालाःस्थूलदीर्घाःकराःशुंडादंडायेषांतान्हस्तिघटापतीन्गजयूथपान्तौदृष्टवंतौइतिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ५ ॥ तानेवविशि
नष्टि ॥ मदेति ॥ पुष्पकेसरैःरक्तांगेनरंजितेनपवनेनपरागैःपूरणादरुणवालधीनितिदेहलीदीपन्यायेनपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यते ॥ ६ ॥ चमरान्मृगविशेषान् ॥ भूभृन्मंडलस्यपर्व
तराजसमूहस्यचामरानिवस्थितान् ॥ ७॥ किन्नरान्दृष्टवंताविति पूर्वत्रसंबंधः ॥ भूमखर्जूरान्खर्जूरोत्तमजातिभेदान् शाखापर्यंतंसरलतामृजुतांगतान् ॥ परस्परस्यखर्जूरफ
लैराघातास्ताडनानितल्लक्षणाभिःक्रीडाभिरावर्जिताःसफलीकृताअधःप्रह्वाःकीचकावेणवोयैस्तान्मर्कटान् ॥ ८ ॥ धातुगैरिकमिवपाटलानिदुर्वक्त्राणिविकृतमुखानियेषांता

सिद्धान्देवयोनिविशेषान् ॥ अमरनारीभिरप्सरोभिः रतिकालज्ञापनायमंदारकुसुमैराहतान् ॥अतएवधातुपाटलैर्निर्द्वारैरच्छिद्रैःपयोदपटैःसंवृतान् ॥१०॥ तटा[illegible]
अजनसंसर्गान्जनसंचारानर्हान् ॥ बौद्धप्रव्रजितदृष्टांतोवृथापतनयोग्यताविवक्षया ॥ सागरेकांतेउत्कतयासोत्कंठतयाहेतुनेवआत्तानिगृहीतानिमधुमासश्चैत्रस्तत्संबंधीनिप्र
साधनानिपुष्पपल्लवाद्यलंकारायाभिस्ताः ॥ उत्कटताचांतमधुमांसप्रसाधनाइतिपाठेनुसागरस्योत्कटतायैउपभोगमदायआचांतैरुपयुक्तैर्मधुमांसैःप्रसाधनंयासांताः ॥ ११ ॥

सिद्धानमरनारीभिर्मंदारकुसुमाहतान् ॥ धातुपाटलनिर्द्वारपयोदपटसंवृतान् ॥१०॥तटानजनसंसर्गान्बौद्धान्प्रव्रजितानिव ॥ सरितः
कुंदमंदारपिनद्धलहरीघटाः ॥ सागरोत्कतयेवात्तमधुमासप्रसाधनाः ॥ ११ ॥ पुष्पभारपिनद्धांगान्वृक्षान्पवनकंपितान् ॥ क्षीबानिव
मधुप्राशौघूर्णान्मधुकरेक्षणान् ॥ १२ ॥ शैलराजश्रियंस्फीतांपश्यंतौताविलस्ततः ॥ प्राप्तवंतौवसुमतींपुरपत्तनमंडिताम् ॥ १३ ॥ क्षणा
दवापतुस्तत्रपुष्पलोलतरंगिणीम् ॥ समंगांसरितंसाधूसर्वपुष्पमयीमिव ॥ १४ ॥ ददर्शाथतटेतस्मिन्कस्मिंश्चित्तनयंभृगुः ॥ देहांतरप
रावृत्तंभावमन्यमुपागतम् ॥ १५ ॥ शांतेंद्रियंसमाधिस्थमचंचलमनोमृगम् ॥ सुचिरादिवविश्रांतंसुचिरश्रमशांतये ॥ १६ ॥ चिंतयं
तमिवानंताश्चिरभुक्ताचिरोज्झिताः ॥ संसारसागरगतीर्हर्षशोकनिरंतराः ॥ १७ ॥ नूनंनिश्चलतांयातमतिभ्रमितचक्रवत् ॥ अनंतजग
दावर्तविवर्तातिशयादिव ॥ १८ ॥ एकांतसंस्थितंकांतंकांत्यैकाकिनमाश्रितम् ॥ उपशांतेहसंभ्रमचित्तसंभ्रमसंगमम् ॥ १९ ॥ निर्वि
कल्पसमाधिस्थंविरतंद्वंद्ववृत्तितः ॥ हसंतमखिलांलोकगतिंशीतलयाधिया ॥ २० ॥ विगताखिलवृत्तांतंविगताशेषभोक्तृतम् ॥ निरस्त
कल्पनाजालमालंबितमहापदम् ॥ २१ ॥ अनंतविश्रांतिततेपदेविश्रांतमात्मनि ॥ प्रतिबिंबमगृह्णंतंसितंमणिमिवास्थितम् ॥ २२ ॥ हे
योपादेयसंकल्पविकल्पाभ्यांसमुज्झितम् ॥ संप्रबुद्धमतिंधीरंददर्शतनयंभृगुः ॥ २३ ॥ तमालोक्यभृगोःपुत्रंकालोभृगुमुवाचह ॥ वाक्य
मब्धिध्वनिनिभंतवपुत्रस्त्वसाविति ॥ २४ ॥ विबुध्यतामितिगिरासमाधेर्विररामसः ॥ भार्गवोंभोदघोषेणशनैरिवशिखंडभृत् ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ पुष्पलोलतरंगामितिबहुव्रीहिणैवमत्वर्थलाभेअतिशयनित्ययोगद्योतनार्थइनिप्रत्ययः ॥ तदेवस्पष्टीकर्त्तुमाह ॥ सर्वपुष्पमयीमिवेति ॥ १४ ॥ अन्यंभावंअशु
कताम् ॥ १५ ॥ सुचिरश्रमःअनादिसंसारश्रमस्तस्यशांतये ॥ १६ ॥ चिरंभुक्ताअचिरात्उज्झितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥ अतिभ्रमितचक्रवदितिदृष्टांतोरागोपरमक्रमेणचित्तंस्वयमेवविश्राम्यतीतिद्योतनाय ॥ १८ ॥ चक्रदृष्टांताभिप्रायमेवस्पष्टमाह ॥ उपशांतेहेति ॥ १९ ॥ द्वंद्ववृत्तितःशीतोष्णसुखदुःखादेः ॥ २० ॥ वृत्तांतानिप्रवृत्तयः ॥ भोक्तृतास्तत्फला
नि ॥ महापदंअपरिच्छिन्नात्मसुखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शिखंडभृत्मयूरः ॥ २५ ॥

अंतेअंतिके ॥ समोदयौसंमुखोदितौनत्वसमोदितौ ॥ २६ ॥ विप्रौविप्रवेषौ ॥ २७ ॥ मिथःअन्योन्यंकृताःसमाचारास्तत्कालोचितगौरवाभिनंदनाद्याचारायैः ॥ २८ ॥ शां तजपःसमापितसमाधिः ॥ जपमानसेचेतिधात्वर्थदर्शनात् ॥ इदमर्द्धंपाठक्रमादार्थक्रमवलीयस्त्वात्कदंबलतिकापीठादित्यतःप्राग्योज्यम् ॥ २९ ॥ निर्वृतिसुखम् ॥ ३० ॥ ज्ञाने नउपासनेन ॥ विद्ययाब्रह्मविद्यया ॥ अतिशयोक्तिरियंप्रशंसार्था ॥ वांयुवयोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ध्यानेनउन्मीलितंउद्घाटितंदिव्यंलोचनंयस्यसः ॥ ३५ ॥ विस्म

उन्मील्यनेत्रेसोपश्यदंतेकालभृगूप्रभू ॥ समोदयाविवायातौदेवौशशिदिवाकरौ ॥ २६ ॥ कदंबलतिकापीठादथोत्थायननामतौ ॥ समौ समागतौकांतौविप्रौहरिहराविव ॥ २७ ॥ मिथःकृतसमाचाराःशिलायांसमुपाविशन् ॥ मेरुपृष्ठेजगत्पूज्याब्रह्मविष्णुहराइव ॥ २८ ॥ अथशांतजपोरामससमंगातटेद्विजः ॥ तावुवाचवचःशांतमन्तस्यंदसुंदरम् ॥ २९ ॥ भवतोर्दर्शनेनाहमद्यनिर्वृतिमागतः ॥ सममाग तयोर्लोकेशीतलोष्णरुचोरिव ॥ ३० ॥ योनशास्त्रेणतपसानज्ञानेनापिविद्यया ॥ विनश्येमेमनोमोहःक्षीणोसौदर्शनेनवाम् ॥ ३१ ॥ न तथासुखयंत्यंतर्निर्मलामृतवृष्टयः ॥ यथाप्रहर्षयंत्येतामहतामेवदृष्टयः ॥ ३२ ॥ चरणाभ्यामिमंदेशंभवंतौभूरितेजसौ ॥ कौपवित्रितवं तौनःशशांकार्काविवांबरम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्तवंतंप्रोवाचभृगुर्जन्मांतरात्मजम् ॥ स्मरात्मानंप्रबुद्धोसिनाज्ञोसीतिरघूद्वह ॥ ३४ ॥ प्रबो धितोसौभृगुणाजन्मांतरदशांनिजाम् ॥ मुहूर्त्तमात्रंसस्मारध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ३५ ॥ अथासौविस्मयात्स्मेरमुखोमुदितमानसः ॥ वितर्कमंथरांवाचमुवाचवदतांवरः ॥ ३६ ॥ जयत्यविदितारंभानियतिःपरमात्मनः ॥ यद्वशादिदमाभोगिजगच्चक्रंप्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ म मानंतान्यतीतानिजन्मान्यविदितान्यपि ॥ दशाफलान्यनंतानिकल्पांतकलितादिव ॥ ३८ ॥ दृष्टाःकठिनसंरंभाविभवोप्यर्जनभ्रमाः ॥ विल्हतंवीतशोकासुचिरंमेरुस्थलीपुच ॥ ३९ ॥ पीतमामोदिमंदारकेसरारुणितंपयः ॥ मंदाकिन्याःसकह्लारंतटोप्यमरभूभृतः ॥ ४० ॥ भ्रांतंमंदरकुंजेपुफुल्लहेमलतालिपु ॥ मेरोःकल्पतरुच्छायापुष्पसुंदरसानुपु ॥ ४१ ॥ नतदस्तिनयद्भुक्तंनतदस्तिनयत्कृतम् ॥ नतदस्तिनय दृष्टमिष्टानिष्टासुवृत्तिपु ॥ ४२ ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमधुनादृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम् ॥ विश्रांतोथचिरंश्रांतोगतोमेसकलोभ्रमः ॥ ४३ ॥

यादाश्चर्यदर्शनात् ॥ २६ ॥ नियतिःकर्मफलव्यवस्थाहेतुर्मायाशक्तिः ॥ ३७ ॥ दशाफलानिमरणमूर्छादिदुर्दशाफलानिदुःखमोहादीनि ॥ कल्पांतःप्रलयस्तेनकलितात्संपन्ना द्दर्पघातदाहादेरिव ॥ ३८ ॥ कठिनःसंरंभःक्रोधउद्योगश्चयेपुतेविभवोराजानोद्रव्यार्जनभ्रमाअपि ॥ ३९ ॥ पयोवारि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नतदस्तीति ॥ सर्वंकृतंभुक्तंदृष्टंचेत्य

॥ ४४ ॥ किंतेतयातन्वासमीहितंतत्राह ॥ नेति ॥ ४५ ॥ ननुनियतरचनांद्रष्टुंविहरतस्तवतत्राभिनिवेशात्पुनःपूर्ववद्दक्षरोमनारथानुगमनादि
ज्ञानबाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्नपूर्ववदभिनिवेशप्रसक्तिरित्याह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणादहमेकभावबुद्ध्याएकएवात्माभावःपरमार्थसत्योनान्यदितिदृढनिश्चयेनयच्चरित्र
मतिसुभगमत्यंतशुभावहमार्यैरन्यैश्चजीवन्मुक्तैःसेवितंतदेवस्थिरंयथास्यात्तथाअनुयाम्यनुसरामिनपूर्ववन्मूढवृत्त्तंतत्तस्मात्तवममचअभिमतापूर्वदेहजीवनादिरूपामतिरलंस
गम्यस्तुनामनकाचित्तयाक्षतिः ॥ तयाप्रकृतंप्रारब्धशेषभोजकव्यवहारमाचरामिनमूढवदभिनिवेक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेस्थितिप्रकरणेच

उत्तिष्ठतातगच्छामःपश्यामोमंदरस्थिताम् ॥ तांतनुंतावदाशुष्कांशुष्कांवनलतामिव ॥ ४४ ॥ नसमीहितमस्तीहनासमीहितमस्तिमे ॥
नियतेरचनांद्रष्टुंकेवलंविहराम्यहम् ॥ ४५ ॥ यदतिसुभगमार्यसेवितंतत्स्थिरमनुयामियदेकभावबुद्ध्या ॥ तदलमभिमतामतिर्ममास्तु
प्रकृतमिमंव्यवहारमाचरामि ॥ ४६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०स्थि०भा०भार्गवजन्मांतरस्मरणवर्णनंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ विचारयंतस्तत्त्वज्ञाइतितेजागतीर्गतीः ॥ समंगायास्तटात्तस्मात्प्रचेलुश्चंचलासवः ॥ १ ॥ क्रमादाकाशमाक्रम्य
निर्गत्यांबुदकोटरैः ॥ संप्रापुःसिद्धमार्गेणक्षणान्मंदरकंदरम् ॥ २ ॥ अधित्यकायांतस्याद्रेरार्द्रपर्णावगुंठिताम् ॥ ददर्शभार्गवःशुष्कांपूर्वज
न्मोद्भवांतनुम् ॥ ३ ॥ उवाचेदंचहेताततन्वीतनुरियंहिसा ॥ यात्वयासुखसंभोगैःपुरासमभिलालिता ॥ ४ ॥ इयंसामत्तनुर्यस्याःकर्पूरागु
रुचंदनैः ॥ अंगमंगीकृतस्नेहाधात्रीचिरमलेपयत् ॥ ५ ॥ इयंसामत्तनुर्यस्यामंदारकुसुमोत्करैः ॥ रचिताशीतलाशय्यामेरूपवनभूमिषु
॥ ६ ॥ इयंसामत्तनुर्मत्तदेवस्त्रीगणलालिता ॥ सरीसृपमुखक्षुण्णापश्यशेतेधरातले ॥ ७ ॥ चंदनोद्यानखंडेषुममतन्वाययानया ॥ चिरं
विलसितंसेयंशुष्ककंकालतांगता ॥ ८ ॥ सुरांगनांगसंसर्गादुत्तुंगानंगभंगया ॥ चेतोवृत्त्यारहितयातन्वाद्यममशुष्यते ॥ ९ ॥

तुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्रतांतनुमालोक्यशुकस्यपरिदेवनम् ॥ तन्निमित्तविशेषोक्त्यास्वभावश्चोपदिश्यते ॥ १ ॥ इतिप्रागुक्तप्रकाराःजागतीःसांसा
रिकीर्गतीर्विचारयंतःसंतःसमंगातटाद्भृग्वाश्रमंप्रतिप्रचेलुःप्रचलिताः ॥ चंचलासवइत्यनेनप्राणक्रिययैवतेषांचलनोपचारोनत्वात्मनिक्रियास्तीतिद्योतनाय ॥ १ ॥ अंबुदकोट
रैर्मेघच्छिद्रैः ॥ २ ॥ अधित्यकायांऊर्ध्वभागभूमौ ॥ ३ ॥ इदंवक्ष्यमाणप्रकारंवाक्यम् ॥ तन्वीकृशा ॥ ४ ॥ सुखसंभोगैरितियदुक्तंतत्प्रपंचयति ॥ कर्पूरेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥
सरीसृपमुखैःसर्पवृश्चिकप्रभृतिकीटैःक्षुण्णासंचूर्णिताछिद्रितेतियावत् ॥ ७ ॥ चंदनानांहरिचंदनानामुद्यानखंडेषुविलसितंक्रीडाभिःशोभितम ॥ नंदनेतिपाठेस्पष्टम् ॥ ८ ॥ उ
त्तुंगाअनंगभंगाःकामतरंगायस्यांतथाविधयाचेतोवृत्त्यारहितयात्यक्तया ॥ शुष्यते ॥ भावेलट् ॥ ९ ॥

इदानींदेहमेवसंबोध्यानुशोचति ॥ तेषुतेष्वित्यादिना ॥ तेषुतेषुविचित्रेषुअवकाशेषुदेवोद्यानादिप्रदेशेषु॥तासुतासुविचित्रासुबाल्ययौवनादिदशासु ॥ तथाप्रागनुभूतप्रकारास्त त्सौंदर्यालंकारगीतहास्यरतिविलासादिभावनासंबंधायस्यसतथाविधोभूत्वासंप्रतिकथंस्वस्थोसिकुतस्तन्नानुशोचसीत्यर्थः ॥ १० ॥ कंकालतांअस्थिमात्रावशेषताम् ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ हारोमुक्तावली ॥ १३ ॥ द्रवत्कांचनंद्रुतसुवर्णमिवकांतेनभासुरेण ॥ लोभंकामभोगस्पृहाम् ॥ उह्यतेधार्यंते ॥ पश्येतिपुनःपितरंप्रत्युक्तिः ॥ १४ ॥ कुवक्रेण विकृतेनमुखेन ॥ १५ ॥ अंतःप्रविष्टत्वात्प्रकाशेनप्रकाशमानेनार्कांशुजालेनशोभते ॥ पश्यामीत्यस्यपश्यमृगोधावतीत्यद्येववाक्यार्थःकर्म ॥ १६ ॥ आत्मनःस्वस्यास्तुच्छ

तेषुतेषुविलासेषुतासुतासुदशासुच ॥ तथातद्भावनाबंधःकथंस्वस्थोसिदेहक ॥ १० ॥ हातनोशवनामासितापसंशोपमागता ॥ कंका लतांप्रयातासिमांभीपयसिदुर्भगे ॥ ११ ॥ देहेनाहंविलासेषुयेनैवमुदितोभवम् ॥ कंकालतामुपगतात्तस्मादेवबिभेम्यहम् ॥ १२ ॥ ता राजालसमाकारोयत्रहारोभवत्पुरा ॥ ममोरसिनिलीयंतेतत्रपश्यपिपीलिकाः ॥ १३ ॥ द्रवत्कांचनकांतेनलोभंनीतावरांगनाः ॥ येनम ह्युपातेनपश्यकंकालतोह्यते ॥ १४ ॥ पश्यमेविततास्येनतापसंशुष्ककृत्तिना ॥ मत्कंकालकुवक्रेणवित्रास्यंतेवनेमृगाः ॥ १५ ॥ पश्या मिसंशुष्कतयाशवोदरदरीमम ॥ प्रकाशार्कांशुजालेनविवेकेनेवशोभते ॥ १६ ॥ मत्तनुःपरिशुष्केयंस्थितोत्तानाचलोपले ॥ वैराग्यंन यतीवात्मतुच्छत्वेनांतरंसताम् ॥ १७ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधलोभाद्विमुक्तया ॥ निर्विकल्पसमाध्येवतद्‌तच्छुष्यतेगिरौ ॥ १८ ॥ मुक्ता चित्तपिशाचेननूनंसुखमिवास्थिता ॥ तनुर्दैवतभंगेभ्योनबिभेतिमनागपि ॥ १९ ॥ संशांतेचित्तवेतालेयामानंदकलांतनुः ॥ यातिता मपिराज्येनजागतेननगच्छति ॥ २० ॥ पश्यविश्रांतसंदेहंविगताशेषकौतुकम् ॥ निरस्तकलनाजालंसुखंशेतेकथंवने ॥ २१ ॥ चित्तम र्कटसंरंभसंक्षुब्धःकायपादपः ॥ तथावेगेनचलतियथामूलान्निकृंतति ॥ २२ ॥

त्वेनफल्गुत्वेनकुत्सितरूपताप्रदर्शनेनेतियावत् ॥ नयत्युपदिशतीव ॥ १७ ॥ गंधांतानांलोभादभिलापाद्विमुक्तयामत्तन्वातदेतावत्कालंमत्परोक्षमेतदिदानींमत्प्रत्यक्षंचनिर्वि कल्प.समाधिर्यस्यास्तयेवशुष्यतेतप्यते ॥ १८ ॥ सुखंस्वस्थम् ॥ दैवतोपपादितेभ्योभंगेभ्योविपद्भ्यः ॥ १९ ॥ आनंदस्यकलांचमत्कृतिम् ॥ जागतेनत्रैलोक्यसंबंधिनाराज्ये नापीत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ संरंभेणकामादिचापलेनसंक्षुब्धोनकेवलंविवेकसद्वासनादिशाखापल्लवादीन्येवस्वस्ययथाविशातयतितथाचलतिकिंतुआमूलाद्यथानिकृंतति [illegible] यतीत्यर्थः. ॥ २२ ॥

॥ १८ ॥ ... सहैश्चावग्रहवरथुंयुत्साप्रांतगजनाभिगमनादिलक्षणंनपश्यात॥ प्राक्कौतुकदर्शन...
...मानघनाविमुक्तःतन्नंघगजोनामभ्रमघहाराभिःसहैश्चावग्रहवरथुंयुत्साप्रांतगजनाभिगमनादिलक्षणंनपश्यात॥ ... नित्यर्थः ॥ नाट्यंपश्यतीतिपाठेतुयथा

...वयथाप्राग्बहिःकौतुकदर्शनेननंदतितथाद्यनेत्यर्थः ॥ अथवाअद्रौस्फटिकशिलासुप्रतिबिंबितंगजाभ्रहरीणांविग्रहंयुद्धंमूर्त्तिवाद्यनपश्यतीत्यर्थः ॥ नाट्यंपश्यतीतिपाठेतुयथा इवयथाप्राग्बहिःकौतुकदर्शनेननंदतितथाद्यनेत्यर्थः ॥ अथवाअद्रौस्फटिकशिलासुप्रतिबिंबितंगजाभ्रहरीणांविग्रहंयुद्धंमूर्त्तिवाद्यनपश्यतीत्यर्थः ॥ ... शरीराणियस्मिंस्तथाविधमात्मनटस्यनाट्यंपश्यतितथाममदेहोपिचित्तानर्थवि
परानंदेपरमात्मनिस्थितोजीवन्मुक्तःप्रथमंगजमिवस्थूलंअभ्रमिवसूक्ष्मंहरिमिवकारणंचविग्रहाःशरीराणियस्मिंस्तथाविधमात्मनटस्यनाट्यंपश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वेआशारूपायेज्व
मुक्तत्वादेवपृथक्स्थितेनमदात्मनाअस्मिन्नद्रौक्वचिद्गजाःक्वचिदभ्राणिक्वचिद्धरयःसहमर्कटादयइतिनानाविग्रहमात्मनटस्यनाट्यंपश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वेआशारूपायेज्व
रास्तन्निदानभूतोयोमोहस्तल्लक्षणायामिहिकायाअभ्रबीजस्यशरदागमभूतम् ॥ सर्वासामाशानांदिशांवासर्वास्वाशासुदिक्षुवाज्वरभूतायामोहमिहिकायाःशरदागमम् ॥ अ
चित्तत्वंमनोनाशंविना ॥ २४ ॥ सुखसंभोगाहैरण्यगर्भानंदांताविषयसुखभोगास्तेषांसीमांतंपरमावधिभूमानंदम् ॥ अपरिच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारत्वान्महाधिया ॥ रागादिधी

चित्तानर्थविमुक्तोद्रौगजाभ्रहरिविग्रहम्॥ नाद्यपश्यतिमेदेहःपरानंदइवस्थितः ॥ २३ ॥ सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ॥ अ
चित्तत्वंविनानान्यच्छ्रेयःपश्यामिजंतुषु॥ २४ ॥ तएवसुखसंभोगसीमांतंसमुपागताः ॥ महाधियाशांतधियोयेयाताविमनस्कताम्
॥२५॥ सर्वदुःखदशामुक्तांसंस्थितांविगतज्वराम्॥ दिष्ट्यापश्याम्यमननांवनेतनुमिमामहम् ॥ २६॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भगव
न्सर्वधर्मज्ञभार्गवेणतदाकिल॥ सुबहून्युपभुक्तानिशरीराणिपुनःपुनः॥ २७ ॥ भृगुणोत्पादितेकायेतत्तस्मिंस्तस्यकिंपुनः॥ महानति
शयोजातःपरिदेवनमेववा॥ २८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शुक्रस्यकलनारामयासौजीवदशांगता ॥ कर्मात्मिकासमुत्पन्नाभृगो
र्भार्गवरूपिणी॥ २९॥

कार्योपशमाच्छांतधियः ॥ २५ ॥ स्वदेहेजीवन्मुक्तदेहसाम्यंसंभाव्याभिनंदति ॥ सर्वेति ॥ दिष्ट्याभाग्योदयेन ॥ २६ ॥ रामस्यप्रश्नाशयःस्पष्टः ॥२७॥ तत्तेभ्यःशरीरेभ्यः ॥
तस्मिन्काये ॥ किंकस्माद्धेतोः ॥ महानूप्रवृद्धः ॥ अतिशयःस्नेहस्येतिशेषः ॥ २८ ॥ शुक्रस्यसांप्रतिकग्रहपदाधिकारोपभोगप्रयोजकप्राक्कल्पानुष्ठितसत्कर्मणामुत्क्रांतिकाले
एतत्कल्पभाविभृगूत्पाद्यशरीराकारेणपरिणतानांतादृशाकारवासनात्मनैवप्रलयेचिरमवस्थानादाकाशादिक्रमेणैतत्कल्पेभृगुशरीरोत्पत्तौअन्नद्वाराप्राणापानप्रवाहेणतद्धृदयंप्र
विश्यरेतोरूपपरिणामद्वाराचिराभ्यासदृढीकृतप्राक्तनकामकर्मवासनानुसारेणैवशुक्रदेहारंभात्तेनकतिपयकर्मभोगेपिभोक्तव्यप्रारब्धकर्मणांबहूनामवशिष्टत्वाच्छुक्रस्तस्मिन्स्ने
हातिशयोनदेहांतरेषु तद्भोग्यकर्मणामनवशेषादित्याशयेनोत्तरंवसिष्ठआह ॥ शुक्रस्येत्यादिना ॥ कलनाप्राक्तनोत्क्रांतिकालिकीभाविदेहाकारकलना ॥ भार्गवरूपिणीभृगू
त्पाद्यदेहाकारायाप्राक्कल्पेआसीदितिशेषः ॥ २९ ॥

शरीरं प्रथमत्वेन एतत्कल्पे

तनुःसंपन्नेतिपरेणान्वयः॥ केनक्रमेणतमाह ॥ इदंप्रथमत्वेनेत्यादिना ॥ परात्पदात्प्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेश्वरात्इदंप्रथमत्वेनएतत्कल्पे ... तिरोहिताअंतर्भाविता सती ॥३०॥ ...पत्यासिक्तोच्छूनबीजांतरंकुरशक्तिवदीषदाविर्भूयक्रमादाकाशादिपदंतत्तद्भूतसाम्यंप्राणवातेनवृष्टिद्वाराअन्नादिभावेनव्यावलिताअंतर्भाविता सती ॥३०॥ नाअन्नयासिनाअपानप्रवाहेण ॥ ३१ ॥ विहिताविधिवदनुष्ठिताब्राह्मणजन्मोचितागर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनादयःसंस्का राःब्राह्मणःसकाशादुक्तरीत्यादंप्रथमंयथास्यात्तथायदायस्माद्धेतोरायाताअतः ॥ अकालेपंचम्या ह्यसंस्कृततयापहाधिकारोभोक्तुंशक्यतइतिभावः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणःसकाशादुक्तरीत्यादंप्रथमंयथास्यात्तथायदायस्माद्धेतोरायाताअतः ॥ नकदाचिद्व्यभिचर त्प्रत्ययः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनोपिनप्रारब्धमतिवर्त्ततइत्याशयेनाह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ यावद्देहंयावज्जीवनंसदासर्वकालेक्रमोमर्यादानियमः ॥

प्राणापानप्रवाहेणप्रविश्यहृदयंभृगोः॥ क्रमे प्रथमत्वेनसमुपेत्यपरात्पदात्॥ भूताकाशपदंप्राप्यवातव्यावलितासती॥ ३०॥ णवी तामेत्यसंपन्नौशनसीतनुः॥३१॥ विहितब्राह्मसंस्कारातत्रसापितुरग्रगा॥ कालेनमहताप्राप्ताशुष्ककंकालरूपताम्॥३२॥ इदं प्रथममायातायदासौब्रह्मणस्तनुः॥ अतस्तांप्रतिशुक्रेणतदातत्परिदेवितम्॥३३॥ वीतरागोप्यनिच्छोपिसमंगाविप्ररूपवान्॥ सशु शोचतनुंशुक्रःस्वभावोह्येपदेहजः॥ ३४ ॥ ज्ञस्याज्ञस्यचदेहस्ययावद्देहमयंक्रमः॥ लोकवद्व्यवहारोयंसक्त्यासक्त्याथवासदा ॥ ३५॥ येपरिज्ञातगतयोयेचाज्ञाःपशुधर्मिणः॥ लोकसंव्यवहारेपुतेस्थितालोकजालवत्॥ ३६ ॥ व्यवहारेयथैवाज्ञस्तथैवाखिलपंडितः॥ वासनामात्रभेदोत्रकारणंबंधमोक्षदम्॥ ३७॥ यावच्छरीरंतावद्धिदुःखेदुःखंसुखेसुखम्॥ असंसक्तधियोधीरादर्शयंत्यप्रबुद्धवत् ॥ ३८॥ सुखेपुसुखितानित्यंदुःखितादुःखवृत्तिपु॥ महात्मानोहिदृश्यंतेदृश्यएवाप्रबुद्धवत्॥ ३९ ॥ सूर्यस्यप्रतिबिंबानिक्षुभ्यंतिनपुनः स्थिरम्॥ चलाचलतयातज्ज्ञोलोकवृत्तिपुतिष्ठति ॥ ४० ॥ अवस्थितइवस्वस्थःप्रतिबिंबेपुभास्करः॥ संत्यक्तलोककर्मापिबुद्धएवा प्रबुद्धधीः॥४१॥

तीत्यर्थः ॥ ज्ञस्यसक्त्याअज्ञस्यत्वसक्त्येतिविशेषइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अतएवेतरव्यवहारेष्वपितयोस्तुल्यतैवेत्याह ॥ येइति ॥ ३६ ॥ तर्हिद्वयोःसाम्येएकस्यबंधोऽपरस्यमोक्षइ तिविशेषःकुतस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ ३७ ॥ दुःखेदुःखनिमित्तप्राप्तौ ॥ दर्शयंतिविडंबयंति ॥ ३८ ॥ दुःखवृत्तिपुदुःखनिमित्तेपुदुःखितादुःखिताइव ॥ दृश्येव्यवहारविषये एवाप्रबुद्धवद्वर्त्ततेस्वात्मतत्त्वेतुसुस्थिरानाज्ञवद्वर्त्ततइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एकस्यैकदैवस्थिरास्थिरवृत्तिविरोधवारणायदृष्टांतमाह ॥ सूर्यस्येति ॥ यथासूर्यस्यजलस्थानिप्रतिबिंब यद्यप्येवक्षुभ्यंतिसंचलंतिनतुनभस्थंस्थिरंबिंबवपुस्तद्वदित्यर्थः ॥ त्वर्थेपुनःशब्दः ॥ ४० ॥ यथाप्रतिबिंबेष्ववस्थितोभास्करःस्वस्थएवास्वस्थोभिन्नश्चलइवभवतितद्वद्बुद्धएव

मेवबंधकतानान्येषामित्याशयेनाह ॥ मुक्तेति॥ इदमेव

तत्त्वज्ञवद्विहितनिषिद्धकर्मभिस्तस्यबंधोपिस्यादित्याशंक्यबुद्धींद्रियासंगपूर्वककर्मणामेवबंधकतानान्येषामित्याशयेनाह ॥ मुक्तेति॥ ननुतर्हिमयाकथंस्थेयंतत्राह ॥ बहिरिति ॥
यआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यतइत्यादिना ॥ ४२ ॥ सुखदुःखदृशःसुखदुःखभोगस्य ॥ ४३ ॥ ननुतर्हिमयाकथंस्थेयंतत्राह ॥ बहिरिति ॥ नून
आचारवर्जितःकूटस्थात्मदृढनिष्क्रियः ॥ अतएवसमोवैषम्यशून्यः ॥ ४४ ॥ एषणाकर्मफलासंगस्तद्विमुक्तेनआत्मनिब्रह्मणितिष्ठताप्रतिष्ठितेनात्मनामनसाकर्माणिकुरु ॥ नून
मितिहेतौ ॥ यतोदेहस्यकार्याणिकर्माणिसंस्थितिःस्वभावइत्यर्थः ॥ नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतइतिभगवताप्युक्तम् ॥ ४५ ॥ आधयोमानसदुःखानि व्याधयः
शारीरदुःखानि महांतआवर्त्तामरणजन्मभ्यांपरिवर्त्तनानि तान्येवगर्त्ताःश्वभ्राणियस्मिंस्तथाविधेसंसारवर्त्मनिममतोग्रांधकूपेमापत ॥ ४६ ॥ तदपतनेउपायमाह ॥ नत्वमि

सुखदुःखदृशोलोकेबंधमोक्षदृशस्तथा ॥ हे
मुक्तबुद्धींद्रियोमुक्तोबद्धकर्मेंद्रियोपिहि ॥ बद्धबुद्धींद्रियोबद्धोमुक्तकर्मेंद्रियोपिहि ॥ ४२ ॥ संशांतसकलैषणः ॥ ४४ ॥
तुर्बुद्धींद्रियाण्येवतेजांसीवप्रकाशने ॥ ४३ ॥ बहिर्लोकोचिताचारस्त्वंतराचारवर्जितः ॥ समोत्यतीवतिष्ठत्वं
सर्वैषणाविमुक्तेनस्वात्मनात्मनितिष्ठता ॥ कुरुकर्माणिकार्याणिनूनंदेहस्यसंस्थितिः ॥ ४५ ॥ आधिव्याधिमहावर्त्तगर्तेसंसारवर्त्मनि ॥
ममतोग्रांधकूपेस्मिन्मापतातापदायिनि ॥ ४६ ॥ नत्वंभावेपुनोभावास्त्वयितामरसेक्षण ॥ शुद्धबुद्धस्वभावस्त्वमात्मांतःसुस्थिरो
भव ॥ ४७ ॥ त्वंब्रह्मत्यमलंशुद्धंत्वंसर्वात्माचसर्वकृत् ॥ सर्वशांतमजंविश्वंभावयन्वैसुखीभव ॥ ४८ ॥ व्यपगतममतामहांधकारःपदमम
लंविगतैषणंसमेत्य ॥ प्रभवसियदिचेतसोमहात्मंस्तदतिधियेमहतेसतेनमस्ते ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० स्थि० भार्ग० भार्ग
वपरिदेवनप्रसंगेनोपदेशकरणंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथाक्षिप्यवचस्तस्यतनयस्यत
थाभृगोः ॥ उवाचभगवान्कालोवचोगंभीरनिःस्वनः ॥ १ ॥

त्यादिना ॥ भावेषुदृश्यवस्तुषुदेहादिषुतिष्ठसीत्यर्थः ॥ त्वयिसंतीतिशेषः ॥ ४७ ॥ भावयन्विचारेणानुभवन्सन् ॥ ४८ ॥ हेमहात्मन्विगतैषणंसकलैषणानिवर्त्तकंपूर्णानंदममल
मविद्यादिशून्यंपदंसमेत्यसम्यगनुभवेनप्राप्यव्यपगतममतामहांधकारःसंश्चेतसश्चित्तस्ययदिवशेप्रभवसिसमर्थःस्यास्तर्हिअतिधियेअपरिमितबुद्धयेमहतेपूर्णायसतेपरमार्थस
त्यब्रह्मभूतायतेनमः ॥ अस्मदादीनामपिसदावंद्योभविष्यसीत्याशयः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० स्थिति० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥
कालवाक्याद्गतेकालेप्रवेशःस्वतनौपुनः ॥ शुक्रस्यदैत्यगुरुताजीवन्मुक्तिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारंभृगोस्तनयस्यशुक्रस्यवचःपरिदेवनवाक्यमाक्षिप्यअयुक्तत्व
वर्णनेननिरस्य ॥ १ ॥

परात्पदात्प्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेश्वरात्इदंप्रथमत्वेनएतत्कल्पीय
साहिसैवेदानीमौशनसीतनुःसंपन्नेतिपरेणान्वयः ॥ केनक्रमेणतमाह ॥ इदंप्रथमत्वेनेत्यादिना ॥ परात्पदात्प्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेश्वरात्इदंप्रथमत्वेन व्यावलिताअंतर्भाविता सती ॥३०॥
प्रथमशरीरभावेनसमुपेत्यसिक्तोच्छूनबीजांतरंकुरशक्तिवदीषदाविर्भूयक्रमादाकाशादिपदंतत्तद्भूतसाम्यंप्राणवातेनवृष्टिद्वाराअन्नादिभावेनव्यावलिताअंतर्भाविता सती ॥३०॥ गर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनादयःसंस्का
प्राणक्रियाविशेषात्मनाअन्नग्रासिनाअपानप्रवाहेण ॥ ३१ ॥ विहिताविधिवदनुष्ठिताब्राह्मब्राह्मणजन्मोचितागर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनादयःसंस्का ॥ अकालेपंचम्या
रायस्याम् ॥ नससंस्कृततयामहाधिकारोभोक्तुंशक्यतइतिभावः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणःसकाशादुक्तरीत्यादिदंप्रथमंयथास्यात्तथायदायस्माद्धेतोरायाताअतः ॥ नकदाचिद्व्यभिचर
अपिच्छांदसोवाप्रत्ययः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनोपिनप्रारब्धमतिवर्ततइत्याशयेनाह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ यावद्देहंयावज्जीवनंसदासर्वकालेक्रमोमर्यादानियमः ॥ नकदाचिद्व्यभिचर

प्राणापानप्रवाहेणप्रविश्यहृदयंभृगोः॥ क्रमे
साहीदंप्रथमत्वेनसमुपेत्यपरात्पदात् ॥ भूताकाशपदंप्राप्यवातव्यावलितासती ॥ ३० ॥ प्राणापानप्रवाहेणप्रविश्यहृदयंभृगोः॥ क्रमे
णवीर्यतामेत्यसंपन्नौशनसीतनुः॥३१॥ विहितब्राह्मसंस्कारातत्रसापितुरग्रगा॥ कालेनमहताप्राप्ताशुष्ककंकालरूपताम्॥३२॥ इदं
प्रथममायातायदासौब्रह्मणस्तनुः॥ अतस्तांप्रतिशुक्रेणतदातत्परिदेवितम्॥ ३३ ॥ वीतरागोप्यनिच्छोपिसमंगाविप्ररूपवान् ॥ सशु
शोचतनुंशुक्रःस्वभावोह्येषदेहजः॥ ३४ ॥ ज्ञस्याज्ञस्यचदेहस्ययावद्देहमयंक्रमः॥ लोकवद्व्यवहारोयंसत्त्यासत्त्याथवासदा ॥ ३५॥
येपरिज्ञातगतयोयेचाज्ञाःपशुधर्मिणः ॥ लोकसंव्यवहारेपुतेस्थितालोकजालवत् ॥ ३६ ॥ व्यवहारेयथैवाज्ञस्तथैवाखिलपंडितः ॥
वासनामात्रभेदोत्रकारणंबंधमोक्षदम् ॥ ३७ ॥ यावच्छरीरंतावद्धिदुःखेदुःखंसुखेसुखम् ॥ असंसक्तधियोधीरादर्शयंत्यप्रबुद्धवत्
॥ ३८ ॥ सुखेपुसुखितानित्यंदुःखितादुःखवृत्तिपु ॥ महात्मानोहिदृश्यंतेदृश्यएवाप्रबुद्धवत् ॥ ३९ ॥ सूर्यस्यप्रतिबिंबानिक्षुभ्यंतिनपुनः
स्थिरम् ॥ चलाचलतयातज्ज्ञोलोकवृत्तिपुतिष्ठति ॥ ४० ॥ अवस्थितइवस्वस्थःप्रतिबिंबेपुभास्करः॥ संत्यक्तलोककर्मापिबुद्धएवा
प्रबुद्धधीः ॥ ४१ ॥

॥ तर्हिद्वयोःसाम्येएकस्यबंधोऽपरस्यमोक्षइ
तीत्यर्थः ॥ ज्ञस्यसत्त्याअज्ञस्यत्वसत्त्येतिविशेषइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अतएवेतरव्यवहारेष्वपितयोस्तुल्यतैवेत्याह ॥ येइति ॥ ३६ ॥ तर्हिद्वयोःसाम्येएकस्यबंधोऽपरस्यमोक्षइ
तिविशेषःकुतस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ ३७ ॥ दुःखेदुःखनिमित्तप्राप्तौ ॥ दर्शयंतिविडंबयंति ॥ ३८ ॥ दुःखवृत्तिपुदुःखनिमित्तेपुदुःखितादुःखिताइव ॥ दृश्येव्यवहारविषये
एवाप्रबुद्धवद्वर्ततेस्वात्मतत्त्वेतुसुस्थिरानाज्ञवद्वर्ततइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एकस्यैकदैवस्थिरास्थिरवृत्तिविरोधवारणायदृष्टांतमाह ॥ सूर्यस्येति ॥ यथासूर्यस्यजलस्थानिप्रतिबिंब
वपुष्येवक्षुभ्यंतिसंचलंतिननभस्थंस्थिरंबिंबवपस्तद्वदित्यर्थः ॥ त्वर्थेपुनःशब्दः ॥ ४० ॥ यथाप्रतिबिंबेष्ववस्थितोभास्करःस्वस्थएवास्वस्थोभिन्नश्चलइवभवतितद्वद्बुद्धएव

तत्त्वज्ञवद्विहितनिषिद्धकर्मभिस्तस्यबंधोपिस्यादित्याशंक्यबुद्धींद्रियासंगपूर्वककर्मणामेवबंधकतानान्येषामित्याशयेनाह ॥ मुक्तात॥ इत्यादि....
तत्त्वज्ञवद्विहितनिषिद्धकर्मभिस्तस्यबंधोपिस्यादित्याशंक्यबुद्धींद्रियासंगपूर्वककर्मणामेवबंधकतानान्येषामित्याशयेनाह ॥ सुखदुःखदृशःसुखदुःखभोगस्य ॥ ४३ ॥ ननुतर्हिमयाकथंस्थेयंतत्राह ॥ बहिरिति ॥
यआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यतइत्यादिना ॥ ४२ ॥ सुखदुःखदृशःसुखदुःखभोगस्य ॥ ४३ ॥ ननुतर्हिमयाकथंस्थेयंतत्राह ॥ बहिरिति ॥
आचारवर्जितःकूटस्थात्मदृढनिष्क्रियः ॥ अतएवसमोवैषम्यशून्यः ॥ ४४ ॥ एषणाकर्मफलासंगस्तद्विमुक्तेनआत्मनिब्रह्मणितिष्ठताप्रतिष्ठितेनात्मनामनसाकर्माणिकुरु ॥ नूनमितिहेतौ ॥ यतोदेहस्यकार्याणिकर्माणिसंस्थितिःस्वभावइत्यर्थः ॥ नहिदेहभृताशक्यंत्त्यक्तुंकर्माण्यशेषतइतिभगवताप्युक्तम् ॥ ४५ ॥ आधयोमानसदुःखानि व्याधयः शारीरदुःखानि महांतआवर्त्तामरणजन्मभ्यांपरिवर्त्तनानि तान्येवगर्त्ताःश्वभ्राणियस्मिंस्तथाविधेसंसारवर्त्मनिममतोग्रांधकूपेमापत ॥ ४६ ॥ तदपतनेउपायमाह ॥ नत्वमि

मुक्तबुद्धींद्रियोमुक्तोबद्धकर्मेंद्रियोपिहि ॥ बद्धबुद्धींद्रियोबद्धोमुक्तकर्मेंद्रियोपिहि ॥ ४२ ॥ सुखदुःखदृशोलोकेबंधमोक्षदृशस्तथा ॥ हे तुर्बुद्धींद्रियाण्येवतेजांसीवप्रकाशने ॥ ४३ ॥ बहिर्लोकोचिताचारस्त्वंतराचारवर्जितः ॥ समोत्यतीवतिष्ठत्वंसंशांतसकलैषणः ॥ ४४ ॥ सर्वैषणाविमुक्तेनस्वात्मनात्मनितिष्ठता ॥ कुरुकर्माणिकार्याणिनूनंदेहस्यसंस्थितिः ॥ ४५ ॥ आधिव्याधिमहावर्त्तगर्तसंसारवर्त्मनि ॥ ममतोग्रांधकूपेस्मिन्मापततापदायिनि ॥ ४६ ॥ नत्वंभावेषुनोभावास्त्वयितामरसेक्षण ॥ शुद्धबुद्धस्वभावस्त्वमात्मांतःसुस्थिरो भव ॥ ४७ ॥ त्वंब्रह्मात्यमलंशुद्धंत्वंसर्वात्माचसर्वकृत् ॥ सर्वंशांतमजंविश्वंभावयन्वैसुखीभव ॥ ४८ ॥ व्यपगतममतामहांधकारःपदमम लंविगतैषणंसमेत्य ॥ प्रभवसियदिचेतसोमहात्मंस्तदतिधियेमहतेसतेनमस्ते ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० स्थि० भार्ग० भार्गवपरिदेवनप्रसंगेनोपदेशकरणंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथाक्षिप्यवचस्तस्यतनयस्यत थाभृगोः ॥ उवाचभगवान्कालोवचोगंभीरनिःस्वनः ॥ १ ॥

त्यादिना ॥ भावेषुदृश्यवस्तुषुदेहादिषुतिष्ठसीत्यर्थः ॥ त्वयिसंतीतिशेषः ॥ ४७ ॥ भावयन्विचारेणानुभवन्सन् ॥ ४८ ॥ हेमहात्मन्विगतैषणंसकलैषणानिवर्त्तकंपूर्णानंदममलमविद्यादिशून्यंपदंसमेत्यसम्यगनुभवेनप्राप्यव्यपगतममतामहांधकारःसंश्चेतसश्चित्तस्ययदिवधेप्रभवसिसमर्थःस्यास्तर्हिअतिधियेअपरिमितबुद्धयेमहतेपूर्णायसतेपरमार्थसत्यब्रह्मभूतायतेनमः ॥ अस्मदादीनामपिसदावंद्योभविष्यसीत्याशयः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० स्थिति० पंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
कालवाक्याद्गतेकालेप्रवेशःस्वतनौपुनः ॥ शुक्रस्यदैत्यगुरुताजीवन्मुक्तिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारंभृगोस्तनयस्यशुक्रस्यवचःपरिदेवनवाक्यमाक्षिप्यअयुक्तत्ववर्णनेननिरस्य ॥ १ ॥

॥ २ ॥ कालेअधिकारिकशरब्धोद्बोधकाले ॥ पूर्वंजयाइदंप्रथमया ॥ ३ ॥ कदातांहिंसात्याज्यातदाह ॥ महाकल्पांतइति ॥ महतःसहस्रयुगपरिमितस्यकल्पस्यब्रह्मदिनस्यां ते ॥ अपुनर्ग्रहणायपुनःशरीरांतराग्रहणाय ॥ उपभुक्तम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥ प्राक्तनरूपयापूर्वंकल्पार्जितकर्मारब्धया ॥ ५ ॥ कल्याणंशुभं वांयुवाभ्यामस्तु ॥ वयमि त्यस्मदोद्वयोश्चेत्येकस्मिन्बहुवचनमनुचरसाहित्यविवक्षयावा ॥ अभिमतामितिदिग्विशेषणमनभिमतव्यावृत्तयेनोपात्तंपूर्णात्मनोनभिमतस्यैवाप्रसिद्धेः ॥ यस्यतुचित्तस्येदम भिमतमिदंनाभिमतमितिविकल्पोभवेत्तयदनभिमतंविहायाभिमतमुपसर्पेच्चित्तंपर्यालोच्यमानंनकिंचिद्वस्तुरूपमस्तितस्मादभिमतांदिशमित्यस्यपरमप्रेमास्पदमात्मभावावस्था

कालउवाच ॥ ॥ समंगातापसीमेतांतनुंसंत्यज्यभार्गव ॥ प्रविशेमांतनुंसाधोनगरीमिवपार्थिवः ॥ २ ॥ कालेपूर्वंजयातन्वातपःकृत्वा तयापुनः ॥ गुरुत्वमसुरेंद्राणांकर्तव्यंभवतानघ ॥ ३ ॥ महाकल्पांतआयातेभवताभार्गवीतनुः ॥ अपुनर्ग्रहणायैपात्याज्याम्लानपुष्प वत् ॥ ४ ॥ जीवन्मुक्तपदंप्राप्तस्तन्वाप्राक्तनरूपया ॥ महासुरेंद्रगुरुतांकुर्वंस्तिष्ठमहामते ॥ ५ ॥ कल्याणमस्तुवांयामोवयंत्वभिमतांदिश म ॥ नकिंचिदपियच्चित्तंयस्यनाभिमतंभवेत् ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वामुंचतोर्बाष्पंतयोस्सोंतरधीयत ॥ तमांग्योरिवरोदस्योःसममंशुभिरंशुमान् ॥ ७ ॥ गतेतस्मिन्भगवतिकृतांतेभवितव्यताम् ॥ विचार्यभार्गवोभेधांनियतेर्नियतांगतिम् ॥ ८ ॥ कालकारणसंशुष्कांभाविपुष्पशुभो दयाम् ॥ विवेशतांतनुंबालांसुलतामिवमाधवः ॥ ९ ॥ साब्राह्मणीतनुर्भूमौविवर्णवदनांगिका ॥ पपातकंपितातूर्णंछिन्नमूलालताय था ॥ १० ॥ तस्यांप्रविष्टजीवायांपुत्रतन्वांमहामुनिः ॥ चकाराप्यायनंमंत्रैःसकमंडलुवारिभिः ॥ ११ ॥ सर्वानाड्यस्ततस्तन्वास्तस्याः पूर्णाविरेजिरे ॥ सरितःप्रावृषीवांबुपूरपूरितकोटराः ॥ १२ ॥ नलिनीप्रावृषीवासौमधाविवनवालता ॥ यदापूर्णातदातस्याःप्रांताःपल्ल विताबभुः ॥ १३ ॥

नंयामइतिस्वाशयसूचनायविशेषणमुपात्तमितिदर्शयन्नाह ॥ नकिंचिदिति ॥ ६ ॥ तयोर्भृगुशुक्रयोःस्नेहाद्बाष्पंमुंचतोः ॥ षष्ठीचानादरेइतिभावलक्षणेषष्ठीसप्तमीवा ॥ ७ ॥ कृतांतेकाले ॥ भवितव्यतामवश्यभाविकर्मगतिम् ॥ नियतेरीश्वरेच्छायानियतामनिवार्यांगतिंचविचार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ कालश्चिरकालोहेमंतशिशिरकालश्चतेनकारणेननिमि त्तेनसंशुष्काम् ॥ माधवोवसंतः ॥ ९ ॥ सावासुदेवाभिधानासमंगातापसतनुः ॥ १० ॥ तस्यांशुक्राख्यायांपुत्रतन्वांप्रविष्टोजीवोयस्यांतथाविधायांसत्याम् ॥ ११ ॥ ततः आप्यायनानंतरम् ॥ १२ ॥ प्रांताअंगुलिनखकेशादयःपल्लविताःपल्लववन्निर्गताःसंतोबभुः ॥ १३ ॥

रसस्यजलस्यमारुतस्यपुरोवातस्यचसंयोगात् ॥ १४ ॥ स्तनितेनैवेतिदृष्टांतबलान्नामगोत्रकीर्त्तनपूर्वकताअभिवादनेगम्यते ॥ १५ ॥ तन्वा॰पुत्रा॰
क्षयाप्राक्तनींपूर्ववयौवनसौंदर्यादिशालिनीमितियावत् ॥ आकृतिंआकारम् ॥ १६ ॥ बालत्वात्तनुःसूक्ष्मासैवतानवीतांतनुंपुत्रदेहम् ॥ तत्त्वदृशाअनौचित्यचिंतनाद्धसन्नपि ॥
चकारेतिशेषः ॥ १७ ॥ यावदाकृतियावज्जीवंभाविनी ॥ आवश्यकेणिनिः ॥ प्रारब्धप्राबल्यादवश्यभाविनीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ चक्राह्वदंपतीचक्रवाकजायापती ॥ घ
नशब्देनतत्कालोलक्ष्यते ॥ बभूवतुरित्यनुषंगः ॥ २० ॥ चिरकालवियोगाद्दृढीकृतसमागमोत्कंठौ ॥ तयाजगत्प्रसिद्धयावर्णितरूपयाचतुल्यानंदभरयोग्यतयामुहूर्त्तंस्थित्वाज

अथशुक्रःसमुत्तस्थौवहत्प्राणसमीरणः ॥ रसमारुतसंयोगादापूर्णइववारिदः ॥ १४ ॥ पुरोभिवादयामासपितरंपावनाकृतिम् ॥ प्रथ
मोल्लासितोमेघःस्तनितेनेवपर्वतम् ॥ १५ ॥ पिताथप्राक्तनींतन्वाआलिलिंगाकृतिंततः ॥ स्नेहार्द्रवृत्तिर्जलदश्चिरादद्रितटीमिव ॥ १६ ॥
भृगुर्ददर्शसस्नेहंप्राक्तनींतानवींतनुम् ॥ मत्तोजातेयमित्यास्थांहसन्नपिमहामतिः ॥ १७ ॥ मत्पुत्रोयमितिस्नेहोभृगुमप्यहरत्तदा ॥ पर
मात्मीयतादेहेयावदाकृतिभाविनी ॥ १८ ॥ बभूवतुःपितापुत्रौतावथान्योन्यशोभितौ ॥ निशावसानमुदितावर्कपद्माकराविव ॥ १९ ॥
विरसंगमसंबद्धाविवचक्राह्वदंपती ॥ घनागमनसस्नेहौमयूरजलदाविव ॥ २० ॥ चिरकालदृढोत्कंठौतुल्ययोग्यतयातया ॥ स्थित्वातत्र
मुहूर्त्तंतावथोत्थायमहामती ॥ २१ ॥ समंगाद्द्विजदेहंतंभस्मसात्तत्रचक्रतुः ॥ कोहिनामजगज्ज्ञातमाचारंनानुतिष्ठति ॥ २२ ॥ एवंतौ
काननेतस्मिन्पावनेभृगुभार्गवौ ॥ संस्थितौतापसौदीनौदिवीवशशिभास्करौ ॥ २३ ॥ चेरतुर्ज्ञातविज्ञेयौजीवन्मुक्तौजगद्गुरू ॥ देशका
लदशौघेषुसुसमौसुस्थिरौततः ॥ २४ ॥ अथासुरगुरुत्वंसशुक्रःकालेनलब्धवान् ॥ भृगुरप्यात्मनोयोग्येपदेतिष्ठदनामये ॥ २५ ॥ शुक्रो
सौप्रथममितिक्रमेणजातस्तस्मात्सत्परमपदादुदारकीर्त्तिः ॥ स्वेनाशुस्मृतिपदविभ्रमेणपश्चादन्येषुप्रविलुलितोदशांतरेषु ॥ २६ ॥
॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰स्थि॰भा॰शुक्रस्यपुनर्जीवनंनामषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

डीभूय ॥ २१ ॥ आचारंसदाचारम् ॥ तथाचाचारपरिपालनमेवदाहादिफलंनफलांतरमत्रेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ देशकालानांशुभाशुभादिदशौघेषुसमौहर्षविषादवैषम्यरहि
तौ ॥ यतःस्वरूपेसुस्थिरावित्यर्थः ॥ २४ ॥ असुरगुरुत्वग्रहणंग्रहाधिकारस्याप्युपलक्षणम् ॥ पदेप्राजापत्याधिकारे ॥ २५ ॥ उक्तांशुक्रगतिंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ शुक्रइति ॥
स्वेनस्वीयेनस्मृतिपदंपुनःपुनःस्मरणारूढाअप्सरास्तत्प्रयुक्तेनमनोराज्यविभ्रमेण ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेस्थिति॰षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

शुद्धानामिहचित्तानांसत्यसंकल्पतोच्यते ॥ वासनादृष्टतुल्यत्वेमेलनंचपरस्परम् ॥ १ ॥ ननुशुक्रस्याप्सरःस्वर्गादिमनोराज्यस्यचिरंभोगेनसाफल्यमिवान्येपामपितस्यतथात्व किनस्यादितिरामःशंकते ॥ भगवन्निति ॥ यामानोरथिकीप्रतिभासैपायथास्वर्गाद्यनुभूतितःसफलाजातातथाअन्येपामपिकिनभवेदित्यन्वयः ॥ १ ॥ प्रतिभानांफलोपभोग संवादेनसफलत्वेद्वौहेतूसत्यसंकल्पत्वयोग्याचित्तशुद्धिरुक्तांतिकालोद्बुद्धपरिपक्वभाविभोगप्रदकर्मोद्भावितत्वंच ॥ तत्राद्यंशुक्रस्यदर्शयन्समाधत्ते ॥ इयंप्रथममित्यादिना ॥ शुक्रस्यप्राक्कल्पीयसर्वदोषाणांतच्चरमजन्मानुष्ठितकर्मोपासनैःक्षयादस्मिन्कल्पेसेयंतनुःप्रथममुत्पन्नेत्येतत्कल्पीयदोषाप्रसक्तेर्ब्रह्मणःपदादेवाधिकारभोगार्थंधातुःसंकल्पाज्जात त्वेनतत्सांकल्पिकदोषस्याप्रसक्तेरुभयकुलशुद्धाब्राह्मणजातिरितिबीजगर्भजात्यादिदोषस्याप्यप्रसक्तेर्नासत्यसंकल्पताप्राप्तिरित्यन्येभ्योस्यविशेषइत्यर्थः ॥ २ ॥ अन्येपांब्रह्म

श्रीरामउवाच॥ ॥ भगवन्भृगुपुत्रस्यप्रतिभासानुभूतितः॥ यथैपासफलाजातातथान्यस्यनकिंभवेत्॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ इयंप्रथममुत्पन्नासातनुर्ब्रह्मणःपदात्॥ शुद्धाजातिर्भार्गवस्यनान्यजन्मकलंकिता॥२॥ सर्वैपणानांसंशांतौशुद्धचित्तस्ययास्थितिः॥त त्सत्यमुच्यतेसैपाविमलाचिद्भुदाहृता॥३॥ मनोनिर्मलसत्वात्मयद्भावयतियादृशम्॥तत्तथाशुभवत्येवयथावर्त्तोभवेत्पयः॥४॥ यथा भृगुसुतस्यैपविभ्रमःप्रोत्थितःस्वयम्॥ प्रत्येकमप्येवमेवदृष्टांतोत्रभृगोःसुतः॥५॥ बीजस्यांकुरपत्रादिस्वंचमत्कुरुतेयथा॥ सर्वेपांभूत संघानांभ्रमखंडास्तथैवहि॥ ६॥ यदिदंदृश्यतेविश्वमेवमेवाखिलंजगत्॥ प्रत्येकमुदितंमिथ्यामिथ्यैवास्तमुपैतिच॥ ७॥ नास्तमेति नचोदेतिजगत्किंचनकस्यचित्॥ भ्रांतिमात्रमिदंमायामुग्धेवपरिजृंभते॥८॥ यथासंप्रतिभासस्थःस्वयंसंसारखंडकः॥ तथातेपांसह स्राणिमिथ्यादृष्टानिसंतिहि॥ ९॥ स्वप्नसंकल्पनगरव्यवहाराःपरस्परम्॥ पृथग्यथानदृश्यंतेतथैतेसंसृतिभ्रमाः॥ १० ॥

विदामपिसत्यसंकल्पत्वेरागादिदोषक्षयप्रयुक्तशुद्धाचित्तस्यसत्यात्मभावापत्तिरेवहेतुरित्याशयेनाह ॥ सर्वैपणानामिति ॥ ३ ॥४ ॥ अन्येपांचित्तशुद्ध्यभावात्सत्यसंकल्पत्वा सिद्धाआद्यकल्पासंभवेपिद्वितीयकल्पानुसाराआक्तनमरणोद्बुद्धकर्मवासनाद्यनुगुणसुखदुःखभोगानुकूलजगत्प्रतिभासेशुक्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ ५ ॥ भ्रम खंडाभ्रांतिकृतद्वैतविभागाः ॥ ६ ॥ दृश्यतेअस्माभिरितिशेपः ॥ प्रत्येकंप्रतिजीवम् ॥ ७ ॥ परमार्थदृशात्वाह ॥ नास्तमिति ॥ मुग्धाउन्मत्तेव ॥ ८ ॥ एकैकस्यापिजीवस्याने कंजगदनुभवसिद्धमित्याह ॥ यथेति ॥ संप्रतिजागरेभासोऽपरोक्षावभासस्तत्रतिष्ठतीतिभासस्थःअस्माकमितिशेपः ॥ तेपांसंसारखंडानाम् ॥ संतिस्वप्नभ्रमादावित्यर्थः ॥ अ थयद्यपिप्रतिजीवंसंसाराःप्रत्येकमुदितास्तर्हिकुतोनभासंतइतिचेद्भासंतएवेत्याह ॥ यथेति ॥ सम्यक्प्रतिभासःस्फुटानुभवस्तत्रस्थःअस्माकमितिशेपः ॥ तेपांजीवांतराणांसह
...मोऽस्थिर्नदृश्यन्तेतद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

॥११॥१२॥ एवमेवशुक्रवदेव ॥१३॥ व्यष्टेःपरेहिरण्यगर्भेपिएवमंधपरंपरयैवसंस्थिता ॥१४॥ सर्वजीवजगदाकारेणब्रह्मैवा...
संकल्पएवजगदाकारप्रथामभ्यागतइतिकथंज्ञायतेतत्राह ॥ प्रथमइति ॥ तत्त्वदर्शनेनज्ञायतइत्यर्थः ॥१६॥ स्वस्यस्वभावःअनाद्यज्ञानंतदुदरस्थितंचित्तमेवजगदितिपश्यन्विन
श्यतिस्वयमित्यर्थः ॥१७॥ तथाचप्रतिभासकालिक्येवजगत्सत्तानवास्तवाधिष्ठानदर्शनेस्थातुमर्हतीत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ १८ ॥ तर्हिजगतिकिंप्राक्प्रतिभातासत्ताअत्यंतास
तीनेत्याह ॥ चित्सत्तैवेति ॥ चित्तसत्तैवहिजगदितिपाठेआलानंचित्तदंतिनइतियदुक्तंतदाशयंस्फुटयति ॥ चित्तसत्तैवेति ॥ तत्फलमाह ॥ एकाभावादिति ॥१९॥ चित्तसत्त्वया

एवंनगरवृंदानिनभस्संकल्परूपिणि ॥ संतितानिनदृश्यंतेमिथ्याज्ञानदृशंविना ॥११॥ पिशाचयक्षरक्षांसिसंत्येवंरूपकाणिह ॥ संकल्प
मात्रदेहानिसुखदुःखमयानिच ॥ १२ ॥ एवमेववयंचेमेसंपन्नारघुनंदन ॥ स्वसंकल्पात्मकाकारामिथ्यासत्यत्वभाविनः ॥ १३ ॥ एवं
रूपैवहिपरेविद्यतेसर्गसंततिः ॥ नवास्तवीवस्तुतातुसंस्थितैवमवस्तुनि ॥ १४ ॥ प्रत्येकमुदितंविश्वमेवमेवमुधैवहि ॥ वनगुल्मकरूपेण
वसंतैकरसोयथा ॥ १५ ॥ प्रथमोयंस्वसंकल्पःप्रथामभ्यागतोयथा ॥ तथातिपरमार्थेनदृष्टेनेत्थंविभाव्यते ॥ १६ ॥ प्रत्येकमुदितंचित्तं
स्वस्वभावोदरस्थितम् ॥ इदमित्थंसमारंभंजगत्पश्यन्विनश्यति ॥ १७ ॥ प्रतिभासवशादस्तिनास्तिवस्त्ववलोकनात् ॥ दीर्घस्वप्नोजग
ज्जालमालानंचित्तदंतिनः ॥ १८ ॥ चित्सत्तैवजगत्सत्ताजगत्सत्तैवचित्तकम् ॥ एकाभावाद्द्वयोर्नाशःसचसत्यविचारणात् ॥ १९ ॥ शुद्ध
स्यप्रतिभासोहिसत्योभवतिचेतसः ॥ प्रमार्जनादिवमणेर्मलिनस्येहयुक्तितः ॥ २० ॥ चिरमेकदृढाभ्यासाच्छुद्धिर्भवतिचेतसः ॥ अना
क्रांतस्यसंकल्पैःप्रतिभोदेतिचेतसः ॥२१॥ सुवर्णंनास्थितिंयातिमलवत्यंशुकेयथा ॥ एकादृष्टिःस्थितिंयातिनिम्लानेचित्तकेतथा ॥२२॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥प्रतिभासात्मनिजगत्येतेकालक्रियाक्रमाः ॥ सोदयास्तमयाजाताःकथंशुकस्यचेतसः ॥ २३ ॥

जगत्सत्ताकदृष्टेतिचेच्छुद्धचित्तानांसत्यसंकल्पोत्थेवस्तुनिदृष्टेत्याशयेनाह ॥ शुद्धस्येति ॥ मणेःप्रमार्जनान्मणिकार्यस्यप्रकाशविषनिर्हरणादेरिवेत्यर्थः ॥ युक्तितउपायतः
॥२०॥ एकदृढाभ्यासऐकाग्र्यदार्ढ्याभ्यासः ॥ प्रतिभास्वच्छताप्रयुक्तभास्वरता ॥२१॥ सुवर्णंशोभनवर्णंरंकजद्रव्यंद्रुतस्वर्णंवा ॥ मलवत्यंशुकेमलिनवस्त्रे ॥ एकादृष्टिरद्वैतात्मज्ञा
नम् ॥२२॥ वासनानुसारीजगद्भ्रमइत्युक्तंतत्राननुभूतस्वर्गाप्सरोजन्मपरंपरादिवैचित्र्यक्रमेवासनारूपबीजासंभवाच्छुकस्यकथंतदारोपक्रमःसंपन्नइत्याशयेनरामःपृच्छति ॥
प्रतिभासात्मनीति ॥ शुकस्यचेतसश्चित्तस्यप्रतिभासात्मनिप्रातिभासिककल्पनात्मकेजगति ॥ कथंकेनहेतुनाजाताः ॥ सोदयास्तमयाइत्यनेनप्रतिभासोदयास्तमययोःप्रति
भासकालेग्रहणायोगादप्रतिभासकालेचतयोरप्यनुभवासिद्धेःसुतरांतद्गोचरवासनाऽसिद्धिस्तदसिद्धौक्रमस्याप्यसिद्धिरित्याशयःसूचितः ॥ २३ ॥

पितृतःपितृजन्यचक्षुरादिवशात्पितृवाक्याच्च शास्त्रतःश्रुतिस्मृत्यादिभ्यश्चयादृक्यादृशोत्पत्तिनाशादिविशिष्टमस्तीत्यवगतमैहिकंपारलौकिकंचतस्यचित्तेतादृगेवसंस्काररूपे णास्थितम् ॥ तथाचपितृशास्त्रादिप्रमाणतदाभासैरेववासनोदयस्तस्याप्यासीदेवेत्यर्थः ॥ उत्पत्तिनाशक्रमगोचरसंस्कारःसाक्षिणैवसेत्स्यतीतिभावः ॥ २४ ॥ स्वभावकोशश्चि दधिष्ठानासजीवाअविद्या ॥ एतेनपितृशास्त्रनिमित्तेन ॥ २५ ॥ स्वरूपंस्वमेस्वकल्पितंशरीरम् ॥ ननुनायंस्वप्नोनेत्याह ॥ दीर्घेति ॥ २६ ॥ यथासैन्यस्थानरादिवासैन्यवासना वासिताराचौस्वमेप्रत्येकंसैन्यंस्वस्ववासनाकल्पितंनानासैन्यंपश्यंतोपिऐक्यंमन्यंतेतद्वदित्यर्थः ॥२७॥ नन्वेवंसतिनरस्तदीयसंसारश्चपरैर्नद्रष्टुंशक्यइतिगुरूणांशिष्योद्धारायप्रवृ त्तिःशास्त्रप्रणयनंचस्वमकृतपरोपकारइवनशिष्यंप्राप्नुयात्तथाचोपदेशालाभाच्छिष्यस्यानिर्मोक्षप्राप्तौतुल्ययुक्त्यागुरोरपिस्वगुरोरुपदेशालाभादनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्षइतिमूल घातिन्येवेयंकल्पनेत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ एपइति ॥ यदिनमिलतितदोकदोपोयदिमिलतितर्हिसाधारणोयंसंसारोनैकैकस्यज्ञानेनवाधितुंशक्यइत्युभयतस्पाशारज्जुरित्याश

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यादृग्जगदिदंदृष्टंशुक्रेणपितृशास्त्रतः ॥ तादृक्कस्यस्थितंचित्तेमयूरांडेमयूरवत् ॥२४॥ स्वभावकोशस्थमिदंतदेते नक्रमोदितम् ॥ बीजेनांकुरपत्रादिलतापुष्पफलंयथा ॥२५॥ जीवोयद्वासनाबद्धस्तदेवांतःप्रपश्यति ॥ स्वरूपंचात्रदृष्टांतोदीर्घस्वप्नस्त्वि दंजगत् ॥ २६ ॥ प्रत्येकमुदितोरामनूनंसंसृतिखंडकः ॥ रात्रौसैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनिस्फुटः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ ए पसंसृतिखंडोत्थोमिथस्समिलतिस्वयम् ॥ नोवामिलतितन्मेत्वंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मलिनंहिमनोवी र्यंनमिथःश्लेषमर्हति ॥ अयोऽयसिचसंतप्तेशुद्धेतप्तंतुलीयते ॥ २९ ॥ चित्ततत्त्वानिशुद्धानिसंमिलंतिपरस्परम् ॥ एकरूपाणितोयानि यांत्यैक्यंनाविलानिहि ॥ ३० ॥ शुद्धिर्हिचित्तस्यविवासनत्वमभूतसंवेदनमेकरूपम् ॥ तस्याशुशुद्ध्याभवतिप्रबुद्धस्तन्मात्रयुक्त्यापरसं गमेति ॥ ३१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० स्थि० मनोराज्यसंमेलनंनामसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

यः ॥ २८ ॥ दोपद्वयास्पर्शायव्यवस्थयोत्तरमाह ॥ मलिनमिति ॥ अयंभावः ॥ मलिनंहिमनःशुद्धेमनसिमिथःपरस्परंसंश्लेषंमेलनंनार्हति ॥ कुतः ॥ यतःअवीर्यंशुद्धमेलनयो ग्यसौक्ष्म्यसामर्थ्यहीनम् ॥ तप्तंकपायपाचनशुद्धंतुसंतप्तेअयसिसंतप्तमयइवलीयतेऐक्यंगच्छति ॥ यतस्तत्समाधिज्ञानाभ्यस्तसौक्ष्म्येणसवीर्यमित्याशयः ॥ तथाचसवीर्यत्वा देवदेवानांपरकीयस्वमप्रवेशेनवरदानानुग्रहइवशिष्यमनःकल्पितजगदंतःप्रवेशेनबोधनसमर्थमेवेतिनाद्योदोपः ॥ साधारणत्वानभ्युपगमान्नद्वितीयदोपोपीतिभावः ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ चित्तशुद्धेःपरांकाष्ठांदर्शयंस्तस्यास्सैवतत्त्वज्ञतादृढापरमप्राप्तिश्चप्रतिष्ठिताभवतिनान्यथेत्युपसंहरति ॥ शुद्धिर्हीति ॥ विवासनत्वमात्यंतिकवासनाक्षयएवचित्तस्यपर माशुद्धिरित्यर्थः ॥ तस्यचित्तस्यतन्मात्रस्यतादृशचिन्मात्रपरिशेपलक्षणशुद्धिमात्रस्ययुक्त्यालाभेनपरेणपरमकैवल्यात्मनासंगंमोक्षमेतीतियावत् ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवा ॥ ६ ॥

मलिनानांतुमलिनैर्योगोवस्थाविशोधतः ॥ तन्मात्रयुक्तिर्विज्ञस्यपरसंगश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ शुद्धमनोराज्यस्यशुद्धिर्मलिनश्चसमलनप्रकारः ... प्रतिभासाधीनप्रति
कारंजाग्रदाद्यवस्थानांद्रष्टृदृश्यादीनांचविशोधनेनचरमश्लोकोक्ततन्मात्रयुक्तितयापरसंगप्राप्तिंचव्युत्पादयितुंप्रागुक्तंजाग्रदादिप्रपंचभेदमसाधारणत्वात्प्रतिभासाधीनप्रति
भासेनसाधयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषांजीवानांस्वस्वकल्पितसंसृतिरूपेषुसृष्टिसंसृतेःखंडेषुशकलेषुभूतात्मनःस्थूलस्यबीजात्मनःसूक्ष्मस्यकलनंकलालिंगभावोन्मुखतातदात्मनः
कारणरूपस्यप्रपंचस्यप्रतिजीवंभिन्नतायोक्तासासएवतन्मात्रःप्रतिभासतेनान्यदितितन्मात्रप्रतिभासःस्वप्रकाशचिदेकरसआत्मातस्यप्रतिभासेनप्रतिनियताकारकल्पनयानव
स्तुवृत्त्येत्यर्थः ॥१॥ तत्कुतोवगम्यतेतत्राह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ यतःसर्वस्यजीवजातस्यसुषुप्तत्वादनंतरमव्यवहितोत्तरक्षणेस्वनादिद्वैतव्यवहाराययाप्रवृत्तिर्याचस्वप्नेजागरेचवनन

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सर्वसंसृतिखंडेषुभूतबीजकलात्मनः॥ तन्मात्रप्रतिभासस्यप्रतिभासेनभिन्नता ॥ १ ॥ प्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वात
न्मात्रावृत्तिपूर्वकम्॥ सर्वस्यजीवजातस्यसुषुप्तत्वादनंतरम्॥ २॥ प्रवृत्तिभाजोयेजीवास्तेतन्मात्रप्रदर्शिनः॥ तन्मात्रैकतयासर्गान्नि
थःपश्यंतिकल्पितान्॥ ३ ॥ तन्मात्रैक्यप्रणालेनचित्रास्सर्गजलाशयाः॥ परस्परंसंमिलंतिघनतांयांतिचाभितः॥ ४ ॥ केचित्पृथक्स्थि
तिगताःपृथगेवलयंगताः॥केचिन्मिथःसंमिलिताजगद्गुंजास्थिताक्षताः॥५॥ जगद्गुंजासहस्राणियत्रासंख्यान्यणावणौ॥ अपरस्परल
ग्नानिकाननंब्रह्मनामतत्॥ ६ ॥ मिथस्संमिलनेनैताघनतांसमुपागताः॥ यद्यद्यत्रयथारूढंतत्तत्पश्यतिनेतरत् ॥ ७ ॥

द्याद्यभिमुखीप्रवृत्तिस्ततोनिवृत्तिःपरावृत्तिर्वासासर्वापितन्मात्रस्यचिदेकरसस्ययाआसमंताद्वृत्तिर्व्याप्तिस्तत्पूर्वकमेवप्रसिद्धाअतोहेतोरित्यर्थः ॥ २ ॥ प्रवृत्तिंभजंतेव्यवहरंति
येयेजीवास्तेसर्वेऽपितन्मात्रेणचिन्मात्रेणैवप्रदर्शिनःअर्थप्रकाशवंतोनान्येनज्योतिषा ॥ अस्त्वेवंतथापिकथमन्यस्यान्यमनोराज्यप्रपंचदर्शनसिद्धिस्तत्राह ॥ तन्मात्रेति ॥ त
न्मात्रस्यस्वस्वसाक्षिचिन्मात्रस्योपाधिमेलनेनब्रह्मैक्यदार्ढ्येनवाएकतयाएकत्वप्राप्त्यामिथःपरस्परसर्गान्पश्यंतिनान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तलक्षणेनचिन्मात्रैकप्रणालेनएक
मार्गेणेतियावत् ॥ घनतांपरकीयव्यवहारसंवादादिनासत्यताभ्रांतिदार्ढ्यान्निबिडताम् ॥ ४ ॥ पृथक्सर्गांतरमेलनंविनैवकेचिन्मिथःसंवलिताः॥ एवंरीत्याजगत्ब्रह्मांडंतद्रूक्ष
णागुंजाप्रसिद्धा ॥ ५ ॥ अणावणौप्रतिपरमाणु ॥ ब्रह्ममायाशबलम् ॥ काननंवनम् ॥ ६ ॥ एताजगद्गुंजाः ॥ घनतांनिबिडीभावात्साधारणव्यवहारयोग्यताम् ॥ किंसर्वभा
वाःसर्वेषांदर्शनयोग्यानेत्याह ॥ यद्यदिति ॥ यावतांप्राणिनांयादृशकर्मभोगानुकूलंयत्रयथारूढंतत्रतावदेवपश्यतिनेतरत् ॥ देशांतरीयंलोकांतरीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अतएवचित्तभेदस्तदुपाधिजीवभेदश्चसिद्धातीत्याशयेनाह ॥ वर्त्तमानमिति ॥ एकस्यमनसोमनोंतरेवर्त्तमानंमनोराज्यंप्रतिनैष्फल्यंतद्दर्शनोपभोगायसमर्थतालक्षणांनिष्फ
लतांसमुपागतायास्थितिःसैवकृत्तिर्विच्छित्तिर्मनोभेदहेतुर्ज्ञेयेत्यर्थः ॥ तस्याएवसकाशाज्जीवपरंपराजीवभेदाअपिज्ञेयाइत्यनुषज्जते ॥ ८ ॥ एवंविभिन्नमनोराज्यरूपाणां
सर्गाणांतुल्यकर्मवासनादीनांयुगपत्फलोन्मुख्येनमेलनेनव्यष्टिसमष्टिस्थूलदेहसत्तापिनिरूढाक्षेयातद्विस्मृतौतुदेहाभावएवस्वाभाविकइत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्थूलदेहभावेनिरूढेस्वा
भाविकालस्थितिर्विस्मृताकाल्पनिकीसांसारिकस्थितिःस्वीकृताचेत्याह ॥ देहत्वेति ॥ चिदेवहेमचिद्धेमतेनविस्मृतात्मनाशुद्धाकेवलाकटकताभिताकटकत्वसदृशीसंसारलक्ष
णाअविद्यामिथ्यैवानुभूतेत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमशुद्धानामपिपरस्परंक्वचिन्मेलनमुपपाद्यशुद्धानांपरमनोराज्यवेदनेदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथाहठयोगाभ्यासेनशुद्धःप्राणमरु
त्परकायप्रवेशेनपरप्राणानांआदिपदात्तदीयदेहेंद्रियाणांचस्ववश्यतावेदनात्तैर्वैर्यंशब्दादिवेत्तितथाशुद्धंमनोपिसर्गांतराश्रयंमनोराज्यंवेत्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननुयदिमनोरा

वर्त्तमानंमनोराज्यंनैष्फल्यंसमुपागता ॥ साकृत्तिर्मनसोज्ञेयातस्यजीवपरंपरा ॥ ८ ॥ परस्परंसंमिलतांसर्गाणांरूढभाविनाम् ॥ देहस
त्ताभ्रंशंरूढादेहाभावस्तुविस्मृतिः ॥ ९ ॥ देहत्वपरिरूढत्वाच्चिद्धेम्नाविस्मृतात्मना ॥ मिथ्यानुभूताऽविद्यातुशुद्धाकटकताभिता ॥ १० ॥ य
थाशुद्धाःप्राणमरुत्परप्राणादिवेदनात् ॥ वेत्तिवेद्यंमनोराज्यंतथासर्गांतराश्रयम् ॥ ११ ॥ सर्वेषांजीवराशीनामात्मावस्थात्रयंश्रितः ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमत्रदेहोनकारणम् ॥ १२ ॥ एवमात्मनिजीवत्वेसत्यवस्थात्रयात्मनि ॥ नचांभसीववीचित्वमस्मिन्क्वचतिदेहता
॥ १३ ॥ चित्कलापदमासाद्यसुषुप्तांतपदास्थितम् ॥ बुद्धोनिवर्त्ततेजीवोमूढःसर्गेप्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

ज्यानांपरस्परसंमिलनादेवस्थूलदेहसत्तारूढातर्हिसंमिलनेदेहाभावान्नेत्रस्थंजाग्रत्तंविद्यात्कंठेस्वप्नंसमाविशेत् सुषुप्तंहृदयस्थंतुतुरीयंमूर्ध्निसंस्थितमितिश्रुतिबोधितदेहप्रदेशभेदा
धीनाजाग्रदाद्यवस्थाअपिनस्युरित्याशंक्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ जीवत्वस्वभावादेवावस्थात्रयकल्पनानदेहमपेक्ष्य ॥ जाग्रत्कल्पनांविनादेहासिद्धावन्योन्याश्रयापत्तेः ॥ श्रु
तिस्तुपरदृष्टिसिद्धदेहानुवादेनतदेकदेशदृश्यत्वात्तज्जाग्रदादिप्रपंचविस्तारस्सत्यइत्येवंपरानदेहस्यतद्धेतुत्वपरेतिभावः ॥ १२ ॥ अंभएववीच्याद्यात्मकंप्रथतेइतितत्त्वदर्शनेसति
ततःपृथग्वीच्यादिवत्त्विवजीवएवावस्थात्रयात्मेतिपर्यालोचनेपिनजीवादन्यादेहतावस्तुभूतापरिशिष्यतइत्याह ॥ एवमिति ॥ १३ ॥ एवमेवबुद्धस्तत्त्ववित्सुषुप्तस्यांतमवसा
नभूतंयत्तुर्यपदंस्वरूपंतत्रस्थितंचित्कलापदंचैतन्यैकरसस्वभावमासाद्यज्ञानेनप्राप्यजीवभावान्निवर्त्तते ॥ यस्तुमूढःअतत्त्ववित्सएवस्वकल्पनयापुनर्देहाद्याकारकल्पनारूपे

तर्हिकिंज्ञाज्ञयोस्सुषुप्तिरपिभिद्यतेनेत्याह ॥ द्वयोरिति ॥ एकस्वरूपैवसुषुप्तिरितिशेषः ॥ स्वस्याज्ञस्यापिसौहार्दस्य...
तर्हिसैकस्यसर्गबीजमन्यस्यनेतिकुतोविशेषस्तत्राह ॥ अज्ञइति ॥ तयोर्मध्येअज्ञःसुषुप्तोऽसंबुद्धोवास्तवात्मज्ञानहीनोदेहाद्यात्मताभ्रमवासनावासितश्चेत्यस्मादेवविशेषा...
वःसर्गभागित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्राप्यवांतरविशेषमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नीयतेअंतःप्रवेश्यते ॥ पृथग्रूपमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १६ ॥ कदलीदलस्यपीठान्याधारभूतास्त्वक्को
शास्तद्वदंतरंतःसंतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मतुसर्वसर्गेष्वप्यैकरूप्येणसंनिहितंकदलीदलमंडपवदित्याह ॥ सर्वेत्यादिना ॥ सर्वेषामांतराणांसर्गाणांबाह्यसर्गांतराणांचअदूरंबहिर्विस्तीर्णैःपत्रै
रिवपीवरवृत्तिमत्बृहदितिपरेणान्वयः ॥ १७ ॥ दृष्टांतंविवृणोति ॥ कदल्यामिति ॥ १८ ॥ इत्थंजगद्भावापन्नस्यब्रह्मणःपुनःस्वभावापत्तौदृष्टांतमाह ॥ बीजमिति ॥ यथाव

द्वयोरेकस्वरूपैवस्वसौहार्दनिदर्शनात् ॥ अज्ञःसुषुप्तोऽसंबुद्धोजीवःकश्चित्ससर्गभाक् ॥ १५ ॥ सर्वगत्वाच्चितःकश्चित्परसर्गेणनीयते ॥
सर्गेसर्गेपृथग्रूपंसंतिसर्गांतराण्यपि ॥ १६ ॥ तेष्वप्यंतस्थसर्गौघाःकदलीदलपीठवत् ॥ सर्वसर्गांतरादूरंपत्रपीवरवृत्तिमत् ॥ १७ ॥ स्व
भावशीतलंब्रह्मकदलीदलमंडपः ॥ कदल्यामन्यतानास्तियथापत्रशतेष्वपि ॥ १८ ॥ ब्रह्मतत्त्वेऽन्यतानास्तितथासर्गशतेष्वपि ॥ बीजमे
वरसात्फुल्लंभूत्वाबीजंपुनर्भवेत् ॥ १९ ॥ तथाब्रह्ममनोभूत्वाबोधाद्ब्रह्मपरंभवेत् ॥ रसकारणकंबीजंफलभावेनजृंभते ॥ २० ॥ ब्रह्मका
रणकोजीवोजगद्रूपेणजृंभते ॥ रसस्यकारणंकिंस्यादितिवक्तुंनयुज्यते ॥ २१ ॥ ब्रह्मणःकारणंकिंस्यादितिवक्तुंनयुज्यते ॥ स्वभावोनि
र्विशेषत्वात्परोवक्तुंनयुज्यते ॥ २२ ॥

टादिबीजमेवरसाज्जलादिसंसर्गात्फुल्लंवृक्षादिभूत्वातद्विटपप्रसरफलादिद्वारापुनःप्राक्तनबीजभावेनाविर्भवतितथाब्रह्मापिकामकर्मादिरससंपर्कान्मनोभूत्वाजन्ममरणादिकल्प
नयाअधिकारिदेहप्राप्तौश्रवणमननादिक्रमेणबोधोदयात्प्राक्तनब्रह्मभावेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदितस्यापिबीजस्यरससंपर्कैःपुनर्वृक्षभाववन्मुक्तस्यापिपुनर्जीवभावः
स्यादितिबीजमदृष्टांतंमन्यसेतर्हिरसएवदृष्टांतोस्त्वित्याह ॥ रसकारणकमिति ॥ २० ॥ एवंचसतिब्रह्मणःकारणंकिंस्यादितिशंकायाअपिनप्रसरइत्याह ॥ रसस्येति ॥ २१ ॥ न
नुपत्रकांडवृक्षपुष्पफलादीनांसरसतादर्शनात्तत्स्वभावभूतोरसस्तेषांकारणमिवजगत्कारणंब्रह्मापिजगद्धर्मस्वभावविशेषएवस्यात्तथाचब्रह्मकारणतासाधनंस्वभावकारणतावा
देनार्थांतरितंस्यादित्याशंक्याह ॥ स्वभावइति ॥ नयुज्यतेकुतः ॥ निर्विशेषत्वात्कारणस्यकार्यसहोत्पत्तिकासाधारणधर्मविशेषरूपतत्स्वभावरूपत्वायोगादित्यर्थः ॥ २२ ॥

---

१ इत्यस्यपरश्लोकस्थेनब्रह्मेत्यनेनान्वयइत्यर्थः

जयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवाध
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवाधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौं ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत ॥ ३९ ॥
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयाहोंपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतर्जीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्यायात्पूर्वोक्तैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोऽपिपुनरुद्बुध्यपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यन्तमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोऽपी
तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोऽपिभावनाभ्यासस्तुच्छयुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोऽपिपुनरुद्भवेदित्याह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोऽपिस्वयमे
वपाकनसंस्कारात्प्रविष्यतितद्वलादेवायपुरुषअशुभवासनाहास्यतिचेत्पुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुदुर्वासनाजालंजिहासतःपुंसएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यासःकालान्तरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतद्विनोद्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्
येवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयत्वेसतोपास्याविषयत्वोऽपिचमजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यत्वेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्ह्यात्मविषयपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नतः ॥ सोऽत्यन्तमरसेनापितमेवाऽनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसङ्गमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैवकेवलस्वोदयंप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तुर्यच्चदेहान्तरेऽपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सद्वित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनंजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवाङ्कुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितत्क्रमेणालमस्तुनः ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
र्णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुनः ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसंचिन्त्यरुद्रोसौतत्सर्गंप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमनःशवइवस्थितः ॥ ३८॥

वस्तुगोचरत्वश्रवणादिमननप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोऽपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नोच्छेदएवास्यात्यन्तिकानर्थजयोनान्तरालिकस्वस्थादिभाविरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतांप्रसिद्धांशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियांकरोतितच्छीलंभावनमनात्मचिन्तनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसंकटस्तद्रूपासेव्येत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेद्येत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेदसाध्योऽस्तिनिस्यो
च्छिन्नत्वादसत्त्वइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्तुसंवेदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसर्गस्यवर्तनेऽपिबाधितस्यहरिश्चन्द्रनगरस्यसामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्वस्तुतःलीलाहेतुत्वाच्चेत्या
ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानससारस्वरूपपापनगराकारभावमालाऽछनीकौतुकेहेतुरेवपरंसन्निपातिभासिकसत्ययावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रम
प्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकवशादेवोत्थायनत्रासत्त्वलाभकस्यप्रवोधस्यदानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविच्यात्मानमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

योजयामास ॥ अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मदादिदृश्यप्रपंचस्य
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिदृश्यप्रपंचस्य... बोधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रांतशरीराणातत्प्रपंचानाचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचवाधितानामपिसर्वेषा टादिरुद्रांतशरीराणातत्प्रपंचानाचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
माकल्पातमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूर्लोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूर्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्रापास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणग्रहोयस्यतथाविधतर्जीवटचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसस्थितिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवृत्त्यायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

चतसाआतिवाहिकशरीरेणव ॥ अभ्यंतरालेभ्रमानांसंबाधनमाभ्रमतानांगुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५७ ॥ अतएहसरूपाईद्दोचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशेरवचित्तचेतनव स्वाज्ञानैश्वर्यसपन्नत्वाद्यात्तमम ॥ तेसर्वेवेहारुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तदाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनश्वरस्वयमंतर्यामि तयास्थितम॥५८॥ ईदृशयेसहस्राणिसहस्रशायरुद्रा अधिभूम्यामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शतेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतामध्यएतस्रांसोचप निअनुभूयमानतयासस्थितजगत्एकादशाघामरुद्रससारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुस्त्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयततत्राह ॥ योयइति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्यथाय स सार अभित समुदेति ॥ तथनेगुससारेष ॥ ६ ॥ मनसाबुद्धास्तस्त्वविवस्तुतोजीवेषु सहमिलतीतिसर्वपश्यतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेषहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अयतेराजससारजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिषु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा
जग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसविद्भिन्नतनुचिन्नचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्रा
णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वससारसंयधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिरामममहांतिहि ॥ एतदेका
दशांविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥
मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्यान्यसमिलत्यल
म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातो सर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव
त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यपदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितयंपदुत्यतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभ
वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रगतेतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजग
त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिस्वलाजएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जाविमिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चिस्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उक्तअपोहते तत्स्वरूनिमसस्यत्वादपनीयतेतत्तथानभोवदवचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ नभसदृष्यचित सर्वप्रसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपचाविशेषविभागास्तयुक्तानिपचभूतानियथा सर्वमानुभवसिनथासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्त्वमपिसर्वत्रविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसर्वगतत्वेतत्प्रथमसयकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्त गेधाटकच्छेदेनशिल्पिभिसत्तदाकारप्रतिमानुकूलश्च चेकोअमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छदगतेसतितत्तत्पुरुषादिविविधरूपाशालभजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासदूप सया कार प्रेक्ष्यतेचिद्रूपतत्सिश्चजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ तथापिटंकस्थानकृत परिच्छेदस्तन्नास्तिकृत सतत्राह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता पादनमन्यथाज्ञाननदेवजगदादिभिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेब्रह्मणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यनदकारणनिर्निमित्तमेवसिनभइवशून्यत्वनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अधदराजूरशतानामिमायपाठोदृश्यतेसटीकास्थमतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्रायन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयास· ॥ यच्चसुखतूर्ष्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुपज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांतादार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंत.पश्चादारोप्यमाणा.कार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिता· ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
बोधनाच्चोभौयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्ष्णींभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥ ७० ॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥ ७१ ॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेपुसत्सुर्वाच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥ ७५ ॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसाराुरुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेपिताःपुनः ॥ ३ ॥

नजडम ॥ एनद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितोपायैरुपोहउपसहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितंभवति ॥ प्रशातवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिव.परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसंवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तंनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तैस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाटनन्नतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाःसतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तांतरा
म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किंसपन्नंस्वप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरससाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिससारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ५ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसानत आरब्धक्षये भोजकाविपालेशेनसह ॥ जगत्प्रतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषां रुद्राणांतदानीमत्य रुद्रससारस्यपत्संख्यानदर्शनयत्सा
क्षिचितन्यमभूत्तम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायपौस्वमसाक्षीवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग
म्यते ॥ ८ ॥ याम्बुरा पूर्वार्धस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशोअधिष्ठानचिंशएष अध्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यक्त ॥ तमसवसत्त्वघलितसाक
ल्पिकार्येपत्त्वनिरित्त रूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितवेपनास्तितत्पवमधिष्ठानतुयत सवास्मततोस्रेमेतिनत्सत्त्वयैव भोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेपांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रे समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यंतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यंतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथंसत्यत्वमायाता संकल्पार्थंकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ संकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसंकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविधतेतत्रसर्वकालंतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरंयद्वद्गत्यात्मादिकंविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ संकल्प स्वप्नकस्त्वंगयथाचदशाया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयत्सरधिष्ठानतदात्मकमूत्वातद्देशकालात्मतयातभवराविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु
त्रादितवविषमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्यमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिकारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभ्रमापस्तुपु
सो स्वप्नांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिसोभकादृष्टोद्बोधितवासनाचित्तपर्यालोचयतितथात
थाचित्तअविक्षतसमपतद्विपयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतांत्रिकउपायसमाह ॥ संकल्पइति ॥ आप्यतेतावदाभिव्यक्तिमितोच ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकसौष्ठवसेव्यम ॥ तयोभ्याणाविनाप्यभ्यासतपयोगविज्ञानलभ्यतानिविशेषवक ॥ ...

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्या शयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राप्तुशक्यंयतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्य त्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्षः ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथा प्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वलब्धम ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्य ति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभि मतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्र स्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ त स्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृ थक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजादाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्च तेइह॥ इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥ इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥ एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमे ववा॥ २४॥ देवत्वंमानुषत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्या स्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांग जंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थाया मयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रिया क्रमैस्तुल्यकालवाकर्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थ.॥२६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविका स सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिंस्रोहिसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोपशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसद्यःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनई श्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेननतेर्नकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ ॥ तथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ बह्वादित्वात्‌ङीप्‌शक्तियष्टयोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकयटोक्तेः २ पुस्तकातरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रल्यपतद्विपराधावसानत आरभ्यक्षये भोजकाविषार्लेशेमसह ॥ जगत्प्रतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्ययस्तस्यानदर्शनपत्वा क्षिपेतम्पमभूत्तम्मध्यमातगलिकजीवटादिससारप्रत्येकमाययौस्वमसाक्षीमजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यनीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ मामकुरापृष्टायर्स्यमविशेषजिज्ञासयाप्रश्नस्पष्ट ॥ ९ ॥ अरोमधिष्ठानविवरणएष अभ्यस्ताशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तमसदसत्तमलितसांक ल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेषनास्तितत्परमधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोस्त्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्यस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रकै ॥कचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥प्रययु स्वास्पदतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रै समंदेहक्षपयित्वायकालत ॥७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥११॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वद्गत्यात्मादिकविना॥१२॥नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाप्यदशाप्यते॥१४॥परमभ्यासयोगाभ्याविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥१५॥

॥ १० ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातमसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिनमविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमम आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वमोपितमजापस्तुपु स्या स्वमांतरवानष्टम्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितश्कोशाकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात थाचित्तअविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतयाप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वमसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतात्विकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावदशाभ्यिमितिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशैवसेत्यथ ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्तनएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षवालेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडकम्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥ परमात्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥ ७॥ परिपश्यतिजीवोंतर्माययाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९ ॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयाभिन्यामाययानिपतत्यलम्॥ १० ॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥ ११ ॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानुभूयते।एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः ॥ १२ ॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अद्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वाममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटनिपततितच्चनिजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्मद्बोधायकल्पयित्वोक्तउतक्वचिदस्तीतिसंदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्माताद्दशजीवटादिमोहात्मा॥ १२ ॥ अतर्योगेनआलोक्यत्वद्बोधाययद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्कचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयत्नफलमच्छिद्रकोयेकथानेकधावस्थितिमुदाहरणेनसमर्थयति ॥ स्वयंसंपादितैरित्यादिना ॥ मत्तोदेशकालानुसारिभाण्यनुपहानपहत्कारावाधकारक
क्रियाक्रमे ॥ इहस्वगृहेअन्यत्रयत्रेच्छंतत्रचनानादेहविकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिषुवायोगिनोयुगपत्प्रारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनाचरितम ॥ सर्वेषांचोरादीनांतत्रतत्रसन्निधानेनभयद शास्ताअभवत् ॥ तत्रभगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
जायतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठन्नेवभूलोकेपशुपेयापुपहारपक्षणार्थयाति ॥३०॥ अस्मिन्रामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसंपन्नःपुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतिनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुग्रहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्यंयातितत्रचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
नार्थकसहस्रंभवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रतुल्यकालमुपभुंक्तइतिशेष ॥ सप्तदृष्टांतोनिमेषपद्विति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनिमेषेषुवस

स्वयंसंपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमै ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्योगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत्॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ ऐश्वर्ययातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥ ३०॥
शक्र स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायमुर्विकां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैषजनार्दन ॥३२॥अशावतारलीलाभि कुरुतेजागतींस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालंनिमेषवत्॥३३॥
एवतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रमुक्ताचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावसंतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेषुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु पष्टितम सर्ग ॥६४
॥स्वनरातरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इयदृष्टोयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥ भूतत्रयभ्रमेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥

भूयमपश्चिमपत्तानिकरान्तिमहत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामकृतेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ मत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यर्थ ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितदास्वपदसर्वभुवनेषुयत्र इदेहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपदभवदित्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणारुरत्नगुलुच्छकेषुबहुरत्नस्तबकेषुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकंनानाविधेषुजगत्सुभुवनेषुतथाशिवेषुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुच विहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरैर्मौलि
षुधियंतेसदाचपथम्यतत्त्वमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौळीधारयतीतितथाअमरमौलिधरा सन्तोरेजुर्बभु ॥३६॥ ॥इ०वा०ता०नि०पू० चतु पष्टितम
सर्ग॥६४॥ ॥ १ ॥ ॥ भिक्षुस्यायायाभवस्यैर्दुर्जीवेषुसमउच्यते ॥ रामायाम्येष्वाभिक्षो सर्गोत्थानवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईषदृष्टःआ
पाततश्चिंतित एषभिक्षुस्तंभ्रमस्तंभूतभाक्तनशुभाशुभकर्मलक्षणत्रयमात्रमेवफलावस्थायांपृथक्कृत्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टंपश्यतिनापुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः॥१॥

दृक्शब्दाद्राशुरिमतेनहलंताद्वापिदीर्घैदृशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकैव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशाक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंवितताyतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपानिवितताममहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंताःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैः स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपाग्यमभ्याङ्गबाधकोहिहिमोबापभेदमनध्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसलपुष्ट ॥ तस्यवासरस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कंपिता ॥ १६ ॥ सत्तनेनपूर्वेपुर्भवेन ॥ १७ ॥ अहर्व्यापारमाह्निकनिजधर्मसंपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रंचिंतयत अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम पृशायमत्रणेच्छोत्कळ्नतनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खचरभूचरभूतसंघोरात्रिमतिवाह्यप्रातर्जनैमस्तकस्वस्वकायपरंपरेव्यातेसतिदशरथसभामागत्यतथापूर्वेपूर्वेद्युःपुन आख्यानलोकरचनेनव्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० पंचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेषोस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम् ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवंकथयतिप्रहिर्मध्याह्नदिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजु पार्थ्योस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥ १५ ॥ नृपा पौराविटपिन पुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात् ॥ १६ ॥ सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा ॥ क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥ १७ ॥ स्वास्पदेषुययाशा समहर्व्यापारमाहृता ॥ सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम् ॥ १८ ॥ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ ज्ञानक्षपांक्षणमिव निन्यु कल्पमिवापिच ॥ १९ ॥ प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघ ॥ आख्यानलोकरचनेनतथैवतस्याव न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विद्योत्तरविस्मयवर्णननामपंचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥५॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुता ॥ स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतान्नृपनायका ॥ १ ॥ सरामलक्ष्म णासंवर्तवाथसभायत्तौ ॥ सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी ॥२॥ अनवेक्ष्यवच प्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥ बोधयंतिबलादे वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन ॥ त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षु प्रेक्षितश्चि रम् ॥ ४ ॥ ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्ताहग्भिक्षुदिदृक्षया ॥ द्वीपानिसमविपुलाकुलशैलसपर्वताम् ॥ ५ ॥ यावत्कुत्रचिदप्येवभिक्षुलब्धोन तादृश ॥ कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव म् ॥ ७ ॥ जिननामैपतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान् ॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसंश्रय ॥ ८ ॥

अभिमतस्यामयत्नतभिक्षोर्दर्शनमुत्पन्न ॥ तादृशानांतथाभ्येपामनानाभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ ततोप्यासत्तोनायका सामंताश्चविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥ पद्मिनीपद्मवतीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअप्रतीक्ष्यैवउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयंप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षिनोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा ॥४॥ ॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहंचिरंभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविशाआंतरदेशंयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि परतोजिननामाएवप्रसिद्धोजनपदोस्तितमजनपदेविहारास्योजनसंश्रयोमठजनाश्रयोदेशोस्ति ॥ ८ ॥

१ पृथ्वीम्

॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
दकूशब्दाद्वागुरिमनेनहलंताद्वापिदीर्घैदृशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ द्वा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥ ११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्पसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥१६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥१९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंवितातायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेपातिवितातामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मा
द्यभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंताःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैः स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरमयकालात्मनिदह्यमानसघटापिनास्ति वह्यविषेटालक्षणकमयपुरनिरस्तत्वावेमनास्ति किनर्हिप्रतिपत्तिमातिरबकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरिमेस्पटमित्याह ॥
पंक्ति ॥ अनताजीपटाविसर्गास्तनपत्तासामलसम्यगुपलभ्यक ॥ १५ ॥ २६ ॥ मातरसुजमिषविकसितम ॥ तत्पक्षेपमरादीनांनानाफलहाजलकल्लोलाश्चपस्येतियोप्यम् ॥
अर्चिर्जि सहृयनमान सार्चिमहानभिर्वह्निकणाविषशुद्धात्सयेवमारेवेरमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एषभिक्षुमनसीवसर्मजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूप प्रतिभासस्वडउदितस्त
स्पनस्यानर्जावस्वहातरप्यपिचविचिम सगरवडउदितदत्यनपर्स्थमायादृशेत्यर्थ ॥ तेमायमिकस्वदा स्वपतेपिषतस्तगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वम्यमहारदशानमिथ्यासत्याए
प ॥ किस्वतानत्याह ॥ सयात्मनीति ॥ सयात्मन्यस्मिभिन्नसंकरसेपरमात्मनिनाशम्येनस्फुरतिसति ॥ मेनस्वतत्त्वबोधेननद्यामत्यागन्तुनकिंचित्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनह्यस्तिनोक्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ फनविंशत्यहोरात्राअनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलभोलमहोर्मीमामनोगति ॥ प्रति भामात्रमवदभित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेम्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ समा रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयननुचतेपिमि थानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेपू० जीवटो० भिक्षुसस्थितिकथनना मपट्पष्टितम सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वासबोधयत्वमी ॥ नरामस्वहिता शीघ्रचानयतुकुटी गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥ तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वाप्यजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्थतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गृहेमासपर्यंतवलान्निष्कासितार्ग ला ॥ अतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुर्दिहक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोपवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भामिमवन्येपायधामोक्ष
प्रबोधन ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्स्वहितामयामेपितानरामभिणोअथवाइयाआनयंतु ॥ १ ॥ अपिवतस्यसवत्तुंनियतेरेपनिश्चयइतिमदुक्तविस्मृत्यत्वयेवपृट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापटभकान्नरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्वहित्वदीपसत्यसकस्पेनप्रजीवतुनमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येषतद्देहभोग्य
मारब्धरोपमसकस्पःअवसतेनाम्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यतपरहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तेरतरालमासिभित्तस्तुत्यैर्गुप्तत्वादपित्वम्भिभिस्तत्प्रबोधनकर्तुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गृहइति ॥ मासस्यपर्यंतचरमदिनेवलान्निष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहदिदक्षवोभृत्यावहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ बलाभिक्ष्वाज्ञाबलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्रतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुत्क्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्यावबोधेनसुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते ॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी ॥९॥ ज्ञोहिह्रस्वमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक् ॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम् ॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम् ॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवंससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंससारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घंविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

१ एषातिवितितामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालात्मनिर्ईहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणकर्मचदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेवकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह ॥ कति ॥ अनतानीषटादिसर्गात्मयस्तासामलसम्यगुपलभावक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनानामाकलहाकलकछालाश्वपश्येतियोज्यम् ॥ अर्थिर्षि सहषतमान सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणाविषशुद्धात्सवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूप प्रतिभाससखडउदितस्त स्यतस्यांतर्जीवखडांतरप्यपिचविचित्र सगखडउदितउस्यनमस्यैवमायाद्दृशेस्यर्थ ॥ तेषामथमिकखडा स्वयनेविषतवतगतजगत्खडामिथ स्वखप्यमहाद्दशामिथ्यासत्याए ष ॥ किस्वतानेत्याह ॥ सवालनीति ॥ सवात्मन्यस्मिन्भित्तसंतकरसेपरमात्माननादास्येनस्फुरतिसर्गा ॥ तेनस्वत स्वबाधेमतद्धानस्यामतुनंकिंचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कथं विंशत्यहोरात्रा अनतारुतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोभीमामनोगति ॥ प्रति भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेम्रानरिवांबुजम् ॥ जातसंवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ ससा रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरप्यपिचतस्यविचित्रखड ॥ सर्वैस्वयननुवर्तपिमि थोनमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्थितिकयनना मपटूपष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनापकतभिक्षुगत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामत्र्यहिता शीघ्रचानयतुकुटी गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥ तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्थितिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतयलान्निष्कासितार्ग ला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू पट्पष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधीमुक्तस्यदहनाशाप्रवर्ण्यते ॥ भिक्षुमीतिबद्ध्येपायधामोक्ष प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयनुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्र्यहितामयामेपितानरामभिणोजवदाक्षयाआनयतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसवरतुनियतेरेपनिश्चयइतिमयुक्तविस्मृत्यतस्यैवपृष्ट मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद माणापटजकाम्परसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्ताहित्वदीयसत्यसकल्पेनमजीवतुतथाह ॥ तस्येति ॥ सत्यवतदेहभोग्य प्रारब्धशेषमस्तकस्यअवसंनेनाप्ययेतिभाष ॥ ३ ॥ मासपर्यतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञामेरतरालवासिभिस्तभृत्यैर्गतत्वादपितस्मभिभिस्तत्प्रबोधनकमुमश क्यमित्याह ॥ तद्गेहइति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेयत्नान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदृक्षयाभृत्यामहद्वारांतरालेतिष्ठति ॥ यत्नान्निष्काशनयत्नादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्या दिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुत्क्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभातिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यतेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते ॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी ॥९॥ ज्ञोहिह्रस्वमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक् ॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम् ॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४ ॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम् ॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवंससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंससारमंडलंभ्रात्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेननतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रतत्तावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्यक्कचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिवितता मायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्कचित्पाठः

तत्तथत्वमविचित्रसुकृतशालिनीजीवचित्स्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालाच्चाऊर्ध्वंब्रह्मलोकपाकृत्वाकृत्वाभुजानासंस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवमप्राणकस्मनपातव र्धानस्वरूपिणीभूत्वातद्वारमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिचहाकारसंभ्रमहारिणीअन्यचबहिश्चगत्वाविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचा स्यार्जीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेष अभ्यासवदेसरप्यधिष्ठानस्याप्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंस्पष्टीकरोति ॥ चित्तेतीति ॥ यस्यगात्माचित्तेत्युपा ध्याकारभाग्गिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरबाब्रह्मकिंआत्मात्मत्यगात्मानकिंमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवोपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदि परायाणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥१७॥ चित्स्पदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यच्चविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता
॥१९॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्रूप्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥२०॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥२१॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वययैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
त्मत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्भावमन्वानोमनइतिनाम्येतस्यकर्मनामान्येवेति॥१९॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्रूप्याप्यवहारदस्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्भाव्यमि तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थिताचप्यथाभीतिसंभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति ष्ठतिमिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मन्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाप्य भ्यासेनमस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥२२॥ बाधमाधात्कथंकुलालकाटिदृष्टेपजगद्विलीयतइतिचेदयात्मचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥२३॥ कम्पितमितिकथमातमितिचेत्तत्स्वदृशातदर्शनादि त्याह ॥ नेति ॥२४॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपंचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैववस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवंकारोभिन्नक्रमः ॥ [illegible] ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छांतिरेवै
काजगन्नाम्नी ॥ यत.साशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यतयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेत्तद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

ततःस्वप्नोनजागर्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥
नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्श
नम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्प
नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २९ ॥ श्चिदभावनात्॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनं
वपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे॥इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकृतम्॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतवि
ग्रहः॥त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमा
श्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्वे
कमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वय· ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घ
नस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्वैदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन् भवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैक
रस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः
संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चित·समोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पं
दौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद·सनवोपिसर्वाकारानिर्वृति·सुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमे
स्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तसमस्तमविचित्रसुकृतशालिनी जीवचिद्रूप चित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद
धीनस्परूपिणीभूत्वातद्द्वारणजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणीअन्यथबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वथमस्यभ्रां
त्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेव अभ्यासस्सहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यस्पष्टीकरोति ॥ चित्तेति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेस्युपा
ध्याकारभ्रांतिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेववस्तपरावृत्ताददेहनाम्नआदि
परायाणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाद्वैतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वंसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृ

पातालब्रह्मलोकवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवाद्वैता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगदृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदोजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽथना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवन्मयाममन्वानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगदृष्ट्याव्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितं किंपुन परमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेनद्वाप्यमि
तिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थिमावन्यथाभांतिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याज्ञयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति
ष्ठतीतिनतत्सभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यथ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य
भ्यासेनअस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवमूर्छाविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौहुतघृतमिवतद्विद्वब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ
॥ २२ ॥ बाधमाभात्कथकुद्दालकादिभिर्भेदजगद्विलीयतइतिचेदवान्तरचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वरूपात्तददर्शनादि
त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेसभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमर्थोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनवेनानातेति [illegible] तत्स्तादृशनिःशंकतावेक्षणात्त्वबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकताबलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवैकाजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नीत्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरुतम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णैकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न.पृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन् नवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ. ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यात सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सनर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमतोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्विंतिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतमापितुर्यातीतमतिस्थितम ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रदस्यनुसारिताम ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुइशिषसमर्थोंभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांत्रयाणांकाष्ठतपस्विनानारतम्यभेदानामनात्मज्ञतयाएककोटिर्निवेशिता
ष ॥ ३ ॥ ममवचकष्टपत्रि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांनरनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानन्दास्वादरूम ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावभेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यथ ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकलक्षणान्याह ॥ वाड्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेममोमौनमपिपञ्चमपपपिसमनितथापितत्काष्ठना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवच्म्यहम्॥सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रो
च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृढनिश्चय ॥हठाज्जितेन्द्रि
यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिवसौतर्य समुक्तमुनिस्मृत ॥५॥एत
योर्यभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनमौनविदोजना ॥वाङ्मौ
नमक्षमौनचकाष्ठसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसञ्ज्ञकम्॥८॥म
नोमौनपञ्चमचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौ
नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतात्सिद्धतत्त्वमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतन्नस्य काष्ठतापस ॥११॥
अस्मत्सस्मरणवापिदृश्यवाक्यमस्पर्शन॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥
भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तस्यलीलया॥१३॥

पसर्वामूर्च्छासुषुप्तारेवस्वभवतिनाम्प्येवतिनर्भनपरिमणितमित्यर्थ ॥ त्वर्येष ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयःअधिकृत ॥ तुर्यातुर्या ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्त्वाम्काष्ठतापस स
माधीरूपमिष्टमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणानरस्मदाऽहंभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनंबहिरपिदृश्यरूपपपपवाक्यपनामप्रपर्चवास्पर्शान्मज्ञानादतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तावित्रनित्यास्मदृग्विलोपाभावाद्रसमच्छन्याधिनस्ताक्षिमाभव्योनिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमाक्त
नात्रयोर्मौनिमोभवतिनज्ञास्तुचित्तबाधाम्नतस्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छशक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे
यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ले
नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि
तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥
अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः
॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा
स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ
नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम
स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि
तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत
श्चेतसाऽव्यक्तिरूपिणा ॥ यदनावर्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति
रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मा
त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यंतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्तूइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुद्ध्वा ॥ १९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः
॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित
त्वादत्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः
अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिमसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षयैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतयापितुर्यातीतपतितिष्ठितम ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठमिवमौनकाष्ठमौनम ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विवितानांत्रयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मदृष्टतयाएककोटित्वेनेतिभाव ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयन्ति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानन्दास्वादतृप्तम ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तत्राद्यंभेदाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरित्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिचप्रथमत्रयपिसंभवतिनथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम् ॥ सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥ हठाज्जितेन्द्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपिहृष्टोंतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७ ॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनंपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतत्रमन किल ॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मृत्सस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्पृशन् ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्सकाष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया ॥ १३ ॥

पसमतौमूर्च्छासुषुप्त्यादेरसंभवतिनाप्येतैस्तैर्मपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वयैव ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधीयतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनस्वसिद्धत्वथापितानिर्मलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितदाकाष्ठतापस समाधौकथंतिष्ठतीत्याह ॥ अस्मृत्विति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मर्तोऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपप्रपंचवाङ्मयनामप्रपंचंचास्पृशंश्चज्ञानाबृतमात्मानमपश्यन्नेवसुषुप्तमाविवनित्यात्मदृग्विलोपाभावात्मस्वच्छन्दांत्रिवक्षास्त्विमाचष्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेतेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमात्कनायोर्मौनिनोभवन्तितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्मतत्स्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधितचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽव्यक्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम्॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥२६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नायतम् ॥१८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुद्ध्वा ॥१९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यतमसतैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अमासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपियसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

भागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिगदरूपा जाग्रतिअपरोक्षा

अविद्यायाधातुर्यमेनद्वाधकत्वतीनामपिबाधानुयातीतम ॥ २८ ॥ भागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिगदरूपा जाग्रतिअपरोक्षा
स्वमस्थेपितत्त्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ ईश्वरकमसभूतदेसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणम्यवहरन्सदहोपितथास्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयमस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभावभ
नीतिनभाभवभूयलस्यैवास्तिनान्यस्यत्यर्थ ॥ अथवानभवत्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवम्
काराक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचवियतइतीहकिलयथसिद्धमत्आंतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाद्बोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यांती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्थएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मत्वमासवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवि
यतइतीहकिलांतराभन्नस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनय
ज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानामिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नाभ्यंतरनुभूयमान स्वमलदाभवुरुपाहोजीवन्मुक्तत्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिन्नास्थिति ॥ योगाख्याणस्यविलयोमतेस्तमूर्तिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यताभ्रमसहस्राहोरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्गिरिजुष्टरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताभागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्रायातिपुत्रेपुवेहपुमारब्धशेषभुक्तमतनिपाम् तत्रभुक्ताविरभोगाभ्याप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामावसनस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाह
स्युक्तमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणीसहपरिगणनाद्युततद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्व्यसिद्धउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
प्रभागूर्वर्णिततत्त्वस्मारिमस्तावतस्त्वयाज्ञातमेवततसम्मयारुद्रशतसस्थानेनामतोविशिप्यनोक्तम ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवति ॥ ननुगणादितिरुद्रस्यसेवका.पोच्यन्ते॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
कथमुख्यरुद्रा स्युः स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषांकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे
त्यादिनाभिक्षुस्वप्नकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनांबोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत
ददर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावाःसत्यसंकल्पाः ॥ रसोविंसःरसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क
थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त
थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम
उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म
हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥
गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुषु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते॰ रसोभूमानंदस्तआसमंतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदृणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थः ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि
तेषांसर्वंभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादयः किमर्थमानुपयोन्यायवतारश्मशानवासादिकदर्थनाम्वस्यकल्पयंतिशुभमेवकुतोनकल्प
यतीत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसंपन्नोपिसन्किंकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा
एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषांविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वैषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा
मग्र्यापितेषांदुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा
तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखंप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुर्पिद्राधकरत्तीनामविद्याधानुयातीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपञ्चम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतआपराम्वा स्वमस्थपितरयविविपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधानसमाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवंति ॥ २९ ॥ हेब्रह्मनब्रह्मभूतहसाधोजाग्रतिसमताच्चि पणम्यवहरन्सदेहोपिउतक्षात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभय मानिनभाभमनूयमस्यैवास्तिनान्यस्येत्यथ ॥ अथवानभद्यत्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामप्रतिसिद्धवत् कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्वॐमितिमांडूक्यापनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रामविलापनेनोदस्तभववासनमेकमनुयद्रूपमास्व ॥ सर्वंचविश्वतदुनीहकिलयथ्यसिद्धतमआंतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्रयोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच॥२८॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुयस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वंचवि यतइतीहकिलांतराभ्रन्स्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०महामौनय ज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥६८॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वमुद्देशतो ज्ञाततत्तउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्मनरनुभूयमान स्वमस्तइत्यशुरम्याहोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टपष्टितमःसर्ग ॥ ६८ ॥ गणानामपिरुद्रत्वमुक्त तोमस्त्विकास्थिति ॥ योगाथाणस्यविस्योग्नतेस्तुतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतामग्रमहसहोरुद्रतासर्वएवते ॥ सभाजगर्मुविरजुश्चरुद्राणामुक्तमशतमिति शतानामप्युक्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेयरुद्राश्चयातपुतेपुरुहपुमाररवशेपभुक्तवतनियाम् तन्नभुक्तास्वरभोगाम्भाप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामापसतस्तेस्थास्यतिसपरिच्छदाद् स्युक्तनपरुच्छपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किगणीसहपरिगणनायुतयातिरिक्तरुद्राणामेवपरिग णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमयास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्रास्त्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश तःप्रागुर्वाचततचसम्यादिश्यसावतस्त्वयाज्ञातमेवततन्मयारुद्रशतसंख्यानेनाममयोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्मृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकेकेनोभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंस्मृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंस्मृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेननतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाना सर्वा.कल्पनावाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ कृकुतइत्यनयो.प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्मृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम्॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम्॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम्॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम्॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्मृतिरित्यपिपाठः

दर्ताअकस्माद्याद्युर्भूताम ॥ यद्दृश्यासन ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्धितिशेष ॥ आत्मीयत्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ब्रा
मिज्ञात्वान्विपिणानियमानीतिविषयस्तथाविधनकश्चिदित्यथ ॥ १३ ॥ नहिंकयहरस्यप्रसिद्धहरस्वरिमवेषक्रियानियमोहरेर्मातश्चरिमवेषा विनियमोऽवदादीनांवब्राह्मणोत्त
मचपानियम काकतालीयन्यायतश्घटनादिस्याशक्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ आतयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानाविनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुषपानाम्यादिक्रियान्वियता सगारावभिव्यक्ता किनुसर्गेरूढिमायानेसतितत्तद्वर्णाविविभागसक्केतवशात पृथकुऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

काकतालीयवद्व्राग्नियांकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैवाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कमाग्निनयनएवकर्माद्युजाद्व ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविषयक्कचित् ॥ १३ ॥ अम्या
दीनांयथोव्याठिसगादोरूढिमागतम् ॥ द्विरादीनातथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्चया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविषयतुयमौनमतोमया ॥ नोक्तंतवपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिःपरश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सस्त्यपंत्रावबुद्धायेतरन्ता सास्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषाशातपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सस्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम
पदम् ॥ २२ ॥

शार्थापास्त्राभाविक्यश्वरागादिमशास्त्रयकल्पितादृनिषेधम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमप्रसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपृथक्कम्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाचतुर्वे
धर्मानास्वरलवनोक्तच्छृणितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्तिःपरमयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तस्याभीसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सम्यग्याविवेकविचारप्रयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहतःअनंतेषदेहन ॥ २० ॥ फलतएवतेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनादयाव्ययारप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतनदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्यैकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २ ३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २ ४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २ ५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ ककुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय ॥ २ ६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २ ७ ॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः ॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतींदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २ ९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत रंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढाअकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्ध आसग ॥ ११ ॥ एषकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्विनिशेष ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ स्रा सिद्धात्साम्यिपिणोत्तिपन्नातीतिभिपयस्तथाविधंनकचिदित्यर्थ ॥ १२ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरचरिप्रक्षेपक्रियानियमोहरेर्यातिचारिभवेपादिनियमोब्रह्मादीनांचब्राह्मणोत्त मत्वादिनियम काकतालीयन्यायेनतद्घटनादित्याशङ्क्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ ॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाभ्यादिक्रियाधन्यितता सगादावभिव्यक्ता किंनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्पृथक्ऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्रांक्रियांकुर्वंतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैवाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव कमात्रिनयनएवंकर्माब्जजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिघ्नोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकचित् ॥ १३ ॥ अभ्या दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविषयतुर्यंमौनमतोमया ॥ नोक्तवपरमौनसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्प्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ सांख्यैवावबुद्धायेतेस्मृता सांख्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगि न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषांशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सांख्ययाप्रापा कचिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यंचयोगंचय पश्यतिस पश्यति ॥ यत्सांख्ये प्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम पदम् ॥ २२ ॥

शार्यायांस्वाभाविक्यश्चरामादिपशास्त्वयकल्पिताइतिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमप्रसमाधायप्रस्तुतेपुर्यमौनेपुषकव्यशेषदर्शयति ॥ विदहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वि धर्मीनासंतपनोभन्नच्छृण्वितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्वाचस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तथाभीसांख्ययोगाद्युपायदर्शिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सांख्ययाविवेकविचारप्रयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणार्पितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूततत्त्वसाक्षात्कारेणप्राप्त व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अमनैषदेहेन ॥ २० ॥ फलतएनदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यंतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चययोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बीजात्‌करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३ ॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह ॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः ॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५ ॥ मनो भवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः ॥ उपदेश्योपदेशादिवंधमोक्षौचतत्कुतः ॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥ साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९ ॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठं साध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत ररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तांहिताभूतमाघावहिर्मीवांतरपामि.अहापिकुत्नोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्मकानिमानिमाद्दशवासनात्मना विशिष्टमार्गैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति
व्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेषतदीयहार्दव्योमस्थतगतवायुभिश्च स
श्लषयांति ॥ यथाकुसुममध्यस्तिलेपुमतिविशत्प्रर्ततैलेनसश्लषयातीतियथनिष्पीडनाद्विद्रु स्वायंभवमितदम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमात्मनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्या
ह ॥ मनइति ॥ यथासांपुर्यंदःअशोधीमप्रोवासअनैरदृश्यमानोपिनशाम्यतिनिनस्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

धासनासात्मकान्येवविच्छितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भि प्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुचंतिदेहक
म् ॥ तद्योमवायुसंश्लेषंयांतिद्रु स्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांधुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्यं
इवत्विप ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभावस्व
नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणात्स्पंदचनादत्ततत शांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा
द्वियोग प्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदहतापुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र
तदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तुतेरामपर्यंत सप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प
भ्रमाक्षते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवसंसिद्धेसंसिध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृंतस्यसंस्पंदेशांते
शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतेशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस
र्वपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प
देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्यंन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रहेतुर्द्वैतबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
तदपिज्ञानसवासनंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसंपद्यतेनचतस्यविचारस्परलयोरभेदाद्विगतबालममपरज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमिच्छाआहु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥
एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्त्वतदभ्यसनमवधारणमप्यर्जनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्त्वपक्रमोयमशरीरस्थितस्यापच्छेदादिनानाशास्त्रभक्त क्रमस्तमाह ॥ प्राणइ
ति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मभावम् ॥ तमवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोपार्जितवासनामयपुरनरकादिविदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार
व्यवहारमनुभवंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.सावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारवृत्तासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकतानतासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरो भव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयन् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥ ५३ ॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम् ॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्माना भावोहिपरंपदम् ॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे ॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम् ॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तद्भावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानन्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवमस्तुतयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थं स्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरमत्वभावविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अप्रद्दशाअसभावनाच्छून्योपम प्रदशातुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभगउक्तविधिविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्यां मनोआपत्त्वमस्तु ।मलक्षण्यानिर्भातिमद्भोजदर्शनपदानियस्यतयाविधस्वयपाविद्याक्षयाद्विगलद्वाधितव्यपटवमप्रतिभासमात्रशिष्टमनइहर्जीवन्मुक्तस्यमस्यायोसत्वमिति कथ्यते ॥ तद्वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनससारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागततामपुन कलंककलनामलिनताम्पदैनै तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ वे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलिताविद्यंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्ध संसारबीजतन्नदह्यात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्यःशांतवासन ॥ परशून्योपमसद्योज्योति पश्यतिशाम्यति ॥ ६० ॥ विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहहिकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताम्रमुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥इ०वा० वा०दे०मो०नि०पू०प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते ॥ अस देवमनागेवतद्विचाराप्रलीयते ॥ २ ॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान् ॥ ३ ॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यांवेतालोविपुलाकृति ॥ सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वकस्मिंश्चित्सज्जनास्प दे ॥ यद्वच्छ्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरंहंतिसतोहिन्यायदर्शिका ॥६॥ सकालेनाटवीगेहाजगामनगरांतरम ॥ न्याययुक्त्याजनंभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥८॥

उराजसवादकथाराक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तंपिसर्शातौचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन पन्नोपश्चकार्यकारणाविद्ययोरतोनाशःसमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थासभावनाहेतुंमपपंचेराधममसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवेत्युक्तायस्यस यनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गर्वादधयोग्यपवज्ञजनेष्वनादरात् ॥ ४ ॥ सक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमराद्यितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्प दऐकिरातराज्यककर्टीवराअरूतेनयद्वच्छ्यमनवन्युपहारेणनित्यगृप्ततयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेनतत्रभ्यजमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ रामिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसचारसदर्थविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्याप्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्थाः ॥ किलेतिवर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रमुलंघ्यसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्टः ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्याप्यमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम्॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छंच्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकांतरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमंडलमंडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दसः ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तंवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्रत्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामंशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यंबराणिवस्त्राण्याकाशंचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

नमारीकस्यसूपरस्र्मीनांब्रह्मांडामसरेणबद्दतिपथममभस्योत्तरपकुमभिन्नतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वंकचित्कल्पनाचमत्कारशाआदर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्यपामयाचाधितंब्रह्मांडमक्षरस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणै-परिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदमस्तीह १ ईदशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपक्षीक्तमहाभूतानि
२ तद्भामधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाधिरसाहितन्मात्राणि ७ तद्गर्भोहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भाभूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भांड
सगात्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएष ११ अनंतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचिन्चेदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥२॥तादृशानांसहस्राणिफलानियत्रसतिहि॥अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लंघ्योविपुलाकृति ॥४॥तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥५॥तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिधृद्दच्छृगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥६॥तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसत्यथ ॥तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलकोटर ॥७॥तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिपृथ्द्वीपंमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥९॥तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनडंबरम्॥१०॥तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिमहब्रांडचट्टमंचरपीठवत्॥११॥तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिकरंडका ॥तादृशोस्तिगतस्पंदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥प्रधानसवसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमहलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

फलशास्त्राविषगुरुशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ मादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीचभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनाप्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु
लतमत्वात्सघनभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाह्रदनदीचराचिभूतानाविर्भूतमचहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव
प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएततूसर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल
वर्णितशवलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने
अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः
उल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वशांतप्रश्नाडंबरमास्स्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥
इहावसिष्टप्रश्नानापंचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडात्रसरेणवः ॥
मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥
विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलो
क्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०
मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥राजोवाच॥ ॥कालस
त्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमां
गइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्रौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्मा
काशःउतततोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेषुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाश
क्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वंसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणा
न्वयः ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभे
दस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्त्वैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मन्यांतर्गच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदास्येदिति ॥ शांतमशांतमस्तरस्वभवोपमस्वगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ र
भास्वभावयायवमात्रमितिचतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभास्तभइति ॥ अत अतःअममिविवर्तिविवर्त्तनशील अपिशब्दादवांतरकारणेषुपरिणामशीलंच अत सोणुस्ततोप्यतर
म'रत्यथ ॥ ४ ॥ विवर्त्तजगद्दृहणादिनिमित्तोवस्तत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुनःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ भवेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तातंतुसत्तायांपयवस्यतितंतु
सत्ताकापासवस्तायांसाचनरकलसत्तायांसागृल्मसत्तायांसाबीजस्वजलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारांस्त्यिहायरभास्तंभ
वदवनत्तदनुभवरूपचिन्मात्रपयमन्यतीत्यमलइत्यमलजगदाकारणततविस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तभाणुपवत्रवर्त्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रिनिव्रसांदारयापितद्रूस्याअनिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणमायाद्रनिभसांदाकाराभूर्नापत्यादिपचममध्यापिदत्तोत्तर सरत्तइत्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ मेवादिपदनप्रश्नो

जगदास्येमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंवप्नशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
तरंतस्तथदहिचिन्वयक्षविवरयपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यंदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमप्यपदंशतनतत्किंचिच्चकिंचन ॥ ५ ॥ याया
विभाव्यतसत्तासासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तभवदंतावच्चिन्मात्रममलततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥
अनंतत्वादसावेवधामामवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
परोणुरपोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्ञामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमप्यहिमाथोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
पपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वादवता पचम्यक्रमणगृहनतपामूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रसाडादिपचकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेदत्वादरूपवन्नि स्वरूप
त्यामप्रमादादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनादीच्छिद्रपूभासमानपरमाणववदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरिमिपद्यमप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
सुगरिकर्पारपासत्यात् ॥ एषपरोणुःपूरकत्वात्सममोम्यामममहागिरि ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्त्तामूर्त्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ मेतिनत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ सप्तशि
लांतनिर्दिष्टकानरूपमज्ञाजमबर्यास्यशयकटयति ॥ अस्येति ॥ हिपस्माज्जगत्त्रयपापापृथवीअंतरिक्षसमाहितेदस्यावित्युतिपुहावाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमप्यमांतरमज्ञाव
यसिद्धमितिभावर्द्धात्यथ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनप्रीव्यावेतालपरिभवन्निवोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ इवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनानां
त्वर्कोशटानाक्स्विपकटनतथास्वविज्ञानरूपभवादर्शर्वतालपाटपटिरलपनीयमनास्कंदनीयमेवअक्षोमकुत्स्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयत्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा
स्त्यथ ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्याऽत्रवेतालप्रश्ननिर्णयसंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वंयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततत्प्रतिष्ठितंकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्तःअतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्राममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्रामानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतमनसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्याननंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्रापायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगराशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्रापाःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपायपुरानवारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्य कथं धनप्राप्तिस्तत्राह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित् आयस्थाने स्वधर्मतः प्राप्तं तृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्यात्तृणो
पादानाप्रसिद्धम्बर्थिनामपि येन कामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथा वज्रं वेधनमणि अधः अधोभागे अयसा यन्त्यते बध्यते इत्ययोयन्त्रं वज्रसारं दृढं रत्नान्तरपरिभ्रमत्यास्वकास्या
उज्ज्वलतीं प्रकाशमानां यन्त्रचक्रनेमियस्मिन्कर्मणि तथा यथा भवति तथा भित्त्वा स्वप्रोतगुणयोग्यं करोति तथा यो गभीरयोबलवत्तरमपि सर्वं दुर्जनचेष्टितं चरदेशात्स्कन्देनेन स्वप्रता
पनोज्ज्वलतिरथनेम्यग्रिमाणि षड्बलानि यस्मिन्कर्मणि तथा यथा भवति तथा राजमार्गे नियत सभः पादवेरोनिगडाख्यो भिद्यते इत्ययोयन्त्रं कृत्वा अभिनत् भित्त्वेष गुणपूर्णचक्रा
रेत्यर्थः ॥ वज्रसारमपीति पाठे पिरूपकेप्यायमेवतात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनाय सर्वतः परिभ्रमणात्स्वयं श्रान्तोपि नृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहान्धकारवैन्यवारिभ्यम

साधूनांयोव्ययस्यार्थधनान्यविरतंददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिर्च्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयन्त्रंसर्वंदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदहश्री श्रान्तोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरश्चूर्णांनैशंद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
किरन्नग्निकणासारमर्जितं स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकान्ताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसंस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांतृतीयःपूरितोगुण
॥९॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपङ्क्त्यायेनपातालवासि
न ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेयांधवालोक्यधुना ॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्च य ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२ ॥ यौवनेवर्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३ ॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कादभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्दुर्लभमराविव ॥ १४ ॥

प्यहरत ॥ यथा द्युमणिर्वेश्मनां नैशं तमोऽपहरति तथा सर्वं तमोऽपहरतीत्यर्थः ॥ विशेषणे उभयपक्षयोज्ज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्य प्रताप पराक्रम अतिरम्यतायाः तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
राः किरन् यो रिपुमध्याह्नकाले जातः सूर्यकान्तशिलाग्निरिव ज्वलति ॥ अग्निपक्षे अरा अयाप्य पोषतीति अरिणस्तृणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञानां सतां च विद्वत्से पासन्निधौ ॥
इंदुमणिश्चन्द्रकान्त ॥ ८ ॥ येन गंगावाहस्य गंगाप्रवाहलक्षणस्य जगद्यज्ञोपवीतस्य तृतीयो गुणस्तन्तुः अस्यां पृथिव्यां गंगावतारणेन पूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्त्तिनामर्थिनां महाम्
सार्थः सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूतसोषित्वाद्ब्रह्मदण्डनिर्दग्धसांख्यपातालवासिन अधोगतिप्रामापाधया सगरपुत्रा येन गंगालक्षणया सोपानपङ्क्त्या ब्रह्मणो लोके योजिता आरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात् स्वमनसः सकाशात् ॥ १२ ॥ अपि शब्दात्तपसेति गम्यते ॥ १३ ॥ यौवने विचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभ इति द्योत
नाय मराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामारात्रिः ॥ वहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तत्प्राप्तिसाधनकृत्नकर्मविपूचिकेवाशुद्धिहेतुरवफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरंसंततेःसक्का शादेकांतमत्यंतभीतःसन् ॥ १९ ॥ भ्रमताजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिपुतत्फलभूतास्वेनासुस्वर्गनरकमानुष्यासरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्यसमाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविर्भूतेनज्ञेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदुःखानिक्षीयतेइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमतःपर्यालोच्यापाततोनिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वावगता

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामापुनरादानदानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्येशेषंकर्मविपूचिका ॥ १७ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकां तंसंस्तुतेभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजञ्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यंतिग्रंथयोभि तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरांकिंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोत्वदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

र्गुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटाभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिव्यतिरिक्त रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशइतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चस्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः सदसद्विवेकवोधयोर्मध्येइतराआद्यासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिःस्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपा येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तस्यावल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्याजनायप्रथ मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वंस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभावः ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकानिपिरवपुस्पानुमारम्पाव्याम्पांमपपयति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थदर्शयति ॥ आत्मनइति ॥ निष्कृटार्लाचितनमवाभगवद्भक्तिनगुणचरिमश्रवणकीर्तनादिर्भगवदभिप्रेतस्पर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने माथस्पपरमात्मनस्वस्वरूपस्फुटाभिव्यक्तिपात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूल अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दु संपादत्वादि स्पाशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ नर्हितत्परित्यागोपायममवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यंभोजनानवकुमन्यते शमवश्योपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोऽहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्वि

असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंतदतोन्यथा ॥ ३० ॥ रागद्वेषक्षयाकारसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिन्श्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यत्रणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमंपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणाविगतभीः सत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुस्त्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानादिनाकृतपरदेहपूर्वदेवनियमण्यालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेनगमतावदहंकृति स्फुटाअस्यमविकसितास्त्यर्तीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ नसर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयापपयति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनतानिच्छत्रचामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविध.सन्नूनमस्यतमकिंचन सन्समग्रांश्रियमरिपुस्पक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्समांगुरुमपिअलपूर्ण सम्यगटव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्गुरुशुश्रूषणेन यावदायुर्वपोषपायेवांतोगुरुरीश्वरइत्याविशामामानाव्यय्रगशरीरस्थलक्षणसपञ्चोपविभवसिनर्हिसर्वमुमुक्षुगुणोत्पन्नीभूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टप्रतिष्ठासिनतेससारसंभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतु सप्ततितम.सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वत्यागेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोभवण्यते ॥ भैक्षचर्याकपिञ्छिलेपितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआहितंनिश्चितंवक्ष्यमाणकर्मव्ययेमतथाविध.सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्प्रभृतीनांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनवांतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्नदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितानूक्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुंस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वाऽन्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २ ॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः ॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन् ॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ४ ॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले ॥ अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात् ॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान् ॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८ ॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया ॥ ११ ॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते ॥ १२ ॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ १३ ॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम् ॥ १४ ॥ स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने ॥ १५ ॥ समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम् ॥ १६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् ॥ १७ ॥ इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम् ॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९ ॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥ १६ ॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नन्विच्छतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखंदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति ॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते ॥ १९

स्यारंभकस्यशरीरस्यकमणवयावत्सत्वयावदायुधारणीयमिति निश्चित्यतस्थतु ॥ २० ॥ मौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसौख्यंदुःखमपिअभिननंदतु ॥ यतस्तौस
मध्याविसमत्वतणिश्रनिसमौएषरसौभूत्वासर्वास्वनस्तत्त्वभावावशमिनौपरमशांतिमतौ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
पुनभगीरथस्यराज्यप्राप्तिर्वर्ण्यते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम् ॥ १ ॥ कोसलमंडलाद्भगीरथस्यस्वमंडलस्यमंडलांतरे ॥ अहमृतवान् ॥ आमिषमत्स्युद्रमत्स्या
दि ॥ १ ॥ नष्टाद्राज्यक्रमपालनमर्यादायपत्तथाविधा सत्पालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासंयुक्तनृपमन्विष्यंतिस्म ॥ २ ॥ सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोयमितिपरिज्ञायप्रत्यभिज्ञा
यनमागतसैन्यमभिषिच्यमहीपतिचक्रु ॥ ३ ॥ गजेंद्रमिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरंध्रतांपूर्णताम् ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणादयोध्या

स्वकर्मणैवदेहोयंयावत्सत्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतु ॥ २० ॥ अभिननंदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्र०पू०भगीरथनि
र्वाणनामपंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेएकस्मिन्भिन्नमंडलांतरे ॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥ १ ॥ तत्रप्रकृतयः खिन्नानष्टदेशक्रमान्नृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसंयुक्तगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ २ ॥ तभगीर
थमासाद्यस्थिरभिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्यैश्चक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथःक्षणेनैवप्राबर्पीवायुनासर ॥ वलित सेन
यागुर्व्याश्चंदिंत्यशिश्रियेगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवैः ॥ नीरंध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयतस्तद्राज्यंराजानमादृता ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतयःप्राहुरित्यंनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचुः ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयाम्पुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिगीर्णोसौमत्स्येनवामिषंमृदु ॥ ७ ॥ तत्तत्पालयितुंराज्यंप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गोधानांचनोचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सप्तभूवभुवःपति ॥ ९ ॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥
पितामहानांगंगांबुशुश्रुवेतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविस्थ्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥ १२ ॥

स्याअपिवरुतपाभगीरथमागम्यमाथयामासुरित्याह ॥ मधति ॥ भगीरथस्यैवप्राक्तनामधिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यंत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यस्थानेन
पुरस्कृत असौ ॥ ७ ॥ तत्तस्मादुत्तानांत्वयाक्तनराज्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेनवाधितोविस्मयोमहत्स्यपिकौतुकेआश्चर्यतावुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अश्वान्वेषणायभूमिं खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलानाम् ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगाप्रवाहेनजलांजलिदानेनपतारणक्ष
मनत्राणंतजलमितिनात्स्यैवघनजनपरंपरयातनशुश्रुवेदस्यथ ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितैवतत्प्रयजलांजलि कृतोनवत्तदत्याशयेनाह ॥ नवनि ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येपा
मपिपितृणांयमाजलांजलिभूतासजातावित्स्यांवस्यानियस्यतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ ११ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते शशिविभृतः शिवस्यागसगिनीशिरसिसगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादस ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्धीपुण्यसततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थंद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्यकार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबद्धपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूव॥१७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेपू० गंगावतरणंनामपट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम्॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वावर्त्तसंनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंस्तौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदविभवजातपरित्यज्य ॥ मनःखगक्रोडीकृत्यत्वदिनिरुद्ध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यत. ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थ ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनासत्यसकल्पसविद अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थ ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्न.पुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सस्तृतौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ [illegible]

॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ चिरंचोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीसुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषाम पिविनयशिक्षा देमूनोबाम्यामावदितावका ॥ १५ ॥ सर्वंवेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानलच्छून्य ॥ गुणवाम्यसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वबाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता माडलिकएवासीदसौस्वबाहुवीर्येणैवसम्राट्समपन्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ सामाज्यमयुक्तयासपत्न्या ॥ महाह्निकादिवस्यूनामशायाम्जानांधनबद्धतइतिषिगतजेतम्यशाभुधला

भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसममेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेऽस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्तासफलकार्याणांभर्तापूर्ववपुर्भुव ॥
पेशलःस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासकलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्मृशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपत्न्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मन्त्रिभि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजमनाणेपुस्फुरत्सुशशिर
श्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाटके ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूर्वैमिथुनेष्वलिनामिव ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिषभूवास्यवसचेत समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ क्षीयकुसुमसभारसौगध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

धाराकम ॥ १८ ॥ वर्षेषुगच्छत्सुयौवमेपाप्तेसतीतिशापन् ॥ अथास्यपेन कांतामतिसमुत्सुकमभूदेतिपघमेनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखातद्वक्षणेअंत पुरांतरेमंजरीजालदोला
सुअलिनामिथुनेषुगायत्सुविनिष्पद्यहिनेनान्वय ॥ २० ॥ नरेयांत पुरतत्सामपीवस्पननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमसिद्धा कद
ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छायेपुतलेपुपल्लवेपुचलासिनिलास्यशीलेइतिरीत्यमाद्योपपादकथायार्थविशेषणम ॥ ससवित्युक्तयापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्पूर्वालायामनुरक्तमि
तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसभाराणांसौगध्यलक्षणैर्मधुरैरासवै क्षीवमत्तक्षनूसवसतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनमथके ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वलक्ष्य पुष्पितलतागृहात्मनाद्वंदीभूतावल्लक्ष्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस वव. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्तदिपूजयामासवद्भुमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचक्रेवा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंदवल्लक्ष्यभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्तद्धिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

...रस्परानुरागगुणशीलकुलादिसपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनासमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र...तिरूपा...सदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा...मात्यैः...मंत्रिभिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा ...पुरेषु ॥ ४० ॥ ३९ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचदनागुरुवृक्षाणापक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेवंरैबलीवर्दै छष्टेपुक्षभेपुसतरमणीयमर्पवष्टिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्यसपल्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा धकोविदौपाइतरौअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेणतापूर्व्यरजमावर्जाविक्यमिससपन्मित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वाद्धृदयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरूपम् ॥ चिमादिशिम्येवद्व्यमपितच्छिस्यकुशलानामुत्सवाद्यसअभ्यस्य ॥ ४६ ॥ यथावालोबदुक्षादयावर्पवेदमस्यवर्यमितिशास्त्रनियतकालादेदमिपायकालितवान् ॥ सा चूडाला ॥ असीशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्याप्येनिशेष ॥ इहकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल

जगलेपुजनांतेपुजंपूजधीरजातिपु ॥ सभूवाह्लादकसर्वतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोर्धुरवरैर्भूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्त्वाप्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमेवतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवेदग्ध्यंचित्राद्यपिमुखात्प्रभो ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवाग्रत्यसासीत्सर्वार्थपहिता ॥ नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतप्रभुवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंदुर्कावन्योन्यविलमत्कलौ ॥ ४७ ॥ मियोहृदयसंस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ॥ ४९ ॥ कार्यार्थंप्रभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाव्यसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपराबालोलोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकौद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमदचारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेपुवर्षेपुवर्षप्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्थौभूमावबतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहपत्न्येकयापुरुसरेहपवलोकराजरहस्यसमनुल्यकालतुल्यविषयषविज्ञातपकुशीलययोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहिंसागिह्यादीनांचानुवृत्ति प्रियहितविनयाद्याचारस्तत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधमरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिशृंगारादिनवरसलक्षणाभिरसायनानिययोस्तौ ॥ ५१ ॥ प्रमोदस्यरस्यप्रमोदादयस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगंभीरसरस्सुराजहंसयोर्युग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमित्रनाच्चूडालायाविवेकोमज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहहृदयप्रेम ॥ मिथुनतद्दम्पतीसहरम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतितयुग्मइतिनिर्णीयअध्यात्मसमतशास्त्रविचारयामासतिरसामेएकार्द्वेरोपसंबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपंचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुंबीलतेवदीर्घतागताव र्ततइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्निति र्जीवनदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्या ध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यर सशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविचार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्याधिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्ग लत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमि वासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषी वाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिराया तावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ सं शाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रै वातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाध वलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोना हमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चितनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोय योस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहचेतनधातुःकिस्या म ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कैर्यवेतिनिमित्तजिज्ञासाकेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरि ज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुसशक्य· ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवव्याख्यानेपुवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसग्रहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः   २ कथकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यजडश्चेतिसूक्ष्मेइन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मलिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिवादरायणेनसिद्धांतिततथापितेपविदेहावयव
त्वेनैवापतितपामरमनुष्यादवयवदेहस्यकत्वाद्वत्तवयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयाग्यद्रव्यनयायस्यादित्यत्राजडत्वसिद्धमि
त्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ सद्सत्ताआत्मस्वभावैवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरजुपधि ॥ २१ ॥ खातेनयपस्याद्यानरालिकनिकरेशेन ॥ सायुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २१ ॥ जी
वेनभावावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअभ्यस्यते ॥ तथापयक्षदेहवत्तस्याप्यसत्त्वात्वेवजडत्वमित्यर्थ ॥ वातात्माप्राणापाधि ॥ २२ ॥ अंतरम्येनस्वातर्यामिविषयेचेतन्यनप
रिपूर्णोजीवति ॥ चत्याद्युस साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलंकिनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरतनेन ॥ २५॥ चेत्योल्लेखकलंकिनेतिमप्रोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धीन्द्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मात्पष्ट्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै
वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत्[1] ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते
नेवसरिन्नूनसाहकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च
चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतनचेत्योल्लेखकलंकिना ॥ २४ ॥ जी
वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्रय ॥ असत्य
जडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व
रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कस्यचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस
चित्यचूडालाकैनैपाचिद्विचक्षणी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामाससचिरायेत्यबुध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्तादात्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपितजडमिवसपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलतमजलसामुद्रस्यानगतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्तांशे
चिद्रलक्षण्यमिवलभ्यापट सम्पटसन्निमितसत्ताघटपटाद्यविद्याकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमद्यशरीलयेघटोमास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम
प्यापद्यतइतिभाव ॥ चित्समाधौचेत्स्थिकाप्यसद्रूपमसद्रूपतायदेववासनोपनीतंस्वतआभातितदेवक्षणात्स्वलपूर्णस्वरूपमसद्यअपमरक्षणात्स्वयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव
मुक्तरीत्यापरमार्थतश्चिद्रूपमपिअविद्यावरणाद्भ्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कस्यसंपन्नजगद्रूपमुद्भावनात्तत्स्वभावेनचैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिभ्यास्यामूलाविद्यावरणभग
द्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २८ ॥ तर्हिमूलाविद्यावरणभगेनैपाप्रज्ञाचित्केनोपायेनदृश्यस्त्वमविद्याधमबोधयतीत्यादिर्तांचितितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यमर्थ्य
मानप्रकारेणाभ्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

1 शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिंप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुःखसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्यनैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येंदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकारःस्वरूपंयस्याः ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममंगलतादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृदुन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याःसकाशाद्भिन्नंवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानेन सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्तेःप्रागेवस्वतःसिद्धत्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्ततें ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्वैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥ तयैपाचेत्यतेचिच्छ्रीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते ॥३६॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शुद्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि ॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदंजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धंतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरूपातरम् ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत:साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयंजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अतएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानंस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलंकारजातानांविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्वपर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमैंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनुदयेप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुदयदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिक्षंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

अस्त्येवाक्लितसमाह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्रमेपिद्रूपआत्मेपविस्तकल्पितजलद्रूपेणरूपवान्स्सस्तरगाविश्वम्यमेवान्यथायामसत्पात्मव्यतिरिक्तेनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवमि
ग्मामनवाहजगद्दानविशेषभेदैस्सपन्चोनपरमाथत पूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशोषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥
मरणंदेहवियोगोनाशोभ्यसइतिभेद ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथप्रस्तुतविचारस्यावधीविश्रांतिदर्शयति ॥ अच्छेपइति ॥ ४४ ॥ आसे आससोरितिसलोप ॥ अ
समुद्रस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम ॥ अनतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारात्तत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनानियथाचेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुस्त्वकलालादिपुरुषजातिसत्कममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुस्त्वभतिमायाकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधोद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
श सत्तवत्यस्यचिन्मात्रनभस क्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेपायमदाव्योयचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृ
ता ॥ ४४ ॥ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाबाधमम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुस्त्वकर्ममयीसेनासर्वच्चि
न्मात्रकयथा ॥ ४७॥ द्रष्टदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कइवभ्रमसमोह कयक
स्यकुत क्वा ॥ स्वमनतमनायासमुपशांतास्मिसस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपखंमहाचितिसस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वंनिरालयकेवलंस
स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्धायथास्थितमिदपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदवरलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भूहालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपषलनादि तन्मयीसच्चूडालनिर्मितम्क्षना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंवस्तचतुष्टयमकारभोकृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिपेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्यैतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षमुसेपरितोनिर्वाणानिर्वृत्ताआगतभवज्वरगमक्रठचामीकरवआमस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनवाआभाति योयतझोक्ताचेतनतिनदुभयभासमानात्मा
भिन्नयद्रूपसतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंदएताहनाच्यत्तादिजभत्स्वभावमस्यकिंचामनेस्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसक्षिप्योपसहरति ॥इत्थमिति॥
परमप्रबोधादात्यतिकमोहनिवृत्तिपगमात्सशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थायस्यायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अपूर्वंमीमनीदशापृष्टयाधरणीजना ॥ चूडालपास्यशोभायाहेतुर्वोभोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासादिनक्रमेणा
परोक्षरभूमिकापत्तिमाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमर्तामुखप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापतिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तन्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णोदेहादांतरान्मनसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविदुषिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थ ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवतीवभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकनुल्यातपचंद्रिकोपभोगंशैलाग्रंप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतितद्वत्साविसमालोकजाग्रदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजाग्रदाद्यसंबधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासस्थितेत्यर्थ. ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥ ९ ॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका ॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीतनयाजगामाव्यपदंस्थताम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३ ॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोद्दामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥तैरेववालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥१७॥ तथातेनैवतेनवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियाङीपूछादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शांतशमादिगुणवत ॥ प्रशांतमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मयामोरसायनादिमयाग आयोमोमयाविविद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्यइतिमम ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
स्मतास्याग पूर्णाहिनीयमहात्मलाभश्चेतिगूढोक्त्यापयममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वंत्यक्त्वानविद्यतेआकिंचिदशेषा किंचिन्मा
मठपाकारापस्मिन्नपाविधमहात्मत्वंतरवबाधेनआगतानतुमयरसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्यनुच्छतत्तत्सिध्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहकिंचित्किंचिदाका
रजापरत्वमावस्थाद्यनागतानाप्यात्किंचित्किंचिदाकारसुपुमरूपाकिंनुदवमवस्थापयमपिस्थकामुगीयस्वभावमागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहकर्मोपासना विनाकिंचित्कि
चिदाकारइदंपद्दार्दिहिरण्यगर्भान्तरभावनाकृततारतम्यसिद्धानागता नाप्याकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपाकिंत्विदसर्वत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

किंत्वयापीतमन्नतप्राप्तसाम्राज्यमेववा॥ अमृत्युमेवसंप्रासाप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यार्चिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ नाकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता॥ नकिंचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २१ ॥ इदंसर्वपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम्॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिदन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम्॥ यथोदयंयथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २३॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगैः॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता॥ २५॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २६॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २७॥ इदंचाहमिदंनाहंसत्याचाहंनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २८॥ नसुखंप्रार्थयेनार्थंनानर्थंनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २९॥

अहमिदंलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नाकिंचित्किंचिदात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनाकिंचित्किंचिदाकारंब्रह्मतत्त्वमागतामासम्पतितेनहेतुनेत्यर्थः॥२१॥
उक्तमेवार्थमन्यनरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदंपरिच्छिन्नंसर्वपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतम् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितंनविद्यतेसम्मूर्तस्यवमूर्तंचप्रपंच
रूपयमत्यसत्यंच ॥ तनेतिपाग्वत् ॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिमन्यतरेणप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदय सगस्तमनतिक्रम्यैतियथोदयस्यदिदृशादस्य मा
नकिंचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यपदृशादस्यमामनाकिंचिद्भक्षितयथायेनकूटस्थमूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मल
क्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितप्यहपूर्णात्मन्यवतिष्ठामिमनुभूयणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतदलाभमयुक्तलज्जासुचा ॥ २६ ॥ २७॥ इददेहादिचासद्रुपभो
म्यमधिष्ठानदृष्टाआरोपितदृशातुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामीनिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभिः तनु कृशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगति अहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्त्येव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितंतुनकिंचिन्निष्प्रपंचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितमःसर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिहाधेहीन्महतीमिनष्टिरित्यादिमुनेरिति भाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवघत्तचारस्तद्विषयेदच्छावभूव ॥ ता
दृशारम्भरावस्थारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकमति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायद्विमिहायनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्या एकान्तनिरतत्वायायो
गात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरत्वखरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजककियाप्रसंगेनराम कियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिप
ति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वस्पदच्युतक्रिययानिष्पादितंदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्यदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात ॥ तथैवसति क्रियानाम्न स्पदस्यकथनि
ष्पत्ति विसक्रियाद्युमकूटस्यात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेप्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिनव

तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि॥नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रि
याम्॥मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात्॥ १०॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमहद्यांसिनबुद्धवान्॥राजेतिखिन्नाचूडालास्वध्यापा
रपराभवत्॥ ११ ॥ तदातथागतत्रायतादृगाशययोस्तयो ॥ तानि पार्थिवलीलानि कालोबहुतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यवृत्ता
यानिरिच्छाया अपिस्वयम्॥चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे॥ १३॥खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका॥सर्वभोगान
नादृत्यसमागम्यचनिजनम्॥ १४॥एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका॥ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह॥१५॥ ॥श्री
रामउवाच॥ ॥यदिदहस्ततेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्॥स्पदच्युतंक्रियानाम्न कथमित्यनुभूयते॥१६॥ कस्यस्पदविलासस्यघना
भ्यासस्यमेवद॥ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थलीलयाथवा॥कथससाधयत्येतद्य
थातद्वदमेप्रभो॥१८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिविधसंभवत्यगसाध्यवस्त्विहसर्वत ॥उपादेयचहेयचतथोपेक्ष्यचराघव॥१९॥

दित्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतपृच्छति ॥ कस्यति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिमानकस्यस्पदविलासस्यफलतद्वपिवदेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थआत्मज्ञोलीलया
वाएतत्सिद्धिजातकथमनक्रमणससाधयतितद्वपिवदेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थाविकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात नतुतथाकिंतुकि
यासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहियत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामपेक्षते ॥ तथाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसा
धनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्याःक्रियकूटस्थताकारणमितिविवक्ष्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमध्यसमाधानानुकूल
तीयवुध्यसाधारणक्रियासाध्यविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपे
क्ष्यतदाराद्यभ्येपि।कपोपचारादेनेनोपक्षयापयनर्थ इत्यशिलाकेप्यवहारदर्शनाद्दीर्घसाध्यत ॥ १९ ॥

तेपुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोगवैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवसिद्ध्यर्थंलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादिना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभायोगमन्त्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवेदंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविरागस्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५ ॥ मध्येचतुर्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६ ॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ तत्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा॥ २७ ॥ रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैषोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥ श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिनतस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपिउड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रूहिमेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्ह्यविस्तृतोत्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तवापिसविस्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनांत्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

---

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

तद्दिमयभाप्ययथपन्चद्तिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानशास्त्रोपयोग्यानुषंगिकत्वगमादिसिद्धिसाधर्मवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रमम्भावयति ॥ तस्मा दिति ॥ ३० ॥ तमार्यायमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थान्तरा साधनार्थान्ध्ववासनास्त्यक्तास्थानकानि सिद्धासनानिआविपवास्तमका यशिरार्पासनानिश्चलतानासापयवेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवगुस्यप्रपञ्चयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेचप्रभृशमभ्यस्तेपुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंसःप्रभोर्भृत्याइवस अखिलाःप्राणाविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिद्ध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धिल्विध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्तासाध्यार्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासात्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥ त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवसंपद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीशताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्त्तसदृशीसलिलावर्त्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुंडलावर्त्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृगनक्रखगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषुस्थिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्त्वाउपपादयितुंसर्वदेहमध्यगतांसमस्तसर्वमर्मस्थानमाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमष्टुचक्रेष्वनुप्रविश्यनिर्गतांमूलाधारेसाधिपलपवर्तनात सुप्तकुंडलीनिराश्लिष्टगर्भीसुषुम्नानाडींवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशाखाभि परिवेष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांत्रावेष्टनानामपिनाडीभिर्वेष्टमानामंत्रवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांगतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तंत्रीमूलपरिवेष्टनरूप सलिलपरिवेष्टनरूपावायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनितुओंकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरार्धमिवचतत्संस्थानंलक्ष्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमात्राश्चेतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्याणामेवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोग कायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभ्रा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकाररे खास्फुटितेनेंदुनातुल्यबद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्ध्नियोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधारेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिष्वनुस्यूतामनोवृत्तिभिरतश्चचलाबहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदुर्लक्षेणनर्त्तवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागति शब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्ति सैवप्राणसंगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदानुभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदु ॥ तत्प्राप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्युक्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरतीत्रिषष्टिवर्णानत्रप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते॥ तापश्यतीप्रथममुदितामध्यमाबुद्धिसंस्थावाचवक्त्रेकरणविशदावैखरीचप्रपद्येइति॥४१॥

शीतार्तसुप्तभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला॥ अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति॥ ४०॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥४१॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा॥ ४२॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी॥तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया॥४५॥स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात्॥४६॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअपानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदंयातितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअंतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियास्वशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथायादृशभोजकादृष्टदृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तिंतत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्शनमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्यबाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेतितथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तमूलाधारस्थाया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाध्योद्गारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यते प्रतायते ॥ विलीयते संकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यते विलीयते च तदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानात्मना अधःप्रवेशोन्मुखया तया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानी साधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थे ष्यञ् ङीप् ॥ पि हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारे मांसमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्यात्मना कथं किमर्थं च विराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आक ल्पादिति कालतः ॥ सर्वमिति वस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापि वस्तुकृतपरिच्छेदाभावेनैव लाभ इत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तु तर्हि काल कृतपरिच्छेदाभावोपि तद्धातभूतएवेति पृथगुपादानव्यर्थं यदि स्पष्टीकरणाय तस्य पृथगुपादानं तर्हि देशकृतपरिच्छेदाभावेपि तत्समानमिति मितयानुवादव्याजेन दर्शयन्निराका रयानिर्विषयायाश्चितायाः कारणघटादिसोपरतयावाभिव्यक्त्यर्थं तदास विकृतेस्पत भूततन्मात्रबीजभूरित्युकार्थे विस्तराद्विवरिष्यन् स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता संवज्ञानाख्योद्दयकोशगा ॥ उत्पद्यते विलीयते महार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखया तया ॥ सासंवसविदायीजंत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्ति हि ॥ तस्मात्कुण्डलिनीकोशात्केनार्थेनोदयः स्फुटः ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्र सर्वदा सर्वं चित्सविद्विद्यते नघ ॥ किंत्वस्या भूततन्मात्रवशादभ्युदयः क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्र विद्यमानापि देहेपु तरलायते ॥ सर्वगाप्यातप सौरो भित्त्यादौवैविजृम्भते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंक्वचित्स्पष्टं क्वचिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टतत्तत्सङ्गावैर्विजृम्भितम् ॥ ५२ ॥ एतद्वय क्रमेणाहंशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिम्रशसविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतयाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

देहेष्वेव विशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ मनुदेशाकृतपरिच्छेदाभावे सविस्सर्वघनासेतेत्याशङ्क्योपाधिवशात्स्वतस्या स्फुटीभाव इति सदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वेति ॥ तरलायते बुद्धौ अवच्छत्र प्रतिबिम्बनाभ्यां द्विगुणीकृत्य प्रवशात् बहलीभूता अलसूर्यकपद्बुद्धिचाञ्चल्यात्स्वचलीभवतीत्यर्थः ॥ तथोपाधिकृत बहलीभावेन स्फुटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगेति ॥ ५१ ॥ तथाप्युपाधिमालिन्यतारतम्येन चिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनि तच्चिद्वस्तु अविद्यासाङ्क्येनाभिभवात्तम धारिस्थशैत्यमिवनष्टमदर्शनमतम् ॥ देवमनुष्यादिलिङ्गेनु स्पष्टमभिव्यक्तम् ॥ वृक्षादिलिङ्गेषूत्कटोच्छन्नतां च हि संवेदन विषकासमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशाद्यनसत्तांशेतारतम्यमित्याह ॥ तदिति ॥ तेषां विविधोपाधीनां सर्वानुभवसिद्धं सङ्गावैर्विलिङ्गैस्तत्स्वरूपं विजृम्भितमनभिभूतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यं क्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयितु मतिजानीते ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेषु आत्मशुस्थावरादिदेहेषु यथायथं दृशातारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेन सूक्ष्मस्थूलभूमाभ्यासप्रपञ्चनाय सर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वप्रपञ्चतउन्मग्नत्वमालतच्चमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोवत्सम विभुसूक्ष्मम् ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानांक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकंस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततन्मात्रपंचकप्राणमनोबुद्धिज्ञाने
द्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतंलिंगशरीरप्रतिविवतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वंस्वसंविदमंतर्भूताजन्मादिविकाराआदिपदाजाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्चयस्मिंस्तथाविधंद्वि
त्वंजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपपदव्यत्यय. ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलव
रूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरि
ग्रह. ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माद्यत्वतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थ. ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम ॥ तत्संधिष्ठानचैत
न्यसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्याद्देवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंह्रित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम
अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ॥ ५७ ॥
कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पदमात्रंजगदिति
स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभि
धा ॥ ६० ॥ यथास्तब्ध:स्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरथैतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिम
ब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्व
भाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयोः समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौतुलिंगस्यात संवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धे
त्यर्थ. ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथादिवाविलीनोघनसमुद्रःसायंशिशिरपवनसंपर्कहिलातटेक्रमाद्द्रवाभावात्स्तब्धोनिश्चलःस्थित.
सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचल ईषद्घनप्रदेशेईषच्चल. अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपपंचकेपुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्या
न्विताचस्थितेत्यर्थ ॥ ६१ ॥ यथाक्वचिद्घनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥ इतइति ॥ नोइतिकाकु ॥ किमब्धिर्न
तिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायजडाजडविकल्पोऽप्यस्तपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि
त्याशयेनाह ॥ पंचकहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्याजीव
श्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंदशैलादिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरेतुवाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पा.स्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननु स्यात्कथं भाव स्वभाव स्वकार्यविरुद्धविकल्पात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्षो भावस्तु नन्यापेक्ष यदि स्वीयो भाव स्वभावस्तथाप्यसौ स्वमात्रसापेक्षो न परसापेक्ष
इति कथं परसापेक्षस्य विकल्पस्य स्वरूपनिमित्ततास्यादिति यद्विपर्यनुयुज्यन्तामित्यत्र स्वभावविहाय वाच पर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचिज्जडादिशब्दरूपा ॥ स्वापुनरुक्तमार्थे
स्यादिष्यापत्तपत्यर्थेनत्यजात्य विरुद्धगमयन ॥ एवशीताष्णादिधर्मपराहिमाग्न्यादिधर्मिपरा वाक्यमनापि इति एवप्रकारैस्सर्वमपरिहृश्यत इत्यर्थ ॥ स्वभावादितिल्यब्लोप
कर्मणिपञ्चमी ॥ ६४ ॥ अयनावाम पर्यनुयोज्यास्तस्यावासनाकल्पितविकल्पस्य स्वकार्यानुचारित्वेन तत्पराधीनत्वात् किन्तुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन
विकार्येर्वालिमात्मनांपवकानांस्थितएवपर्यनुयोजनयोग्याइत्याह ॥ गृहीतेति ॥ नाजिरविकल्पनविरोधमाभोच्छेद्यादितिभाव ॥ ६५ ॥ अयवानतासामप्यपराध पूर्व
पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमार्गित्वात् अतआद्यनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यतापुसाचित्तमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेपनगुविपर्यस्ता विक्षिप्तावासना एवपर्यनु

वाच पर्यनुयोक्त्या स्वज्ञावाद्रघुनन्दन॥शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्तेतिपरिहृश्यते ॥६४॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाज्ञावविकारिणा
म्॥स्थितएवपवकानांहियोज्या पर्यनुयोजने॥६५॥वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनंतुमितश्चता ॥ पुंसाप्राज्ञेनशक्यन्तेसुखपर्यनुयोजि
तुम्॥६६॥ अशुभेवाशुभेवापितेनपर्यनुयोज्यते॥प्रबुद्धवासनवान्यत्पचकसुप्तवासनम्॥६७॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलममनुभूय
ते॥तत्रतत्प्रयुंजीतनाकाशमुष्टिभिः क्षिपेत्॥६८॥तृणाग्रनिष्ठामेवाषा पचकानांहिराशय॥विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजंग
मा ॥६९॥प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥७०॥सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्य
गादय ॥प्रक्षिप्तवासना केचिद्यथैनेमोक्षगामिन ॥७१॥ अयस्वास्त्वेतसवित्सुमनाग्बुद्ध्यादिका कृता ॥ हस्तपादादिसंयुक्तं संज्ञा प
चकराशिभि ॥७२॥

पार्जिनुशक्यनत्स्वभावादयइत्याह ॥ वासनादिति ॥ ६६ ॥ पुंसामशुभेतियत्कृस्थावरादिभावेषुभेदेवादिभावेषवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंवपवकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्धे
तुःपर्यनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तफलेनसफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्यतकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव
वासनाक्षयपूर्णात्मलाभाम्भावा स्वपरायायोपितृणाग्रस्यनिष्ठानिष्ठानुच्छ्रायेपतितृणाग्रनिष्ठाःस्वपवेनविवेकनिष्ठारेवादिभोगप्राप्तिदेहाअपिकीटाद्याइमनुष्यान्तरास्वप
वनइत्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपवकेपुस्थावरादिविचित्र्यमित्युदाहृत्यदर्शयति ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेना
स्वच्छेनचित्तेनसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनाक्षुप्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेवदेवनरादिपचकराशिराकाशभूमिमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादा
दिलत्कल्पितकर्मेन्द्रियसंपन्नैर्देवनरादिपचकराशिभि स्वात्मस्वात्मसंवित्स्वेवनरादियोग्यव्यवहारोचितामनाग्बुद्ध्यहंकारचित्तपञ्चज्योभप्राणरसनस्पर्शादिकाअन्तर्बाह्यकरणरू
पा॰संज्ञा संकेता कृताअतएवताअपिनानिविचित्रस्वभावादृश्यत इतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःश्रृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यसंसारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वयदुक्तंत

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकरा शयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमा नितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तीनिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगु ल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानि फलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायां तिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यवि वेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगतारामपंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीत रेमुहुः॥८२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चू०पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥७॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियाव त्॥ चचलानाकर्मेद्रियाणाक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकातराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्त स्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसगृह्णाह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्र त्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्र मत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

कुण्डलिन्याः प्रसंगनरोमोद्गमरामकमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायाय शेषमिहवर्ण्यते ॥१॥ यदा प्राणानिलो यातिरुद्धिकुण्डलिनीपदम् तदासविद्रुदेत्यतभूततम्मात्रबीजभूरितिबुद्धि शक्तिसवप्रत्वापपादनेभूतम्मात्रबीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायस्थूलसूक्ष्मपंचकविचारसगमयन्खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुण्डलिन्याः प्राणापुच्छ प्रकारमदर्शयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपंचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांप्राग्वर्णितायांकुण्डलिन्यामेतस्यालिंगात्मकपंचकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपंचकरू पणस्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सामाणरूपेणात स्फुरिताकुण्डलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पद स्पर्शा संवित्तिमिश्ररूपकल्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमन सकल्पोबुद्धिरहंकार पुर्यष्टक लिंगमित्यादिनामानिकलनादिम्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितित्रिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तमस्परशक्तेः प्रधानवृत्तितस्थानभेदैर्भिभ्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यांतदंतरे॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यांस्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पदस्पर्शंस वित्कलामला ॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकल्पाच्चैवसकल्पा बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता॥ ३ ॥ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा॥ स्थिताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ॥४॥ अपानतामुपाग त्यसततंप्रवहत्यध ॥समानानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैवमध्येसौम्यैवसर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपैव पुम स्वस्थैवतिष्ठति॥६॥ सर्वयत्नमधोयातियदियन्नान्नधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७॥ समस्तैवोर्ध्वमा यातियदियुक्त्यानधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥८ ॥सर्वयात्मनितिष्ठंत्स्यक्तोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्जतोर्हि यतेव्याधिरतमारुतरोधत ॥९॥सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभव ॥प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभव ॥१०॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर॥आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे॥११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपागननापेक्षप्रयोजनमित्यर्थ ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयंसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टम्भत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्वं त्तित्वानरूपैवसर्वास्वस्थैवतिष्ठतिनलिंगबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थ ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टम्भिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसंविद्रूपा नरस्यासर्वप्रयत्नयास्यात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधा भ्यासेनसर्वमिसमानवृत्त्यनवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा पिकाया समानवृत्तेर्यैधकफपित्तापुपचयादिधुयम्व्यापारस्तैरेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणात्परोगाणामहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा द्विनाशोत्पत्तिर्किंविनाशा ॥ एवंकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषांनिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि युगपदुत्पन्नाद्वाह्यनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातिरिक्तेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनिग्रहस्तविनातदभावादित्यर्थः ॥ स्वदिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेषः ॥ भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदाः ॥ १६ ॥ इदानीशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचिज्जायेतेकदाचित्समसेवच॥पर्यायेणकदाचिच्च आधिव्याधीशरीरके॥ १३॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्यमूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः॥ १४॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ स्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५॥ इदंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव॥ १६॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दुरन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच॥ १७॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८॥ क्षीणत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते॥ नद्याःप्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्रमे॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसारएवच॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः॥२३॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्याधयोप्यलम्॥ २४॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति॥ २५॥

तू ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्याः ॥ दुर्देशाःश्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भावनेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यमस्वास्थ्यंतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्यःपेलवसारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहारःक्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आधिर्व्याधिःभूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्रारण्नदीसर्वेषांतटवीरुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारम्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधय सुचिकित्स्याइत्याशये नाह ॥ अनाधिजाइति ॥ अन्यैरछ्रपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ छोलार्कादितीर्थेषुस्नानम मन्त्राऔषधानीत्याधुपाया वक्तृश्रद्धजनादधिगताम्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणिषत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारमचिकित्सोपायचराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीषधादितरयामंत्रपुण्यादिरूपयेति स्वसभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थदृष्टांतेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अग्रपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रारण्नदीषतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मैं ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथंभवेद्व्याधि कथंचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुषितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गमना गमनुधावति ॥ प्रस्तमार्गमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्ण त्वयांतिकाश्चिद्वरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नप्राणसचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिस्रोतोदेशसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ दार्ष्टांतिकेपितथैवआधिकृतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहंति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहंतितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमविषमम् ॥ विसस्थितिकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविषमसस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोविक्षुब्धीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्यप्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरमुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएषसेतद्धुतमन्नसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवै षम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसहरति ॥ एवमिति ॥ अभावात्प्राशाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानिहरीतक्य ॥फलेलुपिहरीतक्यादिपुंव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामांत्रिकभावनावशतो नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप तजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि तथाताद्दशीभैरवीसिद्धतीत्यर्थ ॥४५॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥यदेत्यादिना॥यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रियया साधुसेवया ॥ मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेव्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ सत्त्वशुद्धावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्वयि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमंजरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥ ४५ ॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राणमारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धालतोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्योमगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंभ्रमचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसह्यकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥ नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतागतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥ ४७ ॥ तदानाडीद्वारानीरंध्रनिरवकाशयथास्यात्त पापवनेनापूर्णंलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमांतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमम्भिवउत्तूऊर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा स्याकाशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबंधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजलेःसूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघुतू लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति ॥ तद्भाष्यंच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसंबंधःप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबंधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित संबंधोलघुर्भूत्वापादाभ्यांविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

दर्शनसिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदा रेचकेन प्रयोगेणाभ्यासरूढा कुण्डलिनीशक्तिर्ब्रह्मनाडीं सुषुम्नां तदन्तःप्राणप्रवाहेण शीर्षकपालस्योपरि लक्षणस्य कपाट स्पर्शादिद्वादशाङ्गुलमितमूर्धनि बाह्याकाशे तत्र स्थाने मुहूर्तमात्रस्थितिमाप्नोति तदा व्योमगानां सिद्धानां दर्शनं भवतीति परेणान्वयः ॥ तथा च भगवत्पतञ्जलेः सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्व्याख्या ॥ शिरःकपाले अन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र संयमात् सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिन्द्रिया णामिति भावलक्षणषष्ठी ॥ यदा स्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानां सतां सत्यपि सन्निकर्षे सिद्धानां तत्त्वमप्रोचरत्वदुर्लभं तदा नयनोष्मण चाक्षुषप्रभासन्निकर्ष विना पाशात्प्राणधारणमात्रेण सिद्धानां दर्शनं कथं भवेत्तच्च कीदृशमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत्र कथं भवेदित्यंशमिष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति ॥ नकेचनेति ॥ न भास्वतो न भस्वतो वायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा ॥ बहिरूर्ध्वं कपालस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेन प्रयोगेण नाड्यन्तरनिरोधिना ॥ मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दर्शनं कीदृशं ब्रह्मन्नयनाश्रुगणं विना ॥ अदिव्यानामिन्द्रियाणां तत्त्वमवश्यं भवेत् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ न केचन महाबाहो भूचरेण न भस्वता ॥ अदिव्येनाश्रिता ज्ञाने दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रियैः ॥ ५३ ॥ विज्ञानादृश्यसस्पन्दनबुद्धिनेत्रेण राघव ॥ दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वाप्यदा अपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥ केवलं तु विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरायता ॥ ५५ ॥ मुखाद्बहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तितः ॥ प्राणश्चिरस्थितिं नीतः प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वद स्वभावस्य कथं ब्रह्मन्नचलसंस्थितिः ॥ वक्तारः सानुकम्पा हि दुःप्रश्नेऽपि न खेदिनः ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तिर्यातु स्वभावाख्या यथा स्फुरति चात्मनः ॥ सर्गादिषु तथैवासौ स्थितिं याताीति निश्चयः ॥ ५८ ॥

सिद्धा अभिता ज्ञाने मलिने पुरुषेन्द्रियैरदिव्यैर्नोपायान्तरेण मानदृश्यन्त इति सत्यमेव त्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केन तर्हि दृश्यन्त इत्याह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञाना योगाभ्यासः सस्फु मनसः ॥ ५४ ॥ कीदृशमिति प्रश्नोत्तरस्योत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरायता सुषादर्शनफलाप्राप्त्याविष्यवहारक्षमार्थता स्वप्नापेक्षया विशेष इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दर्शनोपरकाय प्रवेशो येनोपायेन सिध्यति तमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशान्ते द्वादशाङ्गुलिपरिमितपदे ॥ ५६ ॥ विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरायतेति यदुक्तं तत्र स्वभाव एव हेतुर्वाच्य सर्वस्य जगतो मायामयत्वादनियतस्थितित्वप्राप्तेः कुशलत्वं घटस्य पटनादृष्टेस्तादिना प्युत्पादितं तत्र स्वभावस्यैकस्य नियतस्थितिः कथमिति रामः पृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स त्यसंकल्पस्येश्वरस्य सर्गादिकाले संकल्पयुक्ता वस्तुस्वभावनियतिरपि यावत्सर्गकालमेव न प्रलयेऽस्तीति न सर्वनियतिभङ्गवादविरोध इत्याशयेन प्रागुक्तमेव स्मारयन्वसिष्ठस्तदु त्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंग्रीष्मादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि
कालभेदेनेवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियततादृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंग्रीष्मादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि
तसर्वमेवेदब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथतर्हिवह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक
चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिः केनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेषः ॥ काष्ठेति ॥
॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ कृत्सितस्यदेहयंत्रस्यज
लेदेद्वैधीभावः ॥ द्वयो प्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयो सघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यज
ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथःश्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमांसादिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ्रैः स्थैरवोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेव्यंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥
जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवा
पिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जा
यतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलध्वंभःस्थैरिववेतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मी
र्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्न
तिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोत्हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वंशक्तिपद्मा
दिबाह्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाश्रितः ॥ ६७ ॥

ष्टरुपलक्षितमधोभस्त्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयो कृष्यमाणवेतसकुजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्रा
भागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसंघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी
क्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवद्भुलग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्त
नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंदधर्मिणी चाक्षुषादिसंविल्लक्षणानामधूनारूपादिवि
षयास्वादानाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्मादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येन
वातेनतरुपत्रवृंदंव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

घासम्यामयद्वद्विशालस्फुरतिमभसस्वभावादेववायवोमलवत्काष्ठपाषाणाविमद्धपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमवततम्योन्यपिप्राणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तत्वत्पद्मनाडीअसाविप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारभस्त्रेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतःप्रविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसात्स्वकृत्वपोमेदोमरसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यःशुक्रमितिविविधकार्येणान्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंतेतरोरतःप्रवि ष्टभौमरसस्यपल्लवामजर्यपुष्पाणिफलानीत्यादिरतिमद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तथसमस्वपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धयेपरस्परसपर्यास्ताठराग्नरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहस्थिति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७० ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपर्दाप्तेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्वद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ बलवन्त्दुर्यत्किंचिच्छ्राकवलयनितत् ॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्माढितरलायते ॥ हृद्यन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहस्थाजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसघपाद्दनवेणुवत् ॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा ॥७१॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ हृत्पद्मेहेमभ्र मरोयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानांचिंतितसंप्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्यवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपंकजखंडात्यंतत्सरःकोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वंचतदस्याग्नेरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीपोमोहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकांश्यभिधविद्धु ॥ शीतात्मकतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वंसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिर्वत्ततदेवैवविभज्यते ॥ ७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूयमग्निंविदुर्बुधा ॥ अस ज्ज्ञात्यतमोविद्यामाहु सोममनीषिण ॥ ७८ ॥

राग्नस्त्यपेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वमदति ॥ अस्मिन्नृदहे ॥ ७२ ॥ तदेनचिद्रूपेणचिंत्यमानव्यवहितविप्रकृष्टसवपदार्थदर्शनसिद्धिजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नःसामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पंकजखंडैराव्यपद्धत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नरपिशारीरमन्नरसरूप जलसशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमितुशलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीपोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीपोमात्मकमयमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाविजडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिवृत्तमितितदेवैवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आविषयावासाधयमयाच ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहबहिश्चप्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादेर्वाय्वधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेतीत्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषंस्पष्टं ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीपेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छांदसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेनुपरस्परमुपजीवतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकंदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टांतभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥श्रीरामउवाच॥ ॥वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर॥ ७९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीपेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत्॥
स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत्॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः॥ केवलैकोपलंभाढ्यास्थितिर्दिवसरात्रिवत्॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ॥ ८३॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसंभवोंकुरबीजवत्॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः॥ ८४ ॥ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौविनाशपरिणामजः॥ ८५॥ सद्रूपपरिणामस्यन्दृष्टक्रमसंस्थितेः॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणामस्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम्॥ ८७॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेननतेमृग्यतेइत्यनुपयोगोक्तिः ॥ तदुक्तंन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यदशायांकारणासत्वेदिवारात्रिनोपलभामहेइत्यनुपलब्धिःप्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रपाहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यंकुर्वन्कारणमुच्यत नत्कर्तृत्वंपकारणस्यनरभिनिवेशलक्षणायामास्थायोदृष्टम नचप्रकाशनमाभोपक्षीणस्यविनस्यराग्निनिमोपेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एव रापेरपिदिनस्य घृतस्यनास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिर्मूल ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्नघटादिजननेआस्थासंभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दितामृत्सिद्धा मघटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्सिद्धोनस्यत्येवतिकिंसद्रूपेणपरिणमत नचापिघटव्यतिरिक्ताउभयानुगताम्रन्यामकाचित्सद्बुद्धीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनष्टुनस्यन्नष्ट माअङ्कुरंजनयत् ॥ नाप ॥ कुशलादीतव्यसगाम् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ तदारम्भाणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुमसमर्थमितिकाभावोयुक्ति ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितः तिनकस्मादित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशावाक्तिस्वभावतएवउत्पद्यमेविनश्यतिचतथापीर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पाइत्यादिदुर्युक्तिवादिन स्वानुभवपि रोधोद्भावनेनैवनिरसनीयादस्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिताचतेषामित्यंबहिष्करणीया ॥ अनास्थादियुक्ति युक्तिरकर्तृत्वादिबुद्धिजनयतिचसयोरेपकार्यकारणभावस्तत्स्वानुभवसिद्धइतिकथंतत्साम्यापलाप ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभवस्तत्वपरप्रबोधयितव्यायुक्त्युपन्या

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्यां स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमेवरघुनंदन ॥
अम्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजन्तुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभोगाप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम् ॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम् ॥९१॥ सर्वांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाडव ॥पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कं पीत्वानिशानाथमामावस्यपुनःपुन ॥उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारसः ॥९३॥

सः स्वानुभवविरुद्धप्रलापइति ॥ एवराभिरपिचरमभावविकारात्मनाअभावपरिणामेनदिनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्या पिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवंबीजांकुरादावस्यास्त्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलापार्हं तदेवस्थितनिनष्टुनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्वात्मन्यनुभवदकरा दे कारणनावस्थाभेदप्रतिपत्तइतितद्द्रव्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादिभिचमाणकामतिर्भीरवपस्ताश्वप्रलपतोमूर्खाअवज्ञयैवबहिष्कार्यादित्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धे मा माण्यसंदेहंवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरि त्याह ॥ अग्न्यभावइति ॥ ८९ ॥ यद्विरम सद्रूपपरिणामनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ स्पष्टम ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ असौत्र मियदापुभावधामानि ॥ यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमप्येकयोदाहरति ॥ समेत्यादिना ॥ वाडवोमडवा नलःपयार्दतांप्रयातेनस्वनिर्वतत्स्वमांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वमपयोवाद ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम ॥ आङ्म र्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेनपूर्वपदस्य ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थ ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

१ अग्नीनष्टतयाशैत्याद्वायुतामेवयातियदितिपुस्तकान्तरेपाठ ॥ मूलस्यपाठेतुवायुभावमित्यध्याहारलभ्योऽध्यम ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभा...
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतःसन्नभवद्व्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयत्वा...
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्यग्रहइतिश्रुतेरितिभावः॥ सोमसुखागमेइतिपाठेनुप्राणोऽग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चंद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः॥ धूमादिमार्गश्चंद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः॥ अथयत्रेमेप्रातरिष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणेतिमा
सास्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपंचाग्निविद्यायाम ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतंपिबतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः॥ १४॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम्॥
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम्॥ १५॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतिह्यग्निताम्॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
म्॥ १६॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः॥ १७॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा॥ १८॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते॥ १९॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि॥ १००॥

येनाह॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितांसद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात्॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह॥ नाशात्मकतयेति॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुंशक्येत्याशयेनाह॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम्॥ १७॥ १८ ॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपंयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्दुर्लक्ष्यंवतच्चाभिज्ञतमैरपिस्थूलग्राहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम्॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम्॥ दिनरात्रयोरितिसमासांतश्छांदसः॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह॥ संधिरिति॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप·अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतो शून्यता॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम्॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदंप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायंतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिता अहोरात्रास्तथा चिज्जडोभयघटिताः सर्वव्यवहारा इत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमये बिम्बे सूर्यकरद्वारा सूर्यबिम्बस्थितामृतात्मक
कलाभिः क्रमेण पूरणादुभयारब्धा ऐन्दवी तनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेव प्रकाशाप्रकाशतया आविर्भूताभ्याममृतोऽग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तम इवान्तश्चरमदृश्याच्चिदादित्योदयादज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येणेति ॥ भवस्योदयो यस्मात्तत्प्रबोधपर्यन्तम् ॥ ४ ॥ निजे स्वगात्मनि जडे सोमदेहे दृष्टे सति
तत्तादात्म्येन स्फुरन्त्यपि चित्तद्गुणत्वमिवापन्ना गुणान्तरवत्तस्यैव सतीभूता स्वसत्तया असत्यवद्भवेत् ॥ यथा निशीथे अर्धरात्रेऽन्ये चन्द्रे विलसति तदनुप्रवेशेन स्फुरन् सौरप्रभाभरश्चन्द्र
धर्मचन्द्रिकात्वेन स्वधर्मं ... स्वसत्तया सच्चिद्भूतास्तु सत्तया असत्यवद्भवति नासीत् सौरप्रभाभरो नास्तीति सर्वजनानुभवादिति भावः ॥ ५ ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपपत्तिफलमाह ॥
सोममिति ॥ चन्द्रमण्डले प्रविष्टः सूर्यप्रभारूपोऽग्निः सोमं मलमयं चन्द्रबिम्बं प्रकटयति स्फुरद्रूपं करोति ॥ देहे नु जीवभावेनानुप्रविष्टा चिद्देहस्य चिरयावदायुःप्रभामहःप्रभावाद्विभावयति

द्वाभ्यां चैतन्यजाड्याभ्यां भूतानि प्रस्फुरन्ति हि ॥ यथा तमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रा महीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयं जगत्स्थितिः ॥ जलामृताभ्यां मिश्राभ्यां शीता तनुरिवैन्दवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलं सूर्यं चिद्रूपं विद्धि राघव ॥ जडात्मकं तमोरूपं विद्धि सोमशरीरकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येण निर्मलेन दृष्टेनामनस्येद्भवोदयम् ॥ व्योमसूर्ये यथा दृष्टे यथा कृष्णनिशातमः ॥ ४ ॥ सोमदेहे जडे दृष्टे चिन्निजे सत्यवद्भवेत् ॥ निशीथे विलसत्यन्ते यथा सौरप्रभाभरः ॥ ५ ॥ सोमं प्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्य चिरं प्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिन्दुश्चिद्देहस्यैकरूपमकं जम् ॥ ६ ॥ चिन्निक्रियात्वनाम्नासा केवला नोपलभ्यते ॥ आलोक इव दीपेन देहेनैवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेन लाभः सैव च संसृतिः ॥ निश्चेत्याया शुभोलाभो निर्वाणवातदेव हि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसत्तास्यावेवं कृष्णप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौ ज्ञेयौ संसक्तौ देहदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनि निर्वाणे जाड्ये चैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्य चैवाग स्थितिर्भवति केवला ॥ ११० ॥ प्राणोऽग्निरुष्णप्रकृतिरपानः शीतलः शशी ॥ छायातपवदित्येतौ संस्थितौ मुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति भगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेन तादात्म्याध्यासादेकजडरूपप्रभामण्डलमिन्दुर्भ
वति चिन्मयत्वं चिन्मयमनुष्योऽहं चेतन इत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यैकरूपं भवतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ इतोऽपि तस्या देहधर्मत्वमित्याह ॥ चिदिति ॥ न मयति सङ्कोचयतीति नाम उपा
धिसम्पूर्ण्या ॥ ७ ॥ अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखभवानियमा देवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितश्चेति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्या कृष्णसौरप्रकाशवदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपे
णान्योन्यव्यवहारविषयतादि इमौ देहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौ ज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसंवलितावस्थैकस्थितिं रूपसिद्धान्तमाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्या आत्मदर्शने चि
न्मात्रस्थितिरतिशायिनि आत्यन्तिके सिद्धे अग्नेः केवलास्थितिर्भवति जाड्ये त्वतिशायिनि जलशिलादिजाड्ये सोमस्य केवलास्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वं मुमुक्षूणामुपयोगाय स्मारयति ॥ प्राण इति ॥ १११ ॥

तयोः कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिं दर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलत्राणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मकम् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसंविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडाकारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्तातथानृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अस्त्वेवंब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकंकितत कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्यात्मासूर्यः सोमस्यशीताः पंचदशकलाः प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाधुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभिः क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्णः सोमोजायते तथाहृदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीताःपंचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्धुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरतिताभिः सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसंधिकालःपूर्णमासीहृदित्वमावास्या अंतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्केप्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदंतरालेसंक्रांतयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यंतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा॥ जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः॥ १३ ॥संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी॥अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामिह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोहृदंबरे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव ॥ १७॥शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः॥ १८॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवंस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमंत्रिभिःश्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणाग्रस्ताध्रुवाख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभिःपूर्यमाणाक्षणंप्राप्यापूर्णमासीचंद्रइववितस्तिमात्रंस्यात्तत्रभुशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धपदस्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रहृदंबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ध्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रांतःकुंभकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअंतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिंबप्रतिबिंबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७॥ यथावसंतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसंक्रांतिः शरद्धेमंतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयोःसंधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसंक्रांतिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसंक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसंक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपूर्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसंक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतमाधिकारिमस्तयेपराचयति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरदेहवाति ॥ प्राणापानयोर्विशनाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्वुबपनम् ॥ च
हिअसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासाचयानुभूतमस्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयविवेत्सितत्तर्हिअभयोगिकथाश्रुशोभसे ॥ परमनुपविष्टादन्यदभ्युपेतोभ्यासगांतरेप्रवृत्त
मनुमरोभसेद्दतितवेकमयणनाविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यचयोगिन ॥ परकायाभियोगाश्चवर्ण्यंतद्दहयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वंविहादेपरिज्ञायधारणामयाभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमसूर्याग्निसक
मादिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रकारान्क्रमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तमाराधणुत्वप्रापयेदेहस्यविलापनायनाभ्युपरिदेशोज्वलतोजाठरानलम्पद्म
स्यनाळसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविश्यतद्वयाकाशत्वस्यकर्णिकायापरमात्मनआसनभूताशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलमस्तुत्यश्रूयते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसन्यक्कालतयाविषुवतोयदिदेहवाते॥अतवहिप्रमिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰च॰अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृत्पद्मचक्रकोशोर्ध्वप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥हेमभ्रमरवत्साध्यविपुल्लवद्दवांबुदे॥ २ ॥सप्रवर्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्धते ॥सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥स
ध्याभ्रप्रयमार्काभोवह्निमभ्यागत क्षणात्॥गालयत्यखिलसांगदेहंहेमयथानल ॥ ४ ॥जलस्पर्शासहोयुत्त्यागलयेत्प्रपदादपि ॥वा
द्यएवानलस्पर्शात्स्वांतेवस्तुविशेषत ॥५॥सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा॥ ६ ॥आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते॥शक्ति कुंडलिनीवह्नेधूमलेखेवनिर्गता॥ ७॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विपुल्लवस्यसाध्यइतिविशेषणपीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम् ॥ २॥ सज्ञानलकणःप्रवर्धनस्यसंवि
त्त्यासर्वदेहव्याप्त्ययाज्वलनियावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सप्रवर्धितानाग्निवद्दहतिकिंतुसविद्रूपतयाअर्कवदुदयमकाशातिशयंयाति ॥ ३ ॥ सध्यायांप्रसूपेअपेक्षाकाशे
प्रथममुदितोयोर्कस्तद्वाभ ॥ गालयतिमज्जितकरोति ॥ सांगहस्तपादाद्यंगसहितंदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागमकाठिन्यंचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपरात्मा
दापपर्यंतमपिमिलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्नित्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्त्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयु
क्त्यासकलमपिमलयेत्शोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहद्वास सनृत्वातेमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५॥ एवपार्थिवमाप्यचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसन्नक्वापिलीयते ॥ यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६॥ तदानींकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशाम्यातिवाहि
कदेहाकारेणावतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वंक्रीप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातत्री चर्मरज्जुबिभर्त्तीतितत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेष कूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भ निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादिच ॥ १३ ॥ श्रुतं त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्ते लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलस्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वाउपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणतवक्तुंपरमप्रकृतंश्रा वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥ शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तत्राह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतेतिद्वयोरर्थइत्यपेक्षितमितिभाति

अन्यांज्ञानसिद्धावपिदृढायांजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनामिभासिकदेहकल्पनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येचेति ॥ २४ ॥ विमूढाविषकीटादय ॥ अमृततामम्भत वराहारताम ॥ अमृतपयान्मादि विषमिश्रितमिश्रमितिदृढभात्याविषताम ॥ २५ ॥ इतिर्ईदृशातदुदाहरणमुख्यमुशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतांमनसाकाशताम् ॥ २७ ॥ सैवास्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायप्रवेशभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तप्रभावीपूर्वदेहपरित्यागोपा यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि.सार्यपरदेहेयावद्योज्यतेतावत्पूर्वदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथावायुपवनसक्रांतपुष्पामोदपवनाद्राक्रम्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥ विरतस्पदउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्ज्ञशक्ति ॥ परेपरदेहेजीवेमनासपितत्सपर्कभोक्तृमयत्वजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुष करस्थकुभोदकेनयमेवमरुत्तामाक्षासेक्तुमि

अन्येचविदितात्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया ॥ २४ ॥ दृढभावानुसधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विष नयत्यमृततामृतंविषतामपि ॥ २५ ॥ एवंयथायदेवदृढाध्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु ॥ २६ ॥ सत्यभाव नदृष्टार्थदेहोदहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७ ॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतासाधु नारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु ॥ २८ ॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव ॥ २९ ॥ त्यज्य तेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत् ॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादर ॥ ३० ॥ स्थावरजगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुतत्सप दसम्यग्जावोंतर्विनिवश्यते ॥ ३१ ॥ इतिसिद्धिश्रियभुक्तास्थितंचेत्तद्वपु पुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायद्यत्तातविरोचते ॥ ३२ ॥ देहादयस्त थार्थियान्यान्भवत्याखिलानथ ॥ संविदाजगदापूर्यसपूर्णस्थीयतेयवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशो यद्यथासम भिवाछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदविदुरनावरणत्वमेव ॥ ३४ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा दे०मो०पुनि०पू० पृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

च्छतमर्वासिवनितद्दस्त्राविययथाभिमतयेच्छयाआवरइत्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनस्ववपु स्थितचेत्पुनस्तत्र विरपनेनोपरम्यद्वायथावद्विराचनतत्तत्तावत्कालमविश्यतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्वांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय ध्यस्य पनद्वितीयार्थेनथमा ॥ स्थावरजगमसर्वदेहाविपतितिमात्रपार्थास्तत्प्रतिविंबजीवास्तथातद्विम्बोपाधिसत्वादिगुणास्तदवच्छिन्नचित्तलक्षणान्यिवांश्चेत्यखिलानपिव्याप्यभवत्यास्वा त्मसविदासंपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसंहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसंपन्नोजीवश्चित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषस्वतत्त्वज्ञा त्वायथासमभिवाछतितत्तदचिरणतथैवप्राप्नोति ॥ एवसतितत्त्वविदोनाम्पसिद्धीवहुमन्यतेकिंत्वनावरणत्वमेवनिरतिशयानदसम्यक्पदविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू०द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यत्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्षणमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युताप्रारआउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावतिभुवनरंध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासंभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसंबंधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्ययनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येषासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणविवेशांबुधिकोटरम्॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला॥ २ ॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया॥ सर्वैपूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव जगत्सुच॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले॥ ४ ॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवातमनलंजलम्॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारयथासुखम्॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा॥ ७॥ यत्नेनतंचभर्त्तारमात्मज्ञानाम्हतंप्रति॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदताम्॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम्॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रियमात्मनः॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम्॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यत्नेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम्॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवराघव॥ १३॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव॥ १४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेतिरामःशकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोनत्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानबलाज्जनयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्मवर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकिंतुताभ्याविचारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्पूलार्थं चनीनिरशनन्यायेनशिष्यबुद्धेरत्यकृपणताव्यसनापादनद्वारागुरूपदेशादेवसामकारणेनेतिपक्तृप्तसिद्ध किराटोपाख्यानमाह ॥ अत्यंतेत्यादिना ॥ किराट खेटवणि
क् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयकृपणतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेपतताश्च
ननकपर्दकैर्नाकपिक्रीत्वातद्विक्रयाद्यत्वार कपर्दका स्युस्तमोटीनत शतंतत सहस्रंततोदेससहस्रमेवेतिचेतसाकलयश्चितयन्सन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोद्दढोद्योगोमूढजन
हासशतानादिर्विधिरसर्वत्तिनधम्मह्ययफलोत्पत्तीतिसूचयन्नाह ॥ जगति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रासाअखिलाजगद्भूतय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वेव्यापारिण्यायतदर्थायस्यतादृश
तयास्थित ॥ २२ ॥ जगदनमूल्यमस्यतथाविधतद्रत्नम ॥ २३ ॥ तथागुरूपदेशक्रमायन्यच्छास्वपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तदाह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतकृपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिप
तितागच्छतोविंध्यजंगले॥ एकावराटिकारामवणजालकसद्वते॥ १७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वत्रणतुषादिकम्॥ कपर्दकार्थमभि
तोदुधावदिवसत्रयम्॥ १८॥ कपर्दका स्युर्भवताचत्वारोष्टौचकालत ॥ तत शतसहस्रंचसहस्रेचेतिचेतसा॥ १९॥ कलयञ्जगलेदी
नोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥जनहासमहस्राणिधुधुघेनपरंतुस ॥ २०॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माज्जगलात्॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्ध
श्चिंतामणिमहान्॥ २१॥ तंप्राप्यतुप्रहृष्टदयःसमागम्यगृहंसुखम्॥ प्रासाखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥ २२॥ एवंयथाकिराटेन
कपर्दान्वेषणेनतत्॥ रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात्॥ २४॥ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादौप्रियसंविद ॥तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥ २५॥ गुरूपदेशाच्चविनानात्मत
त्वागमोभवेत्॥ केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना॥ २६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्यस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
वकपर्दक ॥ २७॥ पश्यराघवमायेयमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम्॥ २८॥ अन्यत्करोतिपुरुषःफलम
न्यदवाप्नोतियन्निपुजगत्त्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०पू० किराटोपाख्याननामत्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

भवति ॥ श्रुतादिशास्त्रश्रवणतच्छास्त्रबोधादि इंद्रियमयोप्या संविदश्चिसदत्तय ॥ गुरूपदेशाच्चशास्त्रश्रवणतएवजन्यते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छतमायोवरमहसोनित्यापरो
क्षमप्रस्फुरणतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताप्रसरस्वभावोभयप्रयुक्तमेवनोपदेशास्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति
॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थ ॥ १७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशादात्मलाभस्यकारण
लभ्यतात्मनिभारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयेनक्षय सिध्यतीतिनियमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिपुजगत्सुयस्मादेतोरेवमवलोक्यतेष्वयनेवतस्मादात्मलाभादनंतर
भवस्यप्रारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ०वा ता नि पू०त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमद्रेरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकांतादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यंते ॥ हृक्रोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियचभोक्तुखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥१॥ दुःखाग्निदीपितमना
मनागपिविभूतिषु॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥२॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेपुगुहासुच॥आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध
तोयथा॥३॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः॥४॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव
शांतधीः॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः॥५॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम्॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य
श्चमानद॥६॥ चचारचतपःकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम्॥परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच॥७॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग
पिलब्धवान्॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा॥८॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा
रव्याधिभेषजम्॥९॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम्॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया॥१०॥ अथैकदैकांतग
तांचूडालामंकमागताम्॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः॥११॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव
भूमयः॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम्॥ १२ ॥नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन
निवासिनम्॥ १३ ॥नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम्॥ १४॥ स्तबकस्तनधारिण्यो
रक्तपल्लवपाणयः॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्राबुदांशुकाः॥ १५॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः॥ आसेव्यकांचनशि
लानितंबतटशोभिताः॥ १६ ॥तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः॥ १७॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिंतयाचिंतालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि
॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यंति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्राये
णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमंडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकांचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरि
न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितस्याविर्तापानिरसानिफलभोजनानियाभि ॥ पुष्पैरापूर्यंतइतिपुष्पापूरालताएववाङ्गायगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाद्य.स्यदस्तरमप्रस्ताबोयासातम्रावया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्मर्पणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यवार्ध्यजिज्ञासमानाभाक्तनीकामासक्तिमेवषयोनुरूपतासर्व
ननानुमन्यमानवस्थूणाविचालनन्यायनविचालयन्तीचूडालोवाच ॥ प्राप्तस्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदेशोभामहेचसावेतियावत् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपीयतपार्येतिपाण्डुलताक्षुतदीयशिरोमतपुष्पैर्मितयानुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्मैथीतत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राष्ट्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वभावोद्दामसौगंध्यावितीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदर्ताधाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥ रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकान्तेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनर्भवर्क्षेत्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सम्भ्रमणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
रतंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवननमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरध्रस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिव्यकार्येभ्य प्रभुस्त्या परस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिरुक्षगिर्दुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समयानवनावासेयोपित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्य सोढुंशक्ताल्मिक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्थातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्न्यौयातेभर्तरिस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
तांराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्वत्यवितंतरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नार्थभवननिष्क्रांतचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एन पापम् ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवंविचालितोप्यविचलवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनमदेशाद्र्यवनविगाहसमर्थदुरवस्थ ॥ २९ ॥ कठिना कठोराण्योपि ॥ यथाकाननेआनाउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमालहवित्यर्थ ॥ शक्ता
ठिमितिपाठशकानांबलवतापक्षिणामालिपक्तिमितिव्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धृताव्योमापगास्वसखीगगायेनतथाविधंशर्वैसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्यधेतिश्लिपःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण
बालकाअकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयाकितपरित.कृतमडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेपासमन्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस
वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धरतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघेघर्मोपतापभोजकं.पापैस्तन्निमित्तै
स्तीक्ष्णकरैश्चडातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु
ट्टिमसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्ययौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुप्ता

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिनना
थयोः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्ली
नवधूकार्धचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितंतंदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्राममवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥
यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुक
प्रावरणवस्त्रयस्मिस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकातिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोर्लोलाश्चोर्मयोयस्मिस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्र
हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उपात्तोपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वइत्यानुक् ॥ ४७ ॥
घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वत्यपिपाठ.

नमस्विनीरामिम ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहा जनपदाइतियावत् ॥ पुराणिपयस्मात् ॥ ५२ ॥ रटतिसशब्दप्रवहतिमशमणालद्वारासलिलानियाम्यस्त याविधाभिर्वापीभिर्वलितावलयसरा एतानास्पायस्मिन् ॥ पूर्वभूताभूतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरितसृणपक्षदरी श्यामे ॥ मकशाखाकुलम् ॥५५॥ उटज पर्णशालातद्रूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधाताअमतिस्वस्टप्रमाणिकमध्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसचयम् ॥ फलमूलकुशाका ष्ठादीनामप्युपलक्षणमतत् ॥ मतस्मृतीयेइत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेशा शिखिध्वजश्तिवर्णितप्रकारेणमदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

भानावदस्यतायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ॥ १० ॥ पुनःप्रात पुराण्युर्वीमंडलानिगिरीन्न
दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्यप्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेद्यालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैःफलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुलैर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मसृणवैणवंदंडफलभोजनभाजन
म् ॥ अपपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायवृसीचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्वावस्तुयोग्यतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीव क्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वजपप्रात प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनंतत ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदमिसादिच ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकानि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतिहृदि
विवेकराज्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० पू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवशिखिध्वजःपूर्णमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्द्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित सन्नस्वरदिवसंबहुमन्दिवसान्निनाय ॥ प्रागनुभूतनवनृपतिविलासानसस्मार ॥ तत्कुत इत्याह ॥ कथेति ॥ विवेकेऽद्धविस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य कथावदिभ्रमपिहरतिवांछा जननेनवशीकर्षेशक्नुवन्तिनकथिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ रात्र्यामर्द्धरात्राराज्यपणपर्यिरशानम् ॥ भाव्यर्थदर्शनकालेबाधमवापयष्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूपवक्ष्यमाणकथयासगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ मामद्युमेवेतिराजवियोग भीत्यासहसाआपत्यपरिवासान्निद्रयादनेतियोजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसिताअरकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ [illegible] ॥ ० ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेण भर्त्तैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि तिभावः ॥ ७ ॥ वातरध्रंवातायननतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुंविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्वाविपदार्थजात म् ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानंदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

कष्टंरा
नप्रसन्नानविमलावभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध
सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति
मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः
स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य
गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतंशेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः
शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु
स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेषुबहुषुवर्षेषुजरसावृते[1] ॥ शिखिध्वजे
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेषुवर्षेषुजरसावने ॥ २२ ॥ तदातस्या
त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा
द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्तावत्कालंतयापालितप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वृतेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ वृतेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

रमा.कसिष्यनुरक्ता ॥ परामृष्टानीदा शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमहारमालाहरिचन्दनकस्तूर्यादिसौगन्ध्यानियत्तथाविधाम्मारुतान्स्पर्श यामासवरस्य ॥ चन्द्रबिंबलक्षणस्यामृतोभ्राधेमहावीचिपरंपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम ॥ २७॥ अवरस्यआंतरतामवर्त्तिनागतासतीदर्श ॥ २८ ॥ स्वभ्रामापेनअवियुक्ता वियताप्यलोकयत् ॥ आत्मनामनसैवाबाच ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममन उत्कंठितमपि विषयैर्बोध्यमानमपि स्थितउत्कंठते ॥ ३१ ॥ अपश्येदवयो र्नाजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अद्यजन ॥ मुधाप्यर्थमेवताहवितसल्किस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानायशोपदतिशेष ॥ फलस्तमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५ ॥ इदा

नदनोद्यानिलयारक्ता सिद्धाभिसारिपा ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिण ॥ २६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमारुतान् ॥ चंद्रबिंबामृताभोधिमहावीचिपरंपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामथरातरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छतीमेघलग्नाश्च विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभ्रासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमयातिममाप्युत्कंठितमन ॥ कदाम्रगेंद्रस्कंधतपणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कंठतेमन ॥ मंजरीजालवलितास्तरुवल्ली स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमभ्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमेष्यामिममापीतिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्चमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवांत किंत्वतांहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साप्यामनिमलासाधोकतेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कंठसेमर्व ॥ ३५ ॥ तिष्ठोत्कंठाभिवलितांकिंसमुत्कंठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कंठसेवाभेभर्त्तायातोजरांभवेत् ॥ ३६ ॥ तपस्वीकृशगात्रश्चभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनोराज्याधभोगेभ्यांमन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनदगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्येभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तकोत्कंठाभवतोत्कंठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेषयिष्याम्यहपतिम् ॥ प्रमृष्टपल्लनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरसमित्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तेशरीरस्पर्शालिंगनाद्यर्थसमुत्कंठसेसतेभर्त्तामरोयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थंअस्यमन अमूलतानिर्मूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तयाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथग्वशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतेरत आसक्त अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनरास्यप्रवृत्तनान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध स तथापिहेचित्तकांतयोत्कंठाअहयोगेनवद्यमाप्यापायनभर्तुमतिमुद्बोध्यतस्मईप्त्यपारभ्यशेषभोगोत्कंठयापुनर्पतिभवतासहश्लेषयिष्यामिनत्वयोत्कंठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्त्तातत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थोचितितंयस्यतथाविधःसंपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशसंत्याह ॥ समग्रेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥
वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानालतानाचस्पदेनवेद्यावनुमेयौगमागमीयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे
वअत्रमदरोटजेकृशागत्वादिलक्षणददर्शेतिपरेणसबंध ॥ ४६ ॥ ४७॥ भृंगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांग्रथयतम् ॥ जटाभिर
कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनक्षुण्णामभिहतामिमादशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम्॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम्॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्तासमचिंति
तः॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम्॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व
तान्॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम्॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम्॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा
गमा॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम्॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः
॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि
स्पृहम्॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला
पीवरस्तनी॥४९॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम्॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद
शामौर्ख्यप्रसादतः॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम्॥ तदवश्यमिहाद्यै
वनाथंविदितवेद्यताम्॥ ५२॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य
गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम्॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम्॥ ५४॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात्॥ भर्ताकषा
यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः॥ ५५॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः॥ ५६॥ ईषद्ध्या
नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत्॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥५७॥ भर्त्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी॥ ददर्शद्विजपु
त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः॥ ५८॥

न्युटजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति
परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदंरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण
पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथंबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

मूर्त्तिमास्थितमपद्रवद्रवत्कनकमिवगौरांगविर्घामस्यच्छांग्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ ध्यामःअकोष्ठाम्मणिवधाद्विगुणावहिर्वेशोयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्गुण्यावत
लितापसवाअतएवानतिदैर्घ्याभूमावलग्नगात्रमणाक्षसूत्रेणाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ गमस्थअगसल्पमायद्गुयस्यतथाविधमचलपवतमिवस्थितम ॥६२॥
॥६४॥ मठहमतटीपवनमस्थाममायपाहोलक्ष्यते ॥ नभर्छ्रीनअतिविवित पूर्णेंदुमिवसंचलम् ॥६५॥६६॥पत्रनिर्मितविष्टरमासनम ॥ करोत्करैःकरतले॥६७॥कुमुदखंडस्य
वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगश्शुक्लांबरयुगावृतम् ॥
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ ध्यामप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित
म् ॥६१॥ पुतलव्यामसृधानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशंतंशारीरैर्दीप्तिमंडलै ॥६२॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिवो
न्तम् ॥ शिखासप्रोतमदारश्रृंगस्थेंदुमिवाचलम ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकभूषितालो
फस्फुटरम ॥६४॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥६५॥ देवपुत्रागमधियासपरि
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥६६॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
रोत्करे ॥६७॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
विष्टरं ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
र्घ्यमिदपाद्यपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांमत्रमस्तुते ॥७०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमालां
पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिशायैददौदेव्यैययाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
त्वत्त पूजायथाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीभविष्यसि ॥ ७३ ॥
शांतेनमनसोदारमाराद्उन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्संभृतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधारासमंसौम्यशांतव्रतमिदतव ॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्य महावननिषेवणम् ॥ ७५॥ पल्लवेमालेयहिमकणआलीमिव ॥ ६८ ॥ यद्यस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान
स्मि ॥६९॥ ७० ॥ अखिलशास्त्रोक्तमनतिक्रम्यतियथाखिलम ॥ यथार्थानतिवृत्तौयथार्थेअव्ययीभाव ॥७१॥ नतथान्यत आप्तेत्यनुषज्यते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतौहिलक्षणैमनुमाश्चिरजीविनाभवतीतिभाव ॥ ७३ ॥ आरात्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थंतप सम्यक्संचितवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामक्रोधनानांयतिजनस्थानामनभूतमिदमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतप्रधाननिर्वाससेत्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयोः प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतिरेवामृतंतेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणांपत्रदल मिवपेलवसुकुमारतेअगम ॥८०॥ इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम् ॥ षिञ्बंधनेकर्मणिक्तः ॥ अगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचंद्राद्वादितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवैवतस्यादृष्टानितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९ ॥निष्कलंकेंदुसंकाशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥८०॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसंगेनतस्यातुकृतार्थताम्॥८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्कस्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेशृणुवक्ष्यामियथापृष्टमखंडितम्॥कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥पुण्यलक्ष्म्यामुखेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥८५॥सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥८६ ॥ मेरुलक्ष्म्यांस्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे ॥८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषील्लीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौकिंचिज्ज्ञातप्रायकुतूहलः॥८८॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ॥ ८९॥ क्रीडंतंत्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९० ॥

दत्तपूजाग्रहणादनंतरमितिशेषः ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्याः कांतेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरांगइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्यार्थं प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातंजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया॥८९॥९०॥

अम्यार्म्यपरिवल्लिनवेष्टितसपद्दिनमिमियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्ययआपूरनिर्भरःप्रवाहातिशयस्तादृशेनआभोगेनकांतिसस्थानेनभासुरेरुरुभि स्वात्मकस्यकाममदिरस्यस्त
भसंचयकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ९१ ॥ स्वजलनैमल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबचंद्रेणसर्वतोव्याप्तांव्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनींदृश्लावण्यरसप्रवाहेणतर्जयंतम्यप्रभा
वयतमिवेत्यपेक्षा ॥ ९२ ॥ मनागुच कामस्यअमरोद्यानेनवनेक्रीडायारथचक्रभूमिर्निनवतटलक्षणै सेतुभिर्निरोधादुत्पथेअर्पितगगांयुयेन ॥९३ ॥ यत स्वच्छत्वाद्व्यो
म्यादर्शतांगतअत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्दृष्टसर्वांगसन्सवत पाणिपादनत्यक्षतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितविश्वरूपमिवस्थित
मित्यथ ॥९४॥विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वविश्वरूपभीतेनार्जुनेनकोभवानुपरूपइतिपृष्टेनभगवताकालास्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति
स्वयमनेनैवदर्शितम ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना ॥ वर्षाणिप्रभवादय षष्टिसवत्सराविटपा स्कधा यस्य ॥

परिवेष्टितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयया ॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ९१ ॥ कुर्वंतमुरुभि काममदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ
तचंद्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥९२॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयंतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा
र्पितगगांयुनितयतटसेतुभि ॥ सवभ्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ ९४ ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो
वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्त्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर
ज्जलस्वगप्रोतात्संभाव्येकालवाहकात् ॥ ललनास्तबकर्वदपुस्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ ९७ ॥ उद्धृत्योद्धृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालकफेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ ९८ ॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिणि ॥ कुम्भापंभूतसघानांविकसत्कनकांबुजे ॥ ९९ ॥
पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरेतोयेन्त्वष्टमलेस्सुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमद्वयस्यमासानांपक्षास्त्वात्मपर्यायुक्तमेव ॥ ९५ ॥ विविधाभिम्लक्षणा ऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमव्यक्ताकाशस्तद्रूपकानननेव
नजाताम् ॥ ९६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलस्वर्गैर्वैप्रोताम्रामाम् ॥ समाप्यव्ययएकमालवाहकमालपालकफलयोरभेदाद्बालस्यतथाविधात्कालक
ल्पतरोर्विष्णोरमृतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनामणमवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबककंदेपुअंभोजमुकुलेपुचसौदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
नालादुद्धृत्योद्धृत्यास्फालनात्संपूर्णदलिताम्यभोजमुकुलपल्लवानियनेतिपरेणान्वय ॥ ९७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाभ्रूणकुन्तला केशादीर्घकुतलाअक्षितारका
आदिपराह्नालाटिकास्वपित्सगाठस्नौमृर्नांत्मणयश्चमधुव्रताभ्रमरायस्मिन् ॥ ९८ ॥ पुन कीदृशंललनागणतराह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंपहकारिणि सुरैर्दैवै
रमृतस्पराह्रमरुदापदर्शयत्नामामापद्विघातायगुप्तेएकांतभूतमेरोगुहांतरेएकमोपसदनचर्पविवकलापूरमिवस्थितम ॥ तमगुमहृतियुक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ कुम्भापे
इति ॥ अम्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनवृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृंतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसंबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखण्डितंबिसंमृणालमिवबागलत्सारभूतोरसःशुक्रंयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥ आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २॥ बभूवतस्यदृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३ ॥ प्रत्यग्र
पादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥ शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥ तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनाकिंचिद्रूपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥ चूडालोवाच॥ ॥ सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥
देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्या
दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९ ॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोह्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं
धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥१५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणे स्फटिकस्यात रागेणताद्रास्म्यानुरञ्जनेन॥आविपर्यासयुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरीअतिशयेनसक्रांतावपिशुभ्राशुभ्रीकुंकुमनील्याद्विवर्णोपटस्येमरा
मेणरञ्जमयाआविपर्यास्युस्यशुद्ध्याविनायथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ इदानीं स्फटिकादपिसस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्थेति ॥ स्फटिक पुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
भावेनतात्कालिकीरञ्जनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाञ्जायातेइमियवुक्तनद्विष्टणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरञ्जितरञ्जनम् ॥ धी अज्ञस्य
निशेष ॥ १७ ॥ तत्कुलक्षणमाह ॥ गतेपीति ॥ यद्यस्माद्धतोऽपरितापितात्रपतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विषयरञ्जनंनजहाति ॥ तथाचशुद्धौविषयरञ्जनवासनोपचयएवबन्धस्तत्क्षयए
वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुरराज्यादीनाम् ॥ अपिपरासनिहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिन सुखदु खमेकेनक्रमेण
जायतेतद्देतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमादौसुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभ्राशुभ्रौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरञ्जनांस्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानेतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेपमात्रेणघनरञ्जितमेतिधी ॥१७॥ गतेपिवस्तुनिहृदबुद्धिर्यापरितापिता ॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरञ्जनम् ॥१८॥
नजहातियथामूढस्थाविषयरञ्जनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबन्धमोक्षौव्यवस्थितौ ॥१९॥ भावनातानवंमोक्षोबन्धोहिदृढभावना ॥ शि
खिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकथंदु खसुखंचवा ॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो ॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्यथैवघनंतव ॥ २१ ॥ श्रोतुंवांछामिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्रव्यलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसंविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रयन्देहे
स्थितिगता ॥ प्राणावपूरिवानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुञ्जात्मारसोभूमलताइव ॥ सुखप्रबोधसंचारंदु खबो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रयन्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येपाधीरताश्नदु खिन ॥ १२६ ॥

पलब्ध्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नस्वस्वामभिन्नत्वाद्बालाशयत्वप्रागबुद्धिस्थाआत्मसुखसंविदुक्ते क्षोभात्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुण्डलिनीमुखप्रभवप्राणवि
धारकत्वात्कुण्डलिनीमतमीवभोक्तारमतिस्वत प्रत्यगात्मतस्ताराप्रिमिस्फुलिंगवद्वुद्धुदनिआविभवति॥ एतस्यैवानवस्थाप्यानिभूतानिमाघाप्रुपजीवतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२३॥
तस्यस्वभोक्तृनयनरसनघ्राणादिपतिनियतभोगस्थानाममनमागमेरमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्सन्निपयसस्पर्शेनतदेकाग्रवाहात्मासन्चितिपूर्वमान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराभूमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथक्नियतानैकरूपाइत्यर्थ ॥ क्रमएत
ज्ञानतयाह ॥ सुखिनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतापस्फुरतिमनुदु खिनोदु खानुभवेप्रवृत्तस्य ॥ सहिप्रस्वस्थतरलदृशमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपिच्चाप्याविसतापकरसपूर्णसरलश्वमार्गीमार्गोनुमीयतेइत्यर्थ ॥ २६ ॥

१ अमर्टीकानुरोधात्स्वबाह्यत्वेतिपाठोपेक्षितइतिध्याति

अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धाःकुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥ एवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयतरलताशून्योभवतितावदस्यनदु खप्रसक्तिः ॥ तदास्यस्रक्चंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्यज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादितिभावः॥ २७॥ २८॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह॥ सुखेति ॥ दु खपदग्रहणदृष्टांतार्थंदुःखस्यवविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तदतिभावः

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन्॥ २७॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम्॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥२९॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः॥ १३०॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत्॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः॥ ३१॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना॥३२॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना॥३३॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये॥ ३६॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति॥३८॥

र्थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्यदः सएवजीवस्यबधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्याबधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः॥ २९॥ उक्तमेवार्थंप्रपचयति॥ सुखदु खेत्यादिना॥ १३०॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत्॥ ३१॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति॥ अंगेतिसंबोधने॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम्॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह॥ शुद्धेनेत्यादिना॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्यःस्वात्मातद्बोधेन॥ ३३॥ सौम्यताविश्रांतिम्॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्क्षये॥ ३७॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात्॥ अद्वित्वमैक्यतद्विभावनात्॥ आकाशंशून्यम्॥ ३८॥

अनेनप्रसिस्यविभावनेनहेतुनाशून्यत्वाशून्यस्यवधशून्यस्यपा ॥ कथंतस्यक्षोभविभ्रमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इदंग्विधेनकल्पितनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्व
र्थावात्ममाहंसंसरिष्याम्येवंस्ततस्तबोधादक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिस्वकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पितौसएवानुवर्त्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ ४० ॥ जीवितदर्शना
प्रागवासनोद्भावेनक्षुब्धःसन् ॥ ४१ ॥ कथंक्षोभयतितत्राह ॥ संविदाज्ञांशमात्रेणेति ॥ यदुक्तिस्वभावानांप्राणादीनामभिष्ठात्माजीवःसंविद अंकुरितरागादिवस्त्वनुरोधएवाम्य
नुग्राहरूपाभाज्ञातदंशमात्रेणेत्यर्थः ॥ मेदोस्थ्यादौ संचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनप्रेरणेनसर्वांगसंस्थितोमेदोंतर्गतः सारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगंध्यमिवानुगतरज स्वसूक्ष्मा
शत्यजति ॥ यथाछिन्नवृंतपत्रफलादिकस्यांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ नतुस्यकरज सर्वांगेभ्यश्चलितसन्नाडीद्वाराअधोमूलाधारस्थानंयाति ॥
यथाद्वंत स्थेमघन जलनअयतीतिगज पुरोवातस्तस्मान्निमित्तात्संफीभूयघनमप्यआदिपदान्मेघाद्यवस्थभूतावर्षणोन्मुखस्तदधोऽसन्निहितदशांयातितद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्य क किलक्षोभविभ्रम ॥ जीवेनेदंग्विधेनैवयथाप्रथमसर्गत ॥ ३९ ॥ स्वयसंविदितोमार्गस्तेनैवाद्यापिगच्छति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसंचारयोग्यास्तुजीवेसरतिनाडिपु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्येवतद्वीयध्यवनकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥
जीव क्षोभयतिक्षुब्ध प्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदाज्ञांशमात्रेणसेनामिवमहीपति ॥ वातस्पंदेनमेदोंतर्मज्जासारश्चसंस्थि
त ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यरज पत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वधोयातिगज्जाद्विव घनादिवे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं
बहिःस्रुत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिवेत्सिपूर्वापतत्स्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥
चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्य स्फुरितब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्धारिवुद्बुदो
त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुच्छूनतत्स्वभावंविदुर्बुधा ॥ १४६ ॥

स्रुत स्रुभावत ॥ देवादेरपिवहोयद्यास्तिवत्स्वभावतइतिपस्वयोक्तआद्यस्वभावशब्दार्थ कइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाश्चासौज्ञश्चमहाज्ञ आत्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म
ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसंस्थितिचतर्कादिकौशल्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञातस्तमाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखंब्रह्मयात्तनमायिककर्मानुसारेण
पारम्पार्य धर्मकंयत्स्वदार्पालनात्स्वात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआपल्पतादृग्धर्मकत्वनियति स्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभावे
विस्मयदृष्टसामर्थ्येविध्यादपिसंभाव्येत सर्गादौतुजन्मविरूपव्यासंभवात्काकागमनक्षणेदैवात्तच्छिरसितालपतननिमित्तेनतस्यमरणमिवचारदृष्टमात्मप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा
नुधावममित्याद्यर्थंदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासावनविषयादिविभिरवार्थेहयविषयास्समासातृतीयेइवार्थेच्छप्रत्यय ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभावैविष्ये
यदृष्टसामर्थ्यापन्ननिरूपयितुशक्यैस्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ वाय्यानामस्वारोकस्मिकोनाशोस्तित्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढे अस्मिन्‌जगति विविधविकारात्मका अंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमंति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदे
हास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्वि
र्ब्रह्मसमागम ॥ नदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्ध
स्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थसृष्टिरित्यकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाक्रासज्ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्श
नमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघ
नास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥७॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशेस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाक्रासमा
नीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥
अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनाननसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्स
मासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५ ॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ क्वकृतंवीर्यमा
र्येणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्र
या ॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलस
द्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः
॥ १० ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः ॥ ११ ॥ तत्रमासाद्भतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥
अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इंदुंमासइवापूर्णकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः ॥ १३ ॥

न्नाधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबधस्तभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबधिनाअग्निनागलितस्येदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्या
दीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्र
क्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभ
क्तेनविधिनास्रष्टाअरश्चण्यश्चार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदंअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीति
मुनिमदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिबेदुरिववदृधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्मादृष्टपरिच्छिन्नादंभोधेःक्षीरार्णवात्क्षयवर्जितात्परइन्दुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्जातकर्मादुपनयनान्तैः संस्कारैःसंपन्नेतस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥ विज्ञाताःअशेषाणिवाङ्मया निविद्यास्थानानियेनतथाविधम ॥ १७ ॥ स्फाटिकीस्फटिकाचले ॥ सध्योदितःपूर्णइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरस्याविवादयित्वापरी क्षितवान्सर्वविद्यास्थानपारगत्यावर्णीस्वांकेन्यवेशयत् ॥ २ ॥ ज्ञानानांपारपरमावधिभूतस्तज्ज्ञानतमभिव्याप्तमकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्वस्पुरस्थोहम ॥ मनुस्मीणांपरैस्तस्यस्वभर्तुःसमक्षधर्मश्रयविरुभ्यापूराख्याकथमिदमधृतमुच्यते शतमश्वानृतादितिसहस्रमृगवानृते आत्मानस्वजनइतिपुरुषःपुरुषाम्ब्नेकेतिद्विपूर्वरामायणेऽपि रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किंतेनकृतपापंचौरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतेभरतंप्रतिशकुन्तलावचनमेवस्यकुप्यतेतिचेत् ॥ मैयदोष ॥ उपवेश्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ इन्दुःसूक्ष्मादिवांभोधेरपरःक्षयवर्जित ॥ १४॥ दिनैःकतिपयैरेववृद्धिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयांगमोदःशुक्लपक्षेशशीयथा ॥१५॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेतस्मिन्नारदोमुनि ॥ षांढाङ्गांढइवाशेषंविद्याधनमयोजयत् ॥१६॥
दिनैःकतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम् ॥ चकारैनमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मन ॥ १७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्ना
दौप्रतिबिंबेनसध्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनंपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतकुंभनामानंचकारकमलोद्भव ॥२१॥ साधोसोहमयंकुंभ पौत्रोहंपद्मजन्मन ॥ पुत्रोहंनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥२२॥
निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममाता सरस्व
ती ॥ ब्रह्मलोकेममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥ २४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले ॥ रजःस्पृशंतिनांगानिम्लानिंनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवा
त्वामहंपुर ॥ इहतेनागतोस्म्यंगसर्वंकथितवानिति ॥ २७॥

मातृष्वसाविपामरोचनाथस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थाभावेनासत्याभावा ईश्वरःप्रभाहमीरकामयत स्तेनेनमनोघ्नवाविनीवाक् पाषाण इति इत्यादिवैदिकार्थभावतास्य यथामाण्यापपन्ने ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यभावार्आहमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयंकुंभइत्याद्युक्तिर्नाष्टतानथमनुवचनादोष ॥ कर्मणामनसावाचासदा सर्वहितचौरेविनिवचनान्नृर्विद्याविश्वासमनेनपरमर्हितस्यास्यथावाक्यस्यवचनात्माभावादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षान्मातुरभावादिस्मितुमात्रावयएवतस्यमामादयइत्या शयनाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइनिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यविमलिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादोमही तलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेतयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा दंतेइत्यादेशश्छादसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतरसकथननिर्मातिकुर्वंत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वयद्यदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअह तद्वक्तुदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपदे श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसचितैर्दैवाद्युगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्रावस्मिन्मंदराचलेसप्रेषितइतिमन्येस भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातै ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणा जगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २९ ॥ ॥ दि० ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान् ॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवांबुदः ॥ १ ॥ अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥ नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे ॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः ॥ ३ ॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते ॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः ॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतवर्णितंमया ॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता ॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेवयथास्थितम् ॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे ॥ जानतोपिहिमामार्यकथयाम्येवतेमनाक् ॥ ९ ॥ शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः ॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी ॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु ॥ ११ ॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहननिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥ ५ ॥ एषामत्प्रशसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व त्पृष्टमितिशेषः ॥ ६ ॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्या.साकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजानंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥ १० ॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥ ११ ॥

॥११॥ अपम कुठिनपपम ॥ अफल मशमफल ॥ एकाऽसहाय ॥ [illegible]
मवधामदेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अखहिनोनियतकालावच्छिन्नाम् ॥ विद्याचाविद्याचयस्तद्वेदोभयसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतेइत्यादिश्रुतेरमृतत्वहेतु
रिनविमानपपरिगृहीतमपिकमसमच्चिनमुपासनमविश्रांत्यजननाद्विपमिवस्थितमतत्कस्यहेतोस्तद्वदेतिभाव ॥ १४ ॥ कर्मसमुच्चितोपासनामुक्तिरितिराद्धोममोयावन्ननिवा
पननावदयपुपदिष्टमप्यात्मतत्त्वनपनिपास्यत॰निमम्बिवारणायत्वस्यपितामहोपदिष्टक्रममनुवदयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकमुक्तिकारणतद्ब्रूहीत्यर्थ ॥१५॥
मतिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गादिभोगविनोदायमहत्तापितस्यफलगुत्वादपरुपायतयाअनर्थानुपार्जनेनायु कालापनोदनायैवश्रुत्याउदिताउक्तत्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतसमा ॥ एवंत्वयिनान्यथेनास्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ १६ ॥ अतएवेयश्रुतिर्विद्याविद्याचतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तमम्

भ्रमन्नपिदिगंतेषुचरन्नपिपरंतप ॥नासादयामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोव्यपूर्णोप्यसत्संगति ॥ शुष्यत्यन्यवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसंपादयन्नपि ॥ दुःखाद्दुःखमिवदुःखौघमंतमेविपस्थितम् ॥ १४ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥पितामहमहंपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ ज्ञानंहिपरमंश्रेय कैवल्यंतनवेरयलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया ॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥ यस्यनास्त्यपरंपट्टक्यलंकिंत्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसंक्षयात् ॥ १८ ॥ सवाहिवासनाभावंप्रयात्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवत्यापिसेकाभावेलताइव ॥ १९ ॥ ऋत्वंतरेयथायातिविलयंपूर्वमार्त्तवम ॥ तथैववासनानाशेनाशमेतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥ नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफलतिनोतथा ॥ २१ ॥ सयत्नवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा ॥ सदुःखवासनोमूढोदुःखपश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चैर्नददातिफलक्रिया ॥ शुभाशुभावातज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा ॥ २३ ॥

स्मरणत्वाधाविकदुश्चराम्याराततस्मनत्वचापक्षिकमजिश्रेतमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥ पीयस्याप्यपत्यत्वासुचत्पुक्ति ॥१७॥ ननुज्ञानिनोपित्ववर्णाश्रमोचितकमकुर्वा
णादृश्यतेतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ मरधानोरागाद्याविहितनिषिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्मत्वमोकृत्ववासनानाशेप्रद्वारामोवासभवती
तिभाव ॥ मामशप्य कातरयपर ॥१८॥ किमशुभाअपिक्रियासर्धव ॥ अ मित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योपीति ॥ यथारम्भफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलताभायाभवतितथानारम्भफलानरयनीतिकिवाच्यम ॥ मरघोपधरसनेमृणानांतथकाकथेतिन्यायादितिभाव ॥१९॥ ऋत्वंतरेपीत्यशरदादी ॥ पूर्वमार्त्तवमनुलिंगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदु खभोगयोरप्येतमितिवासनैवबाससहुज्ञवीजंयक्षभा
निफलवाठपक्षभासनात्वित्याशयनाह ॥ सयत्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्तस्यायावासनाधाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात
याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसंहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान्
ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदण्डकमण्डल्वादावस्मपिममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत
इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभावनात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविवर्जितम् ॥ २६ ॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी ॥ इत्यनर्थविलासेस्मिन्रमसेकिंमहीपते ॥ २९ ॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथंबंधःकथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया ॥ जीवितंक्षिपयन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनैवसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रतिबोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्याद्दार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनिर्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ ससारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखण्डैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावारःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंविद्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥
सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अत्रष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुना
गुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयइतियस्त्वयापरमज्ञानतारकमुक्तमशेषाणांज्ञानानांमध्येकतरद्भवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ भद्रत्वसोम्येतिश्रुतेर
श्रद्धानेपुरुतोप्युपदेश स्याणोरपेकाकरुतवचयोर्निषध्येतिपथमथद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिइदत्वत्पृष्टज्ञानयथायादृशतद्वदामिवक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
स्थयापृष्टस्यवकुर्वाच ॥ अक्षसंविदक्षुस्सन्निकर्षो ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजेतेत्याविविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणमुद्धाययथाआदत्से ॥ ४४ ॥ शृणुस्वहितमित्येवप्रागवयम् कर्णसुखावहगीत
गानमिवप्रीत्याशृणु ॥ ४५ ॥ अभावीदेहाद्यभिमानस्याजनायतु स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतवच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह
राजर्षेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्थाणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच
स्तमसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम
॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितमेवत्वंगृहाणेतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरबुद्ध्या
शुज्ञामित्येवभावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थितत्वंवचोमम ॥ ४५ ॥ स्वचरितसदृशतथोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनचबुद्ध ॥ भव
भयसुतरमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्व
जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्याननित्यविरुद्धयो
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाग्नुनो ॥ १ ॥ कलावानकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
अनतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध
श्चिंतामणि किंवानसिध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञाप्रयुक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतथामहमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसप्तएवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई
दृशकथाक्रमकथयामिशृण्वित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मौख्यांश्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा
चिरात् ॥ काचकश्चिन्मणिप्राप्याजपाद्दतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्या सपदश्चस्थानमावासभूत ॥ यथाअब्धिर्व
डवानलस्यअपुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदतुनजानाति ॥ २ ॥ सकिचकारतदाह ॥ अनतेति ॥ अनतैस्तपोजपदेवतापार्थनान्वेषणादिभो यत्नैः ससाध्ये
चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽग्रेस्थित ॥ दृढोद्योगफलावश्यभावनियम
इविदर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ मन्नायेति ॥ आश्चित्येमिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितदूरतरस्थमिवदुष्प्राप्यपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रातेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नाय मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्वत्यक्षोनभवेत ॥ तत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेदभाग्यस्य ममस्पर्शतोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशकायार्वाजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्कम ॥ १० ॥ कथतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥ ६ ॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येद्रा गितिसंतापेसुदीनइवपामरः ॥ ७ ॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिद्ध्यति ॥ यत्ने नजीवितांतेनसिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतित्यवमंतारं शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोल्पज्ञोमृदंहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पण्यवशात्कूणितेनभ्रातिसंकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्ययदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वींत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छंति ॥ असहति असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायरक्षत्यपराधिनम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदृश्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैस्तएववंचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियधनधान्यासक्तिपरम ॥ २३ ॥ एषदेशायद्दृष्ट्वारीनपिषमाक्षजहावित्याह ॥ दशेति ॥ [illegible] ॥ गतप्राय [illegible]
त्म् ॥ २५ ॥ पाआपनकमलाग्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौख्यस्यैवयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौख्यमेवदुःखहेतुपुराकाष्ठस्युपसंहरति ॥ दु
खानीति ॥ मौख्यविजृंभेणयानिदुःखानिप्रसिद्धानितानिसर्वस्वनाशाद्देरापत्सकाशान्नापिजरयामरणेनचाजवतिमौख्यापगमेतस्यविरामापदादिसहस्रेभ्योपिदुःखादर्शनात्
अदीपपद्दिपमिन्नरज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ चंद्रोद्दोकुरुतेचित्तगतोमोहोऽस्तविषम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृत ॥ किंतद्देहगतप्रायकिंनाममममधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वायथाकामंसुखतिष्ठामिसंपदा ॥ इत्यादायमणिमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ क
ज्जलाद्रिरविनिभामौख्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दुःखानिमौख्यविभवेनभवंतियानिनैवापदांनचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौख्यमेकंकृष्णंजनस्यवपुषामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
नंनामअष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपरंरम्यंवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनंबुद्धं सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्धयाबुद्ध्याविंध्येनेवोदितः स्वतः ॥ २ ॥ वज्राचिर्विपमौदी
र्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेवविंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेवबावलि ॥ ४ ॥ नियद्धोयंत्रणामापशरकुशार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवाग्नौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपके
दूरादपसृतिसवारण ॥ अथ समुद्रकयास्मिन्नाथदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥
हमपधिकशयानस्यापिसतिमौख्येदुःखसहस्रदर्शनात्स ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौख्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥
इतिवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेंद्रस्ययत्नाच्छित्वापिबंधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुंभ्रमरखातपातोनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृण्वित्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिष्येतियलोप ॥ चिरस्याज्ञापरि
पालनाच्छुद्धयाप्रसन्नयाअनुपहतबुद्ध्याविंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिर्दीप्तिस्तद्वद्विषमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणागस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणांनियमनाम ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाद्वानवेअपूर्वेपुरराजागमेदृसमानंत्रिपुरयांव्यथामतिताम् ॥ ५ ॥ समुद्रकेजालसंपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्यालनात्तेनप्राक्तनान्नतरूपेणस्पर्थ

किंकिणीनामिवक्वाणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्ति
नोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्तयेमेरो सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ क
रुणादयाम ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चितयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहश्शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदंशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्वाणंमुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभं
जश्शृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्यविच्छि
न्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गेहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलं
पक्वंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलया
मीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सा
र्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमु
त्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदा
मन्येदेहादुरात्मनाम् ॥ १७ ॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसि
द्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्योपगतेतार्धेनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभो
कुराद्धुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थि
तोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भू
मौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्वालतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववा
रणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकृतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागे
गजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअंगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदे पिंडितछन्नम्
॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिःस्रष्टा ॥ २३ ॥ शठोवंचकः ॥ शून्यता
पिधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतत्खातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत् आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशु
ष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ यथाहनिष्यन्नसस्तदात्वातनिर्बंधनेंदु स्वनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवमुक्तिमामागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नेदु स्वबीजसमाजननशोधयेदित्याह॥मौर्ख्यादि
ति ॥१९॥ यावत्स्वबु स्वनिशानमज्ञानंनोच्छिन्नमावयमसदृशं कृतापितु स्वापशमोप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलबंध
स्तन्निवर्त्तिरहितापात्मतत्त्वज्ञानादवेतिदर्शयन्नुपसंहरति॥ मौर्ख्यमिति॥ हेमहात्मन्नुनबद्ध सर्वबंधशून्य स्वयबद्धइतिचेतसियन्मौर्ख्यंतदेवपरबंधनमतस्तन्निमुक्त्यैआध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मनाआत्मबंधभूतत्रिजगदात्मनःप्रकाशाद्बोधमाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयविद्धि॥ तथावेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषा
दात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेतुमौर्ख्येस्थितस्यपुंसआत्मैवसहस्रासर्वबंधाविदुःस्वबीजानांभूमिःप्ररोहक्षेत्रंभवतीत्यर्थः ॥३१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू०
एकोननवतितमःसर्गः॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचकुभाख्यानमात्सर्यमिहविस्तराम् ॥ विवणोतिपुरोराज्ञःचूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोहृदयद्धस्तेनहस्तिपंकनस ॥ तिष्ठत्यपापितु स्वेनभूसद्मनियथाबलि ॥ २७ ॥ अहनिष्यत्पुरेवासौयद्यग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नाल
प्स्यत्ततोदु स्वंगज स्वातनिबंधनम् ॥ २८ ॥ मौर्ख्यादागामिनकालंवर्त्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदुःखयातिविंध्यगजोयथा
॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिशृंखलनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्ख्यंकंपनयाधते ॥ ३० ॥ मौर्ख्यंहिबंधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धोनयद्धइतिचेतसितद्विमुक्त्यै॥आत्मोदयत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौर्ख्येस्थितस्यसहसाननुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०
नि०पू०चू०पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविंध्येभब
धनायमरात्मज॥सूचितयत्कयाजालपुनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टैर्निष्पत्त्यादृढहेचित्तभित्तिषु॥शृणुस्व
यंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपंडित ॥रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविर्मरुतटेष्विव ॥तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वहपदवीमसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमतंसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनृप॥सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचितामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधोससाध्यतत्त्वं॥स्वर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्यास्वात्मोदयस्तथा ॥७॥ सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम्॥ब्रह्मणेवज
गत्सर्गव्यापारःस्वनिशागमे॥८॥स्वदेशस्यातिदूरस्यमागतोसिममाश्रमम्॥भुर्वीतमिवविश्रांत्यैवैनतेयःसकच्छप ॥९॥
कथामात्रस्वचरितमसमर्मिस्युक्त्यामत्प्रबोधनोपायदर्शिचित्तमप्रकटीकुरु॥१॥स्वदृढयनद्धक्षणेयद्धेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्रांकथामेवोन्मीलितरेखामात्रेणकृतंचित्रमप्या
प्यावयवैर्विन्यस्योन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तथाशास्त्रनिकषितपुमान्पूर्णमानित्यादिनोक्तमणिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकलाशास्त्रकुशलत्वत्यायुक्त
लक्षणमर्तीत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधनेऽहमयत्नस्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ तस्यचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यंतिकीपूर्णका
मता॥६॥ स्वर्वीकृतानुच्छीकृतादैरण्यगर्भपर्यन्तासमस्तभिज्ञाभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविद्यालक्षण स्वात्मोदयोमिरतिशयानंदाभ्युदयोयस्मात्तथाविधस्सर्वपरित्याग ॥
ध्यर्थेतथाशब्दः ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणेवेभसा ॥८॥ [illegible]

स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ त्वतुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवस्वदिसाक्षा
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचिंतयासकल्प
ग्रहणेचिरवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्त्यजचि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चितैवेतिद्वाभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि

मनोमात्रेत्वदस्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥
केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ मनोमात्रेत्वदस्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥
त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति
॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्याःकुतस्तस्यचितामप्यावृ
णोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चितैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथं
भवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागः
प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखं
नकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुः
खेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यतमध्यविषमादुः
खायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्य्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमा
रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरद्दुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधैस्सा
धोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

पूज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पुज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥ तत कोसौकाचखडोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खपायमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेवबद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनतासवासनातप क्रियाकृतासाचयथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौ विषमाअतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय प्रवर्त्ततेसशठ अभि
तालस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मनवासमजानतांप्रागननुभूतवतांस्तुकुमाराणांवनवासव रनादधिकदु खमस्य ॥२५॥ रवटिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरितसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यमि ति ॥ अमहत्वमनमनपादन्यवत्तसचारिममप्रियनकथयासमानसम्यक्रमकटिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तीतिकमेवमवुकरीत्यात्वस्वयमेवविचार्यतस्ततोगुरुभ्यासर्वत्या गतपावायरवर्जवामप्यिवदमलनिर्दोषंवेत्सिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतापरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०नवतितम स्सर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविध्येभवत्तांतवार्तीतिकमुदीयत ॥ क्रमेनराजश्चरितबोधांतस्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्वयोधि

द्विगुणाएवतेचिंता.शीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलनुद्धवानसि॥नल न्यथान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥इत्येतदगमणियत्नकथासमानमम्यक्मयाप्रकथिततवपद्मनेत्र॥तद्बोध्यमेवमम लस्वयमेवबुध्वायद्वेत्सितत्परिणतिनयचित्तकोशे॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०चिंतामणिसाधकवृत्तांत विवरणंनामनवतितमःसर्ग ॥ ९०॥ ॥ ५॥ ॥ चूडालोवाच॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये॥ शृणुविंध्येभवृत्तांत विवृतिस्मयकारिणीम्॥ १ ॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २ ॥ यश्चा सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदु खदम्॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदु खादु खभयाद्भयम्॥ हस्तीह स्तिपकेनेवराजन्मोस्यंणनीयसे॥४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहि लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा॥ कालेनक्षीयतेलोहतृष्णातुपरिवर्धते॥६॥ यथद्देप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान क्रीडार्थयद्वमेककम्॥ ७॥ यद्गजगज गर्भोश्रृंखलाजालबंधनम्॥ तत्तत्याजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुक रंभवश्रृंखलाबंधभेदनम्॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥ यद्विभेपादयत्युच्चैर्बंधहस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतित द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानछेद्येवृक्षेपिशाचवत्॥ ११॥ यदावि वेकपुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानछिन्नेवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥ स्मयतस्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवे कात्याविस्मय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदु खादु खभयाद्भयनीयस ॥ ४ ॥ सवज्रोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प रितोयन्त्रितोबद्धइमिपत्॥ भवान्पादावशिभ्याप्येत्यापरमावृत ॥ राज्यपालनकालेतदित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेशूरावपश्यतीत्यनेनसूचितदर्शनमुदाहरति॥ यदिति॥ दृदरहस्ये॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोपम॥७॥ तताभ्यांयमताभ्यामित्युक्तेतात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९ ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोर्व्यामि तियदुक्तमस्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकर्तव्यापातितमिषजशरीरमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता
ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतद्दैवतथागतपतितमज्ञानयद्यघातयिष्यस्तत्तद्दैवक्षयगतसत्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥
यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामग्र्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामग्रीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअव
ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चिंतैवस्तविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग
जेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति ॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणे सा
धुजनसमागमैश्चईषदावृतम॥२०॥इतिभूयादृढवद्धस्तेनहस्तिपकेनस॥ निष्ठत्यद्यापिदु खेनभूसद्मनियथावलिरित्युपसहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥ पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥ यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति
तंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै
वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥ यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त
पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्वविज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥ ३८॥ त्वं
गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घेवनेऽगजोपिसन्॥ अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥ यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥ आवृतं
तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥ इत्यद्यापितपःखातेदुःखेत्वस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपवद्धोयथावलिः॥२१॥ ग
जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोपि॥२२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰
मो॰नि॰पू॰चू॰हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥छ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया
विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय
मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥ ३॥ क्तमनुक्तंचपिडीकृत्याह ॥गजइति ॥

त्वगजः॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्बंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थत्वदीयउदतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा
तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोपितत्कुरुमाविलवस्वेत्यर्थः ॥२२॥ ॥इतिश्रीवा॰ता॰नि॰पू॰एकनवतितमःसर्गः ॥९१॥ ॥छ॥ ॥ इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप. ॥
त्यक्त्वावनादिवह्नौस्वसर्वंभाडमदीदहत् ॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तत्वतदानींममनस्त्यागोपायःकेनोपदिष्टोयोमयोपेक्षितइतिराजशकां
वितर्कयतीचूडालोवाच ॥यदुक्तमिति ॥ १॥ तस्याअतत्त्वविन्त्वानृतवादिनीत्वादिशकावारयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः ॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या
विशेषतः परबुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेवबहुमस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह ॥ अथचेदिति ॥ ३ ॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्ध सर्वपरित्याग साधो सर्वसाध्यतस्तव स्वर्गीकृतजगद्भूतिर्विचारात्लोकयस्तथेतिस्वयमेवोक्तम् नचमयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व
त्यागाननिपुर्णास्त्वमितिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेषितास्मतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावाद्रसौनमतिपन्नस्तदेवनाश्रम
कुटाकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषपिनि शपत्यागितेकथमिदिनकथाप्याहकारपर्यायपरित्यज्यपूर्णोभविष्यतीतिमन्यमानाशनैसद्बुद्धिविचारमवतारयंतीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा
च ॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधिसर्वधनत्यागेसर्वत्याग सिध्यत् नचराज्यादयस्तवसर्वधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकल्पयस्तत्त्वामितीमन्यतेनत्सात्मेतिप्राप्यभा
वान्नसर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ यथहकारेणराज्यादावालाराज्यादित्वामितीपतिपन्नस्तुच्येनतर्हितत्यागादेवराज्यादित्यागसिध्योन्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यत्यक्तगृहत्यक्तदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यगसर्वत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यचेन्ममनोसर्वतत्सर्वंवनमेवमे॥ शैलवृक्षादिगु
ल्मादयतदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषातरमात्रेणवशीवीर शि
खिध्वज ॥ ८॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥प्रावृडापल्लटगतांरजोलेखामिवात्मना॥ ९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
सवृक्षाद्विवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम॥१०॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम्॥इत्यादितवनोसर्वंसवत्याग कथतव॥११॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम्॥१२॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वतत्सर्वंस्वाश्रमोमम॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाद्युत्यजाम्यहम्
॥१३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रबोधित॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज॥१४॥ प्रममार्जा
श्रमास्थातांसविदाशुद्धयाहृदि॥स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥१५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सवृक्षोटजवापीकाद्वास
नास्वाश्रमादपि॥परित्यक्तामयानूनसवत्याग स्थितोमम॥१६॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥वृक्षोवापीस्थलगुल्मसुटजव्रततीवृतिः॥इतिकिं
चिन्नतेसर्वंसवत्याग कुतस्तव॥१७॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्त सवस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम्॥१८॥

शयनाद्यामवेति॥६॥उक्ताशयमप्रतिपद्यमान पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीनवेदानीराज्यादिसंबधोनास्तीतित्यागाभावेता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतत्यागमतरणतत्स
त्यागसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥राज्यमिति॥एवमग्रेपिराज्ञस्तात्पर्यभेदमकल्प॥७॥८॥प्रावृडोघोवर्षाप्रवाहः॥रजोलेखापांसुराजिमिव ॥९॥वा
सनाममतापरित्यक्तानतममत्याग स्थित सपन्न॥१ ॥कुम्भाशय पूर्ववत् ॥११॥१२॥त्यागाद्युनावितनोसर्वमित्यस्तुमाममतयापितवाश्रमत्वात्कथसर्वत्याग सिद्धइतिभावा
इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार॥१३॥१४॥ मामप्रेआस्थाममतापममार्ज ॥१५॥१६॥ कुम्भाशयोराजाशयश्चप्राग्वत् ॥१७॥१८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीर ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्त ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोघ्टिनयादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को यथासूर्यकांतशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व लेर्मित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वसिकामन्वंतरसंधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुश्रृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादितत्तावत्संत्यजाम्यहम् ॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्तासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माश्रृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतांक्रियाःसस्मितःस्वय म्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै क्षत॥ २२ ॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥ एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा मेरुश्रृंगेयथारविः॥ २५ ॥एतावंतंमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व लनेचिक्षेपात्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमतारालींपवनोमलाम्॥ मयानरमृगेणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९ ॥ अ वोधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्दृ स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावत्कालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोप करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रांत.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेपुवित्तनभ्रांतम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्तारालीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्वितिशेषः ॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनच्चर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहिसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

नृपदृत्यफ।नृस्यमायमाकृष्यकराभ्यामर्पयामहाविभिपूवमाभ्यय ॥ यथामलपवात अपलानतुधेराकृष्यरसयक्षीत्य जनितहृत् ॥ इयानीकमण्डलुत्यक्तुकाम छनत्रताप्यापमापयासन्नि ॥ महावत्तनत्यादिना ॥ ष्टुष्टुयत्तनयनुत्नेनसुचरिभेणचभवतासता ॥ शमुमत्यपयोनोयभनच्छम्व ॥२ ॥ प्रतिष्ठनमस्युपकरणनकृतम् ॥ सौलदादिपदाम्यपियथासभवम्लपमयाभ्यानि॥२३॥ यनैवेति ॥ अनेनसकमण्डलु पूर्वकमाविच्छोपियाच्छुच्चार्थवह्निदाहेनसशोध्यस्वयगृहीत स्थित सपुनदाहेनसशोध्याभ्यसैत्रोम्रियायवत्तइतिगम्यत ॥२४॥२५॥ यदुपकरण्यसाधुमतिपत्त्यर्द भवत्तस्रयेमहनमापिदानभ्यदाननयतिपापमितिनियमादित्यर्थ ॥ वृसीधस्यस्तस्यानुचितदोषमाह ॥ मूरवस्येवति ॥ यथामूरवस्यमतिरधामतिहनौगुमवच्छम्नेपापपतमितथात्वमपिसदास्वमच्छन्ने अधोदेशोपतसि॥२६॥ अतोहमृसिकेमूर्खमनेरिवतेभेवदाहसतापगतिरुचिता अतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु

स्यमनिरधामतिहनौगुमवच्छम्नेपापपतसितथात्वमपिसदास्वमच्छन्नेअधोदेशोपतसि ॥ सौ

मृपोभवगुधेर्वातोद्ववक्षाविवाचलात् ॥ महावत्तेनभवतात्वयावारिधृतमम ॥ ३२ ॥ साधोकमंडलोसम्यङ्नतेप्रतिकृतकृतम् ॥ सौ

हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच ॥ ३३ ॥ साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम् ॥ येनैववह्निनादेहसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्

॥ ३४ ॥ तेनैवगच्छहेमिन्नपंथानस्संतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाश्रोत्रियायैवकमंडलुमदात्तदा ॥ ३५ ॥ अत्रयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे

त् ॥ मूरवस्येवमतिगुणनित्यमेवपतस्यध ॥ ३६ ॥ उचितातेगति सैवबृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायवृसिकामग्नावेवसन्दहिकाम्

॥ ३७ ॥ शुश्रूयमासनार्थवैचिंतितत्याजभासुरे ॥ यस्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यकिलतत्सदा ॥ ३८ ॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति

स्थिति ॥ शीघ्रमभाविदसर्वभांडजातत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये ॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य

जाम्यहम् ॥ नखेदस्तग्रकर्तव्योनन्वयोग्यंयिभर्तिक ॥ ४० ॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनायसर्वजुहावनवासविलासयोग्य

म् ॥ तद्दाहजालमनलेसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भू० सर्व

त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामहिकामनुभमादृसीभासुरे अभ्रायेयतस्याभेतिपरण्यान्वय ॥ ३७ ॥ किमर्थसर्वत्याजनवाह ॥ शुश्रूयमिति ॥ चितिशुश्रूषार्थं चितिभक्षचितम्येआसनार्थम् ॥ विम्रात्यर्थचेत्यर्थ ॥ कृभवस्याह ॥ यदित्यादि ॥ हसाधोयस्याज्यभांडजातनवचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलषितव्यमित्यथ ॥ ३८ ॥ तत्कुलस्तथाह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विधमनिस्तीर्णादेरुपादेयसंपादयोग्यउपकरणांतरविविस्तर क्रियतेइतिलोकेवस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिचेन्ममतुष्टयसत्यागसतोपायभवतीत्यथ ॥ ननुहकुभतधमक्षनसत्यागविपयेत्ययारवेदोनकर्त्तव्योयतोलोकेपिअयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोपकरणमयोग्यमेवमिनधारणयोग्यमितिभाव ॥ ४० ॥ राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सर्वभोजनभाजनमात्रप्रधानयस्यतथाविधमल्पसर्वमनवासविलासयोग्यभांडजालसमयुगपदेवअनलेऽग्निजुहाव ॥ यथाकालोज्वलनिकल्पांतेजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वासिष्ठम ता० प्रकाशेनिर्वाण० पू० द्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥

स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥
दग्ध्वोपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा
पिठरशरावकुशकाष्ठसचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ तत्रसर्वोपकर
अदर्शनप्रमाजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव
त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो
जनाद्यपितुष्टवत्॥ ३॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य
क्त्वोमंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव ॥ ५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कैंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू
पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥७॥ संपन्नः
केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स
मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥१०॥दिगं
बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज
न्शिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा
यास्यशोकताम्॥१३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥१४॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥१५॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा
तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥
करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासकल्पप्रयुक्त.सपहक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिंनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग
सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः
कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कनिरपराधम् ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकस्त्वमत्सम् ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेष ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यवर्शयति॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्हस्त्व ॥ २१ ॥ ननुसुखदु खोद्भवस्थानत्वात्कुत शरीरनापराधित्वमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवांस्तरुर्वायुकृतेआलस्पंदेफलादिपातेसतिनतदभिमान्यात्मा अपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यत स्फुरन्वातएवफलानांशिर पल्लवानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धतद्वदेहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ क्रियस्मात्ससर्वस्याग पुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्यात्किमोक्षु साधएवसप

कुंभउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वनिरागस्कमहावटे॥त्यजस्यज्ञोहिदपभ कुपितोहंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोह्ययम्॥ नकश्चनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैषमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सम्चाल्यतेपरेणैवतरंगेणैव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतसंस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदु खादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मन फलवानात्मस्पंदेवृक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिर पुष्पपातनकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणकिलतामरसेक्षण ॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिविषमोहिस ॥ २४ ॥ भूगौकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतत्यागिताभवेत् ॥ २५ ॥ येनायंक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वदेहादिभूपते॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूय प्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्व जउवाच॥ ॥ केनायचाल्यतेदेह किंबीजजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तसर्वंभवतिसुंदर ॥ २८ ॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच ॥ नचोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप ॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्याग कृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ सर्वंसर्वगतसर्वहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तविद्धिजगज्जालंचित्तसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

पतश्त्यथः ॥ २४ ॥ तस्येदहक्षोभकस्याहकारस्यत्यागितामोभवेन्मसिद्धोवित्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नमलमअनादिनानाशितमपितस्माद्देहबालकादेवकम्म कर्मबीजभूमावरोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वबासनास्पदत्वात्सर्वम ॥ सर्वविषयेपुपसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदाच त्याज्यत्यक्तुयोग्यपत्सर्वत्वयोच्यतत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥चित्प्राधान्येनजीवनामकक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकचित्तलिङ्गम् ॥ ३२ ॥ नरस्यबहिर्पुरुषम् ॥ ३३ ॥

१ एकस्मिन्नियपिकमित्पाठ. २ भवेत्त्यक्तसर्वदेहादिसुरेस्यपिकमित्पाठ

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वैधर्मादय अधर्मोवाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदु.खमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृति ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्माःशमदमादयोलक्ष्यतेतेषा चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशांतचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहिःस्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थ. ॥ ४० ॥ तदेवांतःशांतमहदहंकारःप्राण प्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपंकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्माद्यधर्मोवाराज्यादिर्विपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंसृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥ चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृद्धासिवैनृप ॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरंपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृद्धासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वत्यजतासम्पयूम्पतैमामठविनातत्कयसर्वस्तायसलभ्यस्यात्तभाह ॥ यनेति ॥ यद्यपिसर्वत्यक्तासससर्वथ्र यतामापन्नस्तयापितेनस्यक्त जगदाश्रयांतरालाभासमेवाभिस्पया
मघमहारसत्तास्फूर्तिलभतइतिस्पष्यम्पवहसदृशाभिकालस्यसमलभ्येन्पुष्यतइतिभाव ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसबबाधात्म्यव्यवहारपदृशाआत्यंतिकस्य इक्षयान्निर्वाणदीप
दृष्टांनसवगतस्वरूपम्यानिर्विवसमम्यवहारप्रकाशनाश्चवहारदृशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिमा
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत क पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणपर
मपुरुषार्थोऽपित्वत्तानेतरविस्यर्थ ॥ ५४ ॥ तत्यस्यत्तसर्वमपपद्यशून्यत्वेपिसर्वसविदांतत्तभावोस्त्सवेतिनआश्रयसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनाम

येनसर्वपरित्यक्तंतस्मिन्शून्येपिसस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥ ५१ ॥ स्थितंसर्वंपरित्यज्ययः शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥ ५२ ॥ समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरान्नृप ॥ सर्वत्यागतएवांगतथानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्माआश्रयः सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेदंदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतयः ॥ नकाश्चनप्रबाधन्तेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणंनिर्मलद्युते ॥ सर्वंत्यजसियद्यस्माद्वृद्धिस्थैर्यंयदुत्तमम् ॥ ५७ ॥ सर्वत्याग परानंदादुःखमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदाचर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवाम्बुविशत्यब्धौतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्रसादकम् ॥ यच्छून्यंकिलब्रह्मांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहृतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुवत्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रयः ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वासर्वपरित्यागशांतस्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेइपदस्यात्त्वावनेकृत
पयाभसमोदासीनस्यखस्यव्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलाद्युति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तयाविधस्यमहत्वस्यताकुतस्तमा
ह ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यनिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८॥ सर्वत्यागेविभवहानिवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातप्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअम्बुयथाययावशादभ्रौविशतितथानद्यादिभ्यआयात्येवसहादित्यर्थः ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्ययस्त्यागस्तदंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भावस्यमध्ये
परमार्थशून्यस्यस्थलेपिपरमार्थीतिष्ठतीतिकिलप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ६० ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेघेवदासत्वादनिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितंयदातदापुण्ये
द्वापरकालेवेदमागावलंबिनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकम्योभवास्थेयमितिकिंवाच्यमितिद्योतमायस्तेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्च विहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवेद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्यते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावादस्यत्यागतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुम्भस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल॥ ६४॥ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः॥ ९३॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्रव्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम्॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि ॥८॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुःखदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभवतितद्वद॥ १०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः॥ ११॥

द्रूपेषुममवासनास्तिमद्धकेष्वस्याचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखलोकेयच्चदिव्यमहत्सुख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिससर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिरणादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव' ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जंतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयन्त्रवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवससृतेरपिक्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उत्तमर्थविमृश्यानुवादनानुमोदमान शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तह्विप्याधि ॥ महिप्याधे शतशोपिममतापकनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि
त्समोप्च्छेदेनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिविवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमर्थातात्माबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवमस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिव निरावरणविक्षेपद
स्वंयस्यतथाविधाभव ॥ १३ ॥ सभवत्यस्मिन्चितिसभव:क्षेमम ॥ १४ ॥ अहमर्थात्मातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
बीजलिंगनिर्देश:॥ बीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मन:पदनीडमायाशेषक्षेमम ॥ यतस्तत्वर्मन्येषमायामयप्रपंचस्यक्षमम
मध्येतसापितरवक्षेममित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्मात्प्रथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासस्याभत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतन्मननाच्चमनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति

शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाश सुसिद्धये॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते॥ १२॥ ॥कुम्भउवाच॥
अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥उन्मूलयसमूलतमाकाशह्रदयोभव॥१३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेतस किंमुनेमूलको
ऽकुर कोस्यसंभव ॥काःशाखा केचवास्कंधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥१४॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥अहमर्थोदयोयोयसच्चित्तावेदनात्मक॥
एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धियीजमहामते॥१५॥परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत्॥एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादकुरोनुभवाकृति॥१६॥
निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता॥ १७॥ सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि
धा॥ जीवोमिथ्योपलम्भात्माशून्यात्माह्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तम्भ:कायोयमेतस्यशाश्वस्थिरमरजित ॥ देशांतरेंकुरोदेशेकालस्यदो
स्यवासना॥ १९॥शाखायाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तता ॥इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥२०॥विटपोघामहांतो
स्यशुभाशुभफलाकुला ॥इदृशस्यास्यचित्तस्यवृक्षस्यप्रतिक्षणम्॥ २१॥शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषंभरकुरु॥ ॥शिखिध्वज
उवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम्॥ २२॥कथंकरोमिमूलस्यनि:शेषकषणमुने॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥वासनावि
विधा शाखा फलस्वादादिनान्विता ॥२३॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सषचिका
शून्यात्माअतएवोपलापमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमसषधोपलम्भात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तम्भोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तम्भदेशाद्देशांत
रेअपरदेशेस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोदरोंकुरारम्भेचिर्कीर्षितसंतादिकालयतसभोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रस्यापकरपल्लवापाकारणस्यतेयोरस:सोस्यवासनैवे
त्यर्थ ॥१९॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितत्वात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहां
तोविटपीघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमच्छेदनलक्षणशाखाविलवनकुर्वन्प्रसंगाद्द्वितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकाषेभरयत्नातिशयकु
र्वित्यर्थ ॥ तथाशाखालवनेमूलकाषेचोपायराजापृच्छामि ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत्र शाखालवमापायकुंभआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविंचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिमू
लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासपादनेयत्नप्रसाधित
स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्विंतिपूर्वंणान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तदाहस्य
प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्धैव
वाह्यार्थादेहाद्यहकारांताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेप्यहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्नंनिवर्तंतएवनिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतर्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्राप्तकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥ चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥ ॥२६॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकाषपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धेमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोनलोदहनाख्येस्मिन्कर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेमयास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम् ॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वान्नचदेहादिनमांसास्थ्यस्त्रगादिच॥ ३१ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२ ॥ कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरेपदे॥ विद्यतेनान्यदन्यत्वान्नभसीवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिपङ्क्ति ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वंजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ· ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यांतदंतर्गतवनमंडलादिभिश्चमंडितंजगन्नाहमिति
सक्षिप्योक्ति· ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकांविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्यस्वत सेद्धुम
शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यंवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेप· ॥ जडतुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेपः ॥ तेनजड
त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्माडादेरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चितन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा
द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्माडादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेपामर्थानांशब्दादिविपयाणामादि कारणभूत ॥
नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनयारीत्याअहंत्वलक्षणस्यमलस्यमार्जनजानन्नपिअतःसत्यंगेकरसयत्तस्साक्षिचिन्म्यतन्नजानामि ॥ ३४ ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचितन्यपरिचाययिष्यन्कुंभउ
वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यत्वम् ॥ ३६॥ अज्ञातुभोक्तृत्वादिनामसिद्धांतरांतरकोशपरंपरावधीयमानैकरसेचिन्मात्रेसनिअनानदाजरूपाश्च मा
या शब्दादिविषया स्वरंते ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्युपारूढेनइष्टानिष्टविभागननिर्णीयते ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवंरूपस्यमेममदेहादिप्राणगणअहमितितादात्म्याभिमा
नलक्षणमलरूपइदसकारणमकारणंवेतिअहनवेद्मियत्परश्रवणचनवेद्मीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसतामिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनाससारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
स्यमिथ्यतिवानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो इभावश्चाश्मभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि सतत्यक्तुंनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
ममतिबुद्धिरेवतस्यागोपायःप्रसिद्धःश्राकर्णयेवसनादिपुरतीत सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तत्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनमामपैति अतस्तम्मू

जानन्नपीतिभगवन्नहत्यमलमार्जनम् ॥ अतयज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकरूदयदिन
त्वमहीपते ॥जहत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्वदमेनघ ॥ ३६ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर ॥ यत्रज्ञा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७ ॥ एवरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमितियत्पदचनवेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत् ॥ स्थितोसियेनससारीसतावाप्ययवासता ॥ ४० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहभावश्चमेमलम् ॥ तत्त्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ ४१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वत्रसंभवेत् ॥ अन्यत्त्वसच्चिद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते ॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहभावाद्ध्वांकुर ॥ इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना ॥ ४३ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनवेद्मिकारणम् ॥ तथयथापरामयातितन्मेवदमुनीश्वर ॥ ४४ ॥ चितश्चेत्यान्मुखत्वेनदु स्वायायमहस्थित ॥ चेत्यो
पशमनब्रूहिमुनेतदुपशांतये ॥ ४५ ॥

लतदुच्छेदोपायंचवदेत्याशय ॥ ४१ ॥ तमसत्यस्यकू
टस्थत्वाकारणतानसभवस्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यासैक्यपर्यवसितेतिरहस्यतद्बुद्ध्यनुसा
रेणैवबोधयिष्यन्कुंभोलाकर्मसिध्यनुरूपमहकारणत्वस्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम् ॥ अन्यत्तुकारणविमिवजातकार्यद्विपद्माजमसदेव यतएतत्सम्य
गूदृष्टचेन्नविद्यतइत्यर्थ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणाम्नआदिलक्षणोभवांकुर कार्यजायतेइतिएवंविधमेवाहंभावस्यापिकारणस्वबुद्ध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतदाहंताभिमानायोगात्तद्वेदनमेवतत्कारणमितिनिश्चित्यप्रत्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहनुनाअयदेहादिरहंभावेनस्थित सएव दु स्वायसपन्नाअतस्तस्यदेहादिरेवचित्तसत्वेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायमब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी
त्यर्थ. ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि
तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वजःपृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥
शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्त्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम्॥ ४६ ॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचे
तनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्ते
हदेहादिःकारणंमुने॥ ४८ ॥शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया॥ ४९ ॥ असत्तांवस्तुसत्ता
यानावगच्छाम्यहंयथा॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते॥
अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम्॥ असद्रूपंकथं
तत्स्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः॥ ५२ ॥हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ ५३॥ ॥कुं
भउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ ५४ ॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनक
दाचन॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्द्रव्यंक्वेवजायते॥ ५५॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपम
म्॥ ५६॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम्॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते॥५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥अ
सतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम्॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते॥ ५८॥

ष्टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्वनावगच्छामि अतस्तदसत्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥
एवंपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वंप्रतिजानीते ॥ विद्यतेइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं
स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनंकिंनिष्ठंकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यास
त्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यस
त्वम् तानिचास्यनसतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिसानुमानामोक्ष्यनुगतसस्थानसाम्य
लिंगादिनापितास्यकारणंनिर्णीत अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्त्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या
दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भ ॥ सहिसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता
महादिसर्वव्यष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंतस्याविस्यथ ॥ पूर्वेषांप्रजासृजांमनुमरीचिदक्षादीनापूर्वस्यस्वकार्येभ्य पूर्वस्यप्रजापतिस्यचाउत्पत्तौ ॥ ६५ ॥ तस्यापिकार
णदुर्वचमित्यसत्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यस्याविना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोदे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्थिपंजरम् ॥ अविद्यमानमेवेदविद्धिसंभवतोनृप ॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह
स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज
न्पितानामनविद्यते॥ असतोयत्तुसजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥ संभवत्यंगजगतिनबी
जेनविनांकुर ॥ ६२ ॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥ बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना
स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥ हीवुत्वमरुभूम्यंबुवंध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितृणांच
जगत्त्रये॥ आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥ का
रणाभावतोनित्यंयदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्य सदृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि
द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥ पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहादेरतस्यमिथ्याप्रत्य
यत स्थिति ॥ घनातथनिरस्तैवमार्जयिष्याम्यथेतरत्॥६९॥

मानांभगवत्त्वोद्भवस्वविश्वाधिकोब्रह्मामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भपरयतजायमानसनोदेव शुभयास्तस्यासयुनक्तीत्यादिमंत्रवर्णेभ्युतदुत्पादकोमायमानतकपादस्यापस्यन्तीश्वरस्त
त्कारणप्रसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वर परमात्मा तथापितेममायपास्वात्मनिभेदकल्पनयाममान्माय
याभ्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते नस्कुतस्तमसत्यस्यचिदंशस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायांशएवजडस्तत्कारणवाच्यस्तस्य
चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यनित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गादिक्रियाकारितापतिभासोपिमिथ्याएव्यातद
स्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्थमयुक्त्युपक्यानपितामहादे स्वशरीरान्तस्यैतस्यकार्यपरपराप्रबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकप्रत्ययतोघनासत्यत्वेनात्यतदृढीकृतास्थितिर्निरस्तैव ॥
अथइतरत्यतिभासमाचमशिष्टांशमपितत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदेवदेव.प्रागुक्तईश्वरोहिरण्यगर्भादि...
तितदात्माचिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसंपादयतिसपद्यतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभि इतिएवपर्यालोचनेइदंसमस्तंद्वैतशांतब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० चतुर्नवतितमःसर्गः
॥९४॥ ॥ ९ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रांतिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णांबुवद्भातिरूपएवावभासतइतियदुक्तंतत्रमृगतृष्णादेःस्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टांतइतिराजाशंकते॥ आब्रह्मेति ॥ तर्त्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदुःखकारणंचायंकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसंकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यंदुःखकारणत्वंचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादेःप्रसिद्धमेवकिंवाच्यंजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवंत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यंदुःखादिकारणत्वंचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाववोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥ ९ ॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्ययंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३ ॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांब्विवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियायात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगत सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशंविनाजग
त्संस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवंकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यंतिकसर्गोपश
मसंपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानांविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाशः ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमेणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसंहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७ ॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिथ्यात्विदर्शनहार्यक्रिययापि स्वरूपतामेवापयतइत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हिपितामहस्यनिर्विशेषब्रह्मकुतोनकारणंमयपरिणामित्वेनतस्यानित्यता
पत्तिः कमिकसवपरिणामानुदृत्तिबलादेवजातिवत्तस्यनित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशङ्कते ॥ सपूर्वेति ॥ ११ ॥ कुम्भःश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्र
ह्मापूर्वमनपरमितिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्यचनिषेधान्नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसङ्गोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेश्चासुरस्यायघटनात्
कूटस्थस्यपरिणामायोगाद्यसत्त्वमपचातिमेताआत्माशुद्धब्रह्मनकार्यंनापिकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकांतरासिद्धस्तत्प्रयुक्तत्वात्सम्यग्लक्षणकर्तृत्वस्यदूरनिरस्तमित्याह ॥
अकर्त्रिति ॥ प्रयाज्यकर्तुरसिद्धौप्रयोजककर्तृत्वाप्यस्यदुर्लभमितिद्योतनायाकर्त्रिति ॥ अकारणमितिनिमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितंतुनकदाचनविद्यते ॥ मृगतृष्णांभसाकेनघटकाःपरिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सपूर्वायस्यपरमब्र
ह्मकस्मान्नकारणम् ॥ अनंतमजमव्यक्तमपरंशांतमच्युतम् ॥ ११ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतोब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अ
द्वैतेनातिगतात्मानचकार्यंनकारणम् ॥ १२ ॥ अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंब्रह्मकर्तृकथंभवेत् ॥ १३ ॥ अ
कारणत्वात्कार्यत्वरहितंतज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतंतदाद्यमुपलम्भनम् ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंयच्छिवंशांतमव्ययम् ॥ तत्क
थकस्यकेनैवकर्तृभोक्तृकदाभवेत् ॥ १५ ॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदादिनविद्यते ॥ नकर्तासिनभोक्तासिसर्वंशांतमजंशिवम् ॥ १६ ॥
कारणाभावत कार्यंनकस्यचिदिदंजगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमाद्दृष्टिविदंजगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्य
ते ॥ यदानकस्यचित्कार्यंकारणस्यजगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तत्सिद्धौकस्यवेदनम् ॥ एवंतुवेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्यकार
णम् ॥ १९ ॥ अतःशुद्धोविमुक्तोसिकैवोक्तिर्बंधमोक्षयो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तंत्वयोत्तमम् ॥ २० ॥
कारणाभावत कर्तृनेदंब्रह्मेतिवेद्म्यहम् ॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नातश्चित्तादितद्वीजनातोहंवादिकिंचन ॥
एवंस्थितेविशुद्धोस्मिविबुद्धोस्मिशिवोस्मिवा ॥ २२ ॥

मत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितंभवेदितिहेतो कार्यकारणात्मकजगत्सम्यग्मितिनियदिदंभावयसितदद्वैतजगदद्वैतैक्यलक्षणेनवस्तुकृतपरिच्छेदेनआद्यंतलक्षणैर्देशकाल
कृतपरिच्छेदैश्चरहितंसदाद्यमुपलम्भनंविवेकरसप्रसिद्धंसम्यग्मित्यपिसंभावय ॥ तदाऽजगन्नाव कार्यकारणतावेतिभाव ॥ १४ ॥ इत्थमेवतस्यजीवभावभ्रांतिप्रसजितेक
र्तृत्वभोक्तृत्वेअपिनिरसनीयेइत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ यतुर्हि किंचतैःप्रकारकर्मकरणकालाभावमसिद्धि सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥
उपक्रांतमस्तुतापयामितयास्मारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रस्तुतंनिगमयति ॥ एवमिति ॥ १९ ॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्यपरिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उ
पदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदमानोराजायुक्तमत्वयापदिष्टमित्यनुवदति ॥ शुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृङ्नाहमपदृक् ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शांतनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसंहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघैःसहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्वप्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्त्वंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥छ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्यंनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्गकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखण्डब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खण्डाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहंकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभं नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्सदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादिःकर्मधारयः ॥

व्युत्थानकालेपिदृश्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिपक्वकुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउच्छ्वसितस्तस्मिन् मर्कटीभूतआत्मास्वरूप
मस्यतथाविधेअविचारितरमणीयाख्ये ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोर्थप्रतीतिःप्रत्ययोबोधस्त्वकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाद्वेत्यर्थः ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्त्वंराजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथवाप्रबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तत्राध्याससामग्रींदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्पूर्वंसर्गप्रलयौदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानंदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसत्कोविदमत्यच्छंभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुच्छ्वसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारात्ढ्यंकल्पांतेतन्नदृश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमाशिवमनिंदित
म् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदंगतत्परंसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परंस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमंभववेधस ॥ तदहंवेदनंविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहृत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयश्स्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदंगमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ इदानींमायाशबलपदेअधिष्ठानप्राक्कमजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसत्त्वप्राणिकर्मानुसारियदध्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव स्व सामुदेवस्त
सपक्षेचाधिष्ठानसत्त्वैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोश्चसत्त्वेनप्रतीतिज्ञानेनचाधस्यसत्कीटस्थस्यचमानुपपत्तिरित्यभिप्रायाध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वंसदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्यःसंसर्गाध्यासः द्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वतःचनिस्पंदत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंद शून्यत्वखत्वेप्रतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वमपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठंचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतत दित्यर्थः ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावच्चाभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्वएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तिदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्वीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥२६॥ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम् ॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतंसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयंसत्द्वैतमसत् ॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थः ॥२८॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥ तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थः ॥३१॥

१ अस्तिदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्पृ यानकालविद्रपस्यास्सामवपरश्यमलीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिवककुंभबोधसमावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तश्वत प्रकटीभूतआस्मास्वरूप
यस्यतथाविधअविचारतइतियावत् ॥ भवतीयतइतिपस्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्वकुत कस्मान्निमित्ताहात्मनाचेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आपविकारसाधयोरयोग ॥
द्विर्वायसस्वनमतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वनमष्टारमवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशसति ॥ साध्विति ॥
भागुपदिष्टमात्मतत्त्वमप्राप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठभुहवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाभ्याससामर्थ्यादर्शयितुमाराप्यसस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वनस्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदकोदितमस्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमतात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवप्रश्नन्द्रस्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्त्वच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्मप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वसर्वप्रकारादयंकल्पांतेनहिनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नक्षत्रनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृशंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदंमभववेधस ॥ तदहंवेदनंविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्तनजगत्सस्कारोद्बोधाद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्माप्तभवोयस्यतथाविधस्यवधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहाभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथविपयत्वमजगत्स्थितनदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यथ ॥ १८ ॥ क्षभ्या
सपक्षवाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिवाहासयो सत्त्वेनप्रतीतेर्ज्ञानेनबाधस्यसत्कीटस्थस्यचमानुपपत्तिरित्यभिप्रसाध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वसदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आप्रसगाभ्यासद्वितीयस्ताराभ्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वचनिस्पेक्षुत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्वस्यशून्यत्वमेयतियोगिसापेक्षत्वादभ्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वमपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्व्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्याभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्वएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांतंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताक्शात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्बैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय
जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किचव्यवहारेअद्वयमसतद्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसतद्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थ ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथचिदित्यर्थ ॥ ३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

वस्तुत्वविकारमेयत्वापकारणतानास्तितदाअदृश्यत्वादन्यदाकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणिमानाभावात्निर्विकाराण्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलादेर्देशकालतिरधान्या
दिसकारणम् परस्तदशाकालातितयाजगदकारणमितियद्यागुक्तन्तदवत्वयोपसन्नम् ॥ तत्रैवपर्योरस्यदोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य
पर्यायत्वमत्कार्यत्वात्कारणंभूमेर्वायुस्वाविनासनिमित्तंचतरंगादेःपयःपरिणामस्यसकारणत्वम् ॥अद्वय कारणाप्रसिद्धेरद्वयनयासहकारिकारणाभावाच्चतद्विपत्तस्याकारण
त्वमिर्विवपम्यमइत्यिवेनम ॥ यथानस्वज्ञानाद्यागद्दयस्तुसभावनायाएवानुरूपादसैर्वोद्भवशक्यं त्वयात्वद्वैतवस्तुसर्वद्वैतबाधेनतत्वतःपरिचितमितितत्त्वबोधमित्याशयेनकु
भजदाह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ११ ॥ यदिसर्वद्वैतबाधात्कारणरहितमजगदनीत्युक्ते कोभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवप्राग्जगतिप्रतीताजग

परेऽस्तंदेशकालातीततयाजगदकारणम् ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरंगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥परेजगदहंतादिना
कारणमवैम्यहम्॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वतोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥इदंजगदहंतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दार्थ
रहितंजगदस्तिशिवात्मकम्॥३४॥व्योम्न्येवनिर्मितंशांतंव्योम्नासूक्ष्मतरेणच॥यथानभसिशून्यत्वंतथेदंजगदीश्वरे॥३५॥सदृशस्व
स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित्॥एवरूपंजगदिदंसम्यग्ज्ञातंशिवंभवेत्॥३६॥सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविपमप्यमृतायते॥असम्यग्ज्ञात
मशिवंजगद्दुःखप्रदंपरम्॥३७॥विषयुद्ध्याम्रतमपिभुक्तंविषरसायते॥ईदृशश्चयथावेत्तियदेषचिदीश्वर ॥३८॥तत्तथैवाशुभव
तितादृग्रूपतयाशिव॥यथाज्वालाभ्रमाज्ज्वालाविचित्राकारविभ्रमे॥३९॥तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि॥यत्परंचित्स्वरूपेण
स्थितमात्मनिमयंपरम्॥४०॥तत्तेनेदंइदंत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥केवलंपरमेवेत्थंपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहंतादिप्रश्नए
वेतिनोचित ॥ यद्वस्तुविद्यमानंसद्ब्रह्मतत्रविराजते॥४२॥प्रेक्षितंवस्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम्॥सन्निवेशंविनासत्तायथा
हेम्नोनविद्यते॥४३॥

ब्रह्मभूतसानुजगद्दाधम्यस्सर्वत्यभिप्रायइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यथाव्योम्न्येवव्योम्नोपिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितंगन्धर्वनगरंमिथ्यात्वाच्चिच्छांतंव्योमसत्तयैवास्ति यथाऽशून्ये
पिनभसिदृष्टिदोषाच्छून्यत्वंतत्सर्वंप्रकाशितयाईश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वस्वरूपेणचिन्मयैकरसेनसदृशंचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम् ॥ अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे
णवानसदृशंशून्यमेवनिष्ठानसत्शिवब्रह्मैवभवत् ॥ ३६ ॥ नन्वशिवंकथंशिवंभवेत्तमाह ॥ सम्यगिति ॥ ३७ ॥ ईदृश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥ ३८ ॥ यथाज्वाला
नितिरान्तरतापचक्रेकेषांचित्कारिरूपेणविविधाभातापि्यनन्यरूपेणैवतिष्ठति ॥ ३९ ॥ यच्चिरस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमवमबोधरसेनैवाप्रबोधेननिमित्तेन ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ बाधदार्ढ्यंमृगशिवशातिइत्यादित्यभ्रतयश्चस्यामवकाशएवेत्याह ॥ अतइति ॥ अतिप्रपूर्वदर्शनदृष्याद्व्योविश्वात्मापस्यप्रश्नइतिप्रश्नवनोचित ॥ ४२ ॥
यदिजगमासस्वतर्हिकथंतत्प्रक्षास्यदनुरूपइतिप्रश्नापिनकार्यइत्याह ॥ प्रेक्षितमिति ॥ तादृशप्रेक्षायानिर्विषयत्वेकथमितिप्रश्नस्यप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवर्तर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब तर्याम्यमृनइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वंतीतिवैदिकसिद्धातस्तत्राह ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे लेश्वरेणैवमाययैवमिथ मामध्यात्मनामेलनायसप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिदेहमायिकमेवतत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआत्मचिन्मा नप्रेरितानिपरस्परसभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच

यतथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः ॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते ॥ ४४ ॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम् ॥ य

न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम् ॥ ४५ ॥ चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत् ॥ चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते ॥ ४६ ॥

नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत् ॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे ॥ ४७ ॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥

चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः

॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव

पुः ॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा ॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात् ॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरंतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरंति ॥ स्थितिकालेचयदवांतरकार्यजातमैहिकामुष्मिक भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥ ४७ ॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवंति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहंप्रत्ययगात्मरूपा चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानंतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयंभुव सम्राट्संसारविराड्भावेनससरण रूपंभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदंजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितद्दर्शनंभातिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्याशांतस्वभावत शब्दार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तमतएवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशोयोनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकंवस्तुनिजचमत्करणमायात
स्वलोकरूपसन्जगत्प्रसररूपतयाजगदिवभूत्वास्थितमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वप्रका
रणदर्शनंजातमितिमार्जितम ॥ विभाव्यतप्रयत्नेनदृश्यवेदनताधित ॥ १ ॥ दृश्यविंशतितमश्लोकोक्त समुद्रतरंगदृष्टांतस्तद्वातरवैषम्यचदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित
इदानीमकविंशतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांततद्वातरवैषम्यचतथैवोपपादनीयमितिचकुंभोनुवदति ॥ हेमीति ॥ १॥२ ॥ अस्तुदृश्यासत्त्वतद्वसत्वेशुद्धचितस्तद्वेदनस्वरूप
मापनोति कथमितिराजापृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोविच्छन्नसंसारालोकस्यतदभ्यस्तगंधर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपमापनोतिचत्तवित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार
मिति ॥ विस्तायतइतिविस्तारस्तदधिष्ठानसम्मात्रमेवतस्यतत्राध्यस्तस्यसंवेदनसविन्मयेवमितिवति ॥ अतएवतदध्यस्तंभुवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतितद्वजगद्वपुर्भ्रूपविस्थत
इत्यर्थ ॥ ४ ॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदृश्यावासार्थवदवगम्यतइतिमन्यत ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोवाह्यार्थपृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत
त्त्वम॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितम सर्ग॥९६॥ ॥७॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥
हेम्न्यस्तिदेशकालादेस्त्वंजन्यजनिक्रम ॥नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचिद्विविलीयते॥ १ ॥स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥
शुद्धानुभवमात्रंतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु
नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतदनाद्यंततत्संविदिवतिष्ठति ॥ ४॥ तत्त्व
द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनबाह्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व
सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम् ॥६॥ स्वात्मनीशमनंततद्यथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्त्वभावयो ॥ ७॥

पंचभूतमयंपरमाणुभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तुशून्यमेववाह्याभ्यंतरग्राह्यग्राहकभावेनसर्वस्त्वामन्यतेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति तन्मतान्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥ ५॥
तत्कुतस्तत्राह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेषांवादिनांकल्पना सत्यविदनाययामुपपद्यतेनासत्या मितिनतस्याः शून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणामितावकर्णियाकश्चिद्धकुंशक्यतइतिवे
दसारइत्यर्थ ॥ यथाचित्सारस्तथाउच्यतेउपपाद्यतइत्युदृष्टांत यथाद्रवत्वसलिलस्यरसस्तद्वत्सर्ववस्तूनांचितन्यसार ॥ यदिचैतन्यमात्रवस्तुनस्यात्तर्हिसाधकाभावात्सर्वं
जगदस्तिनास्तीतिव्यपदेशानर्हंकस्याचिन्तिविभाव्यतामितिभाव ॥ एवरसभूतायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुशक्यम ॥ ६ ॥ त्वयावातस्याजमव्ययताकथ
मुपपादनीयमितिचत्तत्राह ॥ स्वात्मनीति ॥ मच्चिद्रूपस्वात्मनिजगदाकारेणप्रथनेपरमार्थचिन्मात्ररूपेणवाप्रथनईशत्वमाययासमर्थमतस्तद्यथासावयवनिरवयवमाययास्थितत
थैवपर्यंत्याप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदितस्यस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थंतर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वमात्रस्यस्वभावोहिस्वच्छ
भाव अस्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभाव सयदिस्वविरोधिनःसत्त्वस्यव्यवच्छेदकुर्यान्नकुर्याद्वा द्वेधापिस्वयनसिद्ध्यतीतिसत्त्वतद्विरुद्धभावयो प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादस्वच्छता
याअसत्त्वात्सरमेवसद्वस्तुनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थंक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि
द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हिसत्त्वकारण
कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥
खपुष्पवज्जद्वाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव
विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो
नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ चिन्मा
त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं
नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः ॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते॥ १३ ॥
उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः ॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ उपलं
भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥
असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥ १७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥
उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविनाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥
नचतदुभयानुपलंभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए
वजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेस्वभाववादिन्यदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे
वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवकिंव्यथाकिमर्थंपीडेत्यर्थः ॥ न
नुयदिसर्वंचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्री

भिन्नताजीवब्रह्मभरभिरचिद्रश्चितादृश्यवेरननारूपभेदश्चनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सथधाद्युभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामयुक्तमहमितिजीवरूपमपिना
स्पर्शेनिश्चयमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ नादृशात्मैवसत्यज्ञानमनन्तब्रह्म नित्यविज्ञानमानन्दब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेवतदनुभवादि
त्यर्थ ॥ तर्हिनचिन्तनतदनुभवात्मिकाअखण्डाकारवृत्तिः सर्वथाचित्ताभावपरिशिष्येतेत्याशङ्क्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचिन्तनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिन्तादिवृत्तिरपिस्वेद्र
बाधनवाप्यस्यइतिनब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थ ॥२०॥उक्तमर्थंफलेनोपसंहरति॥ तेनेति॥तेनसर्वंद्वैतबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसपन्नसर्वजगद्भासन्
म्यपव तयनिभासरूपाचिदपियथास्थितमविकृतमयेवेतिनिरामयतत्त्वावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे नि०पू० सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥
चित्तनाम्नीनिबोधस्यदृढीकारायविस्तरात् ॥ चेत्यासत्वादचित्तत्वमूर्ध्वंवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेवनिरूपाकारवत्स्येवचित्तेचित्तत्वस्यस्वप्रथादृश्यनेनासति ॥ तथ

इतिचित्तमहरूपनास्त्यतानचजिन्नता ॥ निर्वासनःशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्थोप्यचलोपम ॥
सयधाच्छुद्धचिद्रूप पदाथाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवंब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥
चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामफविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामय
मसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनव
तितम सर्ग ॥ ९७ ॥ ॥ छ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटंभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्ति
निपुणमया ॥ १ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यद्वदचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

हिचित्तप्रतीकाशवृत्तिरवाप्यन्ततोहिदीपनाशवत्पुनरप्याप्यमामम ॥ किचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्तुचेतनालोकप्रसिद्धास्तथदिजीवन्मुक्तानष्टचित्ताःतर्हिमृतवादिवदचेत
ना स्वपरत् ॥ नचतथादृश्यत ॥ किचसतिचित्तनिरतिशयानन्दलक्षण परमपुरुषार्थ शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनासति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ कि
चब्रह्माकारचित्तमथचित्तबाधतअन्यदा ॥ नाद्य ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिरासवदृढन्त्यपि स्वात्मानमत्युशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तदाप्यस्यअगतस्तद्बाधकत्वायोगा
त् ॥ चित्तस्यपूर्णरंगस्पष्टं किंबाधकत्वमसिद्धं सुन्दोपसुन्दन्यायानवताराात् ॥ ब्रह्मणस्त्वनावे सवसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर.सर्वानुभवपराहतश्चे
त्याचाशकानिरासनबोधदार्ढ्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तामागुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यानुपयुक्तामदीयसर्वाशङ्कानिवारणसमर्थांयुक्ति
मर्हात्यथ ॥ निपुणदम ॥ १ ॥ तत्रसर्वत्रापपरिहारेणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिकुम्भश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्मणासत्यमपतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक
चिदपिकिंचिदन्यात्मनाचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वैचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा च्चित्तादिबाधोन्यःस्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वतत्कार्यतत्सवधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकित्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्तेःस्वाभाविकत्वेनानपाया त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतिंप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्समानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलय.प्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देश.कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः॥३॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम्॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम्॥४॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत्॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः॥५॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात्॥६॥ एवमज्ञानबुध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत्॥७॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत्॥ भापितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते॥८॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम्॥९॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम्॥१०॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः॥११॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम्॥१२॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्त्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुत.सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्त्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोहिवासमामाममितिश्लोकव्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिद्योतनार्थम ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति भाव ॥ १३ ॥ यद्विरुक्तनीतिश्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलवर्णनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशाविव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेचि दादर्शेयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्त्यव्यम ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येपाप्रतिपत्तिर्मेतस्यासिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिजगदनादिनित्यमेवास्तुकिमस्याप्रभावादहि ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्मादिविक्रियारहितत्वाकीदृश्यवालोकतोवाशास्त्रतोवा स्वानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्वास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभि सिद्धामहाप्रलयास्योऽभुक्रमेणाप्रलयांताधि

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥१३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥ स्फारवेदनमेवेदंकचत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइयत्कचकचायते ॥ चिदादर्शेनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया ॥१५॥ अहत्वजगदित्येपाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाधतोना स्त्येववासना॥ अतज्जदात्मकचित्तकीदृशंकुतःकथम् ॥१७॥ अप्रबुद्धैरवगतंचित्तदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न मेवनो॥१८॥नोत्पन्नकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥१९॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्य वाप्युपपद्यते॥साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभि ॥युज्यतेचनिराकर्तुंन महाप्रलयादय ॥२१॥शास्त्रानुभववेदापसिद्धांतेस्तेप्रयोपिवा॥प्रलयाश्वनसतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२॥लोक शास्त्राणिवे दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥असन्नोल्पतिमूढःससज्जनजनसंश्रयेत्॥२३॥नचसप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघक्वचित्॥ कारणभवितुश क्तसाकारस्यनिराकृति॥२४॥इत्यमालक्ष्यमाणतत्तदेवसततमुने॥नघनार्थक्रियाकारिभवेन्नेत्यमिदंजगत्॥२५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदमर्यादोल्लंघनेशिष्टैर्बहिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ सत्प्रःकेवललोकमार्गमयेभ्यश्चार्वाकेभ्योप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिमृत्पुनब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतामत्याह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यास्तुमु तलदनभ्यत्वमारभमराम्नादिभ्यइत्यादिवादरायणन्यायेनजगतोब्रह्मताश्चिवकत्वभावतायामेवतात्पर्यमितिमागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्ममात्रतयामालक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेमूर्त्तत्वा सघनार्थक्रियासमर्थत्वस्यैवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनमूलदृष्टिपसिद्धरूपक्षोभेऽपिविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्यमिति॥इत्यममसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतास्तावीवि
इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः ॥ सर्वंत्रष्टि
भक्तिकस्तसि: ॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टि ॥ २७॥२८ ॥
श्रुतीनामर्थः ॥ तदेवस्वरूपक्षणांतरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम् ॥ अतोयथास्थितंव्य
अतःशास्त्रीयबोधात् ॥ २९ ॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजंयथास्थितसद्ब्रह्मैव ॥ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्त्वान्नानाअनानापिचन ॥

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६ ॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तंस्ययत्समम्॥ स्व
तएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात् ॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि ॥ २८ ॥ ब्रह्मै
वेदमतःसर्वंक्वचिन्नजगदादिधीः॥ क्वाचित्तादिक्वचित्तादिक्द्वैतैक्यादिकल्पना ॥ २९ ॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथा
स्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजाव
बोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थि
तोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान् ॥ १ ॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः ॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः
॥ २ ॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम् ॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्रय
म्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारकृकु
तःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

वहरंस्त्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टनवतितमःसर्ग. ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्र
बुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते ॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति ॥ १ ॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजंस्वाज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्श
यति ॥ नष्टइत्यादिना ॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति ॥ ४ ॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच ॥ ज
गदेवेत्यादि ॥ अंबरससारोगंधर्वनगरव्यवहारः ॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ ॥ ६ ॥

---

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ अथवापंचम्यलुकूछादसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दार्थात्मशब्दार्थस्वरूपंपुनर्व्योमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिच्चमत्कृतिनामकपदात्मरूपनभसःखेचकचकायतेस्वभाकचक्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानभसिअभ्रात्गुरुधीरगर्जितर्ज्जेन्द्रनीलक
टाहाकारसन्निवेशाद्दृष्टेर्विवेकदशाशान्तीतथाप्यसौराळोककचनमरूपमतएवस्थ ॥ ९॥यथासमस्याहंकारात्मास्वयम्भू सकल्पमात्रतयास्वयंव्यस्त्यहंकारोपि ॥ एतौसमष्टिव्य
ष्टिबंधमोक्षस्वेत्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥१०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेणसतांबंधमोक्षसंकल्पा
नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनतदेवसद्ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यपदंकथ्यमइत्यर्थ ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥ आपदोबंध ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदंशांतमित्यमस्तियथास्थितम् ॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दार्थात्मनभोमयम् ॥ ७ ॥ इदमाद्यंतरहितंसर्वंसंसारनामकम् ॥ चि
च्चमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते ॥ ८ ॥ सन्निवेशदृशा शांतौतदस्तिकनकंयथा ॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मैदंविद्यतेतथा ॥ ९ ॥ यथा
स्वयंभू सकल्प स्वयनामतयैवहि ॥ एतौस्ववेदनायत्तौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥ १० ॥ अहमित्येवसकल्पोबंधायातिविनाशिने ॥ नाह
मित्येवसकल्पोमोक्षायविमलात्मने ॥ ११ ॥ यद्बंधमोक्षसकल्पशब्दार्थानांसदासताम् ॥ स्वरूपवेदनंतत्सत्केवलत्वंचकथ्यते ॥ १२ ॥
अनहंवेदनंसिद्धिरहंवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान् ॥ १३ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना ॥ सक
ल्प क्षीयतेसिद्धेस्वयमेवासदात्मक ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे ॥ कारणाभावत कार्यपदार्थोपिनविद्यते ॥ १५ ॥
पदार्थाभावसंसिद्धौवेदननोपपद्यते ॥ कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोदय ॥ १६ ॥ अहंभावानुदयत संसार कस्यकीदृश ॥ संसारा
भावत सर्वंपरमेवावशिष्यते ॥ १७ ॥ यदिदंभासतेतत्तत्परमेवात्मनिस्थितम् ॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते ॥ १८ ॥ तेननिस्तिमि
तसर्वंशिलाकीर्णमिवाचलम् ॥ विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ १९ ॥

द्धस्येबंधसंकल्पक्षयात्सिध्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासंभवात्स्वपदार्थाभावस्तदभावमिथ्यात्सकल्पक्षय संकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया
ज्जीवभावादिसंसारक्षयस्ततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्यइतिपंचभि ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ भागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थितंतत्स्वबो
धेनघनापूर्णकिंतुपरेस्वभावेस्थितपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल
द्दृश्य ॥ तथाचब्रह्मजगत्स्थिततद्रूपमविरश्मिमयमणिदीपाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
वस्पदतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआंतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा
णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगतप्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशंविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे
शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशंब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग
तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसाःकोर्थःअसदाभासाभवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यथावहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवतितथावहून्यपिव
स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति॥हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥२०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥२१॥ रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥२२॥ यथा स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥२३॥ नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥ रूपा लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंतादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥२५॥ सर्गएव परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥२६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥ सर्गशब्दार्थसंसि द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥ सम्यग्दर्शन संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥ यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥२९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥ यथा स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥ ३०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः सर्गः॥९९॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥ कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम्॥ १ ॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृंह
धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्हिशब्देवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृंहधात्व
र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनससिद्धौ
यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितंयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग
दज्ञानेनसंशांतसर्वात्मकवेदनौघसंपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपंसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्येवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवसत्त्वजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैक्येवसत्तातर्हितयासत्त
याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूपं सत्यस्यतुसत्यंब्रह्मैवकारणंसंभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवसमत्वसमसत्ताकजगतःकारणभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारघनस्तस्मात्कार्यंकुतोभवे
घनतत्समसत्ताकस्यादित्यर्थ ॥२॥अस्तुतर्हितत्रस्थितमायाशबलमेवजगतःकारणमितिचेत्तत्राह ॥ नेहेति ॥इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणंतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद
र्शीपमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदंजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तंवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मदृ
ष्ट्यात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनपश्चादप्युत्पत्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४ ॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तत्रबीजाभावेऽपितद्वस्तुबीजांकिंनस्या
त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥कुतस्तत्रबीजादिहेतुभावइतिचेत्प्रमाणसिद्धमनुपलब्धदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिप्रमाणगोचरप्रमेयवतप्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि
रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्मादिकारकमात्रविरोधिब्रह्मविषयत्वेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथंवक्तुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥कुम्भउवाच॥ ॥यत्रकारणतानास्यकार्यंतत्रोपपद्यते ॥ यत्रकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्नसद्दृशताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यक्वेवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वंहेतुमत प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणंनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणंनास्तिजगच्छ ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसद्यत्स्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयतदेवजगदाचितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतंयदेक तत्प्रमीयते ॥ तेनैवायंजगद्ब्रह्मसच्छांतंबुध्यतेवपु ॥ ९ ॥ अन्ययैवचयोभावश्चेतस पृथिवीपते ॥ सएवनाश कथित स्वानुभूतश्चपंडि ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयत कस्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो दयात्मना ॥ संकल्पःक्षीयतेसिद्धःस्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नार्थैवांगीकृताभावयदिविश्वंहिकथ्यते ॥ विद्यमानंकथंतस्यान्ननुता मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्ययोब्रूतेशूद्रोस्मीतिस्वगिरा ॥ कथंसविप्रोभवतिविप्रत्वंत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विद्धतधातुरत्युच्चैर्म्रि तोस्मीतिविरौतिय ॥ सेतिमेवागतविद्धिजीवनंतस्यसंभ्रम ॥ १५ ॥

एवस्वरूपशुद्धाकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह मतिनस्वदृशात्तद्विधारयस्वनाम्यादृशम ॥ असद्दर्शायतदेवजगद्रूपेणाचितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमयैवजगद्ब्रह्मभावेन
सपद्यत अतस्ताकारमनोर्नाशाचपब्रह्मजगदाकारणेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम ॥ ९ ॥ नाशोमरणस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदेवस्फुटमाह ॥ चित्तमिति ॥ सत्क्षणमात्रमपिस्वरूप
विस्मरणरूपानाश कल्पकालविस्तरचित्तशब्दमाप्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तच्चचित्तमसंकल्पमपर्यवसितब्रह्मज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा
पिविश्वकथंनिवर्ततइतिचेन्मिथ्यात्वाद्भवतिविशतिपरमात्मन्यपकीभवतिनचस्त्वंतरतयावतिष्ठतइतिविश्वमितिताभ्यामभिवचनमभिप्रेत्याह ॥ नार्थैवेति ॥ यत्स्वाधिष्ठानेबाधेनविश
निरस्यमानंकथंस्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्रलोकवृत्तंप्रमाणयति ॥ हस्ताविति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ सन्निपातेनविकृता कुपिताधातवोयस्यतथाविधःसन्नम्रियेतिनिष्ठुरितियावत ॥ १५ ॥

१ मृतमित्यपिपाठेपिमृतिरित्येवार्थः। २ पर्यवसितस्वज्ञानेनेत्यन्वयिकमित्यादः।

तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हितत्सदस्तुनेत्याह ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ संविदिति
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति

तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्दृढरूढात्प्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्दृढरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्प्यचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वंपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्वचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमयस्तम् ॥ २७ ॥ कथयस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्ष्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्त्वेष्टमनिष्टंकर्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

पिभिरजर्परर्जन्मरद्धिविपरिणामानिरस्यते॥ सदैकरूपमित्यनन्यान्येविकारा ॥ सकलविलसत्सकलभासम ॥ कष्टामप्रमाणेमस्वस्वरूपपरिचयलक्षाण्यालीलायस्यतथाविधसत्
सम्मामतयाउदितम ॥ आपसर्वम्पवहारेभ्यःप्राक्सिद्धयवस्तुतत्वेवास्मतत्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठभ०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
ज्ञानदार्ढ्येनराज्ञोऽभवण्यतेस्तत्कृत्यता ॥ जीवन्मुक्तावचित्तत्वस्थितिस्तत्त्वस्यचेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायनब्रह्मभाव ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्ण प्रतिमाविरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानायोगिनांशोभनतस्य भूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविश्रामोनिरतिशयानन्दलक्षणाभूमिका ॥ समस्यहैरण्यगर्भानन्दानस्यविषयानन्दजा

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलास्थ्यलीलसकृदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजपरमावबोधननामशततम सर्ग ॥१००॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्नदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत् ॥१॥यमुवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुम्भरूपिणी॥३॥ ॥कुम्भ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुभेविततनिर्मले॥सुतल्पेनिर्विकल्पानामसुखविश्रांतवानसि॥४॥कच्चिदत प्रबुद्धोसिकच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता॥कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टंदृष्टव्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवत्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका॥महतीपद
वीदृष्टासर्वस्योर्ध्वंस्थितामया॥६॥सतांविदितवपानामहोयतमहात्मनाम्॥अपूर्वंकामृतमय सग सारफलप्रद ॥७॥ जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहामृतम्॥तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितंस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यमम्लतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वंमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमयातेत्यक्ताभोगैषणास्थिते॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥यथासितांशुकेशुभ्रेऽपिद्व कुंकुमांभस ॥११॥ कषायाणामनंतानांसमतानांशरीरके ॥स्ववास
नास्वरूपाणामपपाकस्त्ववोदितः॥१२॥देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥१३॥

तस्योर्ध्वमुत्कपकाष्ठायांस्थिता ॥ ६ ॥ यतेनिश्चयें ॥ अपूर्वमनादौससारेकदाप्यननुभूतयेकाम्रअनिरतिशयानन्दलक्षणमधुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ तेनमहामृतस्वरूपभूतनैवमयाअनाद्यज्ञानात्मलब्धतदद्यत्वत्समासगात्स्वयमेवानायासेनासादितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वंचित्तकषायपाकाभावान्नासादि
तमिदानींतुनपमानत्सत्पाकादासादितमित्याशयेनकुम्भउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचात्मनसश्चभोगलक्षणकषायाणांपाकेनिर्वृत्तेसति ॥ यथाचस्त्रति ॥
कषायपक्ति कर्माभिज्ञानतुपरमागति ॥ कषायेकर्मभि पक्वतोज्ञानमपजायतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहाल्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकषाया पापानिच ॥ १२ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांत्वदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फ लसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ त्व दयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपताबुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आलन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेषुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यै वतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ ताव च्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ त्वदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ त्वदिया वन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एत योर्विलयोदृष्टेस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभग वन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमान मनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावास नाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुन र्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगत पदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनांतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्य र्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्याशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तत्तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणै.स्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविल क्षणहार्दतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्चलाजानव्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितनिरावरणसत्वंनमनःश ब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥ ३१॥३२॥ तथापिसत्त्वचलादेवपापक्षयाद्व्यवहारसेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ सत्त्ववानसीति ॥ ३३॥ ३४ ॥ त्वयापाधिक्रिकीर्तितोयोमहात्याग ससर्वरूपचित्तयत्समुज्झितमपभे
षेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ चित्तत्यागेनतपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानितत्फलेषुचित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या
स्तयाधियाअतएवपरमबोधयस्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तपआदिफलेगुनज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यपतो
मनस्सामरूपसमतायाः सकाशाद्वाप्तपत्ज्ञानफलंमोक्षसुखंक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ममआगतस्यर्थेमयद्रूपेतिमयट् ॥ ३७ ॥ नसत्त्येअनित्येचासत्यस्यशाश्वतस्य
चानभावस्संभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तज्ज्ञानफलसन्त्सत्यम् चसतीतिच्चस्तुशाश्वतच तास्वर्गादिर्किचिन्नुनतुसत्यंभगुरष ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरुपारूढमाक्रा

मूढचित्तचित्तमाद्धु प्रबुद्धसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्वस्थास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥ भूय प्रजायतेचित्तसत्वभूयेनजायते ॥
अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥ ३२॥ सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान् ॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमधेतिवेद्म्यहम्
॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नथैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्ध मनसम
स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वंयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम
योधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रद्धु स्वक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु
स्वर्गादिभगुरम् ॥ भावाभावरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धे
क्रियाकांड शुभोभवेत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिसपरित्यजेत् ॥ चूडालादिसमामगाढवेद्यत्वसुखेनतं ॥ ४० ॥ तत्किमत्र
मनयेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये ॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याघकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तत्पूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवत्तमानमेवाधिमतवेदनमाप्रदर्शनंतत्समवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ गुच्छप्रयासलभ्यायस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतनतत्त्वविदामित्याशयेना
ह ॥ स्वर्गइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानदस्तुच्छसुखम् ॥ किमपेइतिसमास ॥ अवर्जनीयधर्मकीर्तनापव्यापराधसहस्रनाश्यत्वात्ससंदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञानां
पुकएवतुच्छस्वर्गादिपरिग्रह इत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिंपित्तलम् ॥ मयतुज्ञानमाक्लुदुर्लभमभूत्तथापित्वययैवतपःक्लेशोनिमग्नइत्याह ॥ चूडालेति ॥ ४० ॥ आश्रमोवानप्र
स्थाश्रम ॥ आदिपदात्तपाम्यवपस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणिच ॥ तदभिमानतत्साधनादितादिविकल्पविक्षेपांशासहमसाध्यस्यबंधकत्वात्फलतोपिकुत्सि
तस्यकर्मण सर्वविनिवृत्त्यरूपादामणादिनपञ्चक्लेशामपुरेअमर्थेत्वमयपर्यतकिमर्थनिमग्न ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअंतभाग फलक्षयावस्थाचद्वु खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्प्रतत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपावि
कल्पाशायस्मिन्नविकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवतेतपसः
साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योम्नइति ॥ ४३॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रविदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयंनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टातरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितंप्रतिमेइष्टप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापद्भासुरान्॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननास्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयदयितएवकथनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणांस्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम ॥ वस्तुतस्तुतेषांतत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्प्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
तरस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्त्वेनैवग्राह्य.असदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्यविनेत्याह.॥
सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतांनीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मात्मैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शिठद्वया स्वंदास्पदयोरकमानपनकथमितिराज पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयो स्वरूपेणक्य विराधप्यधिष्ठानमाक्षि चिन्मात्ररूपेणनतद्विरा धद्‌तित्वाशयमवटनेनकु
भउत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इपरपदस्परात्मना विमतत ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनन्तमत्स्यादिश्रुतिभिर्यद्दीतम् ॥ अगत्यामयणे ॥ ५५ ॥ स्पदास्पदयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पद इति ॥ सर्गयस्त स्वसचित्स्पदएव ॥ तमविध्यादिरूपपरिस्पद परद्वितीयशब्दस्पदसमम ॥ इवार्थेसमशब्दोमिथ्यात्वद्योतनार्थ ॥ नामपरिस्पदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
स्वस्वधारिकर्थस्पदास्पदैस्यमाह ॥ चिदिति ॥ सत सत्त्वाख्यालेशचित स्पदोऽस्पदश्चैकरूपतयाभाविनश्चेत्सभदत्वमात्मरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सगस्तदाक

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविभोयात स्पदास्पदाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुम्भउवाच॥
एकवस्तुजगत्सर्वं चिन्मात्रवारिवांबुधि ॥ तदवस्पंदतेधीभि शुद्धवारीववीचिभि ॥५४॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्त्वमित्यादिनामकम्॥
यद्गाततदिदमृद्धा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥चित्स्पदएवसर्वंस्वसर्गेतस्माद्विसस्ति ॥परिस्पदोहिविध्यादिशब्दस्पदसमपरम्॥५६॥
चित सएवचत्स्पदश्चयास्पदश्चभावित ॥एकरूपतयानामतत्रेदममलशिवम् ॥५७॥ सर्गश्चित्स्पदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दर्शनाद्रज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥५८॥सस्पदाचित्तदभिधानि स्पदात्वियमातता॥तुर्यातीतपदारूढावाचावक्तुनपार्यते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसपर्कसतताभ्यासयोगत ॥कालेनामलतांयातेचेतसींदाविबोदिता॥६०॥एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम्॥ क
थ्यतस्वानुभूतपुस्ययसरूपमात्मना॥६१॥प्राप्तासिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥नोरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
माधोःखलुवीतशोक ॥६२॥ ॥इत्यार्षे वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेषु॰निर्वाणप्रकरणेपू॰चूडालाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥७॥ ॥७॥

मच्छ्रुतिरमाह ॥ सर्ग इति ॥ यत स असम्यग्दर्शनाद्भास्यादउदेति ॥ ५८ ॥ तदभिधासमाभिधा ॥ निर्स्पंदातुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातयोविलाभवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ ययाचसुत्वेतिमिरदोषक्षयणामलतायामेनित्यसिद्धैवचंद्रकलाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यद्विशावाचक्तुनपार्यतेसाहिकथत्वयामादृशोपुकथ्यतेतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तपेलधाविधेपुस्वानुभूतिभिरनवस्यंकथ्यतेलाभत्स्यत्यर्थ ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्राप्तोस्येवतममत्रपसार्स्थैर्यमात्रकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भदकब्रह्मादिरूपाणाम
भावादवस्त्वंदइपुनिर्भेद अतएवमहाचिदात्माजातस्तस्वबोधाच्यानुभूतोसितमएवपानशोकस्तमकोमोह म शोक एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वा॰टि॰म॰मोक्षोपप्रकारानिर्वाण पू॰एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णंब्रह्मतत्त्वं तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्यांश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्ध्वासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमंतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्याग्राह्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वप्नादिप्रतिभा नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवान्ब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते॥ १॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्वाचमुनिना यक॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि ॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥ त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः॥ प्रणामायददात्येषताव दंतर्धिमाययौ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म यमाययौ॥ तमेवाचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥८॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो दयम्॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु क्तिमत्॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम चक्रके॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख मासेचकेवलम्॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः॥ शैलादिवसमुत्की र्णोमौनमेवावतस्थिवान्॥ १५॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिश्रृंगवत्॥ १६॥ सतत्र संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा॥ १७॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः॥ १०२॥ ॥ ७॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाल्लि ट.क्वसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥१६॥ सराजातत्रसमायौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रांतमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० द्व्युत्तरशततमःसर्ग. ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वात्स्वदेहेणपुनरागम ॥ यस्मादुत्थापनरासलचालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति शेष ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुत्रम ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रीणांशरीररूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ स्वपकर्मराजकार्यंप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥ कुंभानारवपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अयराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिकिमर्थंकरोतिनकरोत्वित्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत
भर्त्तारकुंभवपेणतेनसा॥ प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिंव्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम् ॥ विदग्धमुग्धमा
कारंक्षणजग्राहसुंदरम् ॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांत पुरक्षणात् ॥ दृश्याथभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच ॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ
पुनरधरमत्यसा ॥ घभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ ॥५॥ तथातत्रैवतभूपमपश्यद्वनभूमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण
मिवद्रुमम् ॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि ॥ स्थित स्वस्थ सम शांतइत्युवाचपुन पुन ॥ ७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधया
मिपरात्पदात् ॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेषराज्येनविपिनेनवा॥ममैवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमौ
समौ ॥ ९ ॥ तस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम् ॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद
चकारसा ॥ भूयोभूय प्रघोरंप्रेवनेचरभयप्रदम् ॥ ११ ॥ नचचालशिलेवाद्रौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूय कृतेनापितदासातव्यचाल
यत् ॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानबुबुधेनृप ॥ तदासचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग
वानयम् ॥ तदेनहिय यायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम् ॥ १४ ॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थबोधयाम्यहम् ॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेषय
थासुखम् ॥ १५ ॥ अहमप्यगनादेहमिमत्यक्त्वापरपदम् ॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंसमम् ॥ १६ ॥

शय ॥ ८ ॥ विपिनभोग्यकर्मक्षयपर्यंतविपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमपसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशाभ्यासयाकृत परिणामसप्तमभू
मिकावस्थितिपर्यंतपारपाकनगच्छतिदिदानींमयदेहत्यागे ॥ तथाचजीवन्मुक्तिसुखानुभवायमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभार्भतु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोशब्दआश्चर्ये ॥ तथाचनस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसंभावनाव्यर्थैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥
अपबति ॥ विदेहमितु ॥ १५ ॥ समसदेहवगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

तिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदित्वद्वरे महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदित्वद्वरे प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्देब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्नेवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्याप्यभावान्मुक्तोभवतितत्तर्ह्यहमपिस ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेनवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषव्यबुध्यत अस्त्येवत्वदिसत्वशेषोस्येत्युवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदहंमहीपते:॥ यद्य स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंत्वदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैषभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्समम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेनेननयेनच ॥ पति मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यत्वदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनंसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥ विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥ चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसंचितः॥ द्वित्वैक त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रा मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेनेननयेनचेतियदुक्तंतत्रनयशब्दार्थजिज्ञासूरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिंगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानांसर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा द्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसंमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यंभावेलिंगमित्यर्थः॥ २९ ॥

चित्तेद्यादिविकारार्थानुकायविविकारानिवर्तनदृत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेननिर्वासनचित्तेनवर्जित अप्रतिबधानेनत्यक्त ॥ तथाचचित्तेनाहृतयापरिग्रहएमदेहेद्याधि
विकारहेतुरितिभाव ॥ १ ॥ दहजरापलितादिरोगोरागादिरागपभनदृत्यन ॥ ३१ ॥ कियत्कालजीवम्मुक्तेःसत्त्वमुपलभ्यतद्दतिचेद्यारब्धभोगक्षयेणतत्प्रशमपर्यतमित्याह ॥
सत्यचर्य ॥ सवरातिभातिकरयस्य मावियूस्थम् ॥ कालावारब्धभोगक्षयकालान् ॥ ३२ ॥ सत्वस्यापिक्षयेनुमृतोदेहोविलीयतदृत्याह ॥ देहेइति ॥ मोचित्तमित्यप्रमरणा
भिप्राय ॥ नापसत्त्वमितिप्रमरणाभिप्रायम् ॥ पचत्वेनमरणेन ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजदेहेतुजीवनालिमानितयादृष्टान्तेत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तप्रशममायातेश्वायोय सत्ववर्जित ॥ याधतेनांघरस्येवतस्यभावविकारभृ ॥३०॥ वीच्यादिनयर्यादेतिसमायाजलसंतते ॥तथा
नद्दस्तेदाप ममायामन्यसतते ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलभोस्तिनतस्योपशमाद्दते॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम्॥ ३२॥
दहयस्मिस्तुनांचित्तनापिसत्त्वचविद्यते॥ सतापेहिमवग्रामपचत्वेनविलीयते॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसांजित ॥स
त्वांशेनचसयुक्त स्तेननग्लानिभाजनम्॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्तुर्देहवरांगना॥ अनुज्झितवतींदेहचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥
चित्तत्वसवगशुद्धप्रविश्याबोधयाम्यहम्॥ भविष्यद्बोधनक्षातमयतत्रहिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नबोधयामियद्येनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम्॥
चिमेकवावतिष्ठहमित्यवबोधयाम्यहम्॥३७॥इतिसंचित्यचूडालादेहकरणपंजरम्॥संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमापतवर्जिते॥३८॥
तनसाचेतनास्पदंश्त्वासत्ववत प्रज्ञा ॥स्वविवेशपुनर्देहस्वनीडमिवपक्षिणी॥ ३९ ॥कुब्जाकृतिरथोत्थायनिविष्टाकुसुमस्थले॥सा
मगातुप्रवृत्तासाभ्रमरीध्वनि स्वना॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसंतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दश
विकासयामासतांतडाकइवालिनीम्॥ ग्रहातसत्त्वसंपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥४२॥

भमसमाधायनलनमनुसधत्त ॥ तनयत्यादिना ॥ स्वदेहमनुज्झितवतीसती ॥ ३५ ॥ चित्तत्वमागुक्तनद्वारेप्रतदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतमतत्त्वभावेसस्थितासतीचिरका
लनभविष्यद्बोधनकांनमर्धुनेवसबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरेणसत्त्वमेवबुध्यतांकिंबोधनत्वरयातमाह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियकाइनभर्त्तवसमाधीस्यातुराक्ता स्यु
न्यिनावस्थचिनमकांक्ष्यस्थानुशकामीतिभाव ॥ ३७ ॥ स्वदेहसंत्यज्यतद्देहमविश्यतदीयेद्दान्तजक्षणेचित्तत्वेस्थितिमापेत्यथ ॥ ३८ ॥ तमनिर्विकल्पसमाधिना
क्षीरारकवदकर्त्तांभूतायाश्चननायात्तदीयचित्ताआसत्त्वविलक्षण पृथग्भवनानुकूलस्पदम ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चिभूचिरागासत्त्वचितारजबुद्धि शिखिध्वजाहभ्रामसस्कारो
द्दाधेनमानसतापादेहस्तावध्यासाबुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलिताम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदसः ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्स्वाकसंचितपुष्पाणामम्लानतागम्य
ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्थितिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति
॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयकिंकारणंभवेत्संभावितत्तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वयैवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरविनियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोबतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवो
दाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अ
स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सका
शादनिंदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वयैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पु
रःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुरात्मश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥
रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः
॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहा
नदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगतारा
जन्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वज
उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतो
स्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्चिरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थि
तोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययदेवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगव
शादेवममागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तत्तर्हिइहमत्स
न्निधौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखलाभस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥
प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिराद्बहुकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मवामनामभिनिशप ॥ मयामसत्यनिशासममन स्वस्यात्मन एवपरत्वमाश्रितम् ॥ ६० ॥ यदित्वस्यत्किंचनेनयास्तिनहित्वकीदृशोवशिष्टस्तमाह ॥ नि संस्थितिरिति ॥ स्पष्ट
म् ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० पू० त्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभस्यरमनोराज्ञासंभोगेच्छाप्रवर्ण्यते ॥ स्वगापदशात्पूर्वा
नविपण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसंघवनाचितिशेष ॥ १ ॥ सरसानिस्निग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिषय
स्मिन् नरनभानरशपिनि परम्परादिनाअचनरक्षकथ मसिद्धएँद्रनवनेपनेइयतिबारोप ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ वनेमहारण्ये ॥ काननवीथिषुअवांतरवनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तमत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्त्वमेस्वस्यैवास्तिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्थितिर्विगतमोहभयोविरागोनित्यो
दित मममभाशयसवसौम्य ॥ सवात्मक सकलसंकलनावियुक्तआकाशकोशविशदस्सममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०
या० द० मा० नि० पू० चू० कुंभपुनरागमननामत्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवंघवेत्तारौमुहूर्तंत्रितयवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
रेवनेचैवविहृतौनंदनेवने ॥ २ ॥ तनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिषु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुंभ
उवाचान्यद्गनयावोगिराविति ॥ तदामितिनृपोमत्वातावुभौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरांसिगुल्मजा
लानिशृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मंजुघोषान्गिरीन्कुंजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ समम
वमनस्त्रेहासमवेतौस्थितावुभौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौगंसतौतस्थतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ समंतनेच
मिनचसमंमुदायमूवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेषुमंदारगहनेषुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदंगेहमिदंनेतिविकल्प
पटनामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविधुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्र
क्तानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्राबरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

निश्चरच ॥ मनोदिनाष्टकमपिनकमप्रासइत्यनिष्फलतामुच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येषकुंभस्याप्यर्थसिद्धाश्रमनास्यवस्तुभयकत्तृकचरितसमानकर्तृकतामाश्रित्यमत्वे
तिकालत्वपनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तौसमवृत्तिशीलौचित्तस्यापिसममेवस्थितौरासतौपरस्परानुभवकथयमौ ॥ ७ ॥ सिक्तमलार्द्रशीतलप्रदेशोचेतिपाठम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
भनिश्चलस्थितिलक्षणमाह ॥ इदमिति ॥ विकल्पकल्पनातयामनोनजहार ॥ १० ॥ प्रियाप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ भाषानामत्यपिक्वचित्पाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अन्नधर्मेणरागेणनवंचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवायहोनिर्बंधस्तदात्मिकायाद्वृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकत्रयहायनिवर्त्तितव्यमेवअत्रनुनतश्चमक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्तारंनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तुर्पभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ दृष्ट्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंवयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेनांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांतेघनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिवप्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्यउदारार्थंभोगंसमुज्झताकिंकिमधिकफलंकृतभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कातामनोहरा नंदनवृक्षःकल्पतरुस्तज्जांमंजरीम ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिर्जलमघस्तद्वत् ॥ २८ ॥ घनवातेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेनपक्तमनरगनपुंसकलिंगपविशेषसंबधे पिननिवर्त्तने ॥ तथाचाप्रदक्तमहाभाष्येशक्यघानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुत्प्रतिहन्तुमनियमः क्रियतेपचपचनस्तात्सक्ष्याइतीति ॥ हिमकालेभमोद्दैम ॥ २९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर याम्यवदेशावधि ॥ अर्मंमघम ॥ ३० ॥ स्वभूशालारूपम् ॥ आययौआप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमजरित संजातमंजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथावृक्षात्फलपुष्पशापततितद्वत् ॥ ३४ ॥ तमभगत्सन्निधौमुखंस्यामघुतिचकार ॥ श्यामायौवनमध्यस्थाचूडाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतन्यत्वयाशीघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेयवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमैहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंनददर्शाऽदर्शनंनदा॥ उन्निद्रोद्वयययायर्हीधीमत्प्रीतिर्हिवुस्त्यजा॥३०॥
शिखिध्वजदृशामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्त्तेववारिश्रीमुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥मधुमासमहालक्ष्मीलसद्वनमिवद्रुमम् ॥३३॥
राजकार्याणिसर्वाणितत्रसपायसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥तत्रकोलद्युतिमुखचकाराखिन्नमानसा ॥
इद्युसनाद्धारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्ट्वातादृशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ बभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुंभस्त्वत्यजसरंभमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविपादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिंस्वस्थापद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयैवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यसे ॥ मत्सम्लानिर्लिंगेमेत्यर्थ ॥ सरभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकंठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा इतिविपादसंस्थितिनाश्रयतीतियदुक्तंतत्कर्माविशेषविषयमित्याह कुंभउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानप्रयुक्तसमाधिसनानानरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरसरेषज्ञानिनोलक्षणमितित च्छून्यादमनस्वविदोनसमचित्तस्यपिप्रारब्धकर्मप्रयुक्तकर्मेंद्रियचेष्टोपरमापराधेनेत्याशय ॥ २ ॥

१ म्लानपुर्गत्यपिकचित्पाठ

तत्वज्ञभावादेवेतिवैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥
अतत्त्वज्ञेषुतुनतथेत्याह ॥ येहीति॥ बालतयासमचित्तत्वाभावेनैवहठाद्गृहीताभ्यस्ततत्तत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यःपलायंतेच्यवंतेअज्ञानस्यभावादेवेतिवैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्यवेतिशेषः ॥ तदे
प्रारब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदे
वव्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलंघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तनंनदोषायेतिभावः ॥४२ ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशाद
दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ विजानतातत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैःसर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यन
तुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धीद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व

येह्यतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥
योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितेः
॥ ४३ ॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताश
याः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ४५ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम्
॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखद
शाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ४८ ॥ इत्थंसुखेपुनर्दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः ॥ अ
ज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपा
दनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥
लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्त्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्तुंनश
क्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥
प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थंसुखेषुस्थातव्य
दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमितिर्जीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयद्यादृशंललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवाभूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविला
सएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वा
न्निरुध्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेजीवकदेवत्वदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगकथंलब्धवानस्तद्वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजडस्पर्शमिति विशेषणनपुंसकत्वमार्षम् ॥ ईदृशोप्यशुभोमुक्तदृष्टि सम्यग्यथातानवमायातितद्वत् ॥३॥ पृच्छतासुहृदानिमित्तेन ॥ स्वच्छतार्थमुपगतेनेतिसुहृदोपिविशेषणम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिप्रासइतिशेष ॥ ६ ॥ वहामिमवहाम्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेणैववहामियावदभिमतदेशमित्यथ ॥ ७॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनन्तरते नमदागपउसमानाभानरेकनवर्त्मनाएकमगत अहत्यन्यनवर्त्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रप्लवमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिर्धौतक्षालितमगच

॥ शुभउवाच ॥ ॥ शृणुकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेषसर्गेयद्वृत्तमद्यमे ॥ २ ॥ सुहृद्यावेदितदुःखपरमायाति तानवम् ॥ घनजडस्पर्शमपिमुक्तदृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुहृदापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल यथा ॥ ४ ॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लंघ्यसप्राप्तश्चत्रिविष्टपम् ॥ ५ ॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथा क्रमम् ॥ स्थित्वोत्थायतयोत्थानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्तास्वर्गसप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहयै सार्धवहाम्यनिलव र्त्मनि ॥ ७ ॥ अयेयन्नगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥ ८ ॥ अथाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांम ध्यवर्त्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहदुर्वाससजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूषितम् ॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांग चन्दनम् ॥ १० ॥ स्थितासुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले ॥ वेगेनाभिसरततातपोलक्ष्मीमिवप्रियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु क्तंवहतामया ॥ मुनेनालाभवस्त्वमभिसारिकयासम ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांता हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोषाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात् ॥ १४ ॥ विस्मृता मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितामुनि ॥ इत्युद्वेगमना साधोसप्राप्तोहनभस्तलात् ॥ १५ ॥ एतत्तेकथितंसर्वंसपन्नास्मिनिशांगना ॥ अतिवा ह्यदिनांतिपुत्रीत्वमेतन्मयाक्यम् ॥ १६ ॥ योषित्जनवतीरात्रौवक्तव्यंकिमयापितु ॥ संस्तौभवितव्यानामहोनुविषमागति ॥ १७ ॥

स्तनचमरागायस्यतम् ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीरुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगामगांप्रतिसंध्यामदनकालात्य यामाभूरितिवगनाभिसरतम् ॥ आपयामितिपाठनुयांतपोलक्ष्मीलक्षणांप्रियांभार्यांवसुधातलेआपगामापतामभिमुखीकृत्यसरतमित्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्रा भिसारिकयात्यसमादरयसइतिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जजराद्वृद्धाद्विजादुर्वासस ॥ १४ ॥ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥ १५ ॥ कथमतिवाह्ययापियुरास्यम ॥ १६ ॥ पितुःअग्रइतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषनागृध्रामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पटयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अ
ध्ययनेनवसतीतिवतफलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यति
तेनासगच्चिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मन.कार्याणामवश्यसंपाद्या
नाप्रारब्धफलानाविषयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतत्तर्हिअन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यद्ययद्वद्वाधूनामामिषतांगतः॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना॥ १८॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह॥ गुरुदेव
द्विजातीनांलज्जापरवशात्मना ॥ १९॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातू
ष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयंदे
होमत्तोन्योनुभविष्यति॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलि
प्यते॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच॥ २३॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित्॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्हो
पिखिद्यसे॥ २४॥ तदन्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान्॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्य
तिष्ठाखिन्नोयथास्थितम्॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसु
हृदौखेदिनौमिथः॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव॥ २७॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव॥ व्यवहारभरैःसार्धंप
द्माःसंकोचमाययुः॥ २८॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धंपांथस्त्रीहृदयानिच॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान्॥ २९ ॥ तारकारत्न
जालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ॥ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम्॥ ३० ॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमाद्यंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानतरम
॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पांथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्चवियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्त्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजा
लैर्व्रभतिमत्स्यानपिरलान्यपिसंचिन्वतितद्वद्दिह्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांययावित्यर्थः
॥ २९ ॥ उन्मादंचक्राह्वानाभ्रमद्भ्रमराणांचपेटकंबंधकर्तृविकासिकुमुदाकरहसदिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मययौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वा वदित्वा ॥ स्वार्थेणिच् ॥ स्त्रियाइवलक्षणमपु अभ्याहरन्आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरस्खलदक्षरमितियावत् ॥ ३३ ॥ नेपुरइतिशेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालाऽन्यपमानविशेषणानुपमेया शिरोरुहाअपिमुक्तादिमालासहिताइतिगम्यते ॥ ३५ ॥ अवराणिवस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानिविविधानिदेहादेवजायंतेइत्युत्तरया

ययावुन्नादचक्राक्रभ्रमद्भ्रमरषट्पदम् ॥ सुद्धदोतावथोत्थायसंध्यामुपनिशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थितौ ॥ तत कुम्भःशनैस्त्रीलक्षणमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्थप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि ॥ ३३ ॥ लज्जयैवचसेराजन्मन्येस्त्रीत्वंव्रजाम्यहम् ॥ पश्येमेपरिवर्धतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइव ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंबानिसपद्यतेंबराणिमे ॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपश्यस्त्रियाइवशनैःशनैः ॥ भूषणान्युत्तरमानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृक्षपुष्पवत् ॥ पश्यायंस्वयमेवायचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्धिपट्टांशुकोजातोनीहारोद्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानिममसानद ॥ ३९ ॥ हाधिक्कष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिक्कष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यतर्नितंयजघनंत्विमे ॥ विपिनेतु भइत्युक्त्वातूष्णींखिन्नोबभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विषण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाचशिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वंजानासिनियतेर्गतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभाविन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपतंतिदशास्तोलासुधियांदेहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचेतस्यधियांत्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कुभउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीस्त्रीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिःकेनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनीत्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

न्वय ॥ ३७ ॥ स्वांगेभ्य शाखाभ्य ॥ ३८ ॥ पट्टांशुक पाटवस्त्रम ॥ एवमाच्छादितमप्येशेष्यपिलिंगविनिमय सपन्नइतिद्योतयितुमाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थितसिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वाकुंभविपिनेतूष्णींबभूवइत्यन्वय ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियानपरविरहिदेहमात्रकेआपततिचेतसिन ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तमपियासनात्मनायांतिमेदेहमात्रकमित्यर्थ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ ज्ञानविकचित्ताः

राजाकुंभविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य॥ भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावेअग्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलोप. ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कथंकथकथंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोगबलेनगमागम कातयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छविजहारेतिपुनरप्या

एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणताम् ॥ अथप्रभातेतत्स्त्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनिशि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा ॥ साकंप्रियेणसुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी ॥५०॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्वलाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा ॥ इदंप्रोवाचभर्त्तारंकुंभरूपधरासती ॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना ॥ २॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्त्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिसर्वदा ॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह ॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥ ५ ॥ क्रमप्रवृत्तमास्रष्टेःसुखंसाध्यंमनोरमम् ॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ॥६॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु ॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितम् ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे ॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥ ८ ॥ समतांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम् ॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर ॥ ९ ॥ ॥कुंभउवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम् ॥ राकेयंश्रावणस्यास्यत्वःसर्वंगणितंमया ॥ १० ॥

काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०पचोत्तरशततम.सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥ तयोर्गुहायांसौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्त्तुंसफलीकर्त्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव ॥ ५ ॥ आस्रष्टेःसृष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअध्ययावत्क्रमप्रवृत्तसुखमनायासमेवसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्यन्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥६॥७॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥८॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ श्वःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १०॥

अन्यपाविवाह ॥ दृष्टावेगोधर्वविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकन्दरलक्षणेमंदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवार्थितनरनारीगणस्थानीयतयावृक्षलताविसर्पत्तिर्वर्शयति ॥ पुष्प
भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहंत्वमितिशेष ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसानुतेसानौसमेशुभेअभिरत्नतिशेष ॥ समालभनदेवताभिमुखादिपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥
॥ १७ ॥ अपरअजिरइतिवचनात्पूर्वमप्यजिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मंगलदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादिनपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावथोदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले॥ जन्यत्रोनौमहायाह्योद्वयोरेवभविष्यति॥ ११ ॥ महेंद्राद्रिशिरःशृंगसानावथमनोरमे॥ रत्नदीप
प्रकाशाढ्येमणिकंदरमंदिरे॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिथ्यो
मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णीतागतलोचन॥ १४ ॥ उत्तिष्ठात्मविवाहार्थंकुर्वं काननकोटरात् ॥ राजश्चंद
नपुष्पादिसंभाररत्नसंयुतम्॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता॥ कुसुमावचयचक्रेतथारत्नादिसंचयम्॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त
मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवेराशय कृता ॥ १७॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेजिरे ॥ सौभाग्यस्येव
पर्मेनकोशा कालेनसंभृता॥ १८॥ तथाजन्यत्रसंभारकृत्वाकांचनकंदरे॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुमंदाकिनींनदीम्॥ १९ ॥ तत्रैनंस्ना
पयामासमहाराजमहादरात्॥ गजकुंभोपमस्कंधंकुंभोमंगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भविष्यद्दयितारूपांभविष्यद्दयितोंगनाम्॥ चूडालां
स्नापयामासकुंभरूपधरांप्रियाम्॥ २१॥पूजयामासतु स्नातौतत्रदेवपितृन्मुनीन्॥यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ॥ २२॥
नित्यस्नानरसावेतौ व्यवस्थायांजगत्स्थिते ॥ चक्रातेभोजनभव्यतावन्योन्यसमीहितम्॥ २३ ॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि
तौ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यस्थानमाययतु क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावताथकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयो ॥ प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिंद्रागित्येवा
विशद्रवि ॥ २५ ॥ अथसंध्याक्रमेवृत्तेकृतजप्याघमर्षणे॥ विवाहदर्शनायेवताराजालेसमागते ॥ २६॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ॥ २७॥

क्रियाफलानिच्छौतयोःकथंपूजाप्रवर्त्तिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिबलकल्पिताभ्यांवेभोजनम् ॥ २३ ॥ फलानिक
ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शनैःक्रमात् ॥२४॥२५॥ संध्याक्रमेसंध्यावंदनविधौ ॥२६॥ मिथुनानामीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥२७॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुकुमैःकाश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसै रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ माल्यै कंठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय ॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषींद्वर्कयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥ चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ तथाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुरैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्तनभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यंकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥ इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवलब्धये ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद्यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्रमेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥ इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कनकाब्जमिवोल्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥ एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्धस्यगंगाप्रवाहस्यआभाशोभाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञापितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

काञ्चनोपलरक्षणपर्यंके निविष्ट उपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेऽर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकान्तारतिरिव ॥ ४६ ॥ मयोहितेत्यनेनपूर्वलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्षे पौष्प्यगपत ॥ ४७ ॥ तत्तेमङ्गलमयासहनिशेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशपद्मकोशा अनुरागसदृशाअङ्कुराश्चदूरियस्या ॥ आपचैचलहृतानामितिभागुरिमतेनटाप् ॥ लोलानि नीलोत्पलानीक्षणानियस्या ॥ आमोदेशुभाभ्रमरझांकारायस्यास्तथाविधापद्मिनीवसात्वस्थितेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इदानींतांकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञींमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूषणैः ॥ घर्म्मविलेपनैःपुष्परुचिरस्थानकार्पितैः ॥ ४५ ॥ सायसौभूषितातन्वीमदनीमदनदायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवधामिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञींभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेऽमृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्या यल्लक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याःशम्भुनासार्धंतत्तेऽस्तुमङ्गलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरद्वंद्वालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभ्रझांकारा स्वास्थिनापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदाताङ्गी ज्योत्स्नाभ्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुत्तिष्ठवरारोहेवेदींवैवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरे स्तबकोपमे ॥ चतुर्दिक्कचतुर्भिश्चनालिकेरमहाफले ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णैःप्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभिः ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालंदक्षिणस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ नियोज्यदंपतीकांतौतयोर्विविशतुः स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपावकायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविवविनेशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दंपतीतस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायहानसर्वस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिणत्रयंदत्त्वालाजांस्त्यक्त्वाथवह्नये ॥ ५९ ॥

मरीनत्यादीनिपूर्णेंदुभिपामङ्गनिकायाश्चसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकृर्विन्निशेष ॥ तत्रपेषाम् ॥ कांडप्रतिप्रतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकिते भिर्यिते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ चकांम्नैस्तभवेषामलचकनुरितिशेष ॥ तस्यावेद्यामध्येवाहिकज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालदक्षिणावर्तशिखत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनंनियोज्यप्रदक्षिणकृत्वातस्याग्रेपल्लवविष्टरेविविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥ शिवौमङ्गलरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमात्मदानेकिंवापरस्परांचक्रतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ समार्पितस्यामध्यदर्शितस्विस्मजइत्यन्वय

२ त्वानातिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्तने.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाद्यःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरानूसंचारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रंद्रष्टुमभित करानूस्वकिरणानूप्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्त्तकप्रतीक्षमाणाविति शेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहाविविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्भमा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकित्यतुसिगुणश्छादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितैरम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमै कुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेदुबिंबप्रतिमैःपुष्पै.परितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतत्यजतुःक्रमात् ॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ ॥ ६० ॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे ॥ एतस्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागंनभस्तलात् ॥ ६१ ॥ शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः ॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः ॥ ६२ ॥ लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे ॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥ ६३ ॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्त्तकम् ॥ अथोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम् ॥ ६४ ॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुहांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम् ॥ ६५ ॥ परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपंकजराशिभिः ॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः ॥ ६६ ॥ उच्चकैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः ॥ दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम् ॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम् ॥ ६८ ॥ सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले ॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा ॥ ६९ ॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसारजनीजगाम ॥ ७० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम ॥ ६८ ॥ चिरातूराज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुसद्वद्वंपुष्पराशौतस्मिंस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टातः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यसुभगैर्गंधमाल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्त्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्कचित्पाठः

नानागिरिविहारादिवर्णनम् ॥ अथासक्तिपरीक्षार्थं स्वर्गाङ्गनादि वर्ण्यते ॥ १ ॥ रंगेणरजकद्रव्येण ॥ १ ॥ देवसदृशभोगात्यत्वाद्देवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यां रात्रौ ॥ श्लिष्टौ युक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ससानुसमपर्वता ॥ ६ ॥ प्रियेनिद्रांगतवतिस्वनगरगत्वेतिशेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कतिकियत्कियत्कालस्तस्यतुल्यमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ पूजितौमरालौ ॥ ९ ॥ हस्तलभ्यान्युदितानिउद्गतानिक्षुत्तृषारोगजराद्यपहारित्वादमोघानिफलकुसुमकिसलयादीनियेषांतथाविधैर्मंदारैर्वनमालितेसंजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथसूर्यास्यरंगेणरंजितेभुवनोदरे॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मंदनीकुंभतांययौ॥१॥एवमहेंद्रदयौतावुभौकुंभशिखिध्वजौ॥स्वयविवाहितौविश्रांसपत्नौदेवदंपती॥२॥ विलेसतुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिषु॥प्रपक्वफलभारासुपुष्पपल्लविनीषु ॥३॥ दिवाप्रीततरौमित्रेयामिन्यामिष्टदंपती॥ प्रभादीपाविवश्लिष्टौनवियुक्तौबभूवतुः ॥४॥ रेमातेवनकुंजेषुगुहासुचमहीभृताम्॥ तमालजालखंडेषुमंदारगहनेषुच॥५॥ सत्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेषुच॥ गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेषुच॥६॥ दिनैस्त्रिभिस्त्रिभिर्गत्वानिद्रांगतवतिप्रिये॥ चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वभ्यायर्योपुनः ॥७॥ तौदिवासुहृदौमित्रेदंपतीकुंभभूमिपौ॥ नानाकुसुमसंवीतौतस्थतुर्मुदितौमिथः ॥८॥ मासमेकमहेंद्राद्रौरम्येसरलसंकुले॥ रत्नकुड्येगुहागेहेपूजितौसुरकिंनरैः ॥९॥ हस्तलभ्योदितामोघमंदारवनमालिते॥ एवंशुक्तिमतः पृष्ठेपक्षकल्पलतागृहे॥१०॥ मासद्वयंपक्षवतोगिरेर्दक्षिणदिक्तटे॥ पारिजातवनेदेवपुष्पस्तबकमंडपे॥११॥ जंबूखंडतलेमेरोः पादेजंबूनदीतटे॥ जांबूनदमयेमासंजंबूफलरसासवैः ॥१२॥ दशोत्तरकुरूणांचमंडलेदिवसान्नितौ॥ कोसलेषूत्तरस्येषुसमांविंशतिवासरान्॥१३॥ एवमन्येषुदेशेषुविविचित्रेषुमहीभृताम्॥ स्थितवन्तौमहाभागौसुहृदौनिशिदंपती॥ १४॥ ततोयातेषुमासेषुशनैः कतिपयेषुसा॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी॥ १५॥ सुरूपभोगभारेणपरीक्षेहंशिखिध्वजम्॥ माकदाचनचेतोस्यभोगेषुरतिमेष्यति॥ १६॥

मत्पर्वतविशेषस्यपृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवजोन्येपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वेजंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षःप्रसिद्धस्तस्यतलेजंबूनदस्तत्तलेतस्यतुरितिसर्वमानुषग ॥ जंबूफलानांगजप्रमाणानांरसलक्षणैरासवैःपेयैःसेवितौभिष्यजराभयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनादितिपुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरूणांमंडलेदशदिवसान्नितौतस्थतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम ॥ परीक्षयाद्दृढीकृतानासक्तिरयंकदाचिदपिभोगेषुरतिमाएष्यतिनैष्यत्येवत्यर्थ ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्चसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्थनाश्रम.किकिमर्थंकृतायथायत्नकारेणप्रयोजनेनत तत्प्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोयेषायासाचदेवाश्चतदगनागणाश्चदेवागनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू न्यस्यमेकथस्वर्गेआगमनतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाज्ञानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानदृदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ ॥ आगतंदर्शयामाससस्वुराप्सरसंहरिम् ॥ १७ ॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ यथावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः ॥ १८ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना ॥ देवराजयथा तन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ ॥ इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात् ॥ त्वद्दिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ २० ॥ उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः ॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच ॥ गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम् ॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः ॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम् ॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंविहरतात्वया ॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्त्रयम् ॥ २५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वंस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक ॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित् ॥ २६ ॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम् ॥ २७ ॥ नियतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम् ॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ शक्रउवाच ॥ ॥ साधोविदितवेद्यानांपरिपूर्णधियांसमम् ॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम् ॥ २९ ॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम ॥ स्वर्गेणसमंसुखमाचरतीत्यणतवा ॥सर्वदेशं॥तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तत्राह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमात्मैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वादपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गस्वर्गकगंतुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासभाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचितनतुममतदकरणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनैःप्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशे एवं पुनः प्रोक्तवत्यपि स्वर्गं गंतुमनिच्छया त्वयि तूष्णीं स्थिते सति एष एवंविधो निरपेक्षस्त्वयि वितसंगमितं किं नापयामि असपच्चागमनप्रयोजनस्य ममापयानमेव युक्तमिति हरिरि
द स्वेदसूचयन्प्रोक्तवान् ॥ ३० ॥ अहमद्यैव न स्वर्गमागच्छामि किंतु पुनराराज्येष्वंतिथिन कालेनागमिष्यति हरिर्निबर्हणादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्धोक्त्या शिखिध्व
ज वदतीत्यर्थः कुशलं ते राजाभिप्रेतं पुनरागमनमभिलक्षणकल्याणमस्त्विति कुरु मतिं वदन्नंतर्धिमंतर्धानमाययौ हरिः ॥ ३१ ॥ शक्रे अंतर्धिमागते तेन मिदशेशेन युक्तं द्वितीयं वेद स्वमपि
क्षणाददृश्यमभूत् ॥ यथा वारिनिधौ वाते प्रशांते सति स्फुरंति व्याकुलानि मकरफनफणींद्रवदनानि यस्मिंस्तथाविधः कल्लोलराशिरप्यदृश्यो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशानि० पू० सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इह क्रोधपरीक्षार्थी पिगसगन्धमायया ॥ राज्यामवर्पतेरागेनिजरूपप्रपाकृत

देवेशेप्रोक्तवत्येवंतूष्णीमेवस्थितेनृपे ॥ किमितोनापयास्येपत्वमितिप्रोक्तवान्हरिः ॥ ३० ॥ नाहमद्यैवकालेनवदतीतिशिखिध्वजे ॥ कल्याणंतेस्तुकुर्वीतिवदन्नंतर्धिमाययौ ॥ ३१ ॥ तदेववदमखिलत्रिदशेशायुक्तंतत्क्षणादलमदृश्यमभूद्द्वितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिववारिनिधौप्रशांतवातेस्फुरन्मकरफेनफणींद्रवदम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शक्रगमनंनामसप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छयानायक्रियतेवसुधाधिप ॥ १ ॥ शांतः समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूयएवप्रपंचेनविमृशाम्येवसादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इतिसंचिंत्यसाराज्ञाविंदावभ्युदितेवने ॥ गृहीतमगनारूपकांतामदनिकासती ॥ ४ ॥ वातेवहतिफुल्लाढ्येमधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेनद्यास्तीरसस्थेशिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकलतागेहंनीरंध्रेपुष्पगुच्छके ॥ शुद्धांतंवनदेवीनांप्रविवेशमदान्विता ॥ ६ ॥ तत्रसंकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिता ॥ कंठेसंकल्पितंकांतंरिंगमादायसंस्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तामिंद्रागमनरूपांमायांशममानीयउपसंहृत्य ॥ क्रियतेवशीक्रियते ॥ १ ॥ सर्वाविक्रियाशून्यत्वात्समेनआकाशादिनासमआभोगोमुखावयवस्थितिर्यस्य ॥ अ
संरंभमसाध्वसमहेलंचव्यावहारिकमर्घ्यपाद्यादिनापूजनमुचितोक्त्यादिचकृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेनबुद्धिहारिणाबुद्धिक्षोभकेण ॥ ३ ॥
गृहीतमगनारूपमितिपदयाःकंठसंकल्पितकांतमितिपदतुर्येसंबंध ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्यपुष्पिततरुलतासंपन्नेवातेमलयानिलेवहतिसतिनीरंध्रेपुष्पगुच्छकैरुपलक्षितवनदेवीनांशुद्धां
तसतानकलतागेहमविशेतिपरेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्रमाल्यैर्मालिताअलंकृतासतीमाययासंकल्पितमनुरूपंयुवानमगनारूपमगनानामिवानुवृत्तरमणशालिप्यसनपोदशव
पाकृतिरूपयस्यतथाविधमतएवरम्यमुल्लाच्छिलिप्याआत्कांतमनोहरतमांरिंगविटंकंठेगृहीत्वामादायसंस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञातस्स्यपिपाठ

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुतलैस्वकुतलैश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्यापरिवर्त्तनेननिष्पेषेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥ ९॥ आकुंचनाद्द्विगुणाकारेवालावाहुलक्षणे उपधानकेउपवर्हैससक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वद्वम ॥ ११ ॥ अगानालग्नसंश्लेषस्तच्छलेन अर्पयतआसजयत् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम ॥१३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिंगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः॥ शय नावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम्॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारवालाबाहूपधानके॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम्॥ १० ॥ मिथु नंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम्॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम्॥ अंग लग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत्॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम्॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोपसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिंगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिगौयथा स्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलं वपुः॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम्॥ १७॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिता नना ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिद मक्षुब्धयाधिया॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित्॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंग च्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये॥२१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि॥ यद्यदिष्टतमंलोकेतत्तदे वंविजानता॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु॥ २३॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्व्रीतौतौप्रतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम् ॥ अहंविघ्नंमाकरवइत्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपंचमुपेक्ष्यउपसत्त्व त्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचित्सर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभेअविस्रंभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादित रैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशंकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिप्रार्थितमिरोष ॥२५॥ अबलापत्याऊढातत्पारमन्यास्त्वात्थ्यबलहीना॥कुमारीअनूढावातरुणीएकांतिजारप्राप्यरते रोधनप्रतिषेधनकरोत्येष ॥ अयश्री स्वभावइत्यष ॥ परिखिंगमपरिरत्नआरेणतुर्वस्वात्सपम्भरतिविम्रनस्वेअंगेवेहेमनःप्राणादीनांविनिवेशितम्॥ भावेक ॥स्थैर्यंनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतत्प्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ धर्मादिपुवशीकारसमर्थसौंदर्यांढ्याअपर्येक पुंसामसमागमेहेतुनाम्य ॥ यदिस्त्रिय पुंवशीकारसमर्थासुंदरतांयाता भामाएकांतेषपुंसांपुरोभवतिनवातासामसंगमेन कश्चिद्भू ॥ नम्मग्निसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुमन्यु शास्त्रीय परपुरुषसंगमनिपेधोअनापद्यावलक्षणआक्रंद स्वपातिव्रत्यभंगश्वविवेकदृशापर्यालोच्यमानाआरासंगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥कामोत्यष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि ॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसंध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुंदरतांयाता पुर पुंसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वक्षमावंतोहिसाधव ॥२८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनबालेंतर्विद्यतेखइवद्रुम ॥ केवलसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहवधूम्॥ २९॥ सुहृत्त्वेनवनांतेषुपूर्ववत्सुखमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतास्मिन्शिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्त्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यभगवानयमागत ॥वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥ मन्येमहर्धय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुंभरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसंचिंत्यचूडालाचूडालावपुरस्तता॥ दर्शयामासत त्राशुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतवसा॥ मभावस्यपुरोयुक्तानिगतेवसमुद्रकात्॥ ३७॥

तव किंनस्पुत्सभाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितासेनआरसंगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीत्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८ ॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यांनिच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यसत्त्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्वरा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२ ॥ तेहद्मार्थिताभो गाःसिद्धयश्च ॥ ३३ ॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूता शांतिसमाधेयस्याविरूपाअनिंदिताभद्रर्द्धयएकमेनप्रयातिप्राप्नुवतिआश्रयतीतियावत्॥ ३४ ॥ तमेवगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतमेनमतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६ ॥ पुंकायागधारणावतीसमुद्गकात्संपुटकान्निर्गतेव ॥ ३७ ॥

प्रणयेभर्तृचित्तानुरंजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वंदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमृद्धामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो पद्मि नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राक्सीतात्वेनभूमितलप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थ. ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टोत्तरशततम सर्ग. ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वानृपोध्यानाद्बुद्धा सर्वंसुविस्मितः ॥ तुष्टःप्रशस्यचूडालामालिंग्याचानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालकिमर्थंवाइहमत्सनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः॥ १०८॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे॥३॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा स्त्वमिहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्धापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्त्तध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वर्त्तमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेपां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्नः ॥२॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्याःकलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

१ आराज्येत्यपिपाठ.

॥ १२ ॥ पुलकोज्वलतामतीबाहूविसार्यप्रसार्यआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगछि भाययथम् ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्त परस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोवाचामगोचर परमानंदरूप शृंगाररसोबभूवसवासुकिजिह्वाभिरपिवक्तुनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचंद्रसूर्याविमायामिवमिलत्तनूपंकेनाहृदाकृतामिव ॥ १५ ॥ शैलौएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीइवश्लिष्टौमिलितौचिरमास्ताम् ॥ १६ ॥ आनंदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यंजकलिमादर्शनाच्छून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनयथास्यात्तथाआस्ताम् ॥ प्रणयपेशलयथास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाचे

सर्वमालोक्यभूपालोविरराम समाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्वलतांगतौ ॥ गलदगघनस्नेहमुचद्बाष्पस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलीनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिंस्तत्रभावोबभूवय ॥ ॥ १४ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्थाविवपंकेनकृताविवमिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ता चिरप्रियौ ॥ मुहूर्तेनगलद्बहुमंजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथयतामीपन्निन्यतुस्तौशनै प्रियौ ॥ अमृतापूर्णहृदयौसशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तभुजमास्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानंदक्षणस्थित्वातूर्णींप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकर प्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कांत स्वकुलयोपिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्चरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वग्या त्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्ससारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्या साहिकेनोपमीयते ॥ अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री कांति क्षमा मैत्रीकरुणाद्यास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनंतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमंत्रादि तथानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽत्यंतमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्ट क्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥ २० ॥ भर्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥ २१ ॥ ययाभवद्बुद्ध्या ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धी श्रीरित्याद्यारक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतासुस्त्रीपुप्रथमाभिज्ञासास्वपित्वमथमाभेवासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ कृतार्थायास्तमन केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशःप्रत्युपकारोदुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थैस्याविरतिशयो किं भवसार्था ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽ धुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणासौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वानिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तॄणांकुलयोषितः ॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम् ॥ २७ ॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः ॥ २८ ॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम् ॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९ ॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः ॥ मंन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना ॥ ३० ॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्या भविष्यसि ॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः ॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुण रत्नसमुद्गिके ॥ ३२ ॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः ॥ ३३ ॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि ॥ ३४ ॥ भूयोभूयो भृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम् ॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः ॥ ३५ ॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम् ॥ ॥ शिखिध्व जउवाच ॥ ॥ त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः ॥ ३६ ॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ बुध्य सेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो ॥ ३७ ॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि ॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम् ॥ ३८ ॥ अंतर्हसंसितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः ॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः ॥ ३९ ॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्व ताः ॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे ॥ ४० ॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुमनः पूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ॥

त्यन्वय. ॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयत्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सस्तत्त्वतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तंप्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहंकिंचित्तुच्छसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्वदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथंकीदृशंकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभि.पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलांगनालोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरंतुनायंटीकाकारसमतइतिभाति

ममप्रत्यगात्मभूतात्मन सात्मनोऽस्य विवरुस्य स्वरूपस्य यायस्यपस्यात प्रकाशकतया स्थितात सस्यतस्यात अहमपि उपपरमसमीपभूतमत्यगात्मतया आस्थित ।तथा चे [illegible] मामेवपपश्यदर्शयति ॥ निरीहइत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूप परमार्थसत्स्वरूप अनहमि [illegible] ॥अहमत्यक्तवणचित्तैकलम्यधिष्ठितस्तां निरतिशयानंददशामुपयातोस्मि यामयनसहस्रेर [illegible] ॥ तस्यहनवघाश्चनाभूत्यादराते आत्मासेपासभवर्गातिमुते ॥ अहमस्यात्मनो [illegible]

त्यमवयस्यपस्यांतस्तस्याहमुपास्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभः स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥ ४२ ॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम हस्थित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपधतिसहसानयाहरिहरादय ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व स्वआस्थित ॥ ४४ ॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणालिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमस्मिनचेतरत् ॥ ४५ ॥ नस्थूलोस्मि नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुंदरि ॥ तेजोंर्येयाव्ययातेनत्रित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवैसम ॥ शांतो स्मिमान्यनतास्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥ ४७ ॥ परिनिर्वाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते ॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्तोस्मिनेतरत् ॥ ४८ ॥ तरंगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते ॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात् ॥ ४९ ॥ पुनर्मलंनगृह्णामिशतध्मातसुव र्णवत ॥ शांत स्वस्थाम्यहुयत्तोवीतरागोनिरंशधी ॥ ५० ॥ सर्वातीत सर्वगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवस्थिते महानन्दप्राणेशहृत्स्यप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानींप्रभोमुह्यहिरोचतेतेमहामते ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ प्रतिषेधनजानामिनजाना म्यभिवांछितम् ॥ ५२ ॥ यदाचरमितन्नित्यंकदाचिद्दयितेतया ॥ यथन्मततेसकलतथास्त्वविकलप्रिये ॥ ५३ ॥ नकिंचिदनुसधातुंजा नाम्यपरसुंदर ॥ यदर्थंकिंचिज्जानासितत्कुरुसुंदरि ॥ ५४ ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्थरूप कायपरा ॥ इतरलकारणम् ॥ ४५ ॥ सत्यमबाधितवस्तु ॥ तेजोर्येयाव्ययादिमलात् हि यतः तेनत्रित्तावपतितेनघनभौमाग्निसारि [illegible] ॥ ४६ ॥ जगत सर्वैश्वर्यनिरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशयानिमनस्क ॥ ४७ ॥ हेपतिव्रते ॥ सतीव्रतेइत्रिपाठसतीनोम्नमियम्मतयस्यादृतिस्पुत्सस्या [illegible] ॥ अथवास्यात्मबस्वरूपनिष्ठाटक्षणप्रतसदृशस्तुल्यशीलाभक्तास्मीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारध्मातमग्नीशोधितयत्सुवर्णतद्वत ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा [illegible] ॥ निरंशाविशासनार्थायस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदनरागतइत्रिप्रतिषिध्यतइतिप्रतिषेध ॥ कर्मणिघञ् ॥ नजानामि ॥ ५२ ॥ कदाचित्तस्मिन्कार्ले ॥ मत [illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible] ॥ जानासिकत्र्यतयनिरोप ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामिद्ददिसमतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा ज्यभोगाद्यपेक्षणम् ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयानेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न निष्क्रियासगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववि चाज्ञानामिवतत्त्वविदोत.करणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणाविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥ तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगातेमध्येतदंतरालेचवयं त्क्वोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थ ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छांदसः ॥

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्त्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यत्प्रा णानैषणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥ मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामाननुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सन्त पामत्तवास्तव्यानृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्वल्ल्यासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥ मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायु.शेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥ तस्मादाद्यतमध्येष्वित्यस्यार्थांतरमपिसंभावयस्तजिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥ तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कांतानामतःपुरस्त्रीणाललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्तात्दृष्टावास्तव्या.पुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइंद्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिमानुषैरितिराजाह ॥ एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥ ७ ॥७१ ॥ यथास्थानयथास्थितम् ॥ ७२ ॥ चिरदंपत्योःप्राचीनजायापत्योः ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायंसंध्याम् ॥ सायंसंध्यांसभास्करामित्युक्ते
दिनाचारता ॥ परस्परंसितसंभागायसोत्कंठावपिनिवासनत्वादनुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयंप्रणयवाक्यविलासगर्भयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममसंगेषुवांछानापिविभूतिषु॥स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यनापिचक्रिया॥यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्थचेष्टिता॥६९॥इदंसुखमिदंनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठामी
ह्ययथासुखम्॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तंविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्र
वेत्॥७१॥सुखदुःखदशाचिंतात्यक्त्वाविगतमत्सरम्॥यथाप्राप्तस्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन
तयोर्द्वयोः ॥कांतयोश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ॥ ७३ ॥ अथोत्थायदिनाचारंयथाप्राप्तमनिंदितौ ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतु
कार्यकोविदौ॥७४॥स्वर्गसिद्धिमनादृत्यतस्थतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतैस्तैः प्रणयचेष्टितैः ॥साप्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्वि
मुक्तयोः ॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमयोः स्वयममाशंसतोःप्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥ उत्कंठतोःप्रणयिनोर्धियमानयतीदीर्घामुहू
र्तवदसौरजनीजगाम ॥ ७६ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत समुदितेसूर्यवितमस्यंबरेस्थिते॥समुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥ १ ॥ विकसत्यरुणोपांतेचक्षु
षीवाम्बुजाकरे॥आचारेष्विवलोकेषुप्रसृतेष्वकररश्मिषु॥२॥दंपतीतौसमुत्थायकृतसंध्याक्रमौस्थितौ॥पद्मासनेमृदुस्निग्धेकांतौका
चनकंदर॥३॥अथोत्थायाथचूडालारत्नकुंभपुर स्थितम्॥कांतासकल्पयामासपूर्णंसप्ताब्धिवारिभि ॥ ४॥तेनमंगलकुंभेनतपूर्वा
भिमुखंस्थितम्॥भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येऽभिषिषेचसा ॥ ५॥

सना कथयंतोःलयोर्धियमुत्कंठनांसोत्कंठनामानयंतीमापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्तवअगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥इ०वासि०ता०म०नि०पू०नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
सदसत्कर्म्यसंम्येनमजेनस्वपुरगतो ॥ तौएत्वासुचिरराज्यविमुक्ताविति षण्यते ॥ १ ॥ समुद्गकात्सम्पुटेजगन्मकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जना
नाम्बुज्मावनिश्चक्षुषीवांबुजाकरविकसनिसर्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ सप्ताब्धिवारिभिःपूर्णपुर स्थितरत्नकुंभराज्याभिषेकायसकल्पयामास ॥ ४ ॥ तराजानम् ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांतंतेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनांतेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप
दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धातवसत्यसकल्पात्सभवम् ॥ भूषणालकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंबद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी॥ ६॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो॥ अष्टा
नांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्त्तुमर्हसि॥ ७॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ॥ ८॥ अ
थप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम्॥ अद्यदेवीपदेराज्ञींत्वांकरोम्यभिषेकिनीम्॥ ९॥ इत्युक्त्वासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा॥ अभि
षिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम्॥ १०॥ प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम्॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्त्तुमर्हसि॥ ११॥
इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम्॥ १२॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम्॥
पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम्॥ १३॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम्॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम्॥ १४॥
तत्रगंधद्विपवरेकृतपार्थिवमंडले॥ रक्षितेदृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती॥ १५॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया॥ पदातिरथ
संबाधंकर्षन्नतिबलोबलम्॥ १६॥ चचालाचलचालिन्यासेनयासततोवनात्॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभौमया॥ १७॥ त
स्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजंगलान्॥ १८॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचय
म्॥ प्रागल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम्॥ १९॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमादृताः॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताश
याः॥ २०॥ एकनासंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः॥ २१॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैराकृष्टःपौरयोषिता
म्॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम्॥ २२॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंध
द्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूस्थया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तप्राक्तनमात्मन स्वस्यशाङ्गराज्ञिर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहवृत्तंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त
त्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजाजलीनांपुष्पाजलीनाचव्रातैः ॥ परंपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥१८॥ दूस्यानभषर्लकैलासमिवोच्छ्रितस्थितम ॥२१॥ नैलोकैलोकशासपसिद्धैवधिदूताशतशंखवीणाछमचामरादिभिर्दपयोर्म्येर्मंगलै संयुतम् ॥२४॥ अंतःपुरेस्वानिस्वाभि
त्र वमाधिभोगादीनि ॥२५॥ देहधारणाद्विरतोसिदेहकैवल्यसुखेमतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ सर्वेषस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामामुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वामया
चूडालयासहआरमव्यभासमानात्क्रीडयित्वापि ॥२८॥ भुक्तेपुभोगेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणबोधेनकामलक्षण
मृत्युंमित्वादशशिशिरान्पलक्षितवर्षसहस्राणिजम्बूद्वीपएकराजस्यभावऐकराज्यंचकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूद्यतांसमायकर्तृत्यपोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसयार्धमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावचलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यायगृहंतेतै सयुतन्तृपमंगलै ॥सम्य
क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंप्रशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेनृप ॥२५॥
दशवर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात् ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपक ॥ अपुनर्ज
न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राम्यतयारमव्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८ ॥ विगत
भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तःप्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धि ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्यो यजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य
चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसफलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालंपरमसुतपदप्राप्तवान्सत्वशेष ॥ एवरामागतं
त्वमस्तमनुसरन्कायजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
चू०शिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमःसर्ग ॥११०॥ ॥५॥ ॥चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना
शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयायुक्त्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २॥

मुक्त्वेति ॥ सशिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसफलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअचलमजरपरंपदसत्त्वसम्प्राप्तःत्वोपरःअप्राप्तवान् ॥ हेरामत्वमपिआ
गतमारब्धप्राप्तमस्तंकायजातमनुसरन्विशोकःसमाधीनित्य ॥ अथवात्वयमस्तभोगमोक्षप्रधानलक्ष्मीरनुसरन्तिष्ठत्वयुत्थिततिष्ठ तवसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोऽस्तीत्य
र्थ ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥५॥ ॥ राहपाराजेवपिधाप्तसर्वंत्वस्याकितःकथ ॥ अतेइका
सत्यामात्मगुरुरिमिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्त्विद्यसेनिरवमस्तंसेरोऽप्रविष्यसि ॥ १ ॥ पूर्णामवष्टभ्यपरमार्थतयाद्दृष्टनपक्षविमतत्पूर्णानिजस्वरूपेण ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यानस्यनापिव्यवहार

भोगमोक्षमयस्त्वचुर ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्तवांस्तथात्वमपिबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावा त्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञ.सर्वविद्यास्थानेपुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथावि धेनजतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रंनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवा न् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्स मासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथंसंस्रुतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरा त् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयः सकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदिता म् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्त्तवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेत स्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेंद्वभ्रार्कतारेणशरद्व्योमासमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्या जांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टस्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायशेषंत्याजयितुमागतंपितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥ गतेंद्विति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योमेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्धमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यत.प्राग्योज्यम् ॥ कथंचशरद्व्योमासमोभवत्तत्राह ॥ तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शरशरीतुफचिद्विमितेपूवासएवदूयमानमनाएपपुनर्बर्यमयेवाकस्मिश्चित्काननांतरेतमेवपितरगुरुमागतमाप ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलताद्य ॥ आदिपदात्कमंडलुकृत्यजिनाद्यपि ॥२ ॥२१॥ अभ्यिपअभ्यिष्टवान् ॥२१॥ यदानवेदनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यस्वान्वेषणविशारदतायाआक्षिप्तास्यानेमपयनादितिभाव ॥ पितरंधियाययौचिंतितवानितिया वत् ॥२३॥ ननुमिपुरवाहारतपुराणामिवदेहेंद्रियविषयस्यामावेषचित्तत्याग सेत्स्यतितिमाह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थवदेहादिर्किंचित्तस्यकमाषिसस्यादिस्यनिर्णयावनागस्क चित्तनिलयनापराधशून्यदहादिमर्थकित्यजामित्यागस्यनोचितइत्यर्थ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तविद सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजना ॥२८॥ हेमर्यादि

उवासैकोदिग्गतेपुशांतशून्यवपु श्वसन्॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरगुरुम्॥१८॥ कृतपूजात्रमौभक्त्यासमालिंगितपुत्रकम्॥ अपृच्छत्सच्चासूय खेदगद्गदयागिरा॥१९॥ ॥कचउवाच॥ ॥तातसर्वंपरित्यक्तकर्थावेणुलताद्यपि॥ तथापिनास्तिविश्रांति स्वपदे भिवरोम्यहम्॥२०॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥चित्तसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे॥ चित्तत्यागविदु सर्वत्यागसवविदोजना ॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वावाक्पति पुत्रपुर्वतरसानभ॥ अन्विर्येपकचश्चित्तपरित्यक्तु मखिन्नधी॥२२॥ चिंतयन्नप्यसोचित्तनयदावेदकानने॥ तदाचिंतयामासधियैवपितरययौ॥२३॥ पदार्थश्चदेहादिनचित्तमितिकथ्यते॥ तदेतत्किंक्कवाव्यर्थनिरागस्कत्यजाम्यहम्॥२४॥ पितु सकाशगच्छामिज्ञातुचित्तमहारिपुम्॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वर॥२५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंचिंत्यसकचउज्ञगामत्रिविष्टपम्॥ वाक्पतिंप्राप्यसस्नेहवंदेप्रणनामच॥२६॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्तभगवन्वद॥ स्वरूपंब्रूहिचित्तस्ययेनतत्संत्यजाम्यहम्॥२७॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥चित्तनिजमहंकारविदुश्चित्तविदोजना॥ अंतर्यमहंभावोजतोसच्चित्तमुच्यते॥२८॥ ॥कचउवाच॥ ॥त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते॥ गुरोगीर्वाणवृंदस्यकथमेतद्वदंतिमे॥२९॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति॥ कथमेषकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर॥३०॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात्॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि॥३१॥ यथैतदेवतनयतथाशृणुवदामिते॥ अज्ञानमात्रससिद्धंवस्तुज्ञानेननश्यति॥३२॥

शन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवृंदस्यगुरो हेमहामतेबृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथंमेवद ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्यागेआत्मत्यागापत्त्यानैरात्म्यापत्तिरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोवासनयत्यहेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यतत्साक्ष्यपरिचयेतत्त्यागोदुष्कर परिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदलनादपिसुकरइत्याशयेनबृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानमुखसाक्ष्यपरिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रप्रसिद्धमहंकारादिवस्तु तच्चज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥

१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकि बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित' ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वय' ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निर्विशेषः ॥ ३५ ॥ तदसत्वेजगत्प्रथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्वे विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमानताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहंकार क कुतोनिमित्तात्कथंदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइ त्रेति ॥ अब्धिवेतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रहंकस्तत्रा त्याह ॥ क्वेति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचय' ॥ ३८ ॥ अयदेहादि'सपित्रादिनोजातोहम् ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतवद्ध्यपक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थातरंसदृष्टातदर्शयन्प्रकृ ह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतत्त्वपारार्थ्याद्दद्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवत्स्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वाप्सुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४० ॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्त्तेः॥ ४१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसंस्थितानांफलानांकुसुमानांदलानांपर्णानांचकारणीभूत' सारभूतश्चतरोरंतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थितोविमलतरोनतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्त्तेरखंडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यतवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमादीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतांसारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनंतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा॰पू॰एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखंडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

नपात्वपविधिष्ठ ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्याउपेक्षणमेवतस्यागोनसत्वनिषसफयमसापेक्षइमिभाव ॥ ३ ॥ यमेनतत्त्वनिषारणेकथमरणजम्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असभवतीति ॥ शशतननप्रसमासहमगी ॥ ननुकामकमवासनारूपबीजबलाम्मरणजम्ममीकुतोनस्यात्तांतमाह ॥ नभइति ॥ अहकारक्षेभेसत्येवतानिबीजानिभरोहतिनतुत
द्वापदर्मानिभाव ॥ ४ ॥ अहकारबाधितेऽवशिष्ट कीदृशोहमाह ॥ निरशमिति ॥ ५ ॥ ईदृशोहंकथमहभावभावितोभूवमाह ॥ यथेति ॥ तथाअहभावभावितोप्यम्प
इवाभातइत्यथ ॥ ६ ॥ तत्प्रकाहेतुस्तमाह ॥ अबोधेनति ॥ तन्निरासपिहेतुमाह ॥ बोधेनति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शन एकत्वमति कारणदर्शन तेद्वित्यक्काउभयानुस्यू

निममोनिरहकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कचोयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहकारमसद्विद्धिमैनमाश्रममात्यज॥ असत शशशृंगस्यकिलत्यागग्रहौकुत ॥ ३॥ असभवत्यहकारेफतेमरणजन्मनी॥ नभःक्षेत्रेतयाप्युप्तकेनसगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निरशशांतमकलमवभावात्मकततम्॥ परमादप्यणो सूक्ष्मचिन्मात्रत्वमनोमयम्॥५॥ यथाभसस्तरगादियथाहेम्नोंगदादिच॥ तद्वा तदिवाभामतथाहभावभावित ॥६॥ अबोधेनजगत्सर्वमायामयमिवास्थितम॥ बोधेनसकलब्रह्मरूपमपद्यतेनघ॥ ७॥ द्वित्वैकत्व मतीत्यक्कागपस्य सुखिनोभव॥ माद्व स्वितोभवव्यर्थत्वमिथ्यापुरुषोयथा॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता॥ शरदामि हिपवाशुबोधेनायातितानवम्॥ ९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥परमामागतोस्म्यतसृप्तिज्ञानात्तेनते॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे वचातप ॥१०॥ अथतनेवसिक्तोहमतगंच्छामिशीतताम्॥ उपयपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसपदाम् ॥ ११ ॥ नत्वसिमनुगच्छामिव चांसिवदतस्तव॥ ऐदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ त्वमोपिभूयःपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर॥ कोनामत्वमोप्यग्रस्तन पियत्यमृतासवम्॥ १३॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम्॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे॥ १४॥

तसम्मात्मपरिशिष्यमवतिष्ठित सुखितोभवेत्यथ ॥ अतद्दर्शनेनुवक्ष्यमाणपुरुषस्येववु त्वमाभिसत्ववुभरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोवर्षप्रतिबधस्त
त्पनाद्धातभ्रानर्पोऽदवाशमतरस्यासारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हिरण्यगर्भसंपत्तानामतुलसंपत्सुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ तवउक्ती
नामास्वादनेनतृप्ताप ॥ १२ ॥ ज्ञातम्पतत्त्वस्यसम्यगनुभवाभृमोपि ॥ अमृतरूपमासवपेयम ॥ १३ ॥ एवमरामयोन्मुखीकृतगुरुमति माद्व स्थितोभवव्यर्थत्वमिथ्यापुरुषो
यथमिमाद्दृष्टविविमिथ्यापुरुषाख्यानकौतुकाद्राम पृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यन्मिथ्यापुरुषेणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृतवदेत्यर्थ ॥ १४ ॥

तत्त्वदृशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ सवृत ॥ १६ ॥ एकांतेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमाह ॥ केशोंड्रकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्तत्पश्यतितत्तस्यैवभ्रात्याभासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थ. ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥ खस्याहमुपजीवक. खमेउपजीव्य अत खमेवाहमिदंशचखमाद्त्यरक्षा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महाबाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंड्रकमिवव्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्पस्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवस्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसंचिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथकालेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टंत्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसिस्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशंसकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाकाशपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभाकाशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसेवतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ स्वस्यइष्टवस्तुखतत्स्वयकस्मिश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥ सतुष्टःअभूदितिशेष. ॥ २१ ॥ ऋत्वतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपासुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥ निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्कटनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथाविधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासत्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ कुसूलधाम्यापनम ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ १४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनदुष्प्रवेशेनकूपकुंभायुपाधिना खगगनेंगुहायातत्रगेंगृह्णन्स्थितस्तद्गतागतिसंगमूढस्तत्तदभिमानात्तत्तन्निर्माणरक्षणविनाशेपुघनतराद्दु स्वांतरादपिघनदु खजातमायातितितोयातिनिर्गच्छतिसत्यर्थ ॥१५॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि पू द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोस्फुटमीयते ॥ तथैवाख्यायिकायाश्चतात्पर्यसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥ उत्तानार्थस्याम्तचेष्टाप्रायस्यप्रक्षावस्त्वसंभवमन्यमानो मिथ्यापुरुषाख्यायिकायाअन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तपृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानर प्रसंगेनत्वयायोमायापुरुष कथित अयंकिमभिप्रेयतस्तत्व्योमरक्षणंचकिमभिप्रेत्योच्यतइत्यर्थ ॥ १ ॥ यथाभूतयथास्थितम ॥२ ॥ शून्यांबरमायाकाशस्तदुस्थितम् ॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकाल कवलितप्रज ॥ जीर्णपर्णयथावातस्तत शोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालशोकातेस्वरक्षार्थंचकारह ॥ कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपर स्थित ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥३३॥ एवंगृहघतु शालकुंभकुंडकुसूलकें ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांगृह्णन्गृहेणग हनेनकिलात्मबुध्या ॥ दु खांतराद्घनतराद्घनदु खजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन किंमायापुरुष प्रभो ॥ कथितोयत्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥ मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥२॥ मायायंत्रमय प्रोक्तोय पुमान्रघुनंदन ॥ एनत्वंतमहंकारंविद्धिशून्यांबरोत्थितम् ॥३॥ यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लक्ष्यब्रह्मव्योम्नोयथश ब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहंकार पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दार्ढ्यात सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयतते तत ॥६॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगत ॥ ७॥

सर्गादौसृष्टेप्राक ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानान्मायाकाशादुत्थिततमस्थितस्थनेत्याह ॥ अतइति ॥ नतन्निरधिष्ठानंकित्वमरधिष्ठानतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यमब्रह्मयस्तथाविधम् ॥ नम्य दाढ्यात्कथमहंकारादिजगदुत्थिततत्रदृष्टांतमाह ॥ व्योम्न शब्दवदिति ॥ अहंकारोलिंगात्मासचमायामिवस्यभिप्रेत्यतत्रदृष्टांतांतरमाह ॥ स्पंदइवेति ॥ ५ ॥ अनात्मैवर्धा स्याआत्मतांगत सन्स्वकारणेगगनेदार्ढ्यात कल्पनासहस्रैरिवमेइष्टमिदमनिष्टमित्याविकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायतते ॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थंमहस पूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहंकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योग्नितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद
निमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैः क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्त
च्चिंतनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामिस्वभावत्वात्प्रकृतिः संकल्पनात्संकल्पः संकल्पितार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्तैकदेशभेदकल्पना
त्कलाचेत्यपिविश्रुतैः प्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यंते॥अन्यैःकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुति
स्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतांगतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्तंतदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णेब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया ॥ ८ ॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वा
रक्षितआत्मेतियातितद्योग्निभावनम् ॥ ९ ॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव ॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ ॥ १० ॥
जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि ॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः ॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः॥
सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते ॥ १२ ॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः
॥ १३ ॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया ॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव ॥ १४ ॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मः
शिवःशुभः ॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा ॥ १५ ॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये ॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशं
कया ॥ १६ ॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम् ॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः ॥ १७ ॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्य
णोरणुः ॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति ॥ १८ ॥ नजायतेनम्रियतेक्कचित्किंचित्कदाचन ॥ जगद्विवर्त्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते
॥ १९ ॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव ॥ २० ॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शैर्निश्चितम् ॥ नह्यच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआका
शःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायुःकथंसपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेजः कथंसपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथंतद्विरुद्ध
शैत्याप्यायनस्वभाववारिसंपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावकथंतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चितंतत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदुःखान्य
नुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णितात्वंमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य
क्षयस्यनिवासस्यसंक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वापदवामिति ॥ अस्वातन्त्र्यात्पारवश्यादस्वतन्त्रम् ॥ आसन्नोनरकादिपातोयस्मात्तथाविध
र्णितमिथ्यापुरुषरूपमहङ्कारस्याजयमुपरिशिष्टचिन्मात्रेस्थैर्योपदेशेनोपसंहरति॥
सर्वविवेकविरोधि अनार्योनियमहङ्कृतिपदं सकलमभिमतव्यवहारेंद्रियविषयलक्षणफलासक्तिनबोधान्मूलोच्छेदेनविमुच्यशेषेनिष्कृष्टचिन्मात्रेसुबद्धपददृढस्थितश्चेत्सर्वोत्तम
नामयासीत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰मयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविच्यसद्वसद्रूपेदर्शयतिरिहभूरिश ॥
असद्रूपनिरासेनसद्रूपेस्थैर्यमीर्यते ॥ १ ॥ अयम सर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वादविकल्पवसुमदर्शनिमधुकरोनिरासइतिव्युत्पादयितुंप्रथमपरेब्रह्मणिमन कल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमग्नम् ॥ बोधादहङ्कृतिपदसफलविमुच्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥
॥२१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पृ॰मिथ्यापुरुषोपाख्याननामत्रयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
परस्माद्ब्रह्मणःपूर्वंमनःप्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितत्स्थमेवस्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदोमहोर्मिरिवसागरे ॥
रश्मिजालमिवादित्येमनोब्रह्मणिराघव ॥ २॥ तस्मादस्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतरामजगद्रज्जुभुजगवत्
॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदंव्येतत्तस्यान्यदिवभास्वत ॥४॥ कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥
केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकहितत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविता ॥ आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्प सउच्यते ॥ ६ ॥
सलिलव्यतिरेकेणतरंगोयेनभावित॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्यनवारिधी ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगोयेनभाव्यते ॥ अंबुसामा
न्यताबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ८ ॥ कनकाव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यति
रेकेणज्वालालीयेनभाविता ॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलतिज्वालाधीरेवतिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वंसर्गादिकालेप्रथमसर्वकल्पनाभ्यःपूर्वंतन्मनस्तत्परेब्रह्मणिअपृथक्सत्तयास्थितमेवसत्कल्पनांतरनिमित्ततयाअपयासस्थितिंगतमित्यर्थ ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया
स्थितौदृष्टांतानाह ॥ पुष्पकोशइति ॥ २ ॥ तस्यमेवेत्यत्रदृष्टांतंविशदीकृत्यस्थितिंगतमित्यर्थंविवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्याभ्रमतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वजगत्कल्प
नामूलतयास्थितिमतम् ॥ ३ ॥ तथाचजगत्सम्माभावव्यवतया भावनेअव्यत्सम्माभतयाविभावनेनुसद्रूपमहत्ताहेतिदृष्टांतिरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदरश्मिजालंय
आदित्यव्यतिरेकणभावयतितस्यसतत्त्वास्वतआदित्यादन्यदिवस्यादित्यन्वय ॥ ४ ॥ नतस्येति ॥ कर्नकव्यबुद्ध केयूरेणैवावरोधादितिभाव ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि
र्विकल्पोरश्मिभेदविकल्पशून्य ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयसत्त्वनाकल्पनबुद्धिभ्यांपुरुषोपिसविकल्पोनिर्विकल्पश्चभवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ गलतिनोद्भवति ॥ १० ॥

कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरंजितातदाकारतापन्ने
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्ति ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनऋजुवक्रतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तयास्थमाहकद्विविधविकल्परहि
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३ ॥ दृष्टांतेउपपादितंविकल्पत्यागप्रकारंदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआंतरप्रत्यग्व
स्तुपर ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसंकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिंभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसंकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितदवयुत्यप्रपंचयति ॥ कीटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप

ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः ॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः ॥ ११ ॥ पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा
व्यते ॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते ॥ १२ ॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः ॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुषुम
ज्जति ॥ १३ ॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवेद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
संकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ १५ ॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम् ॥ मनोभवतिविश्वात्मा
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम् ॥ १६ ॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत् ॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात् ॥ १७ ॥ कीटत्वमब्ज
जत्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा ॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम् ॥ १८ ॥ संकल्पताद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम् ॥ तनोतितस्यां
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम् ॥ १९ ॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥ २० ॥ जंतोर्य
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम् ॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते ॥ २१ ॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते ॥ परमार्थेन
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन ॥ २२ ॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हंपरिस्फुरन् ॥ २३ ॥ यथांबुधिर्व
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः ॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्यणुचित्स्पंदनादृते ॥ २४ ॥

रः ॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदंब्राह्मम ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताप्रयातियथाअंबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिगृह्यस्फुरन्अंबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसःस्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदंत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारंकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवंजगद्रूपंकिंचिद्द्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वंसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मृहिताकारविवर्तविजृम्भिताकारतद्बाधविजृम्भिताकारया ॥ प्रशस्तस्वभावमुक्तमतीविषयवशायसयति ॥ पदार्थेत्याविना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वेपदार्थपिशब्दात्त न्चिरानमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएपसधटस्याविकोविफलाभिमानासकलोचिंतांप्रसससर्वयमेननिरस्यभागाविसर्वेंद्रियजयाम्मौनीवशीविगतमानमदभ्वसनृत्वोचितराज्या दिकार्यकुर्वन्नहंकृतिमहात्मैवभूत्वातिष्ठस्यप ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ महाकर्माविशब्दानाम्याएम्याभि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्देदमतस्त्यजन् ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ २५ ॥ नापूर्वविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव भावयन् ॥ यद्यत्करोषितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मबृंहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्नवित्सारमये स्थिते ॥ २७ ॥ संविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ सवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ २८ ॥ इदमन्यदिदंचान्यदि तिमिथ्याग्रह कुत ॥ सम्भवादखिलाकारैरेकस्याएवसंविद ॥ सर्वेयमपिनास्त्येवबंधमोक्षावत कथम् ॥ २९ ॥ मोक्षोयमेषखल्वबंधइ तिभ्रमत्यचिंतानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम् ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥इ त्यापवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्गं ॥ ११४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महा कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ भव शंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ किमुच्यतेमहाकर्त्ता महात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतद्धतत्रयरामपुराचंद्रार्धमौलिना ॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदभ्रसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ ४ ॥ तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥ भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ ५ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञपरमेश्वर ॥ यदहंपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे ॥ ६ ॥ संसाररचनानाथतरंगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां तिवर्जित ॥ ७ ॥ कमतंनिश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम् ॥ ८ ॥

रिहथमुना ॥ लक्षणान्यजीवन्मुक्तानांवर्ण्यन्तेभृंगिणेऽर्धिने ॥ १ ॥ सभा-पुण्यपापादिशंका-परित्यज्यधैर्यनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणप्राप्तोमहाकर्त्तोउच्य तइतिमिथ्यपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रश्नत्रयमिन्युच्यतेफलकालत्वमानित्याविकमिवेवलक्षणत्रयसंपद्यते ॥ असौभृंगीश ॥ ३ ॥ ४ ॥ तनुविज्ञानवान्मवात्मज्ञान ॥ यद्यपिगाण्पत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्यतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्यायभोमासस्यामोघमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरंगतरलानश्वरीम् ॥ ज्ञातेपि तत्त्वेभ्रामासत्त्याविश्रांतिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुस्वरम्यम् ॥ तिष्ठामितिष्ठयन् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वाःशंकाःपरित्यज्येत्यशंविवृणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्त्रात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमोल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र
भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यंजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टेयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन
करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेगःफलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्सपन्नेष्वश्वमेधकलजभक्षणादिकार्येषुधार्मिकोहं
पापोहमितिवाकुशंकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति ॥ १६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवर्तत्तस्थ

महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो ॥ १० ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ धर्माधर्मौमहाभागशंकाविरहिताशयः ॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले ॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः ॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १३ ॥ शुभाशुभेषुकार्येषुधर्माधर्मैःकुशंकया ॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः ॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १५ ॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसंसक्तमनामुनिः ॥ कार्यानुरूपवर्त्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १७ ॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः ॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १८ ॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै ॥ शुभाशुभंत्वाचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९ ॥ जन्मस्थितिविनाशेषुसोदयास्तमयेषुच ॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति ॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते ॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि ॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते ॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहारमखिन्नधीः ॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते ॥ २३ ॥

स्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाच्चरस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम
भावयाति ॥ १८ ॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशांतः ॥ नह्यस्यचंद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
जन्मादिषुपचसुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य ॥ २० ॥ महाभोक्तुर्लक्षणान्याह ॥ नकिंचिदित्यादिना ॥
प्रकृतंप्रस्तुतंप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासंगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते ॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम
शनायाद्यतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अवापज्ञपारिक्रियायांगे ॥ भावाभावैर्लोभग्मयै ॥ ममाविक्षेपात्सर्यैः ॥ नोक्कामतिनविक्षिपति ॥ २४ ॥ रम्यमप्रदस्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्यामोरम्यस्वणदस्या
रम्यलधनिभाव ॥ २५ ॥ समनुन्यस्याभोगायसमुपगच्छति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयामानोपयाता ॥ चकार प्रागुक्तगुणकचसमुच्चयार्थ ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम
प्यचम ॥ २८ ॥ विरसनिविपातम ॥ २९ ॥ स्वदपकारशकरापरिष्कृतमक्ष्यभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यभाकुमशक्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकम्पितविकम्पनम ॥ ३१ ॥
भरामभटकाद्यान्वकरा घ्छादनादि ॥ परउत्कृष्टदिव्याम्बाच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरतिशयानन्दपूर्णाद्ब्रह्मधियामिथ्येतिसत्यक्तमितिभा ॥ ३३ ॥

सुखेदु खे क्रियायोगैभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते ॥ २४ ॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच ॥ रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २५ ॥ महांतिसुखदु खानियःपर्यासीवसागर ॥ समसमुपगच्छतिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २६ ॥ अहिंसाममतातुष्टिश्चर्यायादिवाशव ॥ नोपयस्माद्वापयातामहाभोक्तासउच्यते ॥ २७ ॥ कट्वम्ललवणतिक्तमस्पष्टस्पष्टमुत्तमम् ॥ अधमयोत्तिसाम्यनमहाभोक्तासउच्यते ॥ २८ ॥ सरसनीरसचैवसुरतविरततया ॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते ॥ २९ ॥ क्षारेखदभ्रकारंचशुभंवाप्यशुभंतथा ॥ समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३० ॥ इदभोज्यमभोज्यचेत्येवत्यक्त्वाविकल्पितम् ॥ गताभिलापयाभुक्तमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३१ ॥ आपदसंपदमोहमानदमपरंपरम् ॥ योभुक्तेसमयाबुद्ध्यामहाभोक्तासउच्यते ॥ ३२ ॥ धर्माधर्मौसुखदु खतयामरणजन्मनी ॥ धियायेनेतिसत्यक्तमहात्यागीसउच्यते ॥ ३३ ॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३४ ॥ देहस्यमनसोदु खैरींद्रियाणांमन स्थिते ॥ नुनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३५ ॥ नमेदेहानजन्मापियुक्तायुक्तनकर्मणी ॥ इतिनिश्चयवानतमहात्यागीसउच्यते ॥ ३६ ॥ येनधममधर्मचमनोमननमीहितम् ॥ सर्वमतपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७ ॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते ॥ सायेनसुष्ठुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३८ ॥ इत्युक्तंदेवदेवेनभृंगीशायपुरानघ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यातिष्ठरामगतज्वर ॥ ३९ ॥ नित्योदितविमलरूपमनतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिंचित् ॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४० ॥

सर्वाईहावाक्मन कायचेष्टा ॥ धियाविषयबाधादेवपरित्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तानत्तदु खै सहयेनमिथ्यात्वबुध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५ ॥ युक्तायुक्तेविहितनिषिद्धेदृष्टानिष्टाचरणरूपेवा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मचशारीरम ॥
मनोमननमानसम ॥ ईहितवामादिचेष्टितम ॥ ३७ ॥ सुष्ठुसम्यग्यत्नेनबाधासत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसहरति ॥ इत्यादि ॥ ३९ ॥ यथाभावनयामहाकर्त्तामहाभोक्तामहात्या
गीचनास्याधनभवन्निर्भावनारामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देहात्मत्वेदृढविपर्यकोशानामवस्थात्रयस्यचनिरासननिरंजनतामुपेत सम्यक्परिशिष्टनित्योदितविमलात्मक
परब्रह्मास्ति किंचित्तदितरद्दृश्यनाकलननास्त्येवभावय ॥ एवसदाभावयमायाजिम्यत्स्याकलनामलम्बशांताचवृत्तयोयस्यतथाविध सन्निर्वाणमेहिप्राप्नुहीत्यर्थ ॥ ४० ॥

हेअगइहमसारेयत्किंचिद्भातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्द्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप
ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यन क्वचित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणचस
देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदेकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसंभावनायोगादितिभावः॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवातर्दृढ
निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैपितदाव
हिष्ठसमस्तकार्यंजातकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥

अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्क्वचित्किं
चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं
कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० ब्रतत्र
यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः॥ ११५॥ ॥७॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम
नि॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद
योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय
श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि
याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद
यस्त्वंतेदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदत्य
स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन
स्यमनसोलिंगलक्षणम ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षाद्यर्थंपरेणबलादपिसपादिताइत्य
र्थ. ॥ सितशुद्धशुभच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविपाकहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपंचयन्लक्षणांतराण्यप्याह॥
वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यंतेयथाप्राक्कुंभस्यदुर्वास.शापश्र
वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुचंतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदु.खादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध
प्राबल्येनदुःखनाल्लिंगमालिन्याभासयो.कदाचिद्दृश्येप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्नतयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अप नेराधिपराष्टाविपानि ॥ निष्ठूर्नचिर्नातम ॥ ९ ॥ भावैर्विभवैरभाविरारिभ्यीविरुद्धोविपमोपि ॥ सर्वागलिताहंकाराणाम ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वांदर्शय
स्तदपममरसामिरमुपसंहरति ॥ युष्मालोकनेति ॥ युष्मल्लक्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाभत्पयमपणयायुष्माआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येलभ्येअस्तमिता
मापरायस्मिन्नल्भ्यसनितयाविधेपरमात्मयमनुनियोनप्रवर्ततेतधिगस्तित्यर्थ ॥ ११ ॥ भवदुक्तीतर्हिक प्रथममुपायइतिचेद्विवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेभगवु
स्तरमानाथाक्षभूतजननमरणोपलक्षितससारसागरमुत्तितीर्षोरुत्तरितुमिच्छो पुरुपस्यमत्सारेनिरतिशयानंदात्मनिचिरमुचितांविश्रांतिप्राप्नुमहर्ज इदभगवन्किपरमात्मनस्वच
किमीदृशस्यात्कथंमेस्यात्किंयोगैश्चकिस्याविनिनिरतराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽभिमतउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयवित्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसंध्यमप्रतिरोधिच ॥ निशतपोर्जितंस्वच्छंवहतीत्यंमहद्वपु ॥ ९ ॥ भावाभावविरुद्धोपिविचित्रापिमहानपि ॥ नान
दायनखेदायसतांसंसृतिविभ्रम ॥ १० ॥ युष्मालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तधिगस्तुनराधमम् ॥ ११ ॥
विश्रांतिमाप्नुमुचितांचिरमंगद्धु खरत्नाकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथजगदिदंचपरंचकिंस्यात्किंयोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥ १२ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०नि०पू०गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥ ११६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपाल स्वरा
ज्यपरिपालयन् ॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत् ॥ २ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थिते ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम् ॥ ३ ॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥ अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम् ॥ ४ ॥ पूजितंस्वसभासंस्थंभग
वंतंप्रजापतिम् ॥ ॥ इक्ष्वाकुरुवाच ॥ ॥ मांयोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे ॥ ५ ॥ भवत्प्रसादएवायमर्थंतंप्रष्टुमंजसा ॥ कुत स
र्गोयमायात स्वरूपंचास्यकीदृशम् ॥ ६ ॥ कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते ॥ अहंकथंचविपमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥ ७ ॥ विमु
च्येयघनाल्लीनाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ अहोनुचिरकालेनविवेकेसुविकासिनि ॥ ८ ॥ वितथानर्थविच्छेत्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥ ९ ॥

वा०मात्सयप्र०नि०पू०षोडशोत्तरशततमस्सर्ग ॥ ११६ ॥ ॥ १ ॥ ॥ कोहंकथजगदितिविचारेणनिरसनम ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तोविवेक संप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषायथा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःप्रागुक्तपदविश्रांतस्तथातविचारंशृण्वित्यथ ॥ १ ॥ २ ॥ इतिस्वयसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥ ३ ॥ नविवेदविवेकेनवेद ॥ ब्रह्मलोकादागतं
मनुस्वपितरम ॥ ४ ॥ तमथप्रथममनुवार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मामिति ॥ ५ ॥ प्रष्टव्यार्थमर्पयति ॥ कुतइत्यादिना ॥ ६ ॥ सख्यपापरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यकोकुस्वाभि
मत्व ॥ कदाकेनरचितमितिश्रवणार्थितं कथ्यते ॥ अनेनश्रुत्यादिप्रमाणमूलमुपदेशपरपरासप्रदायागतमेवतत्वयाप्राप्यनतुतर्कैर्यत्किंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम ॥ ७ ॥ विमुच्यये
त्रिकणकलरिपकर्त्री ॥ ८ ॥ तमतत्त्वापदश्रयोगितात्स्वरूपचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथापिमिथ्याजगत असत्स्वरूपमतत्त्वेतिभाव ॥ ९ ॥

ननुसांख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्राथंप्रत्याह ॥ यस्त्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवससर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा॰स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनत
द्रूपताम् ॥ भूततांपृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १० ॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥ १५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्त्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविध सन्नभयब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुतःसर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायातत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकेविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्वस्थयानिरहममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममतारहइंद्रियाविपुकथप्रष्टम्यमिदृष्टांतेनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपमासादिनार्पीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआत्मम
प शुद्धात्मदृष्ट्यातन्मात्रमपुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमविषयतयाविषयचिन्मात्रतद्रूपोगगनादप्यणु सूक्ष्म ॥ ससारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ अहजगतो
नवहिर्भावसंगविषयेशनस्फुरण शुद्धदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदादाकारताहेमएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तन्मूलमायारूपेदत्य
ष ॥ ११ ॥ आत्मनःकालापवादस्वरूपपितुकालस्यजगन्नुपसहारस्यानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवोवडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिप्राणि

पथिका पथिदृष्टेतरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवैतेद्रष्टव्याःस्वेंद्रियादय ॥५॥ एतेपुनादरःकार्यं सतानेवावधीरणम् ॥ पदार्थ
मात्रताविश्रांतिपूर्वतेयथासुखम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांतःकरणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ७॥ दे
होहमितियाबुद्धि साससारनिबंधनी ॥ नकदाचिदियबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥८॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानससारबंधनी ॥ ९ ॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतथात्मासर्ववस्तुषु ॥ १० ॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिता ॥ ११ ॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकाममहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिका ॥ १२ ॥ तथाप्ययाप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥ १३ ॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौहस्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ १४ ॥ कुपकोटरसंसुप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थतथात्मार्थमयंजन ॥ १५ ॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहनष्टोस्मीतिवपु
र्व्ययं ॥ १६ ॥ यथावारिपरिस्पंदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्वपुःपरिबृंहति ॥ १७ ॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्थ सुखीराज्यमिदप्रशाधि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि०
पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

निकायास्तरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वजगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्याद्रमस्यकालवारिधेर्यःपातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्वासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलब्धेप्यात्म
न्यप्राप्ततापत्याशोकदृष्याह ॥ कुपकोटरेति ॥ १५ ॥ वपुष्यव्ययेदेहनाशे ॥ १६ ॥ परितोबृंहतिकार्यपरंपरयावर्धते ॥ १७ ॥ हेपुत्रत्वसंकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनिसंस्थाप्यस
मूलसर्वसंसारोपशमेप्रारब्धभोगोपयोगितत्वनिभासावशेषाद्युपशांतकल्प सम्यग्व्यवहारायतइंद्रियाविस्पंदेपितस्याभासमात्रत्वाअस्पंदप्रायमेवेहव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीतिष्ठ
इदराज्यप्रशाधिपालय ॥ शास शासेरस्याशीःपूर्वत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धि ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११८ ॥

वर्ण्यतेपुरुषस्यात्रस्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यांसत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥१॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पंदंतिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासालिंगैरुपलक्ष्यमनुराह॥सर्गात्मभिरिति ॥ विभुरयंपरमात्माप्रसवधर्मिण्याअविद्याशक्त्याअविदुष.प्रतिसर्गात्मकै स्पंदै क्रीडते विदुष प्रतितुतत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्यासमूलसर्गसत्वत्यबाधितत्वात्कूटस्थाद्वयेआत्मनिसदैवतिष्ठतीत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रसागात्प्रवृत्तस्यसर्गशक्त्युदयइववैराग्यान्निवृत्तस्यसंहारशक्त्युदयोपिस्वरसतएव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्रज्ञातात्मनिजीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मनाविभाव्यमानेतद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पनेदृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिष प्रभाज्वालाप्रभेदायथाकल्पितास्तथाजगद्वैचित्र्यतद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यकल्पितमित्यन्वयः ॥ तप्तायोग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्यप्रकाश

मनुरुवाच॥ ॥सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम्॥ संहारात्मकशक्त्याथसंहृत्यात्मनितिष्ठति॥१॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदे
त्याबध्यतेयया॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया॥ २॥ चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनांयथार्चिषः॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झरा
णांयथाकणाः॥ ३ ॥ तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम्॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदिवस्थितम्॥ ४ ॥ अहोनुचित्रामायेयं
तातविश्वविमोहिनी॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति॥ ५॥ चिदादर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्॥ यस्तिष्ठत्युपशांतच्छंस
ब्रह्मकवचःसुखी॥ ६ ॥ अहमर्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत्॥ ७॥ इदंरम्यमिदंनेतिबीजंतं
दुःखसंततेः॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः॥८॥ राजन्नभावनास्त्रेणरम्यारम्यविभागिता॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवा
तंविलूयताम्॥ ९ ॥ अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभोः॥ १०॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापिजगत स्फुटदर्शनंचाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहोइति ॥ सर्वेष्वंगेष्ववयवप्रायेषुबाह्याध्यात्मिकभावेषुप्रोतमंतर्ब
हिश्चव्याप्तमप्यात्मानयद्यस्मान्नपश्यति ॥ ५॥ कयातर्हिभावनयाआत्मानदृष्ट्वासुखीस्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेनगरादिरिवब्रह्मणिजगत्प्रातिभासिक
नवास्तवमितिभावयन्नित्यर्थ. ॥ मोहशरैरभेद्यब्रह्मैवकवचयस्यस ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतिवैषम्यकल्पनमितिशेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेनसर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
स्त्रेणरम्यारम्ययो.पदार्थयोर्विभाविताप्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतु.समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेनविलूयताछिद्यताम ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेनबाह्यार्थभावनतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननचविलूयपरमाकाशादप्यधिकतानवसौक्ष्म्यंसमेत्यतद्बलेनशोकहेतुलेपेविशोकएवतिष्ठेत्यर्थ ॥ १० ॥

इपमत्वत्रयवविवेकविलासवान्समाधिनागलितवासकल्पनाभास पूर्णात्मनाशितभुवनाभोगश्च भूत्वा अधिगत परानंदस्यां...
यस्यतथाविधस्तद्विभागवहिस्फुरतस्तरस्वैकमापम्योऽअएवनिरस्तसंसारामयःपंचमपदभूमिकासुचिरायस्थित्वातिसप्तमभूमिकायामात्यंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्थ्रिकापु
णत्वात्सित शुभआत्यंतिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्वपुर्भवेत्यर्थः ॥ अयवाचतुर्भिःपदैश्चतुर्थ्याश्चतस्रोभूमिकाःक्रमेणव
र्णिताबोध्या ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥
मुमुक्षुभूमिकाक्लिश्यमानस्यनूत्तरा ॥ मम स्यपरतस्तिस्रोभूमिका समदर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यनानन्तमितियद्योगभूमिकाभ्यासफलमुक्तंतदुपायभूताभूमिकाभेदान्वर्ण
यति ॥ शास्त्रेत्यादिना ॥ तथा चसाधनचतुष्टयसंपन्नसद्गुरुसंनिध्यादिसहायकश्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कर्षाउत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएवात्रबोध्या ॥ १ ॥ विचार

शांतिभुवनाभोगाभूत्वाविभागयद्विस्फुरनोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधिगतपरानंदस्पंदश्चिरायनिरामय श
मममितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्वपु ॥ ११ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेएकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवचयो
गिन ॥ १ ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभ
वतिपंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृश
स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांतायमुक्तिरेवहकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीतातुयावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषय स्यान्नजीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असंवेदनरूपायषष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥

र्मननम् ॥ असंगस्याद्वितीयात्मनाभावनानिदिध्यासनम् ॥ विलापनीतस्वसाक्षात्कारेणाज्ञानाविप्रपंचस्यबाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदनतवाश्रयाःविषयासते ॥ २ ॥
शुद्धसंविन्मयसमाधिपरिपाकादलंप्रथमप्रचुरायआनंदस्तद्रूपा ॥ तादृशाद्दृष्टतिनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्ध पुरुषोवासशब्दादीनाक
णपचप्यन स्वापसुखासक्तोनयतिवचनादिव्यवहारमिच्छतितद्वत्थानकालेप्यस्यांभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाप्रज्ञाकारानुभवघ
निलद्रूपा ॥ तदाह ॥ आनंदेति ॥ ४ ॥ अथपरासावृत्तिरपिक्षीयतेतदाविस्फुरतसैवपूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यतेतथाजीवत स्थिति सप्तमीभूमिकासैवमयाशमसमसितस्व
च्छभोगतियामुक्तत्वथ ॥ आद्यभूमिकाभयस्यवक्ष्यमाणरीत्यैकाकारात्षष्ठीतुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवनाजीवनभावविशेषोनान्यइत्यभेदएवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमीभूमिरेवतुर्यातीताप्यापरिप्रौढासतीविदेहमुक्तिःसंपद्यतेसाचजीवतांयोगिनांविषयोनस्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्षयीमर
प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखण्डमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोममेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक.

तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्धया ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्ववरे अति प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखण्डमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोममेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक.क्षयीमर णादिदुःखभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु

अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावितम् ॥ मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ १० ॥ यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ११ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैककः ॥ नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशोचति ॥ १४ ॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागामरेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ १६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइवक्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसुखदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ १९ ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्कर्मक्रियतेनघ ॥ २० ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते ॥ २१ ॥ एकःकर्त्ताचभोक्ताचकइवांगोपपद्यते ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतूलश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्भूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ २४ ॥

क्तानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानातद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषामलेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैकःकर्त्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥ देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मैवज्ञानकलापिकालेननश्येदित्याशक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ यथासरस्सुजलधिपुसमुद्रपु चाच्छंतोयमेकमपस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुपुतत्तद्भेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वमस्तुसम्माभस्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत इं अ
गभरिवलभमननत्त्वबाधेनसशांतसंकल्पनमयुक्भूरिवैचित्र्यकलापपरिशिष्टसत्तांशमात्रमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि
पू० विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापरूप्यतेमीवोयथावोक्षप्यमुच्यते ॥ अमनेभावनेसम्यग्विभज्यमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरतिश
यानंदमनसस्यकिंपत्कालमज्ञानाज्जीवात्म्यातमाह ॥ यावदिति ॥ साकिंसत्यानेत्याह ॥ अविवेकनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयात्क्षयवाधम ॥ २ ॥ भोगाशेषस्वर्गनरकादी
करुणाभिनात्यजेत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगचिंताऽरूपायांघटकटरज्ज्वांमाघटीभवघटवदूर्ध्वोमाभूरित्यर्थ ॥ ३ ॥ अस्याविषये सङ्ग्धनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एपाज्ञानफलात्वत सरूज्जातादिनेदिने ॥ दृढिमेतियलादेवसुक्षेत्रव्युमशालिवत् ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुपुविश्वरूपआत्मासर
स्सुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्तांशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो०
नि० पू० इक्ष्वाकुम० सप्तभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥५॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी
वाख्यातावदात्मन ॥ अविवेकेनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयाताक्षयमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य
ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तथाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाररघट्टस्यचिंतारज्ज्वांघटीभव ॥३॥ इदममाहमस्येति
व्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवंतेअधस्तायांत्यध शठा ॥४॥ अस्याहमेपमेसायमहमेवतुये किल ॥ मोहाबुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा
दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलंब्याविलयितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्थपपश्यहे ॥ ६ ॥ यदेवचितारूपततयु
ष्मरवहितम् ॥ तदेवतीर्णसंसार परमेश्वरतांगत ॥ ७ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणाद्यघत्कर्तुसमुद्यता ॥ तदहंचिद्वपु सर्वंकरोमीत्येवभावयेत्
॥ ८ ॥ यंपुयंपुपदार्थपद्दशनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवागतत्सत्यंचिद्विलासात्यनकुश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णमृत्योश्चेतस ॥ यो
भवेत्परमानंद केनासावुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यंचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपंभुवनभावयन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ नरकानूपतम्मूलतादात्म्याध्यासमपित्याजयतस्फलसर्वोत्कर्पमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितसर्वतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपश्य ॥ ६ ॥
ततपूर्ण ॥ ७ ॥ मनुजगत्कर्तृत्वापत्त्यनास्तिकपपरमेश्वरतामतस्तमाह ॥ ब्रह्मेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सर्वा क्रियासत्त्वचित्तात्सुकथमात्मन कर्तृताभावयेदितिचेन्नार्यदोप
आत्मसत्तैवसर्वकल्पनानांसत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह ॥ येष्विति ॥ दशनेपुशास्त्रेपु ॥ ९ ॥ ननुससारतरणेनकोलाभस्तमाह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशान
दमात्रिरवलाभइत्यर्थ ॥ १० ॥ यदिब्रह्मसत्तयाजगदशून्यतर्हितद्दोपापत्ति यदिमेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यतर्हिसर्वकर्तृनाल्लक्षणेश्वरताव्याघात तथायदिजगच्चिद्रूपमेवत
र्हिचिनापिभानात्सर्वसिद्धकल्पनंतेअसद्रूपानुचिद्ब्रमेवहिभासकत्वेनसाभास्यतेननीरूप यदिनुचित्तुचेधायमस्यचिद्विकारताप्युपेयनेतर्हिचितस्सविकारतापत्तिः एवममा
त्मरूपत्वेपिअमतोऽसगेनात्ममात्रंसर्वधाभावात्तनअसत्तात्सूर्यतात्र आत्मरूपत्वेनुमज्ञानेनयावद्व्याविरोधानिर्वचनीयत्वाच्चनेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हितन्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनः स्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम ॥ भावनाअनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिसंधा
नंचरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तदनुप्रवेशात्तन्नाम्नीसाक्षात्काराभिधायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु
क्तःकथतिष्ठतितदाह ॥ प्रशान्तेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थिते. ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनिःशेषवि
कल्पविप्लव.सम.सुखतिष्ठतीतियायोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपञ्चयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राट्मानुषानदपरा
र्धपर्यन्तोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुतदानदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदातविषयानदमीकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ १२ ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥
मनुरुवाच ॥ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण
योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ २ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव
नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि
राश्रयः ॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ॥ ५ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम्
॥ ६ ॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥
संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ९ ॥

नात ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्सन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयत्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बद्धहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिवासनासंघादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानंदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानंदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद
क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रजनरूपातरापत्तिम ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक
र्तनैश्छेदनैःपूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिप्रतिबिंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्रःअप्रशसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे
णविशेषणान्वयः ॥ संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजतेबिभेति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यन्ते ॥ कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमत्त्वतोनारोहतिनांतर्भवति ॥ तस्मात्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ व्यवहारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअस्ये
माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमदुराशयःशुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्यावेहाविबाधेनचपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यचापेक्षितत्वनास्ती
त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमाबाल्यजनुवर्त्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसंप्राप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप
पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहम्भ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वः कामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतां
श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नेति ॥ हअंगक्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या
भजनेनयत्परमपवित्रज्ञानमज्ञानहराआसाद्यतेतद्यज्ञादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रसादहमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ०वा०ता नि०पू० द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशयः ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यदुराशयः ॥ १० ॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा
चनवाराजन्वर्त्तमानेपिवाक्षणे ॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशयः ॥ अहम्भ्रांतिर्हिबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः ॥ १२ ॥
सपूजनीयः संस्तुत्योनमस्कार्यः सयत्नतः ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा ॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परम
पवित्रम् ॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग्र्य ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मग्र
हययौ ॥ इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् ॥ १५ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधन
नामद्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू
र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तस्यकस्मिंश्चिदेवांशेभवत्यतिशयेनधीः ॥ नित्यतृप्तःप्रशांतात्मा
सआत्मन्येवतिष्ठति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

तस्याप्यप्यन्यसिद्धेभ्यः खेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्द्धमहिपूर्णत्वाद्विशेषाभावाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यमण्यिमभादिसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि
कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंवर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्याप्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष
इत्याशयनाज्जरमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्यपरमात्मतत्त्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्यर्थेएवकारः ॥ तस्यसांसारिकसिद्ध्यंशेकस्मिं
श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धादिरूपेणाप्ययमेवस्थितइतिसर्वात्मत्वान्मंत्रसिद्धानांखेचरादिसिद्धीनांतेनभाव
तात्ताश्चतस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मंत्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दानविद्यतपूर्वंकारणंयस्येतिव्युत्पत्त्यात्मस्वविद्यामनित्यनिरतिशयानंदएवमुख्यः ॥ आकाशयानादिसिद्धि
जातंतुसाधनसिद्ध्यादितिकृतत्वमतनोत्पादितमिमितसपूर्वमेवनापूर्वंतस्यभ ॥ ३ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवद्धभिर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिननतेष्वपूर्वतेत्याह॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनस्वेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्यःकोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशांतिनचिरंतनभ्रमेणनिर्व तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामाद्यसरागेणवद्धता ॥ रूपाण्य वस्थास्तुर्यंचमृगव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानंदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रा स्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति॥ ५॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र मनिर्वृतस्य॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम्॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥ १२३॥ ॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश नैर्विप्रोदुरीहया॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै॥ आद्यविस्पंदजातानितानि निष्कारणानिवै॥ २॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः॥ ३॥

स्योपपत्तयेब्राह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रःशूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्त्वंसात्त्विकब्रा ह्मणधर्मंशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमंगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यातत्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तॄणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाभघटादिःस्वोत्पत्तौदडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यान्यस्मैलोकायकर्मणेइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापन्नस्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेपुसंक्रमेतत्तद्गतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

नदसम्पटमाह ॥ नापकारणभावइति ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात ॥ वियत्सपूर्णतोत्पत्तौकुम्भस्यैवदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्तेपांकर्मा णां निवृत्त्युपायमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपचकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मतांबुद्धिंविनापुण्यपापेसंकल्पयति करोतिवा ॥ तथाचोक्तंभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नहिनभ्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चिद्यापियतेइति ॥ देहाध्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥ संकल्पास्त्वात्मनिसंकल्पितथाविधत्वपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभागवासनाविस्तारानन्तबंधस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पस्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति ग्राहकस्यग्राह्यअनुकूलत्वप्रतिकूलत्वानुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पाभवति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमस्यागेनतत्साक्षिण्यैकाम्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावोयमीदृशोजन्मकर्मणो ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवा परात्पदात्॥४॥पश्चात्तेपांस्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयो ॥ आत्मज्ञानात्समुत्पन्न संकल्प कर्मकारणम् ॥५॥ संकल्पित्वहिबंधस्यकारणंतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनि संकल्पित्वंतदभ्यासपरोभव ॥६॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशांपरिहरत्वछने ॥७॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमाभव ॥ भावनामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव ॥ ८ ॥ अजस्रयमेवार्थपतत्यक्षगणोनघ ॥ बध्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते ॥९॥ किंचिद्रोचतेतुभ्यंतद्बद्धोसिभवस्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्तंतन्मुक्तोसिभवस्थितौ ॥ १० ॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावरजंगमात् ॥ तृणादेर्देवपर्यन्तान्माकिंचित्तवरोचताम् ॥ ११ ॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ नकर्त्तासिनभोक्तासितत्रमुक्तमतिं शर्मा ॥ १२ ॥ सतोतीतनशोचतिभविष्यंचिंतयतिनो ॥ वर्तमानंचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ १३ ॥ मनसिग्रथिताभावास्तृष्णामोहमदादय ॥ मनसैवमनोरामच्छेदनीयंविजानता ॥ १४ ॥

मूढस्वाच्छिष्टंतन्मिभाव ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थंकठास्याह ॥ माभवेति ॥ यच्छिष्टंसाक्षिस्वरूपंतन्मयस्तदेकरस ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुग्राह्येनुकूलरागाद्वर्जनीयइतिवैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययो स्वरूपंविविच्यदर्शयंस्तयोर्बंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥ १० ॥ अपरूपावधीनुपपत्ति ॥ रागतत्कपावधोदेवादिरण्यगर्भस्तत्कायांतात्तद्भोग्यविषयरूपात्पदार्थनिचयान्निर्धारितंकिंचिदपितवमनराचताम् ॥ ११ ॥ मन्वेवंपरवैराग्येणभोक्तृत्वाधभावपर्यवसितात्मानभोजनादिक्रियाण्यादुस्सहत्वात्तस्तनोवध स्यादित्याशंक्याह ॥ यदिति ॥ तत्तत्क्रियासुमुक्तमति कूटस्थात्मनिविष्टमति ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्ति ॥ १२ ॥ इष्टवियोगानिष्टसंभावनादिप्रयुक्तशोकेनबंधप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपाय स एव मनसैवनाम्यनत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

१ अहासियदित्यपिपाठ.

यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजयेआत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्रकि यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्व स्यरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वमयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम ॥ विशेषेणतत्सकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहभावोजाग्रत्स्वमयोर्विक्षेपः अनहभाव सुपुप्तौतन्मूल

क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः॥ वार विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमस्यशांतये॥१५॥ पाणि यंत्यस्त्रमस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच॥१६॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज॥१७॥ पादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम्॥१८॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत्॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम्॥ १९ ॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम्॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतत्तीयंविश्वरूपकम्॥२०॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव॥२१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जाग्रत्स्वप्नसुपुप्तेपुस्थि तंत्रिष्वप्यलक्षितम्॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक॥२२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा॥ यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते॥२३॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते॥२४॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात्॥ सुपुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः॥ २५॥ शांतंसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि तमिदंजगत्॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम्॥ २६॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव स्थोपतिष्ठते॥ २७॥ अथेमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना॥ प्रबुद्धोपियथाबोधमुपैपिविबुधोपम॥ २८॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम हामौनंव्यवस्थितम्॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः॥ २९॥

मावरणतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा॥२३॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य स्या.॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा॥ २४॥ तस्याजाग्रदादिसंकरंवारयति॥ नैतदिति॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥२५॥ नन्वद्वितीयतुर्ययजोयदा दिद्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथस्यात्तत्राह॥ शातमिति॥ विलीनंज्ञानबाधितम्॥ २६॥ जलविलीनसैंधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथचित्त.वि शरारुस्यादित्यसभावनामृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति॥ अथेममित्यादिना॥ २८॥ महामौनंज्ञानबाधितवागादिचेष्टम्॥ इदवक्ष्यमाणंपप्रच्छ॥ २९॥

---

१ आपद्बावादीत्यपिक्वचित्पाठः

बाणभिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चाद्भागेउपगतालुब्धकइतिपूर्वान्वयि ॥ किंपपच्छतदाह ॥ मुनेइत्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिःभ्रमात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते
ष्वितिशेष ॥ ३२ ॥ अहङ्कारमयमभिमानप्रचुरम् ॥ चिरंसर्वत्र ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिवाध्यत्वात्तुर्यतराजाग्रदादिदशास्थूलादिदशावनास्ति ॥ ३५ ॥
गुणत्रयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायावाधेचित्तस्यस्वतत्वार्पितत्वपार्थ्यवस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि
गुणत्रयाभ्येनविधाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाहनीभावाधिक्याद्यजाग्रन्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गुण
त्रयात्मकमायाच्छतयाविभिर्हीनम् ॥ मनश्चित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायप्रसन्निशौद्धयमित्वसत्वांशएवानुवर्ततिनरजस्तमोंशलेशइत्याह ॥यत्रेति ॥ रजसाप्रक्षोभ्यमाणत्वात्स

पश्चादुपगतोबाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमर्दायबाणेनविद्धोमृगइहागत ॥ ३० ॥ कप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी
लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहङ्कारोव्यवहारेषु क्षम ॥ सर्वाणींद्रियकर्माणिकरोतिहिसखेमन ॥ ३२ ॥
अहङ्कारमयतन्मेनूनप्रगलितचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यनविद्यते ॥ इतितस्य
वच श्रुत्वामुनिनाथस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्येतरादशा ॥ ३५ ॥
निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यत्रयरूपहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरशांतचमूढच आत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
घोरजाग्रन्मयचित्तशांतस्वप्नमयस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढसुषुप्तभावस्थंत्रिभिर्हीनमृतभवेत् ॥ यच्चचित्तंमृतंतत्रसत्वमेकंस्थितसमम् ॥
तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसकल्पविलासमुक्ततुर्यपदेतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदैवमुक्ता प्रशा
तचेष्टामुनयोमहांत ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्रमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशोचित्तनैमल्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाध्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमपितादृशचित्तसंपाद्यतुर्यपदेविश्रां
तस्तिष्ठेत्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतवादिनां
यथाविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेस्थैर्यंसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अविद्ययाव्यष्टिजीवस्यावस्थात्रयप्रपंचस्यमाययाऐश्वरस्यविराडादिप्रपंचस्यचेतिसर्वस्यद्वैतजातस्यापह्नवआत्मान
मधिकृत्यप्रवृत्तानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धतयातत्सिद्धौप्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां
तसर्वोपद्रवरहितमिदंनित्यापरोक्षप्रमाशांतेनकल्पनइत्यक्रमभगवद्गुरुवाक्यमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचप्रविशंवार्तैरप्युक्त
म् ॥ यथरमेयप्रमाकिमर्थधावमितिचत्सिद्धत्वनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधा कल्पना प्रवृत्ताइत्या
हृ ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
र्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥
अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञात सर्वेषांभुवनत्रयवस्तूनांसारोयेन अतएवश्रीम
त्त्वत सर्वत. प्रकाशेनशोभमानयद्रसायनंनिरतिशयसुखममृतंचतन्मयः ॥ अतएवचआसमतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्प. परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ तिर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥
केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥
आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥
अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥
दृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एता
वतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तु
सारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः
॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकां
प्रतियोगिनः ॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे
नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततम. सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उच्यंतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अंतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मांतरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसु
षुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्या
सक्रमंचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवंति ॥ वीप्सायांप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यक
त्वात्तदकरणछांदसम् ॥ १ ॥

पूर्वभूमिकाभ्यासकर्मकथयिष्यन्प्रसिद्धतदधिकारिणंप्रवर्त्तिताधिकारिभ्यांद्वत्तदर्शयितुंतौविभज्यतयोर्लक्षणभेदांक्रमतिप्रामीते ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्य पुरु
ष ॥२॥ तमार्दौरागादिदर्पीविपरीतबुद्धप्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ ततुमम विषयशून्यत्वेनप्रसिद्धनिर्वाणकियन्नाम ॥ मभोगरागिणामबहुमतमित्यर्थ ॥ उच्चावचभो
गप्रपञ्चात्मसंसृतिरेवमपरम ॥ यथाहु ॥ अपिवृंदावनेशून्येशृगालत्वंसवांछति ननुनिर्विषयमोक्षंकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवंप्रकारेणनिश्चित्यकर्त्तव्यस्यनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मजातस्यच कर्त्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षयिष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकवर्णयितुंतद्दौर्लभ्यमाह ॥ चलेति ॥ यथायादोगणकोटिभि मथनपर्वनिर्घर्षणानलकथनादिभिश्चात्यंतचचल
पूर्वापरार्णवद्वयांतरेविहरतोकूर्मात्पार्श्वयोर्मध्यतरपितरंगचलनादिप्रयुक्तभयेप्रतिष्ठेत्येवांत-प्रवेशा-पुनर्निगमाश्वासप्येयास्तद्वत्तस्यैयानांमत्युमुखप्रवेशपुनर्निगमनलक्षणा
नोजन्मनामंतेकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थ ॥ अथवाक्षाराणवस्यमहाकूर्मपीवायथाअनेकश कठच्छिद्रेप्रविश्यनिर्गतापिक्षाराणवरसमेवास्वादयतीतमेवबहुमन्यमा
नाक्षारस्यनक्षीराणवरसंजानाति अतकस्यांतेतुचलयो क्षारक्षीरार्णवयोर्मिलनावसरेतद्भयावरलक्षणच्छिद्रेपीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनीभू
त्वातदासक्ताजायतेतद्वज्जीवोपिप्राग्विषयरसानेवबहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामंतेप्राप्यावयोरध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थ ॥ अथवाअमृतोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविध पुमान् ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयो शृणुलक्षणमेतयो ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाण परमस्तिरिवमे॥ इतिनिश्चयकर्ताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामंतेविवेकी जायतेपुमान्॥ ४॥ असारायतसंसारव्यवस्थालममेतया॥ किंकर्मभि पर्युषितैर्दिनैतैरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तकिंस्याद्विश्रमणपरम्॥ इतिनिश्चयवान्योंत सनिवृत्तइतिस्मृत ॥ ६॥

यदेवासुरै समुद्रमथनेक्रियमाणेयथामथाचलाधारस्यकूर्मभूतस्यभगवत समस्तभुवनाधाराधरत्वात्तदहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेक्रमप्रथममम्मृतमुत्पद्यतेइत्यास्वादने
नपरीक्षार्थंप्रवृत्तापावाअनेकवारमन्तःप्रवेशबहिर्निगमनजन्मनामंतेअंतर्बहिर्वायवेप्रथममम्मृतमुत्पन्नंतमेवतदास्वाद्यक्षीराद्वनविवेकिनीजायतेतद्वद्वयमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेन
बहिर्मनननिदिध्यासनाभ्यामतश्चप्रक्षालनतवविवेकाधमवस्त पुमाननेकजन्माभ्यासवशात्तेअंतरेवबहि श्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानंदमास्वादयतीत्यर्थ ॥ अथ
वाचलयोरर्णवयोर्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्त्तितीरविवरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशेसतियथापुनरोनिगमनेपश्चान्निवर्तनेसर्वेषच्छिद्रावस्थानेवानकापिविश्रांतिस्त
थाप्राक्तनभवसागरपरित्यज्यभवांतरप्रतिपित्सोर्जीवस्यनकापिविश्रांति ॥ यथाहि ॥ भाक्तनेजन्मनिजरामरणादिदु खपरंपराभाविनिवाल्यादिदु खसंततिर्मध्यवर्त्तिनियामनाद्दगर्भवासवासमहदु खमिति ॥ इत्थंदु खमयानामनेकेषांजन्मनामंतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशो विवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेस्या
दिना ॥ विविधाविरुद्धावासस्थितिव्यवस्थाअसाराविश्रांतिसुखहीना ॥ पर्युषितैर्मुषितपरिणामै ॥ ५ ॥ क्रियाप्रयुक्तैरतिशयैरुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमि
त्यथ ॥ इतिविचारयनद्वयपदपारनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

१ इदमधिकमर्यादरक्षाधर्मारस्यपुस्तकपुस्तकांतरयोपलभ्यते २ अशुचिपरिणामैरित्यपिक्वचित्पाठ

उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा
तस्यप्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागंवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयानुमोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ परेषा मनसःअनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस्वस्यचमनसः अनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ तदेति ॥ सज्जनान्शांतिदांतिज्ञानविज्ञानसपन्ना न्प्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ तदेति ॥ सज्जनान्शांतिदांतिज्ञानविज्ञानसपन्ना त्यप्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ १२ ॥ भूमिकावा न् ॥ १२ ॥ यतःकुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भूमिकावा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराब्धितराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रि यासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९ ॥ मनो नुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि चारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपं डितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मग्रथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोवच कइत्यर्थः ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सतत्रकिंकरोति तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैः प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पडितान्गुरून्श्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र विभागज्ञःशिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्यःसन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६ ॥

---

१ कर्मणामितिषष्ठाबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोग्रथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणा यामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणिप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठःकल्प्यतेतर्हिसर्वसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपा दकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

बहिर्लोकमर्यादानुसारेणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेषामतनिवृत्ततादर्शिता ॥ १७ ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु
सज्जनाभिमतमात्मरहस्यप्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवद्वितीयभूमिकांजितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसङ्गेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रवि
शति ॥ १९ ॥ यथावदितिश्लोकद्वयेनयथायोगपूर्वभूमिकाद्वयानुसारे ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपत्यागेनसमाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ ममपि
तत्संसारव्युत्थानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौख्यनसूक्तिविभज्यप्रत्याचष्टे ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ बहिरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्थंभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसङ्गाभिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ ततः पतत्यसौकान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलाम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ २० ॥ संसारनिन्दकैस्तद्वद्वैराग्यकरणक्रमैः ॥ शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुरन्ततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौख्येनकालंनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जन्तोर्यथावदेवेयंवस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयांभूमिकांप्राप्यबुद्धोऽनुभवतिस्वयम् ॥ द्विप्रकारमसंसंगंतस्यभेदमिमंशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोऽयमसंसङ्गः सामान्यः श्रेष्ठएवच ॥ नाहंकर्तानभोक्ताचनबाध्योनचबाधकः ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेषुसामान्यासङ्गनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितंसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखंवायदिवादुःखंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगाः संपदः परमापदः ॥ २७ ॥ वियोगायैवसंयोगाआधयोव्याधयोऽधियः ॥ कालश्चकलनोद्युक्तः सर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयेतिभावानांयदभावनमान्तरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योऽसावसंगमः ॥ २९ ॥

मान्यःपूर्वभूमिकासाधारणः ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्ताचेत्युदासीनः ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योनबाधकश्चेत्यसंगः ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेष्विन्द्रियेष्वसं
जनमनभिष्वङ्गः ॥ सामान्यासंसंगमेवदर्शयन्नुपपादयति ॥ प्राक्कर्मेतिसार्धमिति ॥ सुखदुःखप्राप्यप्राप्योर्विभागस्तत्प्राप्यमप्राप्यंसर्वंप्राक्कर्मनिर्मितंकर्मस्वातन्त्र्यपक्षे ईश्वरस्वात
न्त्र्यपक्षेत्वीश्वराधीनमेव ॥ वाशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनार्थः ॥ २६ ॥ पक्षद्वयेपिममास्वातन्त्र्यात्तत्रमकर्तृत्वानुशासनिकीकर्तृताकेवलकाचिदपीत्यर्थः ॥ असंस
र्गोपयुक्तामनास्थामस्यास्वाहेतुभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमनास्थापिश्रवणादिसाध्येनवाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसंगहेतुभावनाम्यस्येत्याह ॥
वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र
अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र
माटत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासंभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्वितिविश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि
वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकिंत्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानीक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि
विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव
स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तटत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालंबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमम्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ क
रामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वा
दूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थे
नापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषा
मोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफ
लत्यसंसंगांत्ततीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका
॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनि
ष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालाग्रेसलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकंटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृ
तीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसंचयैश्चदैवादंकुरिताचेत्सैवसत्संगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षि
ताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायाद्दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतै
स्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरंकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअ
मृताअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एषाशुभेच्छासाधनचतुष्टयमध्ये वैराग्यलक्षणेनशान्त्यादिलक्षणेनसाधनैर्योऽशोनप्रथममङ्कुरितोऽङ्कुरिततमेवांशविचारेणोदयमभिवर्द्धनयेत् ॥ ४० ॥ एकोंऽशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त रभूमिकाभ्यस्यप्रसवसाधयिष्यतीत्याह ॥ एषेति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसंहरति ॥ श्रेष्ठेति ॥ ४२ ॥ प्रसंगादन्तरालेमूढसुहृदययाराम पृच्छति ॥ मू ढस्येति ॥ आभिजात्यादिअधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यचोपायांतरेणमोक्षोऽस्तिनवेतिप्रथमप्रश्नार्थ ॥ ४३ ॥ आरूढभू मिकाभ्यपभ्रष्टस्यतानारयाभावात्केवृत्तिस्यादितिच्छित्रशाखामृतस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोद्गमत्यपाविचारेणोदयंनयेत् ॥ तमेवानुदिनयत्नात्रूपीवलइवांकुरम् ॥ ४० ॥ एषाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभू ॥ द्विती यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्तत ॥ ४१ ॥ श्रेष्ठासंसंगताद्येपाल्तीयाभूमिकाऽत्रहि ॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलन पुमान् ॥ ४२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मूढस्यासत्कुलोत्थस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच ॥ अप्राप्तयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत् ॥ ४३ ॥ एकामथद्वितीयांवाप्य तीयांचतरांचवा ॥ आरूढस्यमृतस्यायकीदृशीभगवन्गति ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता ॥ या वज्जन्मांतरशतैं काकतालीययोगत ॥ ४५ ॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ वैराग्येऽभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदय ॥ ४६ ॥ ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रह ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिण ॥ ४७ ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥ तत सुरविमानेषुलोकपालपुरेषुच ॥ ४८ ॥ मेरूपवनकुंजेषुरमतेरमणीसख ॥ तत सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते ॥ ४९ ॥ भोगजालेप रिक्षीणेजायंतेयोगिनोभुवि ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥ ५० ॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिता ॥ तत्रप्राग्भाव नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधा ॥ स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरभूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

त स्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्यंयावन्नाभ्युदेतीतिपरेणान्वय ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरम तइत्ययाद्यन्वये ॥ दुष्कृतचनिमात्तनानुवाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोऽस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुषंगिकंतु स्वभोगाभिप्रायवा ॥ स्व र्गिणामविचारीरमानसौ दिदु खसहत्वसत्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वय ॥ योगिनइतिजात्याद्यध्यायांतद्वचनम ॥ ५० ॥ यो गमेवेति ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसइतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताइति ॥ परिपतंत्यारोहंति ॥ ५१ ॥

---

१ इतआरभ्यसपदइत्यतसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेऽन्य पाठउपलभ्यतसचमूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोविताप्रथमाभभू ॥ ॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगत ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येऽभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललि खितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यप्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यर्थ. ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजनव्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्त्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारंवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्वचित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वप्रथमभूमिकायाशुभेच्छायामंकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्यात्रिकासितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोदेवलोकादिभोगोपिशुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनासंभरणेनाधःपातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

भूमिकात्रितयंत्वेतद्राम जाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यां दृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसंभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखंडाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थींभूमिकामितागताःसन्तःसर्वंजगत्सममानंदैकरसंपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकसत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्यते ॥ पञ्चम्याभूमिकायासुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तंतत्साम्यंदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूतःसुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापिप्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखंडस्यकेवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणंस्वभावंप्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ लीङर्थफलव्यापाराशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापारांशप्रतिकर्मत्वान्मृदुंपचतीतिक्रियाविशेषणेद्वितीयेवात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापारांशमात्रंप्रविलीयतइतितिङंतप्रकृत्योच्यतेउदपेषंपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सत्ताविस्मातरवशेष ॥ सुपुप्तमितिपदगीणनामपस्यास्ताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुपुप्तस्थानएकीभूत प्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्वात
स्यासुपुप्तपदनामतेत्याशयेनाह ॥ सुपुप्तेति ॥ आनन्दमयाज्ञानवभुगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्थानदास्वादनसाम्यादपितन्नामतेत्याशयेनाह ॥ अतमुखतयेति ॥ ६४ ॥ विषासन
अस्यताच्छिन्नस्वताप्युत्थानवासन सन्निस्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुपुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणाम्याह ॥ यत्रेत्याविना ॥ ६६ ॥ द्वैतवदैक्यस्यापिसम्यांतरम्यावत्तकस
म्यात्वात्तदुभयवर्जित ॥ तथात्वमिकृत्तदयपर्थिसर्वसंदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यन्तेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धवृ
त्त्यानिर्वाणामुक्त ॥ यथाचित्रदीप अनुपर्शाणापिनज्वलतीतिनिर्वाणःजडजगत्स्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनात्मानात्मस्वभावेनत्वन्तर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्याद्वि

मत्तावशेषएवास्तेपंचमींभूमिकागत ॥ पंचमींभूमिकामेत्यसुपुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ग
लितद्वैतनिर्भासमुदितोंत प्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥ सुपुप्तघनएवास्तेपंचमींभूमिकामित ॥ अतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥ ६४ ॥
परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यां क्रमात्क्रमतिभूमि
काम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहनाप्यनहंकृति ॥ ६६ ॥ केवलक्षीणमननमास्तेद्वैतैक्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथि शांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभाव
न ॥ ६७ ॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुम्भइवांबरे ॥ ६८ ॥ अत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुम्भ
इवार्णव ॥ किंचिदेवपसंपन्नस्त्वथवैपनकिंचन ॥ ६९ ॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्ततात्रोक्तासप्तमीयो
गभूमिका ॥ ७० ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्ताशिवमित्युक्ताकेश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ केश्चित्प्रकृतिपुंभा
वविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥ ७२ ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रो
क्तामयातवरघूद्वह ॥ ७३ ॥

सीपरूपस्यससारदशायांकदाप्यप्रसिद्धत्वेनकिंचिद्रूपेणपरमाश्रयरूपेणसंपन्न ॥ वास्तवदृश्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसंपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिसीमावेत्सैवमु
क्तेरितिसप्तमीसापरिसीमाविषय स्यान्नजीवतामितिप्रागुक्तेस्यर्थ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ नचजीवत सप्तमीभूमिकेयनास्तीतियोगिमानसा
नुभवमप्यनापित्तत्पानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्विति तस्याःसर्वभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरग्रन्थसंगायत्वोक्तिविरो
धाच ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतचतुर्थमन्यन्तइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदान्तिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुंसोर्भाव अविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययो
गिभि ॥ अन्यैर्जैमिनिसात्वतमाहेश्वरबौद्धार्हतादिभि स्वर्गोवासुदेवोमहेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवसुखमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पैर्नानाभेदैरन्यथाऽन्यथाभाविते
त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामगम्यातर्हिकथमुपदिश्यतेतत्राह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाद्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशना भ्याशसनशस.प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिंततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थ ॥७६॥ सायावन्नविजिता तावत्तदाक्रातासुक्षुद्रसासारिकसपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टमपिकोनामसुभट समर्थोयोद्धेत्यर्थ ॥ प्रश्न.स्पष्ट ॥७७॥७८॥ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥ विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानीद्रियाण्येवोग्रा कोपना.कलभा शावकायस्या ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृंहितसाधनयस्या ॥७९॥ प्रख्यातौदतौ दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमददर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम् ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी॥ ७४॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी॥ सा चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी॥ ७५॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा॥ ७६॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्वतारणभूमयः॥ ७७॥ कथंनिहन्यतेचैषा क्वचैषारमतेचिरम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी ॥ ७८ ॥शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासका रिणी॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी॥ ७९॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता ॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥८०॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ॥ ८१ ॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणान्जीवसंच यान्॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा॥ ८२॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः॥ धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहे लया॥८३॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत्॥ यावद्वास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते॥८४॥ तावदुग्राकुसंसारमहावि षविषूचिका॥ एतावानेवसंसारइदमास्त्वितियन्मनः॥८५॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥ प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेवि मलाकृतौ॥ ८६॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः॥ ८७॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोटत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभावितेतृष्णाभवतिकिंत्विदमित्यलब्धतयादृष्टेइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ ससारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णाता वदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्ष कथवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुपापराध मलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथना नुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवाकुर.सवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितेनाप्यसंवेदनशस्त्रेणैवच्छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुरिताभ्याम ॥ दीनताभोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमुपसंहरति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ सुष्ठु असंवेदनं स्वसंवेदनं तदनुकू लानिरोधयत्नः प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यातस्तूष्णीं निर्व्यापारतया आसनम् ॥ ८९ ॥ तदभ्यासकालेसावधानतारूपपरिपाककालेत्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिव स्वतएवसंपद्यतइत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ तामनर्थकारिणीमिच्छामर्त्सींप्रत्याहारलक्षणेनबहिशेनाकृष्यनियच्छनवप्रीतेतिसर्वत्रानुषङ्गोत्तुम्बत्युक्ति ॥ ९० ॥ ननुभावकल्पना स्यामात्रमुक्तिरितिबहुशस्त्वयाक्तमिदानीमिच्छात्यागाविनिकथमुच्यतेतत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगश्चित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलामस्थेयमितिकल्पनमाहुरि त्यर्थ ॥ भावनस्मरणम् ॥ ११ ॥ संकल्पएवसर्वानर्थमूलमितिभावनात्यागनामप्ययमेवाभिप्रायइत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथंतर्हिस्मृतिसंकल्पपदयोरपर्यायतात्राह ॥ तमति ॥ १२ ॥ संकल्पअननुभूतमपिभाव्यतइतिविशेषपरपर्यायत्वपिभूमिकारूढसुभिर्हेयत्वेनकश्चिद्विशेषइत्यभेदोभवविवक्षितइत्याशयेनाह ॥ अनुभूतामिति ॥ १२ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी॥असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवांकुरावली॥८८॥इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम् ॥
स्वसंवेदनयत्नस्तुतूष्णीमेवातरासनम्॥८९॥ अवधानविनिर्मुक्तसुमंशावशतंयया॥ तांप्रत्याहारवडिशेनेच्छामत्सींनियच्छत॥९०॥
इदमेस्त्वितिसंवेगमाहुः कल्पनमुत्तमा ॥ अयंस्याभावनयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते॥ ९१ ॥ स्मरणविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः ॥
तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते॥९२॥ अनुभूतानानुभूतास्मृतिर्विस्मृत्यकाष्ठवत्॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यगूढस्तिष्ठमहामते ॥९३॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरंश्रेयः सकिमंतर्नभाव्यते ॥ ९४ ॥ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम्॥
परमंयत्साम्राज्यमपिरामठणायते॥ ९५॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापाथस्यपादयो ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्पंदःस्वकर्मसु॥९६॥
बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनंपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता॥ ९७॥

र्भीपरमकारुणिकावसिष्ठ सर्वमनानांविषयसंकल्पत्यागविनामोक्षोनसिध्यतीतितत्त्यागएवावश्यकार्यइतिसमयवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापिदृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबा हुरिति ॥ विरौमिउच्चै स्वरेणपुनःपुनराक्रोशामि ॥ एवंक्रियमाणमप्याक्रोशंबधिरइवसुममसइवचकश्चिदपिजनोनशृणोति ॥ शृण्वत्स्वपिचश्रवणफलादर्शनादुक्ति ॥ अ सदुक्तेकिमर्थनभाव्यतनविमृश्यकृतकृत्यतापद्यतेकिंयतेनहिमदमध्यमाधिकारिणांसम्यग्ज्ञानमन्तरेणार्थसिद्धिरित्यर्थ ॥ १४ ॥ तूष्णींसर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुंसा मत्तादृशपरमपदंप्राप्यतेकिलनिश्चीतमसिद्धौ ॥ तथाचश्रुति ॥ यदापंचावतिष्ठन्तेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुः परमांगतिमिति ॥ परमैहैरण्यगर्भीतमपिसाम्रा ज्यसुखमपमभूमानंदतृणवल्लघुअनामापद्यतइत्यर्थ ॥ १५ ॥ ननुसर्वथासंकल्पत्यागेदेहस्पंदापसिद्धेव्यवहारलोपेकथंजीवनंतत्राह ॥ गम्येति ॥ यथागतव्येस्वगृहादिदेशएवै कनिष्ठाअविच्छिन्नचित्तवृत्तिधारायस्यतथाविधस्यपांथस्यपादयोर्विगतसंकल्पएवप्रतिक्षणस्पंदोआयनेतथायोगिनोपिविनैवसंकल्पपूर्वाभ्यासजावमादृष्टवशादेवानिषिद्ध स्वकर्मसुस्पंदःभविष्यतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७॥

कयादृष्ट्याअसकल्पनभवेत्तामाह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी
वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तद्विद्याद्दुःखसंयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्यै
च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ यथास्थितस्वरूपावाप्तौयथास्थितस्थितेरेवो
चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शितःसर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वचनिष्कृष्य
करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसंहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रान्तिर्भ
रद्वाजोत्सुकोक्तय. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतावत्पर्यंतंश्रीवसिष्ठरामसंवादंश्रावयित्वारामविश्रान्तिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानंदपूर्णात्मनिविश्रां

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम्॥
योगस्थःकुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो
॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृतः॥ भावयञ्छ्रश्वदंतःस्वंकार्यंकर्मसमाचर
॥१०१॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यते॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर॥ १०२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥१२६॥ ॥ ॥श्रीभरद्वाजउवाच॥ ॥इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसा
रंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥
सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहा
णामधीशः॥ २॥

तनूर्ष्णींभूतंगुरुश्रीवाल्मीकिंदृष्ट्वायापिस्वयंतत्रविश्रान्त्यलाभादयेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाजःपृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणाकुलाग्र्योऽसौश्रीराम.वरमुनि
नाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तमुपदिष्टंपुराणंचिरंतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारंनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासुःकिंचिदपृच्छत् ॥अथवाएतावतैवोपदेशेनशां
तसर्वसंदेहमोहःस्वयसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेषः ॥ १ ॥ ननुसमानेपथश्रवणेत्वयास्वस
देहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितेकुतोनावधार्यतेइतितुनाशक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावः
सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुंप्रवृत्तः अहं
त्वनाद्यज्ञएवमुमुक्षुरल्पनरसाधनसंपन्नइतिमहदंतरमितिभावः ॥ २ ॥

एवंपृष्टोवाल्मीकिः प्रथमंत्रीरामकार्तिमपकथाशेषेणसमर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपातःअखण्डाकारमाम्यजन्यचित्तवृत्तीनित्यनिरतिशयानन्दात्मतत्त्वाविभावलक्षणःश्वपासपुटाद्घाटनलक्षणोन्मेषणप्रकटामलचिद्घनःकुण्डलिन्या सुषुम्नामार्गेषट्चक्राणिभित्त्वाब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेनशिवशक्तिसंयोगलक्षणोयोगशास्त्रप्रसिद्धोवा ॥ यस्तुमन्त्रशास्त्रप्रसिद्धोगुरोः शिष्यानुग्रहातिशयेनस्वदेहस्यकाशिष्यदेहप्रवेशतदीयनाडीपरिशोधनद्वारातत्कुण्डलिन्या समस्तचक्रपुरस्सारणेनसद्यःशुद्धसमाधावापरोक्षप्रदर्शनरूप शक्तिपातः सनइहविवक्षितः ॥ श्रीरामस्यस्वयमीश्वरस्यसाधनपादे स्वतःसिद्धतयातदनपेक्षणात्तेनलोकापकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्धःस्वस्वरूपेजागरितोविकसितश्च ॥ ४ ॥ विभागउक्तानुक्तार्थविवेचनम् ॥ आदिपदाद्वाक्यार्थपर्यालोचनमाभयस्ते ॥ तदयोभिःपरिपाटीभिर्मनोबुद्धीन्द्रियादिव्यापारैर्विवर्जितः ॥ आनन्दामृतेनपूर्णोऽसमःप्राणायस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वावसिष्ठस्यवाक्यंवेदांतसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानोरामः कमललोचनः ॥३॥ शक्तिपातवशोन्मेषप्रकटामलचिद्घनः ॥ मुहूर्तमासीदुद्बुद्धस्तन्व्यानंदसागरः ॥४॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जितः ॥ आनंदामृतपूर्णासुरोमस्फटकितांगकः ॥५॥ महासामान्यरूपत्वाद्व्यापकतयास्थितः ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथः ॥६॥ नकिंचिद्वचःसंपन्नः शिवे परिणतः पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ अहोखलुममाश्चर्यंरामः प्राप्तोमहत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायक ॥ भूत्वा लब्धाश्चकिंचिज्ज्ञामादृशाः कथपापिनः ॥ ८ ॥ कच ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यादुर्लभारामसंस्थितिः ॥ अहोमुनीश्वरगुरोकथंविश्रान्तिमेतुमया ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेस्तीर्यतेतद्दृढाशुभैः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तांतमशेषमादितोवसिष्ठवाक्यानुगतं निरूपितम् ॥ धियाविचार्यानुपरान्तशत्रुणामयापितादृक्कथनीयमत्रते ॥ १० ॥ अविद्यायाः प्रपंचोयंनास्तिसत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचयतिविबुधाविवदत्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र प्रत्यक्चिन्मात्ररूपत्वसंपत्तेः ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतयापूर्णःस्थितः ॥ सएवास्यनिरतिशयानन्दाविर्भावइत्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्टगुणानामष्टसंख्यानामणिमादिभ्रयाणांतृणप्रायामनोरथालिप्सायस्य ॥ ६ ॥ शिवपदेनिरतिशयानन्दवस्तुनिपरिणतएकरससंपन्नः ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणोरामस्यप्रपञ्चादसत्त्वातिसूपवर्ण्यमध्यमाधिकारिणांचित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थात्रयविवेकद्वारप्रविलापनाविमननोपायांश्चवक्तुंतदवतारहेतून्भरद्वाजोक्तिसूक्ष्यादीनरिष्टनेमप्रभृतीन्वाल्मीकिर्वर्णयति ॥ भरद्वाजउवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेर्मोहवारिदुर्निशाप ॥ ९ ॥ एवंपृष्टोवाल्मीकिः श्रुतपर्यालोचनावर्तनमेवप्रथममाहेत्ति रत्नकूटपरेशादिभिःपार्यसिद्धमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्तत्त्वतनुभवानुकूलमवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेश्रणित्यर्थः ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वाद्देवमप्रपञ्चस्यासत्त्वपरिदर्शनज्ञानागमवबुद्धिमताबाध्यःशक्यमित्याह ॥ अविद्याया इत्यादिना ॥ ननुमर्थवस्याविद्याकार्यत्वचेत्किमर्थंवादिनोविवादसमाह ॥ विवेचनीति ॥ ११ ॥

॥ विशदो विशुद्धचि
मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवद्वैतहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ विशदोविशुद्धचि
त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्ना इतिश्रुतौजाग्रदपिनि
द्रेवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधःमध्येपिचित्तत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसारःस
त्तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्रंप्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्जा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्ति
ता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थासन्मनीपि
णाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंब
संविदः ॥ १७ ॥ तावद्गूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदं
सखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौल
यम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ बहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यांतुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
गदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तः
स्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

ग्न्निपतित उपरितुर्यदशायातुतिस्त्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्दुस्तरंगविक्षे
पप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्वेनमध्येप्यसत्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्त
मिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानिर्यांतु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवान्शिष्यस्यमज्जननि
वारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजंदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिभांति
वासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्भवोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशे
पः ॥ तस्यावर्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पादीयवर्त्तेनेदनिविपरिणामनानुपद्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतत्समनंतरसन्निहित अनर्थपातालेमृत्युमुखेप्रवेशःकेनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥
परितुसमुद्रमज्जननयावरयकत्संसानवसमुद्रेमज्जेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ संसारस्तिष्ठतिसपरामस्यतत्त्वबोधात्तनोममतुनगमइतिशोकहेतुमोहंवारयति ॥ कस्तिष्ठतीति ॥
अतद्रिताविवेकात्समापन्न ॥ २६ ॥ परापक्षनेष्यकमतिपादयति ॥ इदसर्वंयदयमात्मेत्यादिवेदानादत्यर्थः ॥ २७ ॥ येषामज्ञानमलिनाम्बालाम्मतिर्मलणोजयदाकारविष
म ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिद्यामोह कथदरपमेतमाह ॥ तस्येति ॥ विडंबममतसेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येषांतुनतथा तेषामवि
याच्छादितात्मनांजलपुस्थलबुद्धिवरनात्मस्वात्मतामानिरित्याह ॥ नचेति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसंशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसंशयस्तथाकस्मिंसभेदस्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनंतर ॥ ततश्चानर्थपातालप्रवेशः केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज
सिकिंहतग्रहस्ताराब्धिर्वाचिपु ॥ २५ ॥ कस्तिष्ठतिगतः कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतंद्रित ॥ २६ ॥
तत्त्वमेष यदात्मेतिजगदेतद्यचक्षते ॥ ततोन्यः कस्तवातीतोयस्त्वातविषयःशुचाम् ॥ २७ ॥ बालान्प्रतिविवर्त्तोयंब्रह्मणस्सकलंजगत् ॥
अविवर्त्तितमानंदमास्थिताःकृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनःशोचत्यकस्माच्चप्रहृष्यति ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब
नम् ॥ २९ ॥ तद्यस्स्मिदंतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुमंशयः ॥ ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयं
जगत् ॥ स्थितंयदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्संभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावास्स्या
नानामनोपरम् ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितायोगपरमेशंजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

त्वपिसंशयोपमदस्यथ ॥ ३० ॥ यदापरमाण्वादिमयजगदादिरित्यापिविवेकेपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगदादेर्दूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो
नष्ट ॥ तन्मतेपिदेहादेरनात्मत्वेनतन्नाशेआत्मनाशाभावादित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्रियनाशाद्धिशोकप्रसक्तिः सप्रियोयदिसन्सदाननश्यत्येव यद्यसंस्तर्हिनस्थितएवेत्युभयथापितन्ना
शासिद्धेनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सत्यानानामायिकसन्निवेशविशेषाणाम् ॥ ३२ ॥ ननुयदिमायिकमेवदेहादिसत्यानंतर्हिदर्भ्रमास्तिकोपदर्शितमायावदु
दासीनंतटस्थभासतांशोकमोहदुःखापनयसहस्मरानेत्यस्यकोहेतुरुक्तमाह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिकोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेकपुरासंचित पुण्यपापमवृत्तिलक्षणउत्साह
पूर्वपथम पुण्यपापाप्यसजद्धेतुरस्ति तस्माद्देवायमायिकोदेहादिसज्जोगायविपत्तिविपदम्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्रवणशोप्युपदिष्ट
पापदग्धदृढमारोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुग्रहायसंभरित सम्यग्गृहीतभागोयोगवशमायाअर्धनारीश्वरादिवेषोयेनतम ॥ ३३ ॥

प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्कें ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकंठं
॥ ३४ ॥ सत्वचित्तप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिसमस्तसाक्षितमस परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुद्दामस्यतमसइमाप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिंजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्यसेंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्यतेनात्मदर्शने
नतवप्राक्तमोहनाबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्विभातुप्रभातप्रावगच्छतु ॥ ३७ ॥ ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेःकिमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
त्यसदाचारतपःकर्मायत्ननपुरुषप्रयत्नानाप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्ताधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यतेतत्राह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनतत्वा
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धि ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यत्वदिकृतैवप्राग्ऐहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्धिहायेतिभाव. ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो

दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम्॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥ साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति ॥
निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाद्ध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना॥इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव॥३७॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा॥
महेशानुग्रहादेवप्राप्तव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम्॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्ववैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमाहिता॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिंनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थ. ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृताशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरुः क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलंक्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ यद्यस्याःसकाशादियसर्वासामग्रीद्वंद्वपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरणद्वाजासामर्थ्यामर्षामाह अपोत्साहएवयुक्तोनत्वमनालेशोकइत्याह ॥ हे भरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नममहाराजस्यवत्सामपासंपन्नस्यत्वस्यरवत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्त्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नापिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपूर्व्वापरिपा लनमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षतरूपायामापदितदुत्तरणेहनुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी एवन्वयपसामर्थ्यांसत्वामपराधाधयिष्यत्यपेत्यनुमायसात्साह पुण्यसामर्थ्य जनेप्रथमप्रवर्तेत्याशयनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विपद्गूनपुण्य रूपवधमर्नोपपद्यत इत्याह ॥ द्विपद्गूनेति ॥ स्थिरारागपण्यस्यपधवभवस्तरभावनुमुख्खतमोक्षोपयुक्तमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमादिमनसाप्यायितानांचि

हे भरद्वाजमाहत्यविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥ अल्पमप्योजनःशोचत्यल्पेपिहिपरिक्षतः ॥ ४३ ॥ बोधःपुण्यपराधीनःप्रयतस्वबहुजन्मभिः ॥ अनुमीयतधीरपुर्जीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४ ॥ द्विपद्गूनेनयनेवकर्मणायद्धद्दृश ॥ तुच्छद्गूतेनतनेवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेगःपुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भूतानादवानलमशेषयत ॥ ४६ ॥ मगसन्यस्यकर्माणिब्रह्मणप्रणयीभव ॥ नेष्यसेयदिमसारचक्रावर्त्तभ्रमःशमम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्धिक स्त्वात्त्वमिटयावद्दाग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरुल्लोलेकेवलंनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अथकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यत ॥ निर्वाह्यतुसंव त्वांप्रज्ञायरिक्षगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतंविगण्यतेगणनासुगरायसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो लामहाराम्रमिदंजगत् ॥ मंक्ष्यतेपाद्विधेभेदे मरवेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सूतेसंहरतिक्षिप्रपुनःसृजतिहंतिच ॥ जगतिबहुपर्याये का लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रहःकश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्यपुप्राक्रम्यकालस्यागिन ॥ ५३ ॥

विपदापदांनिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असंचयरिनिभूतकाष्टोमविदांक्षिप ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरवैराग्यदाढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ ससंवेइति ॥ब्रह्मण प्रणयीभवणाघुपा धेब्रह्मण्यासक्त ॥ ४७ ॥ यावदहिपदा ब्रह्मणपिना ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूलःकूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेनुपयसिकेवलपयएवपथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक रणविवर्द्धिपापक ॥ एवशोकधत्वापार्वद्विषकरस्यहाटमतावयज्ञापटिर्वकयनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःशुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष णोदोला ॥ इदमगमद्गोरजातम् ॥ षडूर्मिभेदापद्गुभेदात्कामापरिपद्गुभेदाद्विपद्विधे मेरवेदोलायधे क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकमकाद्धनुमणिनिचगलितुद्धीस्यादिनाकर्तु रूपत्वरूपणिल ॥ महिकीडार्कीनुकर्कल्पितेपुपराधसंयोगवियोगेपुसदोयुक्त इत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीकौतार्कानुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेसवमाणिशरीरादिवत्काला शनत्वापपर्यायमन्यत्वेनतदवरपभाक्रम्यनवतिनिश्चियस्यतमाइतापभिमानत्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ महोदरंगिनम् ॥ नकश्चिसह्विपयाविशेषभगःनक भवपर्वीपनमविदइत्यथ ॥ कालरक्षणस्यभागिनःअपस्यभाक्रम्यवलादाक्रम्याभ्यवहारोभक्षणतस्कनभूतपुजंतुपुमध्ये ॥ ५३ ॥

दुष्टस्यकालस्यगोचरा अन्नभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप
त्तौयंनंचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइंद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेष ॥ मनस्वीविवेकी
॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन
त्वात्परममगलमितिभाव. ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्विप्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिडी

अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥ स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
यः ॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय ॥ चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥५७॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत् ॥५८॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥
त्परोरिपुः ॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना ॥ ६० ॥ संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः ॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि ॥ ६१ ॥ तवोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये ॥ ६२ ॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तयैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलिततत्रतत्रोक्तंपिडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः
पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रंथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिडीकृतनिष्कृष्टंश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रंथवि
शेषणम ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमगलार्थंनमस्यति ॥ सहृतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुप्रतिजानीते ॥
कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माण्डूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्ममतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्धिप्राक्प्रख्यातमिदा
नीकथनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेदृशसामर्थ्यप्राप्तौ मोहजयोत्साहएवयुक्तोनत्वन्तरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्स्वपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नतुमहाराजस्यवसर्वसामर्थ्यसंपन्नस्यतवेत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नोपिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपृथ्वीपरिपालनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमाज्ञामात्रेणकर्तुमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षतिरूपायामापदितदुत्तरणेहेतुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी कृत्यपुण्यसामग्र्यांसत्यांममबोधोभविष्यत्येवेत्यनुमायसोत्साहःपुण्यसामग्र्यर्जनेप्रथमंप्रवर्तेतेत्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विषवत्पुण्य कथमर्जनीयतमाह ॥ द्विपद्रूतेनेति ॥ सतिरागपुण्यंबंधकंअसतिरागेतुमुमुक्षुतामोक्षोपयुक्तमेवेतिभावः ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमाद्यमृताप्यायितानांधि

हेभरद्वाजमोहत्वंविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥
अल्पसत्वोजन शोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोधःपुण्यपराधीन प्रयतेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्यत ॥ ४४ ॥
द्विपद्रूतेनयेनैवकर्मणायंधहृदश ॥ सुहृद्रूतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेगपुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव
भूतानादवानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥ सर्वंसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव ॥ नैष्यसेयदिमसारचक्रावर्तभ्रम शामम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्विक
ल्पोत्यमिदयावद्दहिग्रह ॥ प्रतिकूलाब्धिकल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अथकिमधकरणास्त्वयाशोकोवलव्यते ॥ निर्वाहयतुसैव
त्वांप्रज्ञायपिरभगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरीयसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो
लामहोरात्रमिदजगत् ॥ क्रीड्यतेपड्विधे प्रेंखे मखेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सूतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहतिच ॥ जगतिबहुपर्याये का
लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येषुप्राक्रम्यकालशोगिन ॥ ५३ ॥

धियतापशांतिर्भवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयदितिभूतकालोनविवक्षित ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरंवैराग्यद्वारायत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेइति ॥ ब्रह्मणःप्रणयीध्यानाद्युपा यैर्ब्रह्मण्यासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्दहिग्रहोऽभ्यवणयिता ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूलःकूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथेत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवेकदृष्टिपिधायक ॥ एवशोकाधत्वायाववविवेकदृष्ट्युद्घाटनायप्रज्ञामपिरेकैवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःशुभोत्साहभंगै ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशाउक्ष णोदोलाम ॥ इदजगत्जीवजातम् ॥ षड्भिर्भेदायहृभेदात्कामाद्यरिषड्भेदाद्वापड्विधेप्रेंखेदोलायांकीड्यतेकालेन ॥ कीडतेरकर्मकाद्धेतुमण्णिचिगतिबुद्धीत्याद्विनाकर्तुः कर्मत्वकर्मणिल ॥ महिकीडाकौतुककल्पितेषुपदार्थसयोगवियोगेषुखेदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीकीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेःसर्वप्राणिशरीरादिवत्काला शनत्वायपर्यायमन्ततनतदवस्यशोकस्यमेवमिनिश्चित्यतमाहतापभिमानस्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयमाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोदर्शनम ॥ नकश्चित्तद्विषयोविशेषधर्मःनक श्चनधर्मोवनप्रसिद्धइत्यर्थ ॥ कालइक्षणस्यभोगिनःसर्पस्यप्राक्रम्यबलात्क्रम्याभ्यवहारोभक्षणतत्कर्मभूतेषुजंतुषुनभ्ये ॥ ५२ ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्ध्येकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेषः ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानांत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि संतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकविवृत्यविरा जिप्रथमस्थितत्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभिः प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वर्त्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोल्पत्त्यग्नेसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वस्रष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्त्यावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्हविर्दृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चौतस्मात्यज्ञस्तष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपंचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशःएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवातरमातरबाह्यंप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रविलापनयुक्त्याभरद्वाजकृतायता ॥ वर्ण्य
तेद्वानिकर्तव्यरामव्युत्थापनक्रमा ॥ १ ॥ तमसोगसाक्षात्कारांतमपंचप्रविलापनप्रकारशांतोदांतउपरतस्तितिक्षु श्रद्धावित्त समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्यतीतिश्रुतितात्प
र्यवर्णनमुखनैवप्रकुमारभते ॥ शांतइत्यादिना ॥ तमोपरतपदविषयविभागेनव्याचष्टे ॥ निषिद्धादिति ॥ तमसमाहितपदार्थतया आसनाद्यष्टांगयोगप्रणयस्तितिक्षुपदमर्थाप्या
चष्टे ॥ भद्रासनइत्यादिना ॥ उच्चारयेद्दीर्घजपेत् ॥ गुरुशुश्रूषाभ्यामोक्तरीत्याश्रुतमथा ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्माद्यस्माद्यस्ययस्यसंभवोजन्मभवतितत्तज्ज्ञात्वाश्रुत्यादिनास्वत्वा
तपुनपुभूतपुरेवेपुप्रविलापयन्नाधारभवमुत्पुक्तरीत्यानतद्व्यतिरेकेणनास्तीतिस्मरेदित्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमाध्यात्मिकदेहेंद्रियादिभावस्य कार्यात्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्माध्यका

स्वेयविचार्यस्वयमेवचेतसातव्याप्यतेयेननशोचतेपुन ॥ सत्संगसच्छास्त्रविवेकत पुनर्वैराग्ययुक्तेनविभाव्यमेतत् ॥६५॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० भरद्वाजानुशासननामसप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
शांतोदांतश्चोपरतोनिषिद्धात्काम्यकर्मण ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्चश्रद्धयान्वित ॥ १ ॥ भद्रासनेसमासीनोजितचित्तेंद्रियक्रिय ॥
ओमित्युच्चारयत्तावन्मनोयावत्प्रसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामंतत कुर्यादत करणशुद्धये ॥ इंद्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यःशनैःशनै ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानांचसंभव ॥ यस्माद्भवतितज्ज्ञात्वातेषुपश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजिप्रथमस्थित्वातत्रात्मनितत परम् ॥
अव्याकृतस्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादिपार्थिवभागंपृथिव्यांप्रविलापयेत् ॥ आप्यंरक्तादिकंचाप्सुतैजसंतेजसिक्षि
पेत् ॥ ६ ॥ वायव्यंचमहावायौनाभसंनभसिक्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषुविन्यस्यचेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥७॥

रार्थोविराडवाह्यसर्वात्मिभावनयाप्रथमविराजिस्थित्वाततःपरतत्कारणेउकारार्थेसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनिहिरण्यगर्भेविराजमविलाप्यस्थित्वाततस्तत्कारणेत्रिगुणेनमायोपहि
तेमकारार्थेअव्याकृतेस्थितस्सन्तत पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणतयोपलक्षितेसाव्याकृतसर्वाधिष्ठानअर्धमात्रालक्षितेशुद्धेब्रह्मणिअव्याकृतमपिविलाप्यस्थितोभवेदित्यर्थ ॥५॥
देहेंद्रियादिषुयस्ययस्मात्संभवस्तस्यविलापनयदुक्तंतद्विशिष्यपुनर्विवृणोति ॥ मांसादीत्यादिना ॥ क्षिपेत्तत्तन्मात्रभावापादनेनप्रविलापयेत् ॥ ६ ॥ नाभसंशारीराकाशम् ॥
एवमात्माधारेंद्रियाण्यप्यात्मयोनिषुस्वारंभकेषुदेवतोपाधिभूतसमष्टिपृथिव्यादिषुनिक्षिप्यविलाप्य ॥ ७ ॥

१ अयम्श्लोकएकस्मिन्पुस्तकेऽधिकोदृष्ट

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि
क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचद्ररु
द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि
सर्तीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वत.स्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसपहश्लोकविदत्यविरा
जिप्रथमस्थित्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभि·प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्त्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे
त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये
त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ
ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा
हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्वहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो
द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य
सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोहृत्पद्मेसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ
पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसनृहविर्दृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्यज्ञसृष्टिरूपोब्रह्मांडांत.स्थितः॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु
तप्रविलापनवक्तुब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपचक्रोशप्रदक्षिणेपंच
विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै
कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपचीकृतेनसमस्तेनपचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समावरणमविलाप्य ॥ समस्तस्थूलप्रपंचोत्पत्तिकारणेमहदाकाशेहिरण्यगर्भाकारो ॥ १७ ॥ किंतल्लिंगशरीरंतत्राह ॥ वासनाइति ॥ १८ ॥ लिंगंलिंगशरीरम् ॥ एवंस्थूलो
पाधिप्रविलापनेनाध्वस्तप्रपंचोब्रह्मांडात्मताभिमानत्यागात्ततोबहिर्भूत्वा समस्तसूक्ष्मभूतात्मकलिंगसमष्टिदेहेअहमस्याधिष्ठाताहिरण्यगर्भएवास्मीतिचिंतयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
ननुचतुर्मुख पद्मसंभवोवेदेलोकेहिरण्यगर्भइतिप्रसिद्धः अयन्तुभूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मानचतुर्मुखइतिकथंहिरण्यगर्भस्तत्राह ॥ चतुर्मुखइति ॥ भूतसूक्ष्मेअभिमानितयाव्यवस्थि
तोयमथप्रपंचेअव्याकृतप्रविलापनात्पूर्वंब्रह्मांडविश्वभोगार्थंपद्मोद्भवदेहकल्पयित्वाचतुर्मुखआसीदित्यर्थः ॥ इदृशहिरण्यगर्भात्मभावनानंतरंयत्कर्तव्यंतदाह ॥ लिंगमिति ॥ अ
पंचीकृतभूतेभ्यापिसूक्ष्मउपाध्याकारेणाव्याकृतेमायांशेउपहितचिदाकारेणाव्यक्तेच ॥ जडांशस्यजडेचिदाभासांशस्यचितिप्रविलापनमितिसूचनायद्विधाकृत्वोक्तिः ॥२०॥

अग्निवायौसमावेश्यवायुंचनभसिक्षिपेत् ॥ नभश्चमहदाकाशेसमस्तोत्पत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वातस्मिन्क्षणंयोगीलिंगमात्रश
रीरयुक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्चकर्माविद्येतथैवच ॥१८॥ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगंविदुर्बुधाः ॥ ततोधीडाहर्दियातस्तत्रात्मास्मीतिचिं
तयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोग्रकेचायंभूतसूक्ष्मेव्यवस्थितः ॥ लिंगमव्याकृतेसूक्ष्मेन्यस्याव्यक्तेचबुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तंय
स्मिन्संतिष्ठतेजगत् ॥ तामाहुः प्रकृतिंकेचिन्मायामेकेपरेत्वणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरेप्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतसः ॥ तत्रसर्वंलयंगत्वाति
ष्ठत्यव्यक्तरूपिणः ॥ २२ ॥ निःसंबंधानिरास्वादाः संभवंतिततःपुनः ॥ तत्स्वरूपाहितिष्ठतियावत्स्तृष्टिः प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोम्यात्स्मृता
सृष्टिः प्रातिलोम्येनसंहृतिः ॥ अतः स्थानत्रयंत्यक्त्वातुरीयंपदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरितिक्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनयाएकस्यैवव्यपदेशभेदइत्याशयेनाह ॥ मामेति ॥ प्रकृतिसांख्या ॥ मायांवेदांतिन ॥ २१ ॥
अपरेबौद्धाः शक्तिरूपामविद्याम ॥ नचतस्मिन्नव्याकृतेप्रलयकालेसर्वेपदार्थालयंप्राप्यभावविकारगत्वाअनभिव्यक्तरूपिणस्सतस्तत्स्वसत्तयैवतिष्ठंति ॥ २२ ॥ कथंतिष्ठंतितत्रा
ह ॥ निःसंबधाइति ॥ परस्परसंसर्गशून्याभिन्नाग्व्यतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थः ॥ कुतः ॥ प्रलयानंतरंसर्गकालेततः अव्याकृतादेवप्रकृतिभूतात् ॥ २३ ॥ आनुलोम्यादाका
शादिक्रमात् ॥ प्रातिलोम्येनसृष्टिविपरीतक्रमेणपश्चात्स्थित परमकारणेप्रत्येकंहरणोक्ति ॥ अतइति ॥ स्थानत्रयंविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मस्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजा
ग्रदादवस्थात्रयंत्यक्त्वान्तश्चक्षुंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञानघनंनाप्रज्ञंनप्रज्ञानघनमितिश्रुत्युपदर्शिततद्विशात्मकातदधिष्ठानपरिशिष्टचिन्मात्रैकरसमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम
चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमंशिवंशांतमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिश्रुत्युपदर्शिततत्स्वमात्मत्वेनात्मानंतुरीयंध्यायेत् ॥ २४ ॥

ध्यानेद्धयाचरमसाक्षात्कारवृत्त्याध्यानकर्तृकरणरूपंलिंगमपिमूलाज्ञानबाधेनप्रविलाप्यघटभंगेघटाकाशोमहाकाशमिवपरंनिरतिशयानंदंब्रह्मविशेत्तैवास्यलिंगनिगडमु
त्त्याकृतार्थतेत्यर्थ. ॥ ननुनातःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौलिंगबाधोनदृश्यतेतत्कथतन्निवृत्तिरितिचेत्स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्ध. ॥ स्थूलसूक्ष्मभूतेद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयति ॥ भूतेंद्रियेति ॥ २५॥ नन्वज्ञानकथप्रतिष्ठातत्राह ॥ लिंगमिति ॥ शुद्धेब्रह्मण्यज्ञानावरणेनाव्याकृतेहिसतिसूक्ष्मभूतद्वारालिंगमुत्पद्यतेनाज्ञानविनेतितदेवलि
गस्यमूलप्रतिष्ठेतितन्निवृत्तौलिंगनिगडभंगसिद्धिरितिभावः ॥ एववाल्मीकिनाप्रणवार्थप्रपचनोपायेनप्रतिबोधितःप्रबुद्धोभरद्वाजःस्वानुभवंगुर्वनुभवसंवादेनपरीक्षणायप्रकट
यन्नुवाच ॥ इदानीमित्यादिना ॥ २६ ॥२७॥ चिदहनतुचिच्छक्तिमान् ॥ कीदृशादभेदात्परमात्मासितत्राह ॥ घटाभावेइति ॥ घटभंगेसतीत्यर्थ ॥ यथाएकस्यैवघटस्यघट
कलशनामभेदकल्पनातदुपहितेआकाशेचघटाकाशःकलशाकाशइतिव्यपदेशभेदकल्पनातद्वदेकस्यैवाज्ञानस्यजगन्नामभेदकल्पनातदुपहितेचमयिजीवईश्वरोदेवोनर कुंज

ध्यायेत्तस्मात्प्रयत्नेनलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत्॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः॥ २५ ॥ अज्ञानंचप्रतिष्ठाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति ॥
भरद्वाजउवाच॥ ॥इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोहंसर्वथायतः॥ २६॥ चिदंशत्वात्प्रविष्टोहंचैतन्यानंदसागरे॥ अभेदात्परमात्मास्मिस
र्वोपाधिविवर्जितः॥ २७॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिदचिच्छक्तिमानहम् ॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा॥ २८॥ तमाहुः
श्रुतयोवल्ल्यएवमेवैक्यमादरात्॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत् ॥ २९ ॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः॥ यथात्
णादिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत्॥ ३० ॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत्॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंधवोयथा॥ ३१ ॥ ना
मरूपाद्विनिर्मुक्तःप्रविश्यैतिसमुद्रताम्॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ ३२ ॥ अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः ॥ तथा
हंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति॥ ३३॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेपरमकारणे॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम्॥ ३४॥

रइत्यादिव्यपदेशभेदेकल्पनाचासीत् तत्रैकेनघटभंगेनयथाउभयनिवृत्त्याशुद्धाकाशलक्षणैक्यतद्वदेकस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यासर्वनामादिभेदनिवृत्त्याचिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ एवमैक्यमभिप्रेत्यतत्रह्मभूतमायत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत्एकात्मप्रत्ययसारंशिवंशांतमद्वैतच
तुर्थमन्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादयोवह्व्यःश्रुतयआहुरित्यर्थः ॥ एवंयथाजलेजलक्षिप्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादिश्रुतिभिरी
दृशमैवैक्यदर्शितमित्याशयेनोदाहरति ॥ यथेति ॥ समानत्वमैक्यम् ॥ २९ ॥ एवमचेतनप्रपचस्यापिचितिविलापनेनतद्भावापत्तौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ ३० ॥ न्यस्तंप्रवि
लापितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपाधिनाशेउपहितजीवविनाशशंकापिमेगतेत्याशयेनाह ॥ अविनष्टाइति ॥ चेतनेचिदेकरसेसतिब्रह्मणि ॥ ३३ ॥ निष्कलनिष्क्रियशांतनिरवद्यं
निरंजनमित्यादिश्रुत्यापिस्वानुभवसंवादयति ॥ नित्यमित्यादिना ॥ ३४॥

॥ १७ ॥ सत्यसंकल्पसंकल्पमात्रेणासतोपिजगतः सत्तासंपादमसमयसद्रूपम् ॥ ३६ ॥ सत्वादिभिर्मायागुणैर्वर्जितम् ॥ ३७ ॥ अभ्यासकालेपिस्वयाअर्ह्यंपदध्यानमसमु
पदिष्टमित्याशयेनाह ॥ प्रविष्टमित्यादिना ॥ स्वकर्मकृत्श्रवणगुरुशुश्रूषादिपरः स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कथंप्रतिपद्यतेतमाह ॥ नमत्तइति ॥ ४० ॥ प्रतिप
त्तिप्रकारमाह ॥ इत्यात्मेति ॥ एवंभरद्वाजोक्तमनुभवनिशम्यसंतुष्टोवाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्यायस्यजीतवहितःश्रयत्यंकुःभत्यस्परपदमित्यादिश्रुतिसिद्धसंन्यासमवश्य
कर्तव्यतयोपदिशति ॥ सर्वेति ॥ ४१ ॥ संसारचक्रावर्तेपुनरप्रतीतिभ्रमस्यत्यंशमविभ्रांतिःसुसंगार्हस्थ्येनेप्यसेनप्राप्नोषितोहिकर्माणिसंन्यस्यब्रह्मणःप्रणयीब्रह्मण्येवनिर्वि
क्षेपमासक्तःभव ॥ ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतेरनन्यव्यापारतयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वाश्रमधर्मातिशायिनिभावादित्यर्थः ॥ सर्वसमयसांगमितियावत् ॥ ४२ ॥ नवि
द्वनेनमपिरस्यास्यनि ॥ तस्यतावदेवचिरयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्येइतिश्रुतेरितिभावः ॥ ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यकर्मकसंभवनमेतिप्रथमःप्रश्नः यदाकर्तव्यतयाभवत्तिरूपनि

निष्कलंनिष्क्रियंशांतंब्रह्मास्मिपरात्परम् ॥ हेयोपादेयनिर्मुक्तसत्यरूपनिरिंद्रियम् ॥ ३५ ॥ केवलसत्यसंकल्पशुद्धब्रह्मास्म्यहंपरम् ॥ पुण्य
पापविनिर्मुक्तकारणंजगतःपरम् ॥ ३६ ॥ अद्वितीयपरंज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययम् ॥ एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम् ॥ ३७ ॥
प्रविश्यसकलंब्रह्मसदाध्यायेत्स्वकर्मकृत् ॥ एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्त्ववैः ॥ ३८ ॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते ॥ प्रका
शेसर्वदुःखानांहानिःस्यात्सुखमात्मनि ॥ ३९ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते ॥ नमत्तोस्त्यपरः कश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः ॥ ४० ॥
अहमेकः परंब्रह्मइत्यात्मांतःप्रकाशते ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ सर्वेसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव ॥ ४१ ॥ नेप्ससेयदिसंसार
चक्रावर्तभ्रमःशमम् ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ त्वयोक्तंसर्वमेवेदंज्ञानंबुद्धंमयागुरो ॥ ४२ ॥ बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलयते ॥
इदानींज्ञातुमिच्छामिज्ञानिनःकर्मकीदृशम् ॥ ४३ ॥

त्यर्थंनिमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेवयथापूर्वंकर्तव्यमथवाकामनाभ्यानिवृत्तत्वात्समोषितकर्ममात्रंकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाद्बोध्यः ॥ ननुसर्वेसं
न्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासश्रुतवताभरद्वाजस्यद्वावपिप्रश्नावनुपपन्नौ सत्यम् तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंस
मा इत्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवकर्तव्यतयानिबद्धानांदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादिवाक्यैर्दीक्षाकालेत्यक्तानामपिदीक्षापगमेपुनःपरिग्रहवत् स्वमतेवहितज्ञेय एतमेवप्रव्राजि
नोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजंति इत्यादिश्रुतिभिःब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेनत्यक्तानांज्ञानसिद्ध्यानिमित्तापगमेपुनःपरिग्रहोन्यायसिद्धः ॥ नचविद्वत्संन्यासविधानात्पुनरपरिग्रहः ॥ न
स्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशादिहस्यायाश्रमेप्येवतस्यज्ञानोदयेनकृतार्थप्राप्तपुरुषविशेषाभ्यतिअमानसंन्यासांतरविधानपरस्यप्रागर्थविविदिषासंन्यासपरिपालनवि
धानाशंकेत्याशयेनप्रश्नावुपपन्नौबोध्यौ ॥ ४३ ॥

तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो
एवपृष्टोवाल्मीकिस्त्वयाप्रथमंकाम्यनिषिद्धकर्मणाज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणांचत्यागेनज्ञानिर्त्वंशास्त्राभ्यासेनसपादनीय
त्तरत्वस्वयमेवज्ञास्यसितत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेणतत्तत्कर्मोपरमस्यतदातदैवत्त्वयानुभवितुशक्यत्वाज्ज्ञानिनाचप्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेनतत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त
मेवंवेतिनियतुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेवससारभ्रमनिवर्त्तकज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्धत्वात्त्वादृशै
र्मुमुक्षुभिर्यद्यस्मिन्कर्मणिकृतेसतिश्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्चनभवतितदेवकर्तव्य काम्यनिषिद्धचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनचकर्मनकर्त्तव्यमित्यर्थ.॥
विविदिषासन्यासपरिपालनतुविधिनात्यक्तस्यपुनर्विधिविनापरिग्रहासभवादारूढोनैष्ठिकधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुनः प्रायश्चित्तनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्च

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४ ॥ काम्यंकर्मनिषि
द्धंचनकर्तव्यंविशेषतः॥ यदाब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्त्यक्तामनोगुणान् ॥ ४५ ॥ संशांतकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगःप्रभुः॥ देहेंद्रियमनो
बुद्धेःपरस्तस्माच्चयःपरः॥ ४६ ॥ सोहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते॥ कर्त्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ४७॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानींविप्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ ४८॥ यदापश्यत्यभेदेनतदाजीवोविमुच्यते ॥ जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्ताख्यंहित्वास्थानत्रयंयदा॥ ४९ ॥ विशेत्तुरीयमानंदंतदाजीवोविमुच्यते ॥ जीवस्यचतुरीयाख्यास्थितिर्यापरमात्मनि॥ ५० ॥
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचित्सुखात्मिका॥ योगस्यसेयंवानिष्ठासुखसंवेदनंमहत्॥ ५१ ॥ मनस्यस्तंगतेपुंसांतदन्यन्नोपलभ्यते॥
प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ॥ ५२ ॥

वणात्पुनःपरिग्रहेप्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्चसेत्स्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वंत्वस्यसर्वमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धासगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणग्रामावे
वस्यान्नान्यथेत्याह ॥ यदेत्यादिना ॥ ४५ ॥ देहादिकोशचतुष्टयात्परआनदमयकोशात्मातस्मात्परस्तदधिष्ठानब्रह्म ॥ ४६ ॥ आदिपदात्कर्ताकार्यकरणभोक्ताभोग्यभोगो
ज्ञाताज्ञानंज्ञेयमितितिस्रोपित्रिपुट्य.परिगृह्यते ॥ तत्प्रयोजकैःसर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यासुखदुःखाभ्याचविनिर्मुक्तोयदाभविष्यसितदानीम् ॥ ४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ जाग्रत्स्वमावस्थयोर्बीजसवासनाकर्माज्ञानम्॥ निद्रातदवस्थाविशेषः॥ सेयतुर्याख्याजीवस्यस्थितिर्योगस्यनिदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मु
ख्याधिकारिणोविचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः ॥ ५१ ॥ तस्मिन्विश्रांतस्यतवद्वैतदर्शनप्रसक्तिरेवनास्तिदूरेकर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याश
येनाह ॥ प्रशांतेति ॥ ५२ ॥

मामुक्तमीश्वरमुपास्यतत्प्रसादनतेवसिष्ठोक्तज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशात्सर्वसंशयोच्छेदेनविश्रांतिर्भविष्यतीत्युप
संहरति ॥ प्रजत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तमशास्त्राचार्योपदेशात्तानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थचितनावृत्तिलक्षण परामर्श शब्दघोषणावृत्तिलक्षणोभ्यासश्चाव
श्यकायइत्याह ॥ परामर्शेनेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यागेनैक्यम ॥ स्वात्मनाशोधितमतीषा ॥ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महात्मनाअपरिच्छिन्नब्रह्माकार
चित्ताराम ॥ ५९ ॥ अनुपइदृष्टिमाधप्रयुक्तनागुरुशक्तिपातनतयाशिष्यस्यब्रह्मीकरणात्स्वस्यगुरुत्वशिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणतरक्षणात्स्वयएवदर्शितमसम्यमित्यथ

मज्जमज्जसिर्किंह्नमग्रहसाराग्धिवीचिषु ॥ भजसभारिताभोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ५३ ॥ इतिनिर्वाणितसर्ववसिष्ठस्योपदेशनम् ॥ अनेनज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणपुत्रक ॥५४॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यसिनिश्चितम् ॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यायबोधनात् ॥५५॥ अभ्यासात्मवसिद्धि स्यादितिवेदानुशासनम् ॥ तस्मात्त्वसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरमन ॥५६॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥राम प्राप्तपरंयोगस्वात्मनात्मनिहंमुने ॥ कथवसिष्ठदेवेनव्यवहारपर कृत ॥५७॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थयतेयथा ॥ तथैवव्यवहारोपिव्युत्थानेमेनविष्यति ॥५८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥यदापरिणत साधु स्वस्वरूपेमहात्मना ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठमपिसत्तमम् ॥५९॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहानसि ॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणादेवदर्शितम् ॥६०॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ॥ जनयेद्य समावेशशांभवंसहिदेशिक ॥६१॥ रामेप्ययविशुद्धात्माविरक्त स्वात्मनैवहि ॥ विश्रांतिमानाकांक्षंचमवादाप्नमवाप्यदम् ॥६२॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपक्वंचेत्कथंयुज्यातिपक्ववत् ॥६३॥ ज्ञानमत्यक्षमेवदगुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावपियतोयोग्यौसर्वषामीदृशामपि ॥६४॥

॥ ६० ॥ ननुमयास्वशरीरत्यक्त्वारामदेहप्रविश्यकुण्डलिनीसंचारादिकनकृतमेवतत्कथत्वयाशक्तिपातोज्ञातस्तत्राह ॥ दर्शनादिति ॥ सत्यसंकल्पानांत्वादृशांकृपादृष्ट्यापिसच्छिष्यस्यकुण्डलिन्या षट्चक्रभेदनब्रह्मरंध्रस्थितपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्चशक्तिपात सिध्यतीतिभाव ॥ देशिकोगुरु ॥६१॥ नपराममप्यसच्छिष्यमादर्शयति ॥ रामइति ॥ ६२ ॥ मलमयरौवशास्त्रप्रसिद्धमाणवादिकामकर्मवासनालक्षणमा ॥ कथंयुज्यातिशिष्यइतिशेष ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुरात्मस्वरूपदर्शनस्याह ॥ ज्ञानमिति ॥ यतउभौगुरुशिष्यौयाभ्यांतत्सर्वेषांपुरुषाणामीदृशांकिंवत्यलक्षणानामपिभाजनस्तामित्यथ ॥ ६४ ॥

॥ ६ ५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धिंत्वस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक
इत्थवसिष्ठप्रशस्यप्रस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिपुकृपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइतियावत् ॥ ६ ५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धिंत्वस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक
र्त्तुमर्हसीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसंपादयामोवयम् ॥ ६ ७ ॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥
तथामाकृथाइत्युत्तरत्रवासवध ॥ ६ ६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसंपादयामोवयम् ॥ ६ ७ ॥ राज्यंविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वाद्देवा
सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशापमोक्षंचकरिष्यतीत्यनुषंग. ॥ ६ ८ ॥ निश्चयोवाग्निश्चयः ॥ गतिपरलोकमार्गम् ॥ ६ ९ ॥ राज्यंविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वाद्देवा
भयोनिस्पृहश्च ॥ दंडकारण्यवासिनोमुनीनूराक्षसवधेनभयादुद्धरिष्यतीतिपरेणान्वय. ॥ ७ ० ॥ विविधानितीर्थानिप्राणिनश्चउद्धरिष्यतिपावयिष्यतीत्यर्थ. ॥ सीताहरणप्रयुक्त
यद्दौर्गत्यशोकमोहादिविडंबनतच्छलेनरावणादीनावधादपिसर्वेपांस्त्रीसंगिनाभुविशोच्यतामस्वास्थ्यंचदर्शयिष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ १ ॥ अथइंद्रवरदानेनयुद्धेमृतस्यवानरक्षो
देःपरावृत्तिपरावर्त्तनपुनर्मजीवनदर्शयिष्यति ॥ ७ २ ॥ अग्निप्रवेशेनसीताविशुद्धिमन्विच्छन्सन्नात्मन.स्वस्यलोकानुमतिशिष्टजनमाननीयचरित्रतांदर्शयिष्यति॥ततोराज्येभिषि

पदेपरिणतस्त्वंहिकार्याविशाववयंयतः॥ ६ ५ ॥ स्मरन्कार्यममविभोयदुद्दिश्याहमागतः॥ प्रार्थि
इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्तुमर्हसि॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥ ६ ७ ॥ सिद्धा
तश्चातिकृष्टेनराजादशरथःस्वयम्॥ ६ ६ ॥ तद्दथामाकृथाःसर्वंशुद्धेनमनसामुने॥ परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः॥ रामस्य
श्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनम्॥ करिष्यतिततोहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम्॥ ६ ८ ॥ वनवासच्छलेनेहदंडकारण्यवासिनः॥ ७ ० ॥ उद्धरिष्य
जामदग्न्यस्यकर्तानष्टांगतिंध्रुवम्॥ ६ ९ ॥ पितृपैतामहंराज्यंविगतोभयनिस्पृहः॥ दर्शयिष्यतिसर्वेषांरावणादिवधादपि॥ स्त्रीसंगि
तितीर्थानिप्राणिनोविविधानिहि॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेनभुविशोच्यताम्॥ ७ १ ॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिक्रियाकांडपरायणः
नामथास्वास्थ्यंवानरादेःपरावृत्तिम्॥ ७ २ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छँल्लोकानुमतिमात्मनः॥ सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिप्रदास्य
॥ ७ ३ ॥ भविष्यतिगतिंद्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयौ॥ यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोवोधितस्तुयैः॥ ७ ४ ॥ नमोस्मैजितमेवैतकोप्येवंचिरमेधताम्॥ ७ ६ ॥
ति॥ इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यममापिहि॥ ७ ५ ॥ अनेनरामचंद्रेणपुरुषेण महात्मना॥

क्त.स्वयंजीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिसन्कर्माधिकृतजनानांकर्मानुष्ठानेनैवगतिद्रष्टुंदर्शयितुंक्रियाकांडपरायणोभविष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणांब्रह्म
लोकादिगतिंदर्शयितुंज्ञानकर्मसमुच्चयौचकरिष्यतीतिशेष. ॥ ज्ञानमत्रोपासनम ॥ नकेवलकर्ममार्गप्रवर्तनेनवर्त्तमानजनमात्रोपकारीकिंतूत्तरकालमपिस्मरणकीर्त्तनस्वचरि
त्रप्रबोधनादिनास्वानुगतानांभक्तानांजीवन्मुक्तिसुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७ ४ ॥ सर्वावस्थासुगतानांभक्त्याअनुगतानाम ॥ ७ ५ ॥ अनेनमहात्मनारामचंद्रेणइतिवर्णितप्रका
रेणत्रैलोक्यस्यममापिहितकार्यमितिपूर्वेणान्वयः ॥ इदानींश्रीविश्वामित्र सामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेजनाःएतेयूयमस्मैरामायनमस्कुरुत ॥ तन्नम
स्कारमात्रेणभवद्भिःसर्वंजेतव्यंजितमेवनसाधनांतरमपेक्षणीयमित्यर्थ. ॥ युष्माकंमध्येकोपिपुरुषधौरेयएवंश्रीरामइवजीवन्मुक्तश्चिरनिर्विकल्पसमाधिविश्रांतिप्राप्त. ॥ सु
खमेधतावर्धताम ॥ ७ ६ ॥

॥७७॥ दूराच्छ्रुतामृताउत्तरचरित्ररूपारामकथायैस्तथाविधा अतोरामांघ्रिपद्मरजसामादरेणनमस्कारेदतियावत् ॥ सदारामस्मरणेचआस्थिताआस्थावतोबभूवुरितिशेष ॥ वसिष्ठमैथिलीपते कथयाश्रुतयानसंतुतोपनतृप्तोबभूव ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहर्षयश्चनसंतुतुषु ॥ भूयःश्रोतुमुत्कंठिताःसर्वेबभूवुरित्यर्थ ॥ अतएवतेतस्यगुणाम्परोक्तानाकर्णयन्तस्तदद्भुतमाश्चर्यमित्रुवन्नभुवन् ॥ तदद्भुतमाश्चर्यमाह ॥ ७९ ॥ भूरिभ्योवृजनप्रतिव्यक्तकथं ॥ अयरामाजन्मनःआकोशोऽभूत् किंवाबुधोवेष अथवामनुष्यइत्यत्राज माभिप्रायानुसारीप्रश्न ॥ ८० ॥ विश्वामित्रोप्यत्प्रश्नानुसारेणोत्तरमाह ॥ अग्रेवेति ॥ हजनत्समभास्मिन्रामएवसाक्षाद्गवान्मासुबेषइतिविश्वासकुरु सपुराण पर पुरुष ॥

॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इतिश्रुत्वाचतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्चपरयोगींद्रावसिष्ठप्रमुखा पुन ॥ ७७॥ रामांघ्रिपद्मरजसामादरस्मरणस्थिता ॥ दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥ ७८ ॥ नसंतुतोपभगवान्वसिष्ठोन्यमहर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेस्तस्यद्भुतमाकर्णयन्द्भुतम् ॥७९॥ विश्वामित्रमुनिंप्राहवसिष्ठोभगवानृपि ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥भूरिविश्वामित्रमुनेरामोराजीवलोचन ॥ कोयमभूद्बुध किंवामनुष्योवायराघव ॥८०॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥अत्रैवकुरुविश्वासमयसपुरुष पर ॥ विश्वायमथिताम्भोधिर्गीतीरागमगोचर ॥८१॥ परिपूर्णपरानद सम श्रीवत्सलांछन ॥ सर्वेषांप्राणिनांराम प्रदातासुप्रसादित ॥८२॥अयनिहतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान् ॥ विश्वादिर्विश्वजनकोधाताग्रतामहासख ॥८३॥अयमुत्क्रांतनि सारस्तुससारधूर्त्तकै ॥ आनदसिंधुर्विततोवीतरागैर्विगाह्यते ॥८४॥ कश्चिन्मुक्तइवात्मस्य कश्चित्तुर्यपदाभिध ॥ कश्चिद्गणीतप्रकृति कश्चित्तस्य पुमानयम् ॥८५॥ अयंत्रयीमयोवेदस्त्रैगुण्यगहनातिग ॥ जयत्यगैरयपक्षिर्वेदात्मापुरुषाद्भुत ॥८६॥ अयंचतुर्बाहुरयविश्वस्रष्टाचतुर्मुख ॥ अयमेवमहादेव संहर्त्ताचत्रिलोचन ॥८७॥

सक ॥ विश्वार्थमथितोऽम्भोधि क्षीरार्णवायनस ॥ सर्वीरागागूढाशयानामागमानामुपनिषदांतस्यगोचरोनाम्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ प्रदातासर्वपुरुषार्थानामितिशेष ॥ सुप्रसन्नस्यामसादित ॥ ८२ ॥ असत्समाःकार्यनेकीर्तिनइत्येसत्सकामिथ्यार्थास्तान् ॥ ८३ ॥ व्यक्तांताविचारबाधितानि सारामदत्वश्चससारा कार्यकारणचधार्यैस्तथाविधैर्धूर्तकर्मगहनकर्मर्वीतरागैयमिभिरानदसिंधुर्विमासमयविस्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवद्ध्वानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियतामायांतर्वज्ञश्चतिषमुर्धास्थितइत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ ८५ ॥ मयीमयोवेदशरीर ॥ अंगै शिक्षाकल्पादिभि ॥ वेदानामात्मापारमार्थिकस्वरूपभूम ॥ ८६ ॥ चतुर्बाहु पालकोविष्णु ॥ ८७ ॥

---

१ अथयथामश्लोकस पूर्वादरादिवा।

योगान्मायाशक्तिसंबधात् ॥ मोहनिद्रानाशनत्वात्सदाजागरूक ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यभावीविजयउत्पन्नेप्राप्यते तेजसायथाप्रकाशोभास्वररूपंउत्पन्नेऽग्नि
यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउत्पन्नेप्राप्यते तद्वदयंसुपर्णेनगरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायंप्रतियोद्धेतिचिंत्यश्चिंतनार्हःसपन्न ॥ ९० ॥ विष्णुदेहेनामु
नाशून्यंस्वर्गहास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया ॥ एवंशेषमूर्तिरयंपातालाल्लक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥ तथाचपातालस्या
विशोच्यतेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुंनिरूपयितुंद्रष्टुंच ॥ ९३॥ वंशेऽवतारेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिक्रादिनियमान्नेट्लिटिमसोमादेशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जागरूकःसदामहान्॥ बिभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान्॥ ८८॥ विजयोविक्रमेणेवप्रकाशइवतेजसा॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुच्यते॥ ८९॥ अयंदशरथोधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान्॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना॥ ९०॥
हास्वर्गममुनाशून्यंहापातालादिहागतः॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोयमर्णवांतःशयःपुमान्॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मायमव्ययः॥ ९२॥ निगृहीतेंद्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपंरूपयितुंक्षमाः॥ ९३॥
रघोरघोच्छेदकरोभगवानितिशुश्रुमः॥ वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु॥ ९४॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥ इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्वामित्रोमहामुनिः॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत॥ ९५॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावल्लोकपरामर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम्
॥ ९७॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्यविनश्वरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुखीभव॥ ९८॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥
इत्युक्तोपियदारामःकिंचिन्नोचेलयंगतः॥ तदासुषुम्नयासोपिविवेशहृदयंशनैः॥ ९९॥

वश्छांदसः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोयावन्ननिरूढोननिष्पन्नः ॥ नभवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकंचित्कालमनुभूय
देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिभजेत्यर्थः ॥ ९८ ॥ यदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यंगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनाकिं
चिदूचेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसकल्पेनप्रविश्यतदीयसुषुम्नानाड्याशनैर्हृदयपुंडरीकंविवेश प्रविश्यतदीयंविलीनजीवोपाधिलिंगंघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुर
मिवबहिराचकर्षेतियावत् ॥ ९९ ॥

तस्यबहिराकर्षणेनशाविभावकमेणतमविदाभासाभिव्यक्त्यासकृतक्षेपमप्रकाशवासार्थदर्शनाविकममाह ॥ शक्तीति ॥ प्रथमप्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौततप्राणावि र्भावेतेपुनतोमनसआविर्भावेतस्मिश्चमसक्तिश्चिदाभासभावेनानुप्रवेशसंकरोतीतिशक्तिप्राणमनप्रसक्तिकरण अतएवतत्प्रकाशात्मकस्तदुपाधिकोजीवप्राणद्वारासर्वनाडी रंध्रप्रनुप्रविश्यसुपुराभ्यामिवस्थानिसर्वाणिज्ञानकर्मेंद्रियलक्षणानिकरणानियेनतथाविध सन्दर्शनेनेत्रमोन्मीलयन्नविकृष्टाभूभ्यांवसिष्ठमुख्यान्विदुषोदृष्ट्वास्वयंकृतकृत्य त्वान्निर्मुक्तसर्वैपण अतएवकृत्यस्यावश्यकस्याकृत्यस्यत्याज्यस्यचव्यवहारस्यविचारणयागुणदोषचिंतयाआविपरातत्वयुक्तहानोपादानादिरहित्याचरहित सर्वानृदृश मामेतोकिवक्ष्यतीतिसर्वान्प्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनंतरंइतिमागुक्तरामरामंमहाबाहोइत्यादिवसिष्ठवचनपुनस्तेनैवमाविनमुखादगुरुवाक्यमनुल्लंघ्यमितिविधुमा

शक्तिप्राणमन प्रसक्तिकरणोजीव प्रकाशात्मकोनाडीरंध्रसुपुप्तसर्वकरण प्रोन्मील्यनेत्रेशनै ॥ दृष्ट्वोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्मुक्त सर्वैपण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वान्प्रतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनगुरुवाक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वाप्रोवाचभगवा न्रामचंद्र समाहित ॥ १०१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ नविधेर्ननिषेधस्यत्वत्प्रसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यंतुकरणीयंहिसर्वदा ॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेषुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधि प्रोक्तोनिषेधस्तद्विपर्यय ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा त्मन ॥ शिरसाधार्यसर्वांस्तान्सर्वान्प्राहघृणानिधि ॥ १०४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सर्वेशृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्म ज्ञानात्परंनास्तिगुरोरपिचतद्विद ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाच्चसकल संवादनइहीकृतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचंद्रनमोस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोयथयागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी किरुवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वागता सर्वेरामसज्जनवेनरता ॥ रामचंद्रस्यशिरसिपौष्पीवृष्टि पपातह ॥ १०८ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचंद्रक थानकम् ॥ अननक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

एवम्यादिशायनामपिश्रुत्वाभगवान्सवह स्वावतारप्रयोजनसइतियावत् ॥ सदभ्युपगमेनसमाहित सन्प्रोवाचेत्यर्थ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ विधिरवश्यानुष्ठेयोर्थ ॥ तद्विपर्यय स्तदतिक्रमणंतुनिषेध ॥ अवश्यहेयइत्यर्थ ॥ १०३ ॥ इदानींश्रीराम परमपुरुषार्थदानरूपस्यगुरुकृतोपकारस्यनिष्कृतिमन्यामपश्यन्स्वशिरसितच्चरणधारणव्याजेनस्वगु रवेसमर्प्यसपजनम्प सर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यंगुरुमाहात्म्यंचस्वयमत्यक्षमनुभूतविश्वासवाक्यायोपदृष्टवानित्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥ तद्विदआत्मविदइतिगुरुविशेषणम ॥ तदात्मतत्त्वगुरूपदेशाद्वेत्तीतितद्विद शिष्यस्यगुरोःपरनास्तीतिभा ॥ १ ५ ॥ स्थितिनिश्चयत ॥ संवादेनएतद्भूयलक्षणेनतद्युक्तिसंवादेनच ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ रामचंद्र स्यर्जावन्मुक्तिविश्रांतिपर्यंतसंवादकथारूपमाख्यानकसर्जीवनमत्राभिनियावत् ॥ १०९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणयारत्नमालयाविचित्राभूषिताइतिउक्तरूपारघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यामयातुभ्यंप्रोदिताप्रोक्तानिखिलानांकविकु
लानायोगिनाचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिनासेवितासतीमुक्तिमार्गंप्रागुक्तभूमिकाक्रमददात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसवादप्रकारम ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा॥ निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मु
क्तिमार्गंददाति॥ ११० ॥ यइमंशृणुयान्नित्यंविधिंरामवसिष्ठयोः॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति॥ १११ ॥ ॥ इत्यार्षे
वासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांबालकांडेमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेरामव्युत्थानंना
मअष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोपिपुरुषःश्रवणादेवसर्वैर्दोषैर्मुच्यतेशांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेणब्रह्मगच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थः ॥ १११ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेअष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामच
द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानुगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिह र्त्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यतशुद्धचिदात्मकचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषा चनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्ततत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तु तोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परि च्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थः ॥ पुरंध्यासुचरित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विघ्नेंतर्जगद्वृंदंव्योमेवविपुलानिलः ॥ १७॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि ॥ ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥१९॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्य तेयथा ॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका ॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्ये कपिंडताम् ॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥२३॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मलेखाली मरिचांतश्चमल्कृतिः ॥ २४ ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौंतर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ २५ ॥ तथानंत विकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि ॥ अनंतत्वा च्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति ॥२७॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् ॥२८॥ वर्जनावर्जने र्थस्यब्रह्मैवानंततावशात् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानि ष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइति हेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृज त असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः॥२८॥विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वतरमित्याह ॥ वर्जनेति॥२९॥

पुष्पफलपर्यंतस्वकार्येबीजवत्सर्वभावित्वस्तानुदर्शितदशामावपिसर्वविवेवेत्याह ॥ बीजेत्याविना ॥ १० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवतीविषमानैमाथउत्तरकालफोदशाख्वा
पत्रशाखिपाति ॥ ११ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वाविप्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यभवश्चिद्व्यतिरिक्तजात्मकल्पना
तदधीनाद्भूति ॥ नचिद्रूपंतुकदाचिदपिईदृशाजात्मस्वभावनसंभवतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ तदेवस्फुटयन्प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ मज्जादिभिरित्येइतिशेष ॥ १४ ॥ एक
भवइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुपुमकशिस्थिवासनामात्रम ॥ १५ ॥ १६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वररूपंतदीयकर्तृत्वादिजगच्चचितिश्चिदेव ॥ भवाभवाआविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिजगद्वर्णांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्यथो
त्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ ३१ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयोःक्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम्
॥ ३२ ॥ चिद्विद्धिनकदाचिच्चद्वयमेनर्मिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथायद्रु ॥ ३३ ॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्त
या ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरज्ञादियथानित्यसुपुप्तकम्
॥ ३५ ॥ नात्मेतिनचोदेतितथाहताजगद्गति ॥ यथाशिलांतलेंखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥ ३६ ॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चि
ति ॥ यथाशिलांतराज्ञानांस्पदास्पदभवाभवा ॥ ३७ ॥ विपयत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति
॥ ३८ ॥ अद्विवब्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायत्रयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुपुप्तस्थमिवस्थित
म् ॥ भूरिभावविकाराढ्योयोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुपुप्तमेवतद्विद्धिशिलांतःपंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुपुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक्
प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्त्वसारादृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो
पायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामपट्चत्वारिंश मर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ १७ ॥ शिलायथातत्स्वदर्शनेविषयत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनपिकर्तारइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अभिषद्विरिक्तस्वविकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरु
द्धमानसकल्पनाभेदइवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ १९ ॥ सुषुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधभ्रमत्वा
माथकल्पनाभेदस्यविरोधेनसहतेनस्थितेत्यर्थ ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ २० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनपद्मसत्वतदात्मक
त्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांतःपद्माइवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयास्येवेत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू०
पट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ यत्रइतिक्वचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥१॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेननतत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्रवश्चा
चोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि
त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच
मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसदेवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांशब्दानांतदर्थानांतद्वासनानांतत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानांचवेदितुरवस्था
त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्त्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥ देशकालक्रियादीनाम पितन्मयरूपतः॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते कथम् ॥३॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा॥५॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो त्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज गद्द्रव्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्भास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविक्रतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानंतशक्तिम त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिपुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क ल्पितविकाराशिभावेनमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्त्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमग्रमाभत्वंयजगद्रूपामीषिम्मावरूपत्वेशान्ततात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्त्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचनुल्यत याषिम्मावरूपताप्रदर्शनेनतत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ चिदात्म्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतत्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥ १२ ॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपमनानावि धाप्यायासस्यवचित पृथक्करणेजगत्सत्त्वेवात्तात्पर्यमित्याह ॥ पश्यति ॥ १३ ॥ सर्वेतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नाजेति ॥ यद्विचिन्तोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि दात्मकतयाअनानैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदशाअमलस्यय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुषाद्द ष्टानुभानुभा सूर्यातपएव ॥ तथसत्त्वआतपादिरसजलादिरिवेतिसर्वसत्त्वपुर्ययाभातिएवचिरत्वभावत्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसत्सद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तंपय स्पंदविलासवत्॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत्॥१०॥यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका॥ यन्नाजितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥११॥भावाभावेपुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत्॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे वहि ॥१२॥ पश्यनानादिशब्दार्थस्यक्कायद्वच्छिलोदरम्॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम्॥१३॥ नानाप्येकतयानानापद्मादिव शिलोदरम्॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम्॥१४॥ यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा॥ सन्नेवासन्निवेवचिन्नेवत्वस दमद्वपु ॥ १५॥ यथासम्यक्पयोराशि फोटरेकलनोन्मुखम्॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम्॥ १६॥ चिच्छिलाशवपद्मौघ स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्धिसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥ १७॥ महाशिलाघनोप्येपचिद्घनम्यशिलोदरम्॥ अरघ्रोनिर्द्वयो च्छोज सशांत सनिवेशवत्॥ १८॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम्॥ स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवद्भुत ॥ ॥ १९॥ ब्रह्मणीद सुघुनाभनास्त्यनाराशिलानवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातथैवेदजगत्स्थितम्॥ २०॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पदत्तइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तर्हितमपद्मादे शिलामयत्वमिवजागतरासपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयस्तद्बोधादिनिरोध ॥ अतएवत्वंतथाकुर्व्यस्वेत्याह ॥ जगद्विति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवनघशिरास्मियमसदृशपापरिभावसभावमापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरघ्रइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य थाशरत्कालस्तपतिअमृतद्रुत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरथांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव्य पदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनाभिराम ॥ १९॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिधाउवेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सु षमाभम ॥ यथाशिलाघनजात्मनानित्यमच्छिच्छिलात्मनानित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

मेवादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकना

चिदात्मनास्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ मेवादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकना च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यंबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माडातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भातस्यापिचजगतःपरमयदब्विवोत्त रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्रपचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्ते.स्थूलजलेइद्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत्॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ॥ २५॥ स्थिताजगत्पदार्थेपुपायसीब्रह्मतातथा॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम्॥ २६॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता॥ यैपारूपविलासानामालोकपरमाणुता॥ २७॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा॥ यथानानात्मिकेत्येववर्त्यंडरसबर्हिते॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम्॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

मा॰ ॥ ...द्वैतात्मकमेवब्रह्म अस्तु यथाब्रह्मवास्तवजगद्विनिषमसत्थाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्ति ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप
णारेत्यथ ॥ १२ ॥ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावभावतापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारावित्याशंक्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व
भावस्यमन्नुपपन्नसन्नंनशून्यनिष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावपरमर्शेनसिद्धि ॥ तस्यभावयत्वान्नानाऽनानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदंजगद्रूपनस
त्तोपस्यनन्नसंभवमनुपपन्नम ॥ नञर्थस्यनशब्दस्यपद्मुर्वादि ॥ १३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिवर्हिरसदृष्टांतेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि
दात्मकंतत्त्वमनुगतंतथार्हिणिरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेबर्हीतिपश्येत्यर्थ ॥ १४ ॥ उपमोक्तमर्थंरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदंनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना
विधपदार्थभ्रमलक्षणैः पिञ्छैः पूर्णाआपातत्वविवेकजगल्लक्षणमयूराण्डस्यरस ॥ तद्भासमानजगन्मयूररूपत्वंअमयूररूपसत्तालक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तद्भावात्कुतोस्ती
त्यय ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ सत्तासत्तास्फूर्त्तिसोऽस्यानिर्भातिविषतिकस्पिते ॥ तत्त्वचि

न्मद्वैतद्वैतसत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोसत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितपरम् ॥ ना
नानानात्मकमिदंत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्बलनपश्यत्वर्हिंडरसवर्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना
नानात्मकंकचमयूराण्डरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिञ्छपूर्णांजगन्मयूराण्डरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि
कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चिह्नोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतस्तदहतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाभ्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य
गिरा स्वगसुखसारेणार्पयति ॥ २ ॥ तयाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध
नयनदृष्टयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृस्सदर्शनासगस्पदत्यागेव्यवस्थिता ॥ ४ ॥

दानदृष्टनभ्रमनिष्कम्पवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टांतात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भीचिदचित्संवलितबीजशक्तिमदव्याकृतमेवतत्तथनतत परशुद्धमस्तीतिभ्रामोहोमाभूदितितद्बधिष्ठा
ननिर्विशेषभूमानरूपनिष्कम्पपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअंतर्मयूरइवपर्णितमतरस्तना(विमहार्हिगादिविषयत्वविषसर्वंसमयथशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि
तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तस्यैवोक्तदृष्टांततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदिततत्रैवसर्वंजगदविषयाविषतेतदेवाद्यास्मिन्देहेपिअगि
रा अगानीरमभूत प्राणःसन्मग ॥ दिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादीव्यव्रजयार्पयति ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तादृशभूतनिरति
शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यय ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तयाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो
नानुभूयतइतिचेदृष्टयरथनासमाध्याणस्वरूपविक्षेपात्मतिग्रहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायमाध्यापनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यंतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्धे
नयनेयोऽकेरदृष्टीनतनैद्रियंचयेषाम् ॥ ४ ॥

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहिते पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखंमदैवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थितानामपियेषांषष्ठादिभूमिकागतानांबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसंबंधत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पंदते तेचचित्तचेत्यसमासंगयोस्त्यागोयस्मिंस्तथाविधेभूमानंदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखंडवृत्तिधारास्पदात्तेनांशेननिरतिशयानंदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थंयथाससाधयतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पंदाद्व्यवहारसंस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोंत.संदैवस्वरूपानंदप्रतिष्ठोपिबहिर्मायवयाजगद्व्यवस्थापालयतितद्वदित्यर्थ ॥७॥ तेषांव्यवहारेदृश्येषुवाह्यविषयेषुदर्शनानाबुद्धिवृत्तीनांसंगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानंदात्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहार सुखरूपएव ॥ यथाऐंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमंत.प्रविश्यच्छादयतितद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखनुतेषांसुतरांनिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टांतमाह ॥ बिंबादिति ॥ बिंबनित्यांतरालिक

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु ॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः ॥ ५ ॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ ६ ॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा ॥ ७ ॥ तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम् ॥ यथाच्छादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः ॥ ८ ॥ तथात्माच्छादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे ॥ बिंबाद्रंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच ॥ ९ ॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः ॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम् ॥ १० ॥ केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः ॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना ॥ ११ ॥ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत् ॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि ॥ १२ ॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत् ॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंत्वदिकोशशतेनच ॥ १३ ॥ यत्रैतत्स्पंदतेदृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत् ॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित् ॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः ॥ १५ ॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चद्रिकायायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाच्छादरूपंतैरनुभूयतइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेहइत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनंत्यपर. ॥ भूतभाविदेहकोशानात्वदिवासनात्मनास्थितानामानंत्यात् ॥ १३ ॥ एवंकोशशतेनत्वदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्सन्मात्रमेवात्मपदंभवेत्संभावितमित्यर्थ. ॥ एवंकार्यकारणविलक्षणतत्संभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्यांतप्राकृतादिप्रलयरूपंचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिंल्लोकेअमुत्रपरलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनक्लेदनभेदनादिविकारैः कंचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तदनुगतसद्रूपस्यापिविकार किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

नर्दिकिरहारिपगलिनेत्याह ॥ नचेति ॥ १६ ॥ विष्वकृसवत्तःसुविद्धयाश्रवणाद्युपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवप्यवहरन्नपिनिर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लिवत्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्ययोग्यव्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवंजगकालादिसर्वजगद्ब्रह्मत्वात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तत्वविकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिनै
वमाभवतीत्यर्थः ॥ यतस्त्वस्तुत सममविषमस्वरूपगच्छसिसर्वेवमाममानसीतिसमगएव॥ यत्नेवसत्रमप्राप्येनीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंशःसर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अमबोधाद्विपास्तिमबोधेनास्तिवेतिच ॥ १ ॥ विकारारंभाभ्यांविवर्त्त
स्यलक्षणतोभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदादारंभपरिग्रह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमतिविविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्पत्तत्रधाअतिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो३अप्रच्छन्नभागवस्यो४विनष्टभागवस्य५श्चेति ॥ आद्योमृदादेघटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयाद्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखंडना ॥ तच्चदेहादिसफलमात्मैवात्मविदांवर॥ १६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारममयवि-वंज्ञातसुद्ध्यासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्
॥ १८ ॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम् ॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९ ॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यजन्मस्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम् ॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमगएव ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्म्यप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंशःसर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिनास्ति
विकारादिब्रह्मन्ब्रह्मणिबृंहिते ॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत् ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुनःप्रागवस्थानयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकंतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥ २ ॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपय ॥ शुद्धमाद्यंतमध्येषुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
॥ ३ ॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता ॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥ ४ ॥

रकाभाव ॥ तृतीयोरज्जाःसर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्रांत्यएवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनप्र
थमंप्रसिद्धविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरबीजादिपुदधिवृक्षाद्यविलक्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपरीतंतदेवविकार
मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मणिप्रागुक्तलक्षणकार्यंनतथातद्वैधर्म्यंविस्पष्टयति ॥ शुद्धमिति ॥ ३ ॥ असंहतैःपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारंभक
त्वानांसमवेतानांवास्तवानामवयवसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम् ॥ यथातंतूनांपटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणमतीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणमपि
नम ॥नयावकमारंभत्वम् ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ २ ॥

ब्रह्मणि जगतस्तु परिशेषाद्विवर्त्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणेन दर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रम विवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोः समे तदसंस्पर्शि वैषम्यप्रतिभासो विवर्त्त इति तल्लक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शं दर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायत इति चेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेव लिंगादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यंतासंभाव्य इत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसे ब्रह्मणि तद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥ संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेस्ति विक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यं न संवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितं निःसंबंध चिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ॥ मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्त्वं कदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमाने सदैकस्मिन् ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपाया अविद्यायाः क आगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥ ११ ॥ यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्यवाचकयोः क्रमः ॥ तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमोस्त्यसौ ॥ १२ ॥ त्वमहं जगदाशाश्च द्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि ॥ १३ ॥ नाम्नैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यते या सा सत्या कीदृग्नाम भवेत्किल ॥ १४ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेत्र्यस्तनेतु त्वयेरितम् ॥ अविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति प्रभो ॥ १५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतावंतमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूद्वह ॥ कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोसि स्वयुक्तिभिः ॥ १६ ॥ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदांवरैः ॥ १७ ॥ अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ॥ नप्रबोधमुपायाति तदाक्रोशशतैरपि ॥ १८ ॥

रुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तिर्येन तत्र जगद्विवर्त्तः स्यादिति प्रबुद्धदशारामः शकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदशा अविद्यासद्भावं ब्रूमः किंत्वबुद्धव्युत्पादनाय कल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वं पूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्याना स्त्येव तर्हि उपशमप्रकरणे यथा भातिरविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति त्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमिति रामः शकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तु तवाबोधदशायात्वद्बुद्ध्यनुसारि कल्पनयोक्तमिदानीं तु त्वं प्रबुद्ध इति न तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह ॥ एतावंतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पूर्णानाममभावनारिपुरूपतापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्सुगुरोपेपुनस्त्वोपदेशोप्यथदस्याशयेनाह ॥ सयमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यमेतश्व
ण्विनिधेय ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीनिऐच्छिकेनव्यवहारेणनवास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवधातिबाधावधिस्तम्भाप्तम् ॥ एकेति ॥ त
प्रकाशाद्वैक शाकएकत्वमनुपश्यतइत्यादिमुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्श्वसन्स्वपन्अत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ भेदनचिदेकरसब्रह्मस्वभव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक सत्वमेव ॥ नच्छ्रुतिप्रसिद्धमनाद्यनन्तरपरसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिप्रसिद्धम्पाश्वअविद्याप्रकृतिश्व

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यपुक्त्यासाध्यतेकार्यंनतद्यत्नशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यदुर्मतेः॥ सकरो
तिसुहृद्दुःख्यास्याग्रोद्धृं स्वनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनविना॥२१॥
एतावंतमबुद्धस्त्वकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥ २२॥ ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभू ॥ द्विती
याकलनानास्तियथेच्छसितथाकुरु॥ २३॥ असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगत्त्रयम्॥ एकप्रत्ययवानेत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
मारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छञ्छ्वसन्स्वपन ॥ २५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुचेत्॥तद्ब्रह्मावेदनशांतमवभूतस्थितंभव॥ २६॥ नवनाद्यतमाभासस्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥ २७॥ यद्ब्रह्मात्मेतितुर्यश्वयाविद्याप्रकृतिश्चया॥ तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुनभ्॥ २८॥ नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥ मन्मृन्मात्रयथावांतरालैवप्रकृति स्थिता॥ २९॥ आवर्त सलिलस्येवच स्पंदस्त्वयमात्मन ॥ प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वहि॥ ३०॥ यथैकःस्पंदपवनौनानाभिन्नौनसत्तया॥ तथैकमात्मप्रकृतीनानाभिन्नेनसत्तया॥ ३१॥अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवविं
लीयते॥ अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥ ३२॥ चित्स्पंदैकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥ चित्तांकुरतदेतस्माद्धाविसंसा
रमंडक॥३३॥

शाखाप्रभेदेनैवभिद्यानत्वमभिन्नसन्माधैकात्मकमित्यर्थ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयताससाघारूपमृन्मात्रतथाप्रकृतिरित्यर्थ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ नेमसन्माम
महावनाख्ये वर्तेमआत्मैवाग्निनाणुनाथमप्यन्यरित्यर्थ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुरूपेण ॥ ३१ ॥ सन्मयःसन्मात्र ॥ यातिरूपातरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुरंतस्मा
त्संसारूपाविश्यमारोपनसारक.इत्यर्थ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मदृश्यमूतिस्यविषाद:

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरि· ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानंदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्पनयाजी लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम· ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयंछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥३४॥नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तांकुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभवाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संस्तृतिविचारयोगोनामएकोनपंचाशःसर्गः॥४९॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृतेनते॥१॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णंपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते॥पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णेचपूर्णता॥२॥लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्त्तुमर्हसि॥३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतेत्वत्संबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म· ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत·पूर्णब्रह्मैव यत·पूर्णाद्यद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपंतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणापूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयस्त्वजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवकोपंकर्त्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वपामाणिनांद्वेषेवायानुभवोछ्वसद्दर्शनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदु स्वयोरुदयनुभवाच्चिरानुभूतानामपिवासार्थानांद्वेषस्मृतिदर्शनात्स्वरूपेषवासाधानामप्यनुभवोषा
ष्य ॥ तमयोपचक्षुरादींद्रियाणांवासार्थान्द्रष्यानेनुभवशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागस्यास्यानुभवशक्तेश्चश्रोत्राविगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमोप्यर्थ ॥ नचांत
करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेंद्रियप्रणाड्यानिर्गत्यवासघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोछेस्वापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु
स्वानामपिबहिरुदयापत्ते कालांतरेत स्मृत्यनापत्तेश्च अतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारलांछनसंस्कारानप्युपगृहीत्वा
तःप्रविश्यनटइवनवाकारविकल्पतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानभवानीतलांछनविषयत्वकल्पने भ्रमप्रमयोरविशेषापत्ते सर्वविषयाना
श्वासप्रसंगात् घटादेर्वासत्वानुभवानापत्तेश्च ॥ इत्थमनुभवआंतरोघटादिश्चवासस्तत्वनयोरसंबधान्नकथंचिदपिवासार्थस्यानुभवारोहणमुपपादयितुंशक्यम् ॥ अतएवनैया
यिकादयोनुभवस्यविषये सह विषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबधएवनसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन
विषयव्यवस्थाऽयोगात्॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबध
स्यस्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात्॥परंपरासंबधेनवासार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबधकल्पनवैयर्थ्याच्च॥एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षु स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिब्रह्मन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथंतत्स्वैजंतोर्विषयस्वंनपश्यति ॥ जीवत
श्चकथंसर्वंविषयस्वंप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथंघटादिबाह्यत्वमिंद्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवत्यत्र पुनर्नानुभवत्यपि ॥ ६ ॥ अथ शला
कोपमयोर्घटादींद्रिययो किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकथंतन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाच्छतधापुन ॥ पृच्छामित
दर्गेपणकथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥

र्थोयज्ज्ञानव्यक्तिजनक सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इंद्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादच
टितघटनासमर्थमायाशक्तिवलादेवांतर्वासार्थानुभवोवाच्यस्तथासतिकिंकर्णादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवत्शरीरेवचिदात्मावासार्थमनुभवतीतिस्यात् तथा
सतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसर्वगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिवासार्थान्कुतोनानुभवतीतिरामशंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य
मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादीनींद्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांवासत्वमनुभूयांतर्भवेद्यस्पकथयतीत्तितद्याह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक
ल्पनसामर्थ्यंवाअस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयादिंद्रियाणिवासार्थंतद्विनीत्वास्थापयतीतितदाप्याह ॥ पुनरिति ॥ तदर्थस्यापनेपुन पुनरुद्वितदनुभव स्याद्घटादेर्दर्शनादूर्ध्वहिर्नि
सारणादर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकर्तृप्रथमचक्षुरादींद्रियजातस्ववेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिंद्रियविषयसवेशात्तद्विस्थायभोक्तनचिदशेनांतनयतिप्राण
मित्रसंधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अथइति ॥ विषया सश्लिष्येंद्रियाण्याकर्षयेयुर्नासश्लिष्य असश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पि
णांघटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापींद्रियाणांरज्जुवद्दृढसंश्लेषलक्षणाकर्षकत्वंवाप्रसिद्धं भिन्नप्रदेशनिखाताय शलाकाद्वयवद्भिन्नदेशत्वादित्याह॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि
ष्टयाघटादींद्रिययोर्मिथ असौत्वदुष्यमानात्तन्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतात्माभापिनैमायस्यविपरीतघटादिस्थूलप्रवेशाकलाकर्षसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुतस्यबोधेन
च्छिन्नसंशयस्यतवकर्थंमायामपेसर्वानुपपत्तिभाजनःस्मिन्व्यवहारेईदृश संशयसभाह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधाविशेषाच्छपुन पृच्छामि ॥ अज्ञानुपदार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शैश्चिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुंकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभावद्वस्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तसर्वमिदंजगदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवंचेंद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्त्यास्वद्वत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वप्नेचातर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त
यारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभावद्वस्यैवभावितम्॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिं
द्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति॥ १२॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम्॥ १३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अनाद्यंतंजग
द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम्॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः॥ सजीवःखलु
देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम्॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तद्वत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिवाह्यंवाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबपद्दर्पणभूतस्यसपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसंघातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडंचसृष्ट्वातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतायातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्प
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणत्वमाधात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञातृत्वं कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्वं तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्वं सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रहः ॥ एतदभिपातिनीआध्यासेनैतद्धर्मिकायासचित्सैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकंविदुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितबुद्ध्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवोपिकामक्रोधद्वयविपर्यासनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारन्गच्छतीतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीजस्यांकुरकांडपल्लवादीवसर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवायमविवास्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः॥ एपएवस्वभावात्माजनैःपुर्यष्टकस्मृत ॥ १७॥ ज्ञातृकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासचिज्जीवइत्युक्तातद्विपुर्यष्टकंविदु ॥ १८ ॥ कालेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानंतवासनाकणिकोदयम्॥ १९॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति॥ यथावासनतःसेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिच ॥ नाहमात्मेचिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम्॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा॥ २२॥ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबंधाद नंतरम् ॥ बुध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम्॥ २३॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमंपदमात्मन ॥ २४ ॥ एवंरूपश्चसुमतेजीवोयातःशरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यर्थंयथावेत्तितथाशृणु॥ २५॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसप्रयातस्यजीवताम्॥ मनःषष्ठेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६॥ यदान्य सर्वदेहेभ्यःस्वेपतत्यक्षरूपिणा॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवात्मैकत्वमृच्छति॥ २७॥

कश्चित्सनकादितुल्यःकश्चिद्वाशेषशास्त्रश्रीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अयंचसर्वोविभागःसात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यातः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथंघटादिवासत्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यतःसमाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवंरूपश्चेत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबतयापरिच्छेदस्यानवापेभ्योव्याप्तोपरिमाणतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यदेहपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखाविर्भावधानुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योबाह्यघटादिदृष्टव्योभवतितदातद्रागाद्युद्रिक्तजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्यघटादिपर्यंतंस्वेबाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थः ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्वारिनिपनादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासंस्पर्शाद्घापनाज्जीवचैतन्येनसहैकत्वमाप्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वमृच्छतिगच्छति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबंधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोवृत्त्यतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छादसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमतर्द्दिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचैवनयनतारकानुप्रविष्ट.पदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्दिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवातर्द्दिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥३१॥ यत्संश्लेपमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः ॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४ ॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसभवतीतिभाव. ॥ इत्थगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानीराम.प्रसगात्सर्वेषाप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकास्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकतन्मेब्रूहीत्यर्थ. ॥ ३६ ॥

यर्प्रविबस्यसत्यत्वेपिचिद्यतिर्बिवभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विवातिरिक्तरूपर्भातिमाप्रसिद्धेनमिर्वक्तुशक्य तभात्यतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्तत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति बिंबरूपदुर्वचमितिर्किवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृश्यैतस्यात्मनोभांतिसिद्धि ॥ ३७॥ नकेवलप्रतिबिंबमात्रभांतिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य र्थेनुशब्द ॥ तावन्मात्रभांतिमात्रम् ॥ अतएवमद्दत्जगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि प्रपंचस्तरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानत्सदाचिज्जलमेवेत्य र्थ ॥ ३८॥ ३९ ॥ हेरामत्वनित्यमसक्तमति सन्शांतामृपाभूतसुखदुःखवेत्तीतिमृपासुखदुःखवित्कृत्रिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० प्रकाशेनिर्वाण० पू० पंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिस्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमृपासुखदुःखविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमतिःसमतायामस्तसमस्तभवाम यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथयाभावयत्याशुतत्तयापरिपश्य ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांस्त्वविद्धिसंवेदनस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाधमन स्थितौ ॥ ४ ॥

त्वानिमनोदेहःपुर्यष्टकमितिस्मृतम् ॥ अबोधादेववोधेनुमर्दैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्याविनाभावितमहंकारदेहेंद्रियादीनांत्वागसतांकल्पनजीवसमष्टेःपद्मज स्येवव्यष्टेरपितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुनःशब्द ॥ कमलजस्येवभगवतोपिसृष्टे पूर्वमनाघ्रातमित्यादि वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरव्यवहारायार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्यष्ट्य टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भःसमष्टिपुर्यष्टकस्ययथासर्गादौव्यवहारव्यार्थसंविदुदिताथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्यएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्टपुर्यष्टकात्मावक्ष्यमाणसिसंपन्नेसतदारभ्ययथायथाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्स्वभासमयापरिपश्यती त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआधमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकतवेनंइंद्रियाणिइंद्रियार्थांश्चसर्वसंपन्नतयातत्तेतथाविव्यष्टेःसंपन्नमितिमयामोक्तकमतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेद्यदोषात्स्ववेदनंतत् ॥ ५ ॥ सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंविन्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्स्ववेदनंतत्
सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंविन्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो
कुतोननिश्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो
हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना
मसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम् ॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५ ॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये ॥ अभावत्वा
दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥ ७ ॥ नवि
द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥
भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात् ॥ १० ॥
प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम् ॥
जगज्जान्विपर्यास्यत्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते
॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते ॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वएते
तआत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचित्यंकिंतुचिकित्सै
वचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्य
मानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्जान्विपर्यास्यत्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः
स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत असदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाक्ता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीबासार्थदर्शनोन्मुकासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसंभावितोयक्षकद्वसत्यःअ सत्योवाभवतु अपतुपचतन्मात्रस्यपंचीकरणात्मिकादिद्दकलनासत्तयासत्यतयासंभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तमात्मनिदेहात्मनिरध्रान्इन्द्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम् ॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवान्याभामिन्द्रियद्वारे पश्यति ॥ २१ ॥ तथइर्वामिन्द्रियमनःप्राणादिर्अंत ॥ इवपटादिवासम् ॥ भावसनाम् ॥ २२ ॥ तथपि पर्येन्द्रियसंयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासंभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एषस्वाभाविकस्वसंवेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहंकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानापयास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्तिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्यायाविचारोयजीवपुर्यष्टकादिका ॥
अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना ॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृ
णु ॥ १७ ॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता ॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी ॥ १८ ॥ यद्ययाभावयत्याशुतत्तथानुभ
वत्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९ ॥ पचतन्मात्रकलनासंभावयतिसत्तया ॥ तत्रात्मनितथारध्रान्प्रपश्यतितथो
दितान् ॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयदिइस्थंभूतपंचकम् ॥ पश्यत्यनन्यदन्याभाशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्थमितिनिश्च
यवांस्तत ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाप्रत्ययत्यय ॥ २२ ॥ रश्मिजालमिवेदोयंदात्मन प्रतिभासनम् ॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्चूर
रीकृतम् ॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम् ॥ २४ ॥ अत्रैवनिश्चयंयत्वानि
यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यभाव्यमित्यवखंडितम् ॥ २५ ॥ स्वभावेतरनामासौस्वसंकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्व
भावेनैवनान्यया ॥ २६ ॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नंद्वैतमद्वयम् ॥ खंडोमधुरसेनेवमद्वैवचमहाघट ॥ २७ ॥ सन्निवेशविकारादिदेश
कालादिसंभवात् ॥ संभवत्यन्नतत्त्वीशेदेशाकालाद्यसंभवात् ॥ २८ ॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अभमासारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वाऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकि ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ नैकभवत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसंकल्पमयात्म कतयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तयोभयभाप्यत्रआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनावि वर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसंवपटोपूर्वतनमवर्पिनावस्ययोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तद्वंशोविवर्तद ष्टीति महिमद्भ्रमसिविकार संभवतीतिदृष्टान्योविस्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अभमधुम्रादी ॥ ईशेमहति ॥ २८ ॥

अथवाखडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज
लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदान्सर्वजगदात्मनाआत्मनि
द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअद्यग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितादृप्येणतिष्ठति ततआद्यवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू
मिप्रवेशेनांकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअद्यांकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन
चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात
ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्व स्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्ये
इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा॥ खंडेस्वात्मनिनिःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन्॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा॥ सर्वा
त्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत्॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगहंत्वद्यवारिदः॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः॥३१॥ इति
भाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम्॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति॥ व्य
तिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम्॥३३॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति॥द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः॥३४॥
यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन॥ ३५॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभां
डगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा॥ ३७॥ चि
त्तजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वय
म्॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात्॥ ३९ ॥
भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सावियंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्व
वस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्तंतंस्व
भावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टा
तमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यंतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्ये
तिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥
अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वप्नदृष्टोपि ग्रामो वनादिसत्तान्यतेक्षणात्तद्विभावयाति तथा देहभूतोयजीवोपि देहादेहांतरभावयाति ॥ यत स्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ॥ ४० ॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत इति प्रतिभासोदृश्यमानोनरो झटिति कुड्यभूत्वा पटो भवेत्तथा मरणमूर्छायामपि प्रतिभासमानमिवदेहांतरभवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नन्वयदेह प्रत्यक्षमियतेवसतेपसकथंदेहांतरभवेत्त ग्राह्य असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपि मर्तुः प्रातिभासिकमेव जीवतां तु तद्देहस्यवाह्यादिदर्शनं स्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्याप्यरूपवदेहांतरस्वि त्यर्थ ॥ ४२ ॥ तर्हि किं यौवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअप्यत्वदेहांतरभावएतीनिन यत प्रकृतमिदश रीरमान्यावस्थापीदंपितदेवमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम् ॥ एते भूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंति अतस्तेपासतोजीवतएवभवो वासनयासमद्भवइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु कदापि अगदृष्टैर्वाशरीरभावेकास्यवासनातत्राह ॥ वस्त्विति ॥ इदं तु जगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतं विद्धि ॥ तस्यभयआवसथास्त्रय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहादेहतयायातिदेहोयप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥ भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदंस्वत ॥ ४१ ॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२ ॥ कालेनैतादृशंरूपमिदनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वत ॥ ४३ ॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ४४ ॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोय स्वाभिधानादिनेरित ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्माद्स्वात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५ ॥ अथापूर्वाभिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा ॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति ॥ ४६ ॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते ॥ त्व्य कुकर्माध्यत्नेनप्रयातिहिस्तुकर्मताम् ॥ ४७ ॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालन ॥ ४८ ॥

रित्यर्थ ॥ इदं तु स्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिह जन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टादृष्टश्च श्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादिस सारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीति मरणकाले भाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ॥ ४४ ॥ तर्हि वाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव द्वासनामय स्वप्नएवकिनस्यात्तत्राह ॥ अजाग्रदिति ॥ य शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्त इति स्वाभिधानादिनाईरित अजाग्रत्स्यातुरीययादृष्ट परमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविध स्वप्न एवनविद्यतेजाग्रत्कदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्स्वच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअपूर्वाभिधमभिनवंचवर्तमानमर्थंयथाचिरस्वप्नादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेविभावनाभयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष यावामनोमयपतीतिपुरुषयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ ४७ ॥ एवंजीवस्यवासनापारंपर्यमिलक्षणोदेहादिबंधोदर्शित इदानींकदातत्क्षयमितिरितिवाकांक्षायामाह ॥ मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशो र्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतमूर्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्तमनोबु द्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्तपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखल्वपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवाततामहानुगुल्मोवृक्ष इवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभाविततितिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥ इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता ॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता ॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥ ५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय शालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः ॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः ॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व स्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेतत्स्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरज स्त्वेशमादिसाधनसंपत्तौवाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिक मूर्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितु शक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ ययाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैरा कारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्बोधितोविद्धइवगतस्तदितरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसं हृतजगत्त्वाच्चकालानलसमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नमस्थावरादिनिकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राप्त्युयमित्याह ॥ स्थावराद्यास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटसुतृणादिदु खाभा
वादानदाधिक्येपिनमनुष्यादिवप्रबोधोस्तीतितमस्त्वितैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकपएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवसंघातिश्चित्तस्यतत्स्वबोधएववधमुक्तिस्तुर्यतैवास्य
जाग्रदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रस्वरूपोभवति ॥ सचबोधोबुद्धे पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथात्म्यश्वेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेसुदीर्घस्वप्नमिवभ्रमती
प्रभ्रयपश्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांद्वयेघात्तत्वभयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौषुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्त्येयंहिसस्तुति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रघातुतुर्यता॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम्॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामंकनकतामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचद्विविधोच्यते॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ बोधोजीव प्रबोधोयसचबुद्धिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीभ्रमयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम
म्॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते॥ जीवानामतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति॥ जीवाणोरतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृंभितम् ॥ स्याल्यत कयदवूनांयथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतथैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौषु
प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक्॥ ६६॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतोनहिजाताघटादय ॥ ६७॥ जीवैक्याद्धुभयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्सदा॥ आत्मानात्मसमालीढोबहिरंतर्यदाचिता॥ ६८ ॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वमेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथस्फुटीभवतितत्राह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनात्सुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरशुभयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगधर्वदेवगधर्वादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्त्वायासपदृणादिवैचित्र्येणापितमाह ॥ यदेत्या
दिना॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिवित्र्युत्तिकालेदेहांत आनखाग्रव्याप्तप्रमाणाद्भावलक्षणनजीवितेनएतावानेवहपरिमितएवाहमित्यत परिच्छेदोनभवतितदाघटादय पदार्थाबहिर्जाता
सपन्ना ॥ ६७॥ संनुबहि किंततस्तमाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतांत करणद्वारानिर्गतेनस्वस्यपरिच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहजानामीतिग्राह्यग्राहक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासव्याप्तकवासना
नगवृष्ट्येवाव्यस्तविभागेनसोवयाउरमीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवहेयोपादेयवैचित्र्यमविवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥ नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यतरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरगबुद्बुदादिभेद स्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वजगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तितनिरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ जीवस्वप्नोजगत्तत्रासत्त्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्न सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जायत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वं स्वप्नमेवेध मर्येणानुभूयमान कथस्वप्न स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदित.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वप्नस्तमेवेममस्माकजायदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥ नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥६९॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥ त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥ शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःस्वादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥ सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः॥ ५१ ॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥१॥ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोन्नहि॥ २ ॥ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडतातातजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥५॥ भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥ यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्चितिसत्यवत्॥ ७॥

ल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टे स्वप्नातराप्रसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ तेनास्माकजायत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तदर्शयति ॥ जीवस्वप्नमिति ॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवा भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्ससत्त्यास्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नेत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांशुभ्निविशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति
सुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थित
मिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय पक्षिण ॥ १३ ॥ तत्रतासुभूतजातिषुमध्येशासित श्रुतिस्मृत्यादिवर्णित क्रम
र्यादिमयेषाम् ॥ भूतपंचकरूपोदृष्टतम्मात्रपंचकमहाभूतक्षणेसंसारेलोकपालत्वतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्म
न ॥ क्षिपयिष्यतिनिद्व स्वंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥भविष्यतिकदाभ्रमन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरि
स्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम् ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासी
वमहानत ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयंसंसारविभ्रम ॥ कटकादियथाहेम्नितरंगादियथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातय
प्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्राद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोक
पालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तै स्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्यापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्र
वाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरंचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयम किंचिद्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्सा
पशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्ताष्टकदाचित्षोडशापिच ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नि
यमसंस्थितौ ॥ नहिनश्यिजगज्जालेचत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरो
मशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यव
हारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटिताद्वेदनास्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधि
कारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तमन अवस्थितम ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तप प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्गतेद्वापरांतेइतिवा ॥
॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतु
नामहीतलंनीरंध्रभूतौघनि संचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविष्ण्वादिदेवा युक्तिभि अंशावतारादिरूपयुक्त्युपायै क्षिपयंतिहिंसनेनविरलीकु
र्वंतीत्यर्थ ॥ २१ ॥ अयमवतारावतारादिव्यवहारोबहुशोवृत्तइत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेष ॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसकीर्णेतियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् ॥२७॥२८॥ अंभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अंभोधिमेखलाभुवपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः ॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५ ॥ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसार्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वंद्वद्वंद्वोभीमोबभ्रुरहेरिव॥ ३० ॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वींतयोःसंग्रामलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेणविभारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितोदेहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति ॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वंभारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः॥ ३२ ॥ नरधर्माअज्ञप्रायइतियावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्बधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमेवविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्वभावमात्मानयोहतारवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहन्तृहतव्यताभ्रातिनिमित्तमितियावत् ॥ ३७ ॥

भिभि.किवत्तैर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनामतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषंसंविद्वपुर्चिन्मयस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजनम्भासीतिनबंधुसंसक्तिमरणादिसंभावनामयुक्तेषु स्वतयोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ष
ण्यतिहत्त्वेस्त्याग समत्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यमेयतपेपवशाभेवम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वबंधुहंताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावांधवाइत्यादिममताभिमान
श्वतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्डूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वबन्धादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षीवास्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानस्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधाविमत्सिकालेअहममुघातयामीत्यहकृतोभावोनास्तिउ
नरकालभयस्पबुद्धिलास्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्हंत्यपि लोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वभराश्चैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन्॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत॥ १॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २॥ येवसजायतेसंविदंत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदंतन्मइत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवप्रयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ
मित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे॥४॥स्वाभांशे क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश॥अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्वतत्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिनस्तथैवसत्त्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्त्वादेववध्यापुमस्येववधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
श्वरइत्यर्थ ॥ २ ॥ हंतृत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यमौनिसंवेदनवशादेवनत्वर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवप्रथमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
विदुद्भिवत्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यासशीला ॥ अयकार्यकरणसंघात सोहंताभाई इयमेतद्देहादिसंबंधिनद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंयानिवासितस्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंहंतृत्वादिविनियुक्तोस्मि तथ्ययुक्तपापिष्मनरः बंधुनाशादिविकामर्यैनरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमोस्याद्भसबु स्वाम्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावसरिक्षेत्रकल्तेवोपासे सत्वादिगुणविकारैरिंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अर्नेरित्यमिकविसाद्

भिभि किवर्त्तीर्नास्यनाशमकारनाशहेतूनांमतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवाळब्धवोपसविद्रुपैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
ठकांजनश्वासीतिनवपुर्संसक्तिजन्मरणादिसभावनामयुक्तंवु स्सतबोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपचाश सर्ग ॥५२॥ ॥७॥ ॥प
ण्यतेहस्त्रस्सामःसमस्यागादिलक्षणम ॥ उपास्यहेयरूपेचवराजेवम्यपस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वर्मधुहनाहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावाधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतवसर्वंवुस्वनिदामभिनित्तएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्पादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहहंतेत्यभिमानमलमत्पतंस्त्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
परकालचयस्यबुद्धिलस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्हंतीतिलोकाश्चतुर्विधभूतग्रामयस्तान्हत्वाप्राणिभियोप्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वमशाश्वतेक्का

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसविदात्मन् ॥ सविद्वपुस्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोइमिदतन्महत्यंत संविर्दत्यज ॥ ३ ॥ अनयेवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वात्मांशै क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते ॥ ५ ॥

त्वतस्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमत्तथैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्याप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्तव्ययुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
श्वरइत्यर्थ ॥ २ ॥ हंतृत्वादिधर्मकदेहादिनात्मस्थभातिसविदनवशादेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियेवस
विद्बुद्धिर्दत्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यादशीवा ॥ अयकार्यकरणसघात सोहंताअहं इदमेतद्देहादिसंबंधितद्व्यादिनेनमम इत्येवसविदमांतिर्वृत्तिस्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासविदाहंत्वाविनियुक्तोस्मि नष्टयुक्तपरिभ्रष्ट चधुनाशार्पिहिकामर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभ्रान्त्यासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अशावस्वरश्मकत्वेनांशासे तमादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अर्मेविदस्पष्टविनाद.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अविमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागेहमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदिति ... ॥ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिंवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याशप्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिंवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याशयेनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितकायिकादित्रिविधशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रमुमुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणायव्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलाम्पट्येनप्रवर्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

न चक्षुःपश्यतुकर्णश्शृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम्॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः॥ ६॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः॥ न कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते॥ ७॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ९॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः॥ कुर्वंतोपिहरंतोपिनचतेनिर्विषूचिकाः॥ १०॥ नकश्चिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः॥ ११ ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम्॥ अपिक्रूरमतिश्रेयःसुखायैवोदयायच॥ १३॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम्॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहाम्तवान्भव॥ १४॥ मूर्खस्यापिस्वकर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते॥ १५॥

कुर्वंतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाप्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यंशास्त्रीयकर्म अकार्यमनावश्यकंलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रंक्षत्रियाणांविहितंसंयामेष्वपलायनवधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मयशोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बंधुवधादन्यद्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकासत्यशपथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्युद्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनिरहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

---

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

रिचराज्यलाभादिलाभप्रयुक्तपुद्भेलोभमूलानिपापानिरसमूलास्तथाऽभयादतिन्यायेनकदाचिदधममसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्यस्यतुत
यसक्तिरपिनास्तीतितीयोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवाक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदंकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्वि
शपब्रह्मतत्त्वज्ञाननतत्सामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्याकर्मकुर्वतोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ ईश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबंधम
स्तिनिरित्याह ॥ संन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुन संगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम ॥२०॥२१ ॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्त्वपरि
ज्ञानमंतरेणायोगाद्ब्रह्मास्तत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिदिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचमत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्य कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसि क्षणात्॥ १७॥ ईश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ईश्वर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ सं
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
स्तथाब्रह्मार्पणस्यच॥ ईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृशःप्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये॥ २१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतोप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारयत्तद्ब्रह्मपरंविदु
॥ २२॥ तद्योगविदुर्ज्ञानयोगचक्रतयुद्धय ॥ब्रह्मसर्वजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदु ॥ २३॥ अतःशून्ययदि शून्यपाषाणहृदयोपमम्॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यनदृशःपरम॥ २४ ॥ ततइपयदुत्थानमीषदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५॥ भावोहमितिकोप्येपप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यशकलित कद्दवेनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्योगनदाकारावच्छिन्नचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितांज्ञानमाहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपानुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतयाध्यस्तत्वसकृत्ब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद
शोपिदृश्यत्वान्निषेध किंनस्यादित्याशंक्याह॥नदृशःपरमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोपात्तसाक्ष्यापरिदृशःपरदृगंतरस्याननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशात्स्वभावादीषदन्यत
यादितपत्समुत्थानतायजगत्प्रतिभास सगंधर्वनगराकाशमिवशून्यतनेत्यर्थ ॥२५ ॥ संन्यासोपपादनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदरोपुजीवेषुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति
नवमापद्द्वायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

एष अहमितिभाव स्त्वाधिष्ठानादपृथगूभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोः पृथक्त्वपर्यंतः परिच्छेद सचब्रह्मणिन असंभ्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्ति पृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू लाहंतापहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि विधापीहाअभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतापहोयुक्तइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ किंचाहममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र यानुगतेसवित्सारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवसतितत्राप्याग्रहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

अपृथगूभूतएवैषपृथगूभूतइवस्थितः ॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः ॥ स्वमींहि वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि ॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः ॥ २९ ॥ इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः ॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः ॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते ॥ समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना ॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ अबोधवशतोभेदोनास्त्येवैषांचिदात्मनि ॥ ३२ ॥ बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः ॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३ ॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत् ॥ मन्मना भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ द्वेरूपेनवदेवेशपरंचापरमे वच ॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये ॥ ३५ ॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहममतापहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस ग सिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ. ॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्निमयंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवंद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तंनिवेश्यमामेवात्मानंस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परपर याचप्राप्स्यसीत्यर्थ. ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वेरूपेतद्युक्तियोग्यमधिकारकालविभागंचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसत्रजनसाधारणसुबोधमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैर्दुरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदं सगुणभजनमयातु
भ्यंचित्तशुद्ध्यभावसाम्यात्कथदिनुतन्नामश्चिसत्त्वयवेदनार्हमिज्ञातम ॥ भावेक्त ॥ विज्ञानैकस्वभावममममस्यतथाविध शुद्ध इतिमन्यसतत्त्वार्हममईश्वरस्यआत्मानपारमा
धिकस्वरूपभूतथाधिततत्त्वरार्थआत्मन स्वस्यचआत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैक्करसीकृत्यात्वपरिपूर्णात्मानसंश्रयपुरुष्यातम्निष्ठोभवेत्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमाद्याजगदहमित्या
दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतस्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनमवसत्यएवस्वरूपेविश्रांति सेत्स्यतीत्युत्साहजननायसिद्धव
त्त्स्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिवत्त्वाभ्यवहारदस्यायावत्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच॥ ॥सामान्यपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६॥ पररूपमनाद्यंतंय
न्ममैकमनामयम्॥ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥३७॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू
जापरोभव॥३८॥ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम्॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायते॥३९॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव
स्तदरिमर्दन॥तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥४०॥ इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम्॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यमुप
दिशाम्यहम्॥४१॥ मन्येसाधुविशुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि॥संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव॥४२॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस
र्वभूतानिचात्मनि॥पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन॥४३॥सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस
भूयोभिजायते॥४४॥एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्भूतोयस्याश्रुतस्यतत्॥४५॥ त्रैलोक्यचेतसा
मतरालोकोयंप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥४६॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामब्धि
जानांचसोयमात्मेतिभारत॥४७॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेववर्णयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यतितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वम
नेतसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्त्तभूतपंचस्वभावोनाप्यसन्सूक्ष्मभूतद्वयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या
श्रुतश्रवणमसमकालमेवतज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितभूमानदात्मकंकैवल्यपदंस्पर्शतीतितात्पर्यमित्यर्थ ॥ ४५ ॥ तस्यकेनाप्यननुभवादत्यंतपरोक्षताभसक्तांवारयति ॥ त्रैलो
क्यस्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्थानांपयसांजलानां गोधिकारागव्यानांमितपांगुरुधारिणां अब्धिमानांलवणादीनांचमकारादिसुमध्यादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव
सोयमात्मैवेतिनपरोक्षव्यवसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७॥

तर्यामितयास्थितिर्याचरत्वेषुप्रभावप्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थंकल्पितेइतिनवास्तवहतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वंत.स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद
तेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविपयमलेपकत्वदृष्टांतातरेणविशदयति ॥ यथेति
अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित ॥ ४९ ॥ देहांत स्थितिदृष्टां

अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवास्थितः
॥ ५० ॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥ ५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
था॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्त्यलक्षितः॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंवके॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
द्धः॥ ५३ ॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
सपश्यति॥ ५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥ ५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्ततेसर्गप्र
लयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥ ५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
र्थानांतथात्मता॥ ५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ ६० ॥ नानाकारविकारे
षुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥ ६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादावितित्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
हेंद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणातरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदचाहमिति ॥ इति
शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहताअभिमानवृत्तिस्तद्व
तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था. ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवद्व्याव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ वपनतप्रनिधिवसदेकमेव ॥ ६३ ॥ यदानिर्विकारमसंनैकनवाजन्मादिभावविकाराणांगम्यमात्माश्रयभूतकिमन्यदस्ति ॥ नैवधुवधादिभावविकारावाकसति अगव
र्पिकिमाम्यदस्तिर्नाकिचिदित्यर्थ ॥ ६४ ॥ अत अभयपदमभावयित्वासम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानांविदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निमानमोहा
इति ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰ त्रिपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदु खादिसवधेहेतुर्हानक्रमस्तथा ॥ यदाल
म्ब्यपतञ्ज्ञानतस्सर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदु खसंज्ञैरित्यत्रगच्छतीत्युक्तमद्वसवधेकाहेतु कम्पतद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्यचेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे
ष्टुकामोभगवानुवाच ॥ भूयएवेति ॥ प्रीयमाणायप्रीत्याश्रोतुकामायउपविश्यमानार्थग्रहणेनसंतुष्यतेच ॥ १ ॥ तमादौविषयाएवसुखदु खरूपाइत्यभेदभ्रमवारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्दानियया लोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्निभूतान्येवपरात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानिधृहद्दृश्चभारत ॥ एकमे
वाखिलविद्धिपृथक्नमनागपि ॥ ६३ ॥ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्त्रये ॥ क्षतेवापिजगत्किंवाकिंमुधापरिमुह्यसि ॥ ६४ ॥
इतिश्रुत्वाभयत्वतभावयित्वासुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीहमत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनि
त्याविनिवृत्तकामा ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदु खसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढापदमव्ययतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰अर्जु
नोपाख्यानेअर्जुनोपदेशोनामत्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएवमहाबाहोश्रृणुमेपरमवच ॥ यत्तेहप्रीयमा
णायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शांहिकौंतेयशीतोष्णसुखदु खदा ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ २ ॥ ते
तुनैकात्मनश्चान्यैकातोदु खक्कवासुखम् ॥ अनाद्यंतेनवयवेकुत पूरणखंडने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शादिति ॥ मीयंतेविषयाएभिरितिमात्राइंद्रियाणितेषांविषयसस्पर्शास्तेशीतोष्णाद्यनुभावनप्रयुक्तसुखदु खदेनच ॥ अथवास्पृश्यंतइतिस्पर्शा शब्दादय ॥ शीतोष्णग्रह
णमुदाहरणार्थम ॥ यथाशीतग्रीष्मेसुखदमुष्णदु खदतेपुन शिशिरेविपरीतेइतिनविषया सुखदु खरूपाइत्यर्थ ॥ एवदु खहेतून्सद्भ्रस्यतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥
तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम ॥ तथाचप्रियेनुविरज्यस्व अप्रियेपुतितिक्षस्वेत्यर्थ ॥ २ ॥ यथामुख्यातविरागतितिक्षसिध्यतस्तामाह ॥ तेत्विति ॥ तेमात्रा स्पर्शाश्चतेसुख
दु खेवा चकारादन्यदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानंदस्वभावात्स्वात्मनोन्येनअत एवबोधाद्विस्यर्थ ॥ किंचप्रियतमधनपुत्रादिसंपदापूर्णोहमितिभ्रान्त्या आभिमानिकसुखतद्वि
यायापप्रियसंपद्यास्तभिन्नोहमितिदु खचस्यात्तअपिनिरवयवेपूर्णखंडनासंभवान्निवर्त्तेतेइत्याह ॥ अनाद्यंतेइति ॥ ३ ॥

संस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनए
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसह्याः स्युस्तत्राह ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबंधआद्यक्षणसबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सतःअभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यत्काचैतयोर्जगदात्मनोः ॥
त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्ध्यबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानंदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्वातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदंचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यदिदं त्वमनोधोन्यथानिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अथदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वक्पूर्णब्रह्मैव ॥ १५ ॥ अपबाधादयकाले ॥ १६ ॥ कालनवार्याबाच्छन्न ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया त्मनाप्रमर्दणबृंहितंक्षत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंनत्वनिश्चयेननांकिचनजागमोहादिरूपभूत्वा ॥ खडवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदंत्वयाम्यन्तर्नैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिदुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म् ॥ तथादेहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वग्विश्वमजंब्रह्मनननश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरविद्धिबोध परमएषस ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते ॥ ब्रह्मावर्त्तेस्फुरस्यत्रब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनि
माइव ॥ ब्रह्मार्णवपरिस्पंदानात्रस्त सदसद्धर्मौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेक सद्रूपवान्भव ॥
॥ १८ ॥ पुरुषार्थौहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणाबृंहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखदुःखंलाभालाभौजया
जयौ ॥ शुद्धब्रह्मैकनांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खडवातइवास्पदीप्रकृतकार्यमा
चर ॥ २१ ॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयायोभवत्यत सतदा
त्मत्यसशयम् ॥ ब्रह्मसत्यमवाप्त्वब्रह्मतन्मयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मब्रह्मज्ञेनय
थागतम् ॥ २४ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्येत्यकर्मणिचकर्मय ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयोक्त कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
गोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय ॥ २६ ॥

व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मणिनिश्चयस्थैर्येणैवसमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेऽव्य यीभाव ॥ सर्वकामोपरमलक्षणफलपरमपुरुषार्थ स्वयभूत्वाकेवलयथाचेष्टारूपब्रह्मेतिभावनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ य-पुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य त्यकर्मण्यपिब्रह्मण्यपिबाधितत्वेनप्रतिभासरूपकर्मपश्यति सबुद्धिमान्विवेकीसएवयुक्तरूपत कृत्स्नकर्मकृत्पूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥ कर्मफलानिराभासानितवप्रवर्त्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभू ॥ अकर्मणिप्राप्तकर्माकरणपितेसगआसक्तिमाभूत्योगस्थ-प्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमनिष्ठित ॥ २६ ॥

१ पुष्पमन्यक्तागच्छब्रह्माब्धिस्त्वंभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्येउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थ ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्तेःस्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्य. ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासंगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमातंतम्[1] ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयंतेतत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशंत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यंतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पंचाश सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

1 ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनत्स्वप्नयोभ्रम ॥ मूढोजन्मादिभागुर्भात्यात्मस्तुनेत्यभवर्ण्यते ॥१॥ भुञ्जतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेपांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्या शनाद्युपादद्यादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनांचिंतांतत्सौष्ठवसंपादनव्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तल्लाभालाभावितुल्यसमेनैवस्यातव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिंप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णताविदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजक स्तस्यागनुनशीर्णताविप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचित्तात्मावेहादिपरिग्रहनिमित्ताचित्ताद्विविध्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्मणियुद्धादौ ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्यातव्यंसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतां देहभावयन्नैवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयासवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिना श स्यान्नचात्मानश्यतिध्रुवं ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ ४ ॥ आस क्तिमाद्धि कर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्व कर्मरतस्यापिकर्तृताढेतिनक्वचित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंविदुः ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवास्त्विहदुःखद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमाः ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानंस्वमात्मन्यात्ममानिनः ॥ ८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ एवंचेत्त्रिजगन्ना थमूढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टंनष्टंनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्व चित् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशात्माकिंतस्यकःविनश्यति ॥ १० ॥ इदंनष्टमिदंयुक्तमितिमोहभ्रमाहते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासूतिनय या ॥ ११ ॥

तथोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथाआत्मानंपश्यतीत्येवंप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिनः स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपंनपश्यतीत्य र्थः ॥ ८ ॥ नश्यत्संसृतिमूढादेहादपात्मबुद्ध्यापश्यतुनामतथापितेषांतन्नाशेआत्मनोनाशोनास्त्येवेतिमरणादिर्नानर्थं स्यादित्यर्जुन शंकते ॥ एवंचेदिति ॥ इष्टमियतमवस्तुनकिंचन नष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथायदृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ इष्टापत्त्याप्रश्नंपरिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथंतर्हिदेहनाशदुःखलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वंचतेषांतत्राह ॥ इद मिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वप्नमपिपुत्रमरणजन्मवन्मादनर्थादिव्यवहारदर्शनादितिभावः ॥ ११ ॥

१ तथात्मनिदुःखदइत्यपिपाठः

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि त्यर्थः ॥ १२॥ एवयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदन्ततयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाप्राप्ता ॥ स्थितिर्नियति. ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १४॥ आत्मात्वेकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि शिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम् ॥ १६॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुन्हणांस्थितिः ॥ कथंस्थि तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो ॥ १७॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी वोदेहेषुतिष्ठति ॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः ॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा ॥ १९ ॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज रत्वमुपागतान् ॥ वासनावशतोयातिपुक्षपर्णाद्रसोयथा ॥ २० ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्ग धानिवाशयात् ॥ २१ ॥ वासनारूपमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः ॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम् ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्य.समुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पंचभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभाव.सएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति ॥ १९॥ पूर्व देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्भपानाविनाआपुष्ट अथमायासमायामूलिंगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदमतिबिंबभावाभ्यांद्विगुण्येनममेशात्रापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ माययाऐंद्रजा लिकपुरुषायथास्वेभाम्यतितद्वत् ॥ ममभरमाविमर्शीतिकमण्यण् ॥ २२ ॥ श्रोत्रमक्षु स्पर्शनमेतियदुक्तंतद्विवृणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दादिग्रहणशक्ती ॥ २४ ॥ तदवलोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशेभूताकाशेवाययमयमयस्मिन्यस्मिन्देशेकालेभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्गा वितवासनाप्रबलितंतमाकारंपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसत्त्वंपश्य ॥ अथवासुप्तमवदेहनाशंतत्रसत्त्वंचमापश्य ॥ यथासुप्तोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ मतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्यक्रममित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएपुसर्गेयुगवाश्वाद्याकारेशुभावनयापूर्वसर्गानुभवबा

वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभरामारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासना
वश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गंधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पदतामेतिजीवेकौतयनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोगःशातवातइव
द्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टच्छेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्तिं खेयत्रयत्रावति
ष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशेत्वमप्येवपश्यमावासु
पुसवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेषानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावत ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्य
थाद्दृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यसनाय
तनयया ॥ ३१ ॥

सनयथविभावतोविभावनायावशादेवतपकल्पितननुभवदाद्याकारकुलालघस्तिकिंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्या भूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाद्वावास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटिनीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्त्वया पुरस्स्यतआविनाशातदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यासदधिष्ठानभूतायास्त्वविनाभाविसंविदोययोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्तद्विनाभावेनतेपांसत्ताया अदर्शनाच्चेतिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमसंकल्पितत्वमाह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यास मूलनाशात्तत्फलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनात्मसाक्षात्कारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादिप्रयत्नेनसत्सनमायतनमधर्मानुष्ठानयथा सीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाढ्यमनेनसतनमायतनगृहयथाभास्यतेतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
ननुवहूनांज्ञानायतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्रोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभा
व. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदु खानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मन सुखदु खयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवानरकंतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणांतरसंदेहनि
रासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसंभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदु ख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात्॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम्॥ ३२॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले॥ पौ
रुपंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता॥ ३३॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः॥ ३४॥
॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः॥ ३५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥
स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश
क्षीयतेवासनाकथम्॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति
वासना॥ ३७॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि॥ अयंसोहंजनाएतेममेतित्यजवासनाम्॥ ३८॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥
वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम्॥ योहियत्सत्तयोद्भूतस्तन्नाशात्सविलीयते॥ ३९॥

स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्रतिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनासंसारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन.पृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्संबंधिवध्वादिष्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिबिंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्यआत्यन्तिकानर्थनाशस्यचकोभाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाभ्याख्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनपाशे तत्त्वज्ञस्य
समूलवासनानाशेतत्प्रसक्त्यभावात्सूत्रापरपर्यायाननुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ नवेदयद्योपोयदिपक्षिविषमायससारीजीव सर्वविवादस्योभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्याम् नत्वेवंकिन्तुब्रह्मैवपरमार्थत शुद्धमनूनयास्वाविद्ययापिहितस्वतत्त्वमजानन्स्वास्मन्येवजीवजगद्भेदकल्पनयाससरतीवतदेवशास्त्रीयश्रवणादिप्रयत्नेनस्वतत्त्वमुपेत्य
सवासनाविद्याविधूयस्वस्वभावेवतिष्ठनसैवास्यमुक्तिरिवेतिश्रौत सिद्धान्त तत्रतुनकश्चित्तत्त्ववुभाविनोदोषइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन
न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ सायससमूलवासनामुक्तियावद्देहधारणजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्वैतसत्त्वयाप्यनुभवितुशक्यैतिनमुक्तिफलभाजित्वशङ्का कार्येत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥
॥ ४३ ॥ सप्तमोक्षानकममिनवासनविषयगोचरपारित्यवालम्ब्यकित्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसङ्क्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातेदशकालान्ययारुतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयकल्पितस
कल्यमात्मरूपयदाविलम् ॥ तदेववामनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्ष्ययथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि
वासनोनूनसवधमपरोपिस ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्ध पजरस्थोयथाखग ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शनस्यगगनेशिखिपिच्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति
यस्यतुवासनांत ॥ मुक्तःसएवभवतीहहिवासनैवबधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०
पू० अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपञ्चपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत
यार्जुन ॥ अत शीतलतामेत्यसधुद्ध खमलत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसकल्पोवीतरागोभवा
नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्ययागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनघस्यअप्रमेयस्यप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐन्द्रजालिकशिखिपिच्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअत परिस्फुरतिजीवजगदाकारेणपश्य
तेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदान्तनयप्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञान समूलवासनाबधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुष्यत समूलावासनैवबधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थ ॥ ४५ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम०ता प्र०नि पू०पञ्चपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ चित्तत्त्वजगद्रूपमनश्विमथविस्तरा
त ॥ १ ॥ बधुद्ध स्वबधुबधुखम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टव्यवहारपरंपरागतकार्यमवश्यकर्तव्यमित्युक्तमन्यानिचापरयकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत
त्त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

१ इत्येतदर्धकम्

त्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्ताद्विवस्वात्मनि निःसकल्पास्तिष्ठतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्ताद्विवस्वात्मनि निःसकल्पास्तिष्ठतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
षस्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
यत्नविनैवव्यावृत्तानीद्रियाणियस्यतद्दितस्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ यथाकूर्मस्यशिर.पादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथर्तर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
यजगत्सर्गमासर्गातमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानतवैचित्र्येणविश्वं

जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योल्हृदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्र
वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्स्नअभित्तिभित्तिरहितत्रिजगच्चित्रकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिका
भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृतततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यंअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमदत्यभाहादत्यशमपप्यममदत्यशमपचयति ॥ व्योमइत्यादिना ॥ तामनश्विमरचनाव्योमशून्यतमाअस्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकस्व
मजगमयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकाया·षष्ठोभागःक्षण· ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमवेवमभ·शून्यमसवेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त
माह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेदतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १२ ॥ किंतर्हितस्वतत्त्वमाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थेअनेयम्सत्यसकल्पत्वका
लभयपिनास्तितत्क्षनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाभावपूर्णिकस्यापि मस्त्यावेवेत्यर्थ ॥ यत्तुसतताविकालक्रमेणवान्यायचस्याक्रमेणपश्चाचविकारक्रमेणवाआलोकना
दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमभ्यहाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धंतत्तस्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलेनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसबाह्याभ्यतरनभ ॥
चिरतनमनोराज्यवत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमण्डलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकारायदि
त्रिभुवनाटिका ॥ नता सतिनवासित्वर्किकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलाभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम प्रवृत्ति
श्चैवस्वात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुड्यकलादिविमलंनभ ॥ चित्तसस्यथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम शून्यत
मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयथाचित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योमोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविति विद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरगाम्बय ॥ १४ ॥ एवमनश्विमस्यभांतिमात्रत्वेनपधुमधारितेशमालिम्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेहम्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहयध्य
घातकममतद्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेअमाकाशे ॥ यतोव्योमभिवाकाशस्यवधाविमवृत्तिरत्रनास्ति यानुमातिभासिकीप्रवृत्ति सापस्वात्मिकामस्माकाशरूपैव
॥ १७ ॥ कलाचित्ररचनाकौशलआदिपदात्तदीचिम्यभेदाश्चविमलंनभोमर्षिव यथाचित्तसस्यमनाराध्यचित्रमखिलमपचात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतयापरिदृश्यमान
मपिजगद्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञातचित्रेचित्रकरश्चित्तंनुमन्निर्मितिरित्युच्येक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तथापिमनोरा
ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ तथनानानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पितावप्यघातकावाघाविकल्पनाअपमतप्रवेशाक्षीणा ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनन्तकल्पविस्तीर्णसंसारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स मर्थमित्यर्थ ॥२२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुते इतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थितेत्यन्वय ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितंजगदजानीहि.अत्रईदृशएवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मात्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थ ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदंनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणंकल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसारता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदास्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फुटंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासाढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्ररचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थितंतदाह ॥ सुरंजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरंजयत्यासंजयतीतिसुरंजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तद्गतयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्तादिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभि.उत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघालीलक्षणाःपत्राणिमंजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोकस्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

इदानीं चितिरूपां चित्रपुत्रिकां परिकल्प्य वर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपञ्चभिः ॥ चपलेन कामकेन चित्रकलक्षणेन चित्रकमात्राधिष्ठानभूताकाशएव इन्द्रपदप्रपञ्च मानाजगत्रयलक्षणा मनोहरा नटीपुत्रिका रचिता ॥ प्रतिभानघनयोग्यपद्मशालिनीबुद्धिरेव एकोमुख्योरङ्गो नृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्य साक्षिचैतन्यस्य स्वचके विस्फुरन्त्यः निर्विषयाहिंसिबुद्धिवृत्तयस्ता अरणी परिसारजिताः प्रकाशिता लोकाययया ॥ नृत्यहावभावविलासादि लीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेव विशिनष्टि ॥ ऐवेति ॥ नव इमभवद्भिमसद्भावं संसमभ्रमितिपुराणोक्तद्वैमसमयप्रह्लोकमेषा चलाद्दृढा अगलतिकायस्या ॥ घनामेघा एवकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्था निर्विनियन्त्रितानिष्प्याप्तस्तनानि ययालयाविधेयवर्तिनिर्वर्त्तिशास्त्रवक्षेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानि ऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसमानयकी चरणौ यस्या ॥ उन्नतामूर्तिनशोय स्या ॥३४॥ ब्रह्मा विष्णुरुद्राः पुनरुद्यनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकचकास्ताभ्यामुन्नताभ्यां विवेकवैराग्यकुचाभ्यां स्फुरन्ती अङ्गयष्टिर्यस्याम् ॥ सुम्याले शेषाहिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरञ्जितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
ग्रा ॥ ३३ ॥ हिमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतमूर्तितया ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाद्भुतचतुष्टयांग्रासत्वाहतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टि ॥ सुम्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राग्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारा करालपुलकापविटतपक्ति ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विता गगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिक
भविदाग्निलोकानानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नामषट्पञ्चाश सर्ग ॥५६॥ ॥७॥ ॥

तलमनपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्रचनास्थानीया कृताञ्चलामेरुर्ज्ञानहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए वउदरंयस्या ॥ ३५ ॥ राग्यधकारस्यमेलनहर्षापकरणलक्षणयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयति च चन्द्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पक्षिर्विपुरेवदन्तपङ्क्तिर्यस्या ॥ भुवनभे दाचतुर्दशविधमनुष्यपरस्परविसदृशाभूतजातमवान्तर्भवद्रोमांचनयस्या ॥ तपुष्पेपुप्रसिद्धाभूतभुवमाद्विमलयमारुतएवसर्वतः प्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छोभनाणवैराग्यसहासना श्रीमध्याध्यायकत्वाद्याघारलक्षणकदंबमालापुष्पाण्येयस्या ॥ ३६ ॥ जीवेनप्रविष्टसमस्त्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणि उपकरणभूतानि विविधविषयवासनाकामकर्माणि विरचितमात्मनियाविधन अतएवाचिरादेवविलक्षणानांविचित्राणांकर्पानिर्माणसमर्थेन चित्तेन इतिएवंवर्णितरूपाचितिलोकालक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपसं
हार ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रयया दृष्ट्यासयोनिर्वासनमनः ॥ सुखाद्वयात्मशेषश्वसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वात्ततःपश्चादुदय. ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु व्या॰फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुम्बुनाइतियथास्वमेंद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्टति

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल ॥ पूर्वसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिराततता ॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता ॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता ॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते ॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम् ॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्टतिदामवत् ॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन ॥ ५ ॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम् ॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात् ॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांबरम् ॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाऽभिद्यते ॥ ७ ॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते ॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन् ॥ ८ ॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः ॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम् ॥ ९ ॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्टतिकाननम् ॥ अभ्यासाद्बुद्धिरूढेनसत्यसंबोधवह्निना ॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति ॥ १० ॥

भ्रमणयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्टतयावासनारज्ज्वावेष्टितत्तच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना.समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि.शेषदग्धम् ॥ १० ॥

इदानींत्रिलोकीमेवदेवनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेनकार्मुकेनचित्तकल्लक्षणेनचित्रकभास्वाधिष्ठानभ्रमाकाशएववहृयवर्ण्य
मानाजगन्मयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनवोन्मेषशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचके
रिवस्फुरत्प्रभाभिर्विषयादिभिर्बुद्धिवृत्त्यावरणैःपरितारंजिताःप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तव
[illegible]ममयप्रमाणमेवाचलाद्दृढाअगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिप्याघत्तनानि
ययोस्तथाविधेप्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रेएवस्तनेयस्याः ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्कपादपार्ष्णिमुष्टिरूपसप्तावयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोय
स्याः ॥३४॥ ब्रह्मादिचातुर्वण्येनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअंगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुष्यालैःशेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिमैकरगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
र्त्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियत्रिनशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरियादुचतुष्टयोप्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ सुष्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टाताराकरालपुलकापविठतपंक्तिः ॥ चंचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवाद्कदयपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विलागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णनं
नामषट्पंचाश सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनंयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाःकृताअचलामेरुंजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरंयस्याः ॥ ३५ ॥ राज्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरणलक्षणंयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचयद्राकलक्षणाक्षिचेष्टायस्याः ॥ तारापंक्तिःपुरेववतपंक्तिर्यस्याः ॥ भुवनभे
दानुसाराविधमनुष्यपरस्परविसदृशाभूतजालमेवात्तिर्यग्रोमांचनयस्याः ॥ मध्यभूतेषुप्रसिद्धाभूतभुवनाप्रिप्रलयवायवएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छ्रोतृणवैराग्यसद्वासना
सौमप्याधायकत्वावायादकविकरदमालापुष्पाणियस्याः ॥ ३६ ॥ जीवेनव्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्मोपजउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि
विदतिभामान्तितथाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणामायामाणाकर्तानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपसं
हारः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभाविनैवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं पूरयतिपसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसपहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांड्यअगात्सज्ञायामिति

यस्मामौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहंस्यदशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितानथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपेप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वयैव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसंगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

निदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतात्मेति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सम्पादनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमदुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोहःसन्अपहृतिरपगतमध्रुवधाविच्छेशोभूत्वानिर्वासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक शांतप्रशमरूप अतएवविगतभयानिर्वाणःपरमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तत्स्वबो धेनसाभिघवासनाक्षयसंभव ॥ इहोपपाद्यतेतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वत्प्रसादात्अनुपहृमयुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवस्तत सिद्धात्मतत्त्वस्वस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतधुधधाविकल्पसंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्ययथाप्राप्तव्यवहारकर्म

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुषु॥ सुखदुःखादिषुस्वच्छपद्मपत्रमिवांभसि॥११॥ शांतात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहृतिरेकशांतिरूप ॥ १२॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि० पू० अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपंचाश सर्ग ॥५७॥ ॥ ९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनंतव॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ एतयोयदिबोधेनसशांताद्धृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अभ्रतचेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतेतत्प दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहंगममिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरद्द शामिव॥५॥ सर्वातीतयदत्यच्छविनाशुद्धस्ववासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

ष्यत्वाविपर्ययंतवतववचनंकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थस्येरीतेपिस्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ एतयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामादिवत्तयोपदिष्टात्मनाशांतास्तत्सर्वसवासनात्मकचित्तंशांतसत्त्वसर्वनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयाव्यवहारेसर्वतस्वतत्त्वशेषविनिर्मुक्तब्रह्मचेत्यरहितभवती तिशेष ॥ ३ ॥ जागताश्चसुरादयोऽर्थमनाश्चकेचनतत्पदनविदति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशगतम् ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोदशविधक्षेभावभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तद्दर्शनेचमवण्यायमधृतप्रायनात्वम्यस्तानिविष्यासनास्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरत्वभावादत्यच्छम ॥ असगत्वात्शुद्धम॥६॥

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ अयमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसभावितैवेत्याह ॥ यत्राभाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिप्रसततितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहंस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसग्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाव्यजगात्सज्ञायामिति

यस्मिन्नसौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगवंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ०वा० वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १ ॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वस्थिता यतःसर्वघटा य सर्वसंहारे ससतश्चय कालमयेपि एषसर्वानित्यमपषमयोपियोनित्य परस्तमेषात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपचमाह
भावाद्दूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थ आनिवत्ततद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा
पितस्मिलिधर्तितरस्थसत्त्वत्तर्यसत्तामवाभापिनस्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकल्पितपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसम्भावस्त्वमसिअत्तपरिच्छेदसंशयोभवेत्यर्थ ॥३॥ द्वि
विधाहिचिदात्मनारूपविवेकिभिरनुभूयते एकचित्ततद्वृत्तिममिश्रितचेत्यार्थमयारूपचित्तनिर्मित अपरञ्चचित्ततद्वृत्तिविषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसचिद्रूपम
निर्मितमित्यसिद्ध तदुभयमपिचत्येनसर्वेषमिपुटयाचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदमस्तीवसयन्त्वमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसर्वयविनिर्मुक्तसंवित्स्थिति ॥ यतोषाचानिवर्त्तन्त

यस्मिन्सर्वंयत सर्वंय सर्वसर्वतश्चय ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्य
सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसंवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाकाशतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा
परमाकाष्ठासादृशादृगनुत्तमा ॥ सामहिमांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातत्त्वविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स
शिव शांत साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितरात्मासंवानुभवरूपक ॥ यत्रस्वदंतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज
गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतश्चदम्बर ॥ सभूतमरिचौघा
नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि
त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग
ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयभ्रामिरत्तिकथमवापधी ॥ आद्यमध्यांतमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनन्दोत्कर्षपरंपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नामहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाप्यानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥
सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वसम्यक्त्वम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्वरूपेणविचित्रेणालौ
किकनोपायनसर्वैस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशरारवइत्युक्तमर्थादृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतदर्शयति ॥ अ
हमित्यादिना ॥ १२ ॥ रत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेषशुद्धस्यापितथआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतिमाह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगाद्वयमाकथमवाप ॥ मय्यात्मनीनास्तिहेतुरि
त्यर्थ ॥ मामेनुवाक्षातथापित्वत्वाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवममप्रतिरेकेणसतीतिविचारेऽस्मणोमेमेयथामसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥ १३ ॥

एवंविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वयः ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयंभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ भा
वाद्वैतंसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतंनकर्हिचित् ॥ अद्वैतंत्रिपुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणासहेति ॥ १६ ॥१७॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदुःखम् ॥ कथंतस्मिंश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहारःप्रसर
तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रमः ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहारः अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व
च्चिन्मणावपीत्यर्थः ॥१८॥१९॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥२०॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः ॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः ॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ ना
स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः ॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया ॥ १६ ॥ व्य
वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा ॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच ॥ १७ ॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक् ॥ अविभा
गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति ॥ १८ ॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः ॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते ॥ १९ ॥ नेहास्त्यै
क्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः ॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः ॥ २० ॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति ॥ चित्स्पं
दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम् ॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः ॥ महाचित्तेनतेर्थोंशभावायोभावनाक्षयः ॥ २२ ॥ अ
सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम् ॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः ॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते ॥ अभाव
नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी ॥ २४ ॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते ॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः ॥ २५ ॥

स्पंदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअंशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगमःसोऽर्थःपरमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
योवासनाक्षयश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतोः असन्नपिसंवित्स्पंदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतोःस्पंदशून्यत्वमेवअजडंतत्परमंचितेर्वपुःस्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
आहुः ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासंसृतिःसाअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृ
तिर्दग्धपटवन्निःसाररूपिणीनबंधक्षमेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथंतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्निःस्पंदचिन्मात्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
ष्यतेअतश्चित्स्पंदमेवमातृमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सचनचित पृथगस्तीत्यबोधएवसहति पयवस्यति ॥ २६ ॥ २० ॥ स्वज्ञान स्वात्मतत्त्वसद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभावनमेवज्ञत्वस्यजी वन्मुक्ततापालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगानभावयतितमाह ॥ इतइति ॥ २१ ॥ भवतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुमूलेत्याविनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ १० ॥ इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवनेनभोक्तृभाग्यभोगाकारेणस्पंदतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास समभ्रूढ सएवज्ञत्वलक्षण मित्यर्थ ॥ ११ ॥ यानुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावयाचेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त स्वविमृश्यात्मानभोहममभसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थस्वयमपिलगुडैर्नभोहनिततदस्यवयाचेष्टैवसेत्यर्थ ॥२१॥ मनुसायविषयाचेष्टाताहिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

भाव्यमानप्रमेयादिस्फटिकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंस्तुतिर्भवेत् ॥२६॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्योधोहिसंस्तुति ॥ अबो धमात्रेचित्स्पंद स्फटिकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७॥ बोधमात्रविलीनेस्मिन्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वज्ञावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिरहमोहितुरनकिलवां छति ॥ एतदेवपरविज्ञित्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तस्पंदैवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगानसबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्य र्थसहतिलगुडैनभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ कश्चिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्मचिदवसर्वात्मरूपेतिभागुरूबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतियद्गतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाकथलक्षणत्वेनोक्तातत्राह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्व म ॥ तयाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा दस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिनस्यात्तत्राह ॥ कश्चिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेविहितनुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनसरस्वा त्मावलोकेउपयोगप्रसिद्ध स्यात्तदातदपिलक्षणस्यान्नतुनदस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेस्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्ययाअ त्यन्तसाकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनै स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदितिभिन्नि ॥ इयचित्प्रायवबोधात्मा अज्ञानच्छन्नाभवतितावद्दश्यकोटिस्थास्वप्रकारपबुद्ध्यादिकोटयनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीचभूत्वाचेत्यवासविषयमनिस्वरूपतेनेनविभ्रमनपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत·मम्यग्बोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहकापियातिबाध्यतइत्यर्थ· ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ यदाचित्तात्माचित स्पद·शुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसवित्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ ॥ चिन्निरर्थैव्यर्थैसवित्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वेदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी ॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः ॥ ३५ ॥ कापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः ॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः ॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥ ३७ ॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः ॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक् ॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआत्मनिकेवलम् ॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णताक्षयकारणम् ॥ ४० ॥ समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम् ॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम् ॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः ॥ ४२ ॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति ॥ प्रेक्षणादेवसंशांतेत्वहंभावेनिरास्पदे ॥ ४३ ॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते ॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान् ॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदंसर्वंजातमवारितम् ॥ स्पंदेस्पंदमयेवातेतन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५ ॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंदइतिबुद्धेनिरंतरम् ॥ ४६ ॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन् ॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेसर्वंगत्वात्स्वसंविदः ॥ ४७ ॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध· ॥ कितर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्हपदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो बहि·स्पदजननाक्षमोदृथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थ· ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूल·ससारोपिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिरायस्मिन्रसभचायमाणा अपिघलान्सचजगदाकारोपलभा स्वरनतथ्युक्तानवास्वादस्तेनष्ठुगभयथास्यात्तथाउपातउत्पथन तथाउक्तसमसामत्तानासत्तास्यातरा५५
मात्रति एनउक्तसवित्तिरूपा सकल्फस्नाकारपकायस्मिन्गलतिर्लीयतेपतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेनविचारेणावगमयपश्यत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि पू॰ एकानषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य
त ॥ १ ॥ मोणतब्रह्मणाविभूर्ती प्रपञ्चयिष्यस्तप्रमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतय नेठोत्कर्षदिशविभूतिपूत्कर्षोमानुपादिहरतिष्ठितिभा
म ॥ १ ॥ नृपामानुपानरविभवपूर्णाद्वेनितित्तिरीयश्रुतिदर्शितानवोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थैर्नेषज
मनतिपरणाम्वय ॥ २ ॥ तस्मिन्नस्यपिआनन्दस्फूर्त्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येनतिष्ठतीतितरस्थोमनुष्यगधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगधर्वायुत्तरभूमिकोदा

यत्राढतिप्रसप्रमनिशम्सगसवित्तिसत्तायास्मिन्नेतेसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतेस्वढनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम
वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वचिह्नपरमपदम् ॥ तत्स्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु
षाम्पाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥ २ ॥ तत्स्यैनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तथाप्यागनम्रियतेतथाप्या
गनशोच्यते ॥ ३ ॥ तथाप्यजीर्यतेनागतथाप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग
पिविभाव्यते ॥ तत्त्वानिमेषमात्रेणजतुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि
रहकारश्चित्तपञ्चक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्थभुक्तेपिवतिव
ल्गति ॥ आढत्तविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

हरयादय ॥ तत्त्ववानदोत्कर्षावधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनप्राप्य ॥ क्रीडेतिसबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनाद्याविभिनपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्यादिभि ॥ ४ ॥ त
त्तरत्रजतु साधारणजतुशरीरोपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जतुनपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपकिनिर्विशेषमुतसवि
शेषम् ॥ आद्येतस्यविभ्रतिषणनमसगतम ॥ द्वितीयेतथाप्यजनुनपरितप्यतेइत्यात्यतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वदैत
यमसपगतन्निर्विशेषमाभानपूर्णचिन्मात्रमसत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेउतमनस्वीमनआदिसविशेषवान्सर्वात्मेश्वरइत्यर्थ ॥ ६ ॥ नामप्रपञ्चबाधोत्तरपरिशिष्टनि
विशेषमितिवातत्सूक्ष्मकारिकसविशेषमितिवाविभज्यससासामान्यमुक्तकिन्तुसर्वजीवभावेष्वीश्वरभावेमुक्तेष्वपयनुस्यूतमसद्व्यवायमानसम्भावतदेवोक्तवेवजगतस्तत्त्वम् ॥
तपनुत्तरभिन्नतानकश्चिदुराधइत्याशयेनवहिष्ठ समाधत्त ॥ यदिति ॥ आवर्त्तनजाग्रत्स्वप्नसर्गकाले ॥ विनिहत्येतिसुषुप्तिप्रलययो ॥ सवित्सवेद्यवर्जिततुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेववियदादिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिंद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविदिबुद्धौ ॥ सवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसंवत्सरत्वादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिस्तत्प्रपंचः ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तन्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाऋतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमता विगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्वसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

हैशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र संस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

दृश्यमसाध्यतेयुक्त्यास्वममायासमजगत् ॥ सर्वमपाविरोधेनमत्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वजगत्परमात्मन स्वमसदृशीभातिकल्पितविभूतिस्तर्हिमस्मादिदृशास्वमवद्भाति रित्यवभासत अस्मदादिदृशातुनस्वमतुल्य किंतुदृढतर अत्यक्षस्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकमथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्वयापुपातनोपिचिरकालससारानुवृत्त्यासत्यताद्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनराम पृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकअस्माकमेवप्रपचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थितानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताप्रमायांहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठ समाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यदायपद्मज पूर्वमुपासकाभ्योमूत्तदातत्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभातितथापिप्रजापत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमण्डलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंचसंजातयदिसर्वंमस्न्मयम् ॥ तदस्माकदृढतर प्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवप्रतिभासात्माविद्यतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चिते सर्वजीव सर्वत्रसस्थति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्नाभ प्रतिभासोस्ययएषसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्नेतथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपुरुषाज्जातंतत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवानविद्यते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वमपससृति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेनमष्टशीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वयाभ प्रपचप्रतिभासोय समुपस्थित सःअज्ञास्मदादयहंताप्रत्ययैकात्माएकीभूतःसन्अतिदृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतिना स्वकल्पितप्रपचस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेद्भोगकारदृष्टेनप्रतिबंधादित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथासुप्तपुंसास्वाभभागप्रदकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासर्वस्मिन्जगत्यपिब्रह्मणापश्यतामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्यतस्वभाव ॥ ... स्वप्नः अस्मदादिसर्वजीवसमष्ट्यात्मायादृशाःआपनतप्रभावकल्पइत्येवभवेत्प्रजापोतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृशजीवतत्त्वभाह ॥ यदिति ॥ यथातस्यामादेर्वीजमेवतअन्यवृक्षफलात्मनापरिणतभवत्यनुभूतंनदृश्यतेविपर्यः ॥ ८ ॥

...जन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपि घनसत्यत्वभावनमयुक्तमित्यर्थ ॥ ९ ॥
अस्त्वेवंततोपि किंतत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपि घनसत्यत्वभावनमयुक्तं ... तदादृश्यतेनेतावतास्यस
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्वासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्यस
त्वतेत्यर्थ· ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्षि
क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वप्न ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपंचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्वानप्रसिद्धिकत्वह

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्यैर्थेसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्य
यितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्नि
मेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्व
स्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदासं
भवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्य
स्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रासिपुलोकेषुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंब
रेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलं
तिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमे
षेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकंतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्न
बद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतिप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थ· ॥ नन्वत्यंतासदेवेदचेत्कथव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्या
ह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानावहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना
॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलषितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेनुस्प
ष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था· ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाःश्वितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वप्नदीमराकिर्ना ॥ २२ ॥ २३ ॥ नफलतिनास्वप्ने ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रलनश्यतु प्रपच सत्योस्तु भोगा शाश्वता सतु नियतिभव्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां
विपयसत्यसकस्पानांचितितान्यपिनफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असभवा असभाविता अन्येचविचित्रारभविभ्रमा शबरगधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूर
त्वार्दोपद्रवादशिकत्वादय कालओत्यातिक्रमभ कवधारयोमभयोगाविक्रियपार्थापधाविष्ट्यैरनेमणिभि सचरणीये पिशाचमदापनुमवेशैश्वजातास्तेतेविचित्रारभविभ
मादृष्टाइत्यथ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यङ्गवाथक्रियासंभवोयम्यस्तथाचिधादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसभवोप्ययमज्ञाननाशाविर्भावीसभवतीतिसभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एव
मिद्धार्नासभवाविसर्गरूप स्वमविभ्रमअलयेनस्वबोधेषासंभव सन्सिद्धयेस्वरूपविभ्रांतयेभवतीत्यथ ॥ एवचभ्रमात्मनादर्शननासत्यांकिचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकि

आकस्मिकजलंव्योम्निध्रियतेभूतगयथ॥वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वणदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाद्रय ॥ शि
ठांतभाप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव॥ २३॥ चिंतितानिफलत्याशुदेवोपानांतरेष्विव॥ तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव॥ २४॥
अचेतनोपिधुस्तकमयत्रपुमानिव॥एवमाद्यास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥ २५ ॥ दृष्टा गधरगधवविलासैरप्यसभवा ॥ देश
कालक्रियाद्रव्यरमसचरणीयजा ॥ २६ ॥ अर्थागधर्वजनिताअनता सत्यसभवा ॥ असभव सभवोयमविज्ञाप्युपपद्यते॥ २७॥
सभवोऽसभव मन्यकृसिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रसर्गसर्गाभिधानके ॥ स्व
प्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९ ॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतथा॥भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अ
तिस्थिरभ्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोपात्संप्राप्नुवन्मुग्धस्वग प्रयाति॥ मोहयथापातमयैकरूपजीव
स्तथासस्तिपातमूढ ॥३१॥ ॥इ वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ९॥ ॥
॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्म
हाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २ ॥

चिरस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतविति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमग्न श्वभ्रतुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तथाविधास्त्वमोहदोपाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासस्तौ
पातयनीतिससतिपाताराागारपलापमूढोजीव पातमयनयाएकरूपनमगयन्मध्येनिर्गमनमस्तियस्तयाविभमोहदेहाद्विगतमयेशाममयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि॰पू॰एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चिचित्रवासनायोगाज्जानाविद्याभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम्
॥ १ ॥ अथमस्मिन्नृपमाजूमोनरगच्छांचित्तमिथमिनेवेंउदाहरणभूतमितिहासपुरारसम ॥ यद्वृत्तस्वप्नम् ॥ १ ॥ महान्सर्वातिन्द्रातिवैराग्याद्विसपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वव्यवहा
रणस्वाश्रमोचितव्यवसायमननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येन पूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनं तदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतञ्जलिवचनात् ॥ तदभ्यासेन शुद्धं पूर्ववासनात्यागेन ॥ २ ॥ अथ
जलवीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजनाः शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिता चित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरान्तरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषान्तररूपं
यथा अंबु आवर्त्तने कृते प्राक्तनप्रवाहस्पंदस्य समसंस्थानस्य च सत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपान्तरेण तिष्ठति तद्वत् ॥ ६ ॥ तत्र नान्तरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ हृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठेऽध्ययने सत्कर्मानुष्ठाने च तुष्टिमत् सतुष्टं न पृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठया श्रान्त इति शेषः ॥ अतः संस्कारात्मनालीनाव्यवस्थितिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धं तत्तस्य चित्तं क्षणेन यत् ॥ चिंतयत्याशु तद्भावं गच्छत्यंब्विव वीचिताम् ॥ ३ ॥ कदाचित्स समाधानविरतो तिष्ठदेकधीः ॥
किंचित्संचिंतयामास स्वासनस्थः क्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्य चिंतयतो जाता प्रतिभेयमिति स्वतः ॥ भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनवृ
त्तिताम् ॥ ५ ॥ इति संचिंत्य चेतोस्य स्थितं किंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव ॥ ६ ॥ तेन चित्तनरेणाथ कृतं नामा
त्मवांछया ॥ जीवटोस्मीति सहसा काकतालीयवत्स्थितम् ॥ ७ ॥ जीवटो विजहाराथ स स्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चि
त्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्र पानं पपौ मत्तो भृंगः पद्मरसं यथा ॥ लीलयैव दृढं हृष्टः सुष्वाप घननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टिम
त् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशांतरामिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्स द्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवस्थितिर्बीजतायामिव द्रु
मः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥ स सामंतः कृताहारः कदाचिद्घननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्वलय
पालिनीम् ॥ लालितां भोगपूगेन पुष्पौघेण लतामिव ॥ १३ ॥ स कदाचिन्नृपः स्वस्थः सुष्वापास्तमिते हितः ॥ पुराभाविनिजाचारः स्वकार्य
मिव कारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षको शरसोल्लासो मंजरीत्वमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सा सुरस्त्री रतिश्रां
ता निद्रां गाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनि स्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथा बीजतायां द्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्ते तद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारो भुक्तवान् सन् सुष्वाप घननिद्रया राजता साम्राज्य ककुभा
दिशावलयानि पालयितुं शीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावी फलदानायोपस्थितो निजः स्वीयः कृयासक्तिरूप आचारो यस्य ॥ स्वकार्यं वृक्षादि ॥ कारणे बीजे ॥ १४ ॥
बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासे चेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणया वृक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनया मृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्य
ते ॥ अंबुता अंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांसमदर्शनमस्तिनवेतिसविद्यानाभूत्याह ॥ तियक्षइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारपाहित्वात्ततिसंस्कारेस्मृतिवरत्वमस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता पल्लवासक्तिवशाछ्लायभूष ॥ वनदेवीनामनेमसिद्धलतागृहमिव विलसनशीला ॥ १९ ॥ साल्लताकंचित्कालमत सवित्त्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुपुप्तिमनुभूयबीजातस्या याभाव्यंकुराकारायाधियोरूपमिवत्वरूपयस्यास्तथाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारया आत्मानभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम मधुमकरंदपपौदनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सगविसस्यनालगोनालसत्कम ॥ २४ ॥ पदव्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

साष्टगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासादृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यश्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सवित्स्यासुकुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुपुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सयमूवसरोजिन्याव्यसनीबिसना
लग ॥ क्वचिदेवरतिर्व्येतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम् ॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसपट्पद ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरंगज स्वातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घर्मवल्लभोराज्ञोमहापरचलांतक ॥ सदामदचलक्ष्मीयोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिर्स्त्रिंशच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपांजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसपट्पदोगअस्यदंतांतरंगत सस्यसत्कमकुष्मव्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त द्भावनयात्मानमत्तहस्तितयाउदितमपश्यदददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसलादिभ्योपिघनेकठोरेससारजीवकइवपारवश्यदु खान्यननुभवन्
॥ २८ ॥ निशाचरदस्युतराम्यपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेपरातीतिनिशाचर सन्नसिभिर्घर्षणैर्निर्गतासिशाखांगुलिभ्यामिस्त्रिशा कृपाणिकास्ताभिश्छिन्न समस्तमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानश्च ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुम्भस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अबोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सवित्त्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसंलुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारण· हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार शतपर्यंतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्रामोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्रजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मिनीम्॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥ ३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ ॥पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंसकः॥ ३३ ॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह ॥ ३४ ॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥ ३५ ॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसारसः॥३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभाविविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टितमःसर्गः॥ ६२॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरंखगः॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचिंतामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्रह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मुक्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतेवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यातेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगातविधौद्विपरार्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एततसुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादितत्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितम सर्ग ॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्वदेहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिंचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेतियावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

मयरुद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसद्गुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यरुद्रस्याहमपिरुद्रोहंभावनयारुद्र स्यामितिनिश्चितावुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यरुद्रस्यकथरुद्रत्वस्पृहा म ज्ञावनाभ्यासनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्रोहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग प्रसंगात् रुद्रस्यभरतयातज्ञानस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ भायमुख्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाधककर्मोपासितफलभवस्येव ॥ दे वोभूत्वादेवान्प्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ प्राप्येतजन्मांतरीकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिसम्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहस्यागमाभमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति ॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदम्पतियावत् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु द्रस्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैःप्रसिद्धरुद्रेणैकतयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेकांतिस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपात ॥ अहंप्रथमप्राक्तनपार

तत्रबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबयदादर्शेद्रागित्येवहिर्बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव नतांगच्छन्कुसुमजघकयया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तेजे शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचरत्तांतमपश्यद्यक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिषुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा तचिदाहचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिदभवत्स र्गभिक्षुरक्षुभितोभित ॥ ९ ॥ तेनावयवबंधनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारब्धेतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दं नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसान्वभूद्भिक्षुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

मायिकस्थिस्याश्रिरेव ततोमाययाचित्ततांबहुस्यांप्रजायेयेतिसमसंकल्पवशितांगतइत्यादिरमाज्ञातस्तनमित्यर्थ ॥ तादृशसंकल्पावेशाद्धसर्वसंपन्न सञ्चिदशेसर्वज्ञोजहारोगम नादिविभावयोश्चजालइत्यर्थ ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूत्स्थूलैस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्चतैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेनतद्वासनावैचि त्र्यैश्चिपपदइवरंजित सन्भाषोभूत्वाइस्थितइत्यर्थ ॥ सचजीव अनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षु परिव्राड् भवत् ॥ ९ ॥ आसनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपेणाष्टांगेनयोगेनचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणशक्त्युद्भवदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाय दृच्छयासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैषयिकविषयेचित्तस्यप्रवाहेवमानसपूजादिलीलारब्धेतिभावत अ विलुलिताकाराआरभ्यनतदासनदभ्यासवशात्तामेवलीलांसविरुद्धसर्वभावोपमर्दनात्वमभूदितिपरेणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible] वनर्थपरपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
जतिशुष्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये
साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्चेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
देहेषुवभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्द्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥
सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥
सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥
मृगीसावतचित्तस्थाबभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
पश्यत्सावमर्दैनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रवभ्राममहासंस्रुतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥
संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बह्वी
ष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः
॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥
भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनछेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्दैनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा
दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य
भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागत.सएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासकर्मोरुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रप्रयत्नाभ्यासोऽप्यायासस्य विरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरभ्युपपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणाप्यवहितोपी
निरोध ॥ २८ ॥ तस्याशुभोपिभावनाभ्यासस्तुन्यपुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनाबन्धुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे
वप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितस्मात्सवपुरुष अशुभवासनात्यजेदितिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ हानुवुर्वासनाजालं जिहासत पुंसएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमभीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसह
सवस्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यननमिथ्यार्थविपर्ययेसतोपास्यविषयसोपिघमाधरसमकालसत्यतानुभवयोग्यवेद्यताभावादिफलसमर्थोभवतितथाकिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्नुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात्॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चेषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यातुरूपमभीक्षते
॥३०॥ यश्चेहाभ्यस्यतेजन्तुयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसद्रपितत्सदित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारितु खायचसुखायच॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर
॥३३॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत्॥ असंवेदनमात्रंकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तेवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्दिनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥३६॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम्॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसगंत्र
जगामह॥ यत्राभिसुविहारस्य सुमःशवइवस्थित ॥३८॥

वस्तुमात्रस्यतथाविषयप्रमाणमप्यपरमार्थस्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नाच्छेदएवास्यात्यंतिकानर्थजयोनांतरालिकस्वभावाविभावमित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तानीदृशताशरीरतद्भोगादर्थक्रियांकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनारूढएवायमनर्थ तत्कथनदारुणासेव्यमित्याशयेनाह ॥ भावनेवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नद्यातदुच्छेद साध्योस्तिमित्यो
ह ॥ असमर्थात्रि ॥ बाधितत्वादसमर्थाअधिष्ठानसत्तास्वरूपाजगदाकारभावमालाजननीकौतुकहेतुरेवपरंवत्रियातिनासिकसत्यार्थत्तेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदनुभावन
प्यनर्थमात्रकारिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्सर्वात्मकौतुकमात्रेणोपायमत्वाचरव्यतात्मवस्यसर्वोपसर्गतेभ्यएव सर्वान्निर्मोविमिवित्तेभ्यएकीकरोमि ॥ ३७ ॥

...जीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिदृष्टिप्रपंचस्यवजा
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारंब्रह्माद्यातरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशे
था ॥ बोधादविस्मयाहोपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभातंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशेक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमर्येवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंयहोयस्यतथाविधंतर्जीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोज्यायान्योबिरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे वप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितत्कारेवापुरुष अशुभवासनोहास्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानमव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुंशुभवासनाजालं जिहासत पुंसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतद्विनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसह सैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयत्वेसतोपास्याविषयत्वोपिप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यत्वेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्ह्यकिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥ अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतंपेपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते ॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥ उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवांकुर ॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्यायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्रजगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमशवइवास्थित ॥ ३८॥

वस्तुगोचरत्वप्रमाविषयत्वप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नोच्छेदएवास्यात्यंतिकानर्थनिवृत्तिहेतुरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतांविषयताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसंकटस्तद्गोरुपासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेद्येत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेदःसाध्योस्तिनित्यो च्छिन्नत्वादसत्त्वादित्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्तुसंवेदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसमेरनेपिबाधितानिविषयजनभासामर्थ्येनानर्थत्वाभावादस्तुतलीलाहेतुत्वाच्चेत्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसंसारस्वरूपपानगराकारभावमालालालनीकौतुककरीपरंकेवलमिथ्याप्रतिभासिकसत्ययावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रम प्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकवशादेवोत्थायतत्संसाराव्यालोकयामिसम्यगालोकदानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविच्यात्मनैकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

...योजयामास ॥ अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मदादिदृश्यप्रपंचस्येव...
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पातमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूलोकंगत्वातत्राविनज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुसंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्यावहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशेक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणग्रहोयस्यतथाविधतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसत्तिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ वहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ वहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवृत्त्यायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

मनसामातिवाहिकशरीरेणव ॥ अर्थातरालेभ्रमानांसबाधनमावमतानांनुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ अत्यहसरूपोईदृशोचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशरवचित्तचेतनव
स्त्वाज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चात्तमम ॥ तेसर्वेवैहारुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तदाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदन्तश्चस्वयमंतर्यामि
तयास्थितम॥५८॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्रा अधिभूम्यामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शनेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्यएतस्मांमोचप
निअनुभूयमानतयासंस्थितजगत्एकादशान्यामरुद्रसंसारंविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुस्त्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयततआह ॥ योयइति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययाय स
सार अभित समुदेति ॥ तथैवसंसारेष ॥ ६ ॥ मनसाबुद्धास्तस्तत्ववित्तुनिर्जीवे सह्मिलतीतिसर्वपश्यतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेयहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयनाह ॥ यथे

अयतेराजसंसारजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु संसारभूमिषु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा
जग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसविद्भिन्नतनुचिच्चेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्रा
णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वसंसारसंधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिराममहीतिहि ॥ एतदेका
दशांविद्धिसंसारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदेतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥
मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालोष्ठवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्योन्यसमिलत्यल
म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातोः सर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव
त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यथदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितेर्यद्यदुत्थतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपञ्चभूतानियथानुभ
वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभंजिकाव्रक्षेशैलश्वभ्रगतैतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदकात्मातथाचितिजग
त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतस्य भूतप्रतिस्थलात एवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जाविमिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चित्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उसतअपोह्यते
तस्वदरनिमसत्यत्वादपनीयतेतत्त यानभोवदवचित्यरिशिष्यते ॥ ६४ ॥ भासस्वचित सर्वप्रसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेपविभागास्तद्युक्तानिपचभूतानियथा
सर्वानुभवसितथासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्त्वमपिसर्वत्रविद्यतेतत्रनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसर्वगतत्वेतत्प्रपंचसर्वकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्त
गेधाटकच्छेदेनशिल्पिभिसत्तदाकारप्रतिमानुकूलश्च भेदेभ्रमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छेदगतेसतितत्तत्पुरुषादिविविधरूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सर्वा
कार प्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्चजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ सर्वार्थाटंकस्य मकृत परिच्छेदहेतुर्किकृत सतमाह ॥ अवेदनेइति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता
पादनमन्यथाज्ञानतदेवजगदितिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेप्रमाणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यतत्कारणनिर्निमित्तमेवमिनभइवशून्यत्वेनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अपरारुद्रशतानामिप्राय पाठोदृश्यतेसटीकास्यप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्रायन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयास' ॥ यच्चसुखतूर्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टान्ताद्दार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंत.पश्चादारोप्यमाणा.कार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिता' ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाश.मिवसपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥६८॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
बोधनाच्चोभौयथेच्छसितथाकुरु ॥६९॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्णींभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥७०॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥७१॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेषुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचेतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥ ७५ ॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ॥ ३ ॥

नजडम ॥ एतद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितोपायरूपोहउपसहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितभवति ॥ प्रशातवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिव.परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तैस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाष्टनवतिदेहेपुजीजकप्रारब्धशेषाःसतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तातरा
म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किसपन्नस्वप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरससाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिससारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसानत आरब्धक्षये भोजकाविपालेशेनसह ॥ जगत्प्रतिभाससयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्य रुद्रससारस्यपत्संख्यानदर्शनयत्सा
क्षिचैतन्यमभूत्तम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायपौत्समसाक्षीषजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेनेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग
म्यते ॥ ८ ॥ भाम्बुरा पूर्वार्धस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानचिदंशएष अध्यस्तांशेनुसकम्पस्यसत्यतामविवेकेनत्यक्त ॥ तत्रसदसत्सवलितसांक
ल्पिकार्येपत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेषनास्तितत्पदमधिष्ठानतुयत सदात्मततोसूक्ष्मेतितत्सत्तयैव भोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्त्वाकलत्रकै ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ ययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रै समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वंकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरप्राप्तगत्यात्मादिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथाचदशया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातभसवाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु
मादितथविद्यमानमपिगमनिर्ममनमात्मास्वस्यमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभजायस्तुपु
सो स्वमांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिसोभकादृष्टोद्बोधितवासनाति पर्यालोचयतितथात
थाचित्तअविक्षतसमपतद्विपयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वमर्सकल्पादेर्युगपद्दर्शनिर्वाहकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावदात्मत्विमितिशेष ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरहितैस्त्वेष ॥ तथेश्वराणाविनाप्यभ्यासतत्परपयोगविज्ञप्त [illegible] ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदेकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्या शयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राप्तुशक्यंयतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्य त्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्ष· ॥ उक्तमेवार्थंसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथा प्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वलब्धम ॥ अस्यापितथास्थिते· ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्य ति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता·ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभि मतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्र स्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ त स्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृ थक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजादाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्च तेइह॥इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमे ववा॥ २४॥देवत्वंमानुपत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्या स्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांग जंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थाया मयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रिया क्रमैस्तुल्यकालवाकर्त्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव·परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त· अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यत्रस्थितइत्यर्थ.॥२६॥अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविका स सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिस्रोहिसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोपशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनई श्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टंक्रियतइत्यर्थ· ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

---

१ बह्वादित्त्वाडीपूशक्तियष्टयोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकैयटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयेपत्युद्विपरार्धावसानेतःप्रारब्धक्षयेभोजकाविप्रास्तेशेमसह ॥ अगस्यतिभासक्षयतोवा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्यस्वस्यानदर्शनपत्सा क्षिचेतन्यमभूस्मध्यमांतरालिकजीवटाविससारप्रत्येकमायायौस्तमसाक्षीमभागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यनीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ मामधुरा पृष्टार्थस्यवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अरोअधिष्ठानविचरएव अध्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तमसदसत्तत्पलितसांक ल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तितत्सदधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोस्त्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरमृपणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समदिहक्षपयित्वाथकालत ॥ ७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥ ११ ॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वन्नगत्यात्मादिकविना॥ १२॥नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाप्यदशाया प्यते॥ १४॥परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥१५॥

॥ १० ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिनप्रविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमम आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिकारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वमोपितत्प्रजापस्तुष्या स्वमांतरत्वानलभ्यतद्वतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितश्चोशकोशसदृशेसवयासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात थाचिन्अविक्षतसमपतद्विपयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सवस्यस्वमसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेनार्हिकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांवराभ्यांविनिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरहितस्येत्यर्थ ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्ततएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षावेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदु.खक्वचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्वैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडक
म्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥४॥
परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥५ ॥पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥परमा
त्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥६॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥७॥ परिपश्य
तिजीवोंतर्मायायाजर्जरीकृतः॥क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥
अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते॥९॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपत
त्यलम्॥१०॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥११॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातत्त्वानु
भूयते।एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः॥१२॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अ
द्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥१३॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमन.स्वाममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यंदु.खसंकटंनिपततितच्चनिजवत्तस्यवस्तीयवद्वा उच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्ततदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्म द्बोधायकल्पयित्वोक्तउतक्वचिदस्तीतिसदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतयोगेनआलोक्यत्वद्बोधाय यद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्क्वचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानीं धारणाध्यानयत्नफलमच्छिन्नमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनमपपयति ॥ स्वयंसपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुपहानपहकाबाधाधिकारक क्रियाक्रमे ॥ इहस्वगृहेऽन्यत्रयथेच्छं तत्तत्पनानादेहादिकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेऽमुत्रस्वर्गादिषुवायोगिनोयुगपत्प्रारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ एतदेव विधयागिनांचरितम ॥ सर्वेषांचोरादीनांतत्तत्पसच्चिधानेनभयद शास्ताऽभवत् ॥ तत्रभगवतोदत्तात्रेयस्यपसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥ जायतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्स्वएवभूलोकेपशुपेयापुपहारपहणार्थंयाति ॥३०॥ अस्मिन्नामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव धायसहस्रसपन्नःपुनरेकोभवति॥३१॥ मेषांभक्तानांनतेनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुग्रहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्यंयातितथचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह नार्थंक सहस्रं भवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रतुल्यकालमयभुक्तेइतिशेषः ॥ तथदृष्टांतोनिमेपवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनिमेषुवस

स्वयसपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमै ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवीर्यगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत्॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्वर्थयातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥३०॥ शक्र स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायमुर्विकां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥ एक सहस्रंभवतितथाचैषजनार्दन ॥३२॥अशावतारलीलाभि कुरुतेजागर्तीस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालंनिमेषवत्॥३३॥ एवतेभिक्षुसकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रमुक्ताचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणतामावसंतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवपत्तनेषुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु षष्टितम सर्ग ॥६४ ॥स्वशरातरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्यदृष्टोयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥भूतत्रयत्नमेवैषपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥

भूयमर्पितमपदानिकरात्तिरहत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामकतेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ तत्तत्कल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानवलादि स्वय ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितत्रास्वपदेसर्वभुवनेषुतत्तद्देहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपदस्तीत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेषुवहुरत्नस्तवकेषुप्रफुल्लनवक ल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकंयानानाविधेषुजगत्सुभुवनेषुतथाशिवेषुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुचविहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरैर्मौलिषुध्रियंतेसबहुमानमित्यत्तदुत्तमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौळींधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सतोरेजुर्बभ ॥३६ ॥ ॥ इ०वा०ता०नि०पू चतु षष्टितम सर्गः॥६४॥ ॥ २ ॥ ॥ भिक्षुस्थायाश्चर्वैतुर्जीवेषुसमउच्यते ॥ रामायाम्येप्यनाभिक्षो सभोत्थानचवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथार्थितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईप्सद्दृष्टःआ पातर्भवतित एषभिक्षुस्तंभ्रमस्वंभूतमाक्तनशुभाशुभकर्मलक्षणत्रयमेवफलावस्थायांपृथक्कृत्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टमपश्यतिनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः॥१॥

तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकेव
दृक्शब्दाद्गागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घैदृशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकेव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यैर्लीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेषानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थंपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्वभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्वभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानयाग्यमभ्याङ्कराधकोऽहिमोवायभेदमन्ध्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसलपुष्ट ॥ तस्यवासवस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कंपिताइवाप्यनवृक्ष ॥ १६ ॥
सत्लनेनपूर्वेपुर्भवेन ॥ १७ ॥ अहम्यापारमाह्निकनिजधर्मसंपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रचिंतयत अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनारात्र
पूरायमव्रणेर्च्छोत्कठ्यनिद्राभावात्कल्पमिवय ॥ १९ ॥ खेचरभूचरभूतसंघोरात्रिमतिवाह्यप्रातर्जनेप्रस्ततस्वस्वकार्यपरंपरेजातेसतिदशरथसभामागत्यतथापूर्वेपूर्वदिवसपुन
आख्यानलोकरचनेनव्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० पचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेषोऽस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम् ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥मुनौचैवंकथयतिश्रहर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥ उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥ तत्यजुःपाण्योस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥ १५ ॥ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव ॥ पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात् ॥ १६ ॥ सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा ॥ क्रमेणात्यस्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥ १७ ॥ स्वास्पदेपुययाशा
समहव्यापारमाहृता ॥ सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम् ॥ १८ ॥ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्वरा ॥ ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्यु कल्पमिवापिच ॥ १९ ॥ प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघ ॥ आस्थानलोकरचनेनतथैवतस्याव
न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विप्रोत्तरविस्मयवर्णननामपंचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥५॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुता ॥ स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतान्नृपनायका ॥ १ ॥ सरामलक्ष्म
णासैवतथैवाथसभायशौ ॥ सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी ॥२॥ अनवेक्ष्यवचःप्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥ बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन ॥ त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चि
रम् ॥ ४ ॥ ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्ताहृग्भिक्षुदिदृक्षया ॥ द्वीपानिसमविपुलाकुलशैलसपर्वताम् ॥ ५ ॥ यावत्कुनश्चिदप्येवभिक्षुर्लभ्योन
तादृश ॥ कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरेयातोवेलावातइवार्णव
म् ॥ ७ ॥ जिननामैपतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान् ॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसंश्रय ॥८॥

अभ्यिदृस्याभयत्नर्भिक्षोर्दर्शनमुष्यत ॥ तादृशान्नतथाभ्येपोमनीनाभूतभाविना ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ ततोऽभ्युपास्ततोनायका सामग्रावयश्चविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पद्मिनीपद्मवतीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअप्रतीक्ष्यमप्युवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा ॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलभ्यस्तावदहचिरभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविशाआंतरदेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोऽस्तितत्रजनपदेविहारास्पोजनसंश्रयोबहुजनाश्रयोदेशोऽस्ति ॥ ८ ॥

१ पृष्ठाम्

दृकूशब्दाद्वागुरिमनेनहलंताद्दापिदीर्घेदृशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सर्वत्तावदहृकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्रामुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राम्त्रंगितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एत्रएवविधः ॥ अथास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यमइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥ ११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविशंतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥ १६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥ १९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एनएवनथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेपातिवितताम‌हतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मा
द्भेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंता संभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरवयवकालात्मनिद्दह्यमानसघटापिनास्ति वहाविषेटालक्षणकमपपूरनिरस्तत्वावेमनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरिमेस्पष्टमित्याह ॥
पति ॥ अनताजीवटाविसर्गाकृतपत्तासामलसम्यगुपलभ्यक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्मरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्चपस्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सद्द्यतमान सार्चिमहानर्मिर्वह्निकणाविशुद्धात्स्येवमारेवेरमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूपप्रतिभासस्वडउदितस्त
स्पतस्यान्तर्जीवस्वडांतरप्यपिचविचिम सगरवडउदितइत्यनवस्थेयमायादर्शेत्यर्थ ॥ तेषाथमिकस्वडा स्वपतेपिचतस्तगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वम्यपद्दारदशानमिथ्यासत्याए
प ॥ किस्वतानत्याह ॥ सयात्मनीति ॥ सयात्मन्यस्मिन्भिन्नसंकरसेपरमात्मनिनादात्म्येनस्फुरतिसति ॥ मेनस्वतत्त्वबोधेननद्भावत्यागनुनर्किंचिन्नस्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोक्तमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कनविंशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलभोलमहोर्भामामनोगति ॥ प्रति
भामानमवदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सम्रा
रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ मर्वस्वयननुचतेपिमि
थ्यानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेपू० जीवटो० भिक्षुसस्थितिकथननाम
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वासंबोधयत्वमी ॥ नरामस्थहिता शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजन्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंसृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गृहेमासपर्यंतबलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अतरालेतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुर्दिदृक्षव ॥ ४ ॥

र्भीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोप्यवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भांतिमवन्येपांबधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयनुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्प्रहितामयाप्रेषितानरामभिणोभवदाज्ञयाआनयंतु ॥ १ ॥ अर्थैवतस्यसवर्तुंनियतेरेपनिश्चयदृतिमद्युक्तविस्तस्पत्ययेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापटभकान्तरसभाम शोपेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्वार्हित्वदीयसत्यसकल्पेनप्रजीवतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येषतद्देहभोग्य
मारब्धरोपमस्तकस्पःप्रवर्सतेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपयतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालवासिभिस्तद्भृत्यैर्गुमत्वादपित्वम्म भिभिस्तपबोधनकचुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गृहइति ॥ मासस्यपर्यंतचरमदिनेबलान्निष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहदिदृक्षवोभूत्वाबहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ बलाभिक्ष्वाज्ञाबलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्मृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुत्क्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभातिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यतेनिरस्यते॥ ७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञ·परमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः ॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते ॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी ॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक् ॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक् ॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम् ॥ भिक्षोःस्वप्नांतरद्वपरांभंगिमिवांभसः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः ॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत् ॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः ॥ १४ ॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम् ॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम् ॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः ॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः ॥ १६ ॥

एवंससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंससारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घंविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षयनिरसयषकालात्मनिरीहामानसचेष्टापिनास्ति देहाविचेष्टालक्षणकर्मपदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेषकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह ॥ कति ॥ अनतानीयटादिसर्गाकल्पयत्तासामलसम्यगुपलम्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरगुजमिवविकसितम ॥ तत्क्षेपमरादीनानामाकलहामलकछालाश्वपरस्येतियोज्यम् ॥ अर्चिर्भि ग्रहणतमान सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणाविषशुद्धात्स्वपेवनादेवेमशुद्धिमभगजातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमस्येकजगद्रूप प्रतिभासखण्डउदितस्त स्यतस्यातर्जीवखण्डांतरप्वपिचविचित्र सगखण्डउदितउस्यनवस्यैवमायादृशोस्यर्थ ॥ तेषांयमिकखण्डा स्वयनेविचतवतगतजगत्स्वरूपमिथ स्वस्वप्न्यमहारदृशामभिथ्यासत्याए ष ॥ किस्वतानेत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मिन्चित्सत्तेकरसेपरमात्मानिनानारूप्येनस्फुरतिसति ॥ तेनस्वतस्वसाधेमनन्नानस्यामतुनकिंचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कथं विंशत्यहोरात्रा अनतारुतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोन्नीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसंवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत ॥ संसा
रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखंड खंडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयनननुभवंतपिमि
थोनमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसंस्थतिकथनना
मषट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामत्प्रहिता शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजन्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ क्लेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंसृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्देहेमासपर्यतयलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिमत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू षट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोभवर्ण्यते ॥ भिक्षुमीतिवक्ष्येपांवधामोक्ष प्रबोधन ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्प्रहितामयामेपितानरामभिणोजनपदाश्रयाआनयतु ॥ १ ॥ अपिचतस्यसवतुनिपतेरेपनिश्चयइतिमतुक्तविस्मृत्यतस्येवपृष्ट मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ क्लेद भाणांपटप्रकाम्वरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसत्यसंकल्पेनमजीवतुतभाह ॥ तस्येति ॥ सस्यवतद्देहभोग्य प्रारब्धशेषमस्तकत्वअवसत्तेनाप्ययेतिभाष ॥ ३ ॥ मासपर्यतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञानैरतरालवासिभिस्तत्प्रस्थैर्गुप्तत्वादपितस्मिन्भिभिस्तत्प्रबोधनकमुमश क्यमित्याह ॥ तद्देहेति ॥ मासस्यपर्यतेपरमविनेयलान्निष्कासितार्गला सनोभिक्षुदेहदिदृक्षयाभृत्यायहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ मलान्निस्पाकामलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥६॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिह्रस्वमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रांत्याउदितकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेननतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रतस्तावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तमत्स्मविचित्रसुकृतशालिमीजीवचित्स्वचित्तांशस्यदमात्रेणाधःपातालमाऊर्ध्वब्रह्मलोकवाकृत्वाकृत्वागुजानासस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकस्पनयातद्धानस्वरूपिणीभूत्वातद्वारमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिवह्नाकारसभ्रमहारिणीअन्यमवाह्विश्वगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यर्मात्स्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेष अभ्यासतर्दर्शनस्याधिष्ठानस्याम्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यपदवीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेत्युपाध्याकारभासिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरमब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवोपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनामआदिपरायाणवाक्चक्षुरादिनाम्नार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्तर्दैसभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्यदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यत्रचविलुठतिगत्वासभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेणुतिष्ठति ॥ विभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदस्वात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनह्निता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनात्मात्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्द्वैतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमुक्त्वार्भमन्वानोमनदतिताम्येतस्यकर्मनामाम्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याम्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाप्यमितिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थिताम्यथाभातिसंभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुंजगद्रूपेपुतिष्ठतिमिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यम्मभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाध्याभ्यासेनमस्तीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यल्पपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीहुतघृतमिवतद्विब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ बाधमाधात्कथंकुद्दालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेदयास्तवचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वदृशातददर्शनादित्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्यययमर्थोनविद्यतेदूरेणावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैववस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमो ॥ हेराम...
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छात्तिरेवै
काजगन्नाम्नी ॥ यत.साशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसकल्पउदितः

ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥
नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥
नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्कद्रष्टृदृश्यदर्श
नम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्प
श्चिदभावनात् ॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनं
वपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकृतम्॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतवि
ग्रहः॥त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमा
श्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्ये
कमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वय ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घ
नस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्भवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैक
रस्यसपादकनिर्दोषबोधसारस्यसग्रहणसम्यगवलबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः
संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चित समोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥ ३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्प
दौकल्पनासकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सनवोपिसर्वाकारानिर्वृति सुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमे
स्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति   २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तसमस्तमविचित्रसुकृतशालिनी जीवचित्स्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वं ब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानास्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद्धीनस्परूपिणीभूत्वातद्वारणजीवनामकरूपगतासती आत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणी अन्यथबहिर्भ्रगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वयमस्यर्थात्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमार्थैव अभ्यासस्तस्यप्यधिष्ठानस्याम्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यस्फुटीकरोति ॥ चित्तेतीति ॥ प्रत्यगात्मापिसेस्युपाध्याकारभ्रान्तिमायापराधात्किपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाशोदेवदत्तस्यब्रह्मत्वादेहनाशभावि परादायाणवाक्चक्षुरादिनाशश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालब्रह्मलोकवाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाशोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठति ॥ विभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनास्त्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्याप्रमम्यानोमनइतितात्म्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृश्यात्म्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितं किंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमितिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादन्यतत्भिन्नमुखस्यस्थितावन्यथाभातिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याजयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठति ॥ तततस्त्र्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्यासेनअस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्विब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ साधमामात्मकथकृतालकाटिबुर्भेषजगद्विलीयतइतिचेदवास्तवचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्स्वरूपातदर्शनादित्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेसमभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनवेनानातेति [illegible] ॥ नस्वबोधानवेक्षणात्तुबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकतावलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवैकाजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नीत्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २९॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात्॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्तत्तेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरुतम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्वेकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चद्रबिबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न.पृथङ्नसनूत्वदात्मनाचसन् नवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसपादकनिर्दोषबोधसारस्यसग्रहणसम्यगवलबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चद्रबिब हेअसकल्पकलक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ. ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यात सम्यगाश्वसविश्रान्तिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पदौकल्पनासकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रातिभेद सनर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशातिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमतोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्विंतिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतयापितुर्यातीतमतिस्थितम ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमदस्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मितर्मानकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुदर्शिपसमर्थोंभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांचयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मसत्तयाएककोटिर्निवेतिभा
व ॥ ३ ॥ नमचमकूटपत्रि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानन्दास्वादवृत्त ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावभेदांविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यथ ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपञ्चमयपपिसम्भवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥१॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवद्म्यहम्॥सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रो
च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दनिश्चय ॥हठाज्जितेन्द्रि
यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिवर्त्तीतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥५॥एत
योर्यांभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥वाङ्मौ
नमक्षमौनंचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसारोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम्॥८॥म
नोमौनंपचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥सुषुप्तमौ
नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १०॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतात्सिद्धतत्त्वमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥११॥
अस्मत्सस्मरणंवापिदृस्यवाङ्मयमस्पर्शन॥ अपश्यन्नेवपश्यन्क्रियाकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥
भवतिमौनिनस्त्वन्नतज्ज्ञास्तत्स्यर्लीलया॥१३॥

पत्रमर्त्यामूर्च्छासुषुप्तसारेवसभवतिनाम्पवेक्षितर्भनपरिमणितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयःअधिकृत ॥ तुर्यावतुर्या ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
पतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्राप्काष्ठतापस स
मार्थोरूपमितिमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणान्तरस्मदहंभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनबहिरपिदृश्यरूपपञ्चपञ्चवाङ्मयनामभपर्वचास्पर्शान्तज्ञानाद्यतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तावियनित्यास्मदृग्विलोपाभावात्प्रपञ्चम्याध्यस्ताक्षिभावभ्योनिपापश्यन्स्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्त
नामयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्तस्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छशक्तनमौनत्रयेवंधद्रूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्वानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थैतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽव्यक्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यंतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्तूइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुद्ध्वा ॥ १९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वंसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षयैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनमपापितुर्यातीतमतिविज्ञितम ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमदस्यनुसारिताम ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसयम काष्ठ मिवमौनकाष्ठमौनम ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ स्वद्विविधानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मदृष्टतयाएककोटिरेवेतिभा व ॥ ३ ॥ तमेवमकटयन्ति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानंदास्वादतृप्त ॥ ५ ॥ मदन्त्यर्थेव्युत्पाद्यमत्ययार्थेव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमादर्शभेदाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषामस्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपचममयचपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥१॥ ॥श्रीरामउवा च॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम्॥सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रो च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥हठाज्जितेंद्रि यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिद्रसौतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥५॥ एत योर्योभवेद्भावःशांतयोमुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तंमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौ नमक्षमौनचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम्॥८॥ म नोमौनंपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौ नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतथमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥११॥ अस्मृतस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्पृशन्॥ अपश्यन्नेवपश्यन्किंकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥१३॥

पसप्तौमूर्च्छासुषुप्त्यादेरसंभवतिनाप्येतैस्तैर्मपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय.अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धंतथापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्राप्काष्ठतापस स माधौकथतिष्ठतीत्याह ॥ अस्मृतेति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मर्योऽप्यभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपमपचवाङ्मयनाममपचंचास्पृशन्चज्ञानाद्यतमात्मान मपश्यन्नेवसुषुप्तावित्रनित्यात्मदृग्विलोपाभावात्पश्यन्नपिकाष्ठमौनीसमाधावप्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेतेषांमौनत्रयमप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमात्त नायोर्मानिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्मतत्त्वनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वंसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अमासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपियसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

भागुक्तसमविधध्यानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतेअपिरोब्धा
अविद्याबाधानुर्येनद्राधंकवृत्तीनामपिबाधानुयातीतम ॥ २८ ॥ भागुक्तसमविधध्यानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतेअपिरोब्धा ॥
स्वमस्थेपितस्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकेति ॥ समाधान समाधिकश्वसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवंति ॥ २९ ॥ इम्रक्रमभूतहेसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणम्यवहरन्सदहोपिउतवास्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयमस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभावभव
नीतिनभाभवमूयलस्यैवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवानभवत्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवम्
कारांक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविघतइतीहकिलयथासिद्धमत्आंतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्बोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यांती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्थएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मत्वमेवभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवि
घतइतीहकिलांतराभ्रनस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनय
ज्ञोपदेशोनामाऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशातो
ज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नात्मतरनुभूयमान स्वमसत्त्वभवुरुष्याहोजीवन्मुक्तस्तचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिन्नस्थिति ॥ योगाव्याणस्यविलयोमतेस्तुश्रुतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतांब्रह्मसहायोरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरज्यरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रतामागुक्तातदुत्तरसर्गेपरुद्राप्रयातिपुतेपुवेरपुमारब्धशेपमुक्तमतनिपाम् तभ्रभुक्तापिरभोगान्याप्यकद्रपुरेतत ॥ गणतामाभसनतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाद
स्युक्तमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणीभूतपरिगणनातुनतद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवायलभ्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
प्रभागुर्वाचितत्वश्रमारिभस्तावतस्तथाज्ञातमेवततसम्ययारुद्रशतसख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवात ॥ ननुगणादितिरुद्रस्यसेवका.पार्षदाउच्यन्ते॥ तेश कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्ग गत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेपांकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत त्यादिनाभिक्षुस्वप्नकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनांबोधनयत्प्रागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावा.सत्यसंकल्पा. ॥ रसोविस·रसंह्येवायलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते· रसोभूमानदन्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्वलादित्यर्थ· ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादय.किमर्थमानुपयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनास्वस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प यतीत्याशयेनराम.पृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्नकिकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थ· ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषांविधिकिंकरत्वाभावात ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा मग्र्यापितेषांदुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुर्यमद्वाधकर्त्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपचम्याद्यएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जापातआपराम्वा
स्यमस्थपितत्र्यविविपयापणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान.समाधिकश्वसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवन्ति ॥ २१ ॥ हेब्रह्मन्ब्रह्मभूतहसाधोजाग्रतिसमतान्वि
पणम्यवहरन्सदेहोपिउतधात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्यएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नाभव
मानिनभाभवमूयन्नस्यैवास्तिनान्यस्यत्यथ ॥ अथवानभदत्यपिबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्याद्युपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविपतद्दनीहकिलयथसिद्धतम्आंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वात्प्रबोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच॥२८॥ सौषुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक॥ तुर्याती
तसमाधिर्वाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात्॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वंचवि
पतद्दीहकिलांतराभ्रमस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू०महामौनय
त्नोपदेशोनामाऽष्टषष्टितमःसर्ग॥६८॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वमुद्देशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्मनत्वनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरभ्यासोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टषष्टितम.सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्त नामस्थिर्वास्थिति ॥ योगाध्याणस्यविस्योमनेस्तुवृतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतामिममहसद्दारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरिजृम्भरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युक्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेचरुद्राद्रयातपुनेपुरहपुमारभ्यशोपभुक्तवतनिपाम् तमभुक्तापिरभोगाम्प्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामापस्तततस्तेस्थास्यतिसपरिच्छन्नाद
युक्तनभदञ्चपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसंदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणी.सहपरिमणनात्तुततद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमयास्तयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तःप्रागुक्तंततचसम्यास्थिरसातनस्तयाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतसंख्यानेनामनोविशिप्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोः समुच्चययोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्तेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहताद्दर्शनपूर्विकैवसर्वासस्तृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेननतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाना सर्वा.कल्पनावाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयो.प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणत रंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

हठाअकस्माद्यादुर्भूताम ॥ यद्व्आसन ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजम्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेष ॥ आत्मीयत्वषणाभ्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ज्ञा
नि ज्ञात्वान्विपिणानियम्नानीतिविपयस्तथाविधनकषिचित्यथ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यमसिद्धहरस्परिभवेपक्रियानियमोहरेर्मातश्वरिभवेपादिनियमोभवदादीनांचब्राह्मणोत्त
मत्वयानियम काकतालीयन्यायतरपटनादित्याशक्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ आतयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानादिनियतिरेषतद्व्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुषपानाम्यादिक्रियावन्धिपता सगाराषभिव्यक्ता किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथकुऐहिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्राग्नियांकुर्वतितेसदा॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैवाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा॥ एव
कमाग्निनयनएवकर्मांबुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानिषधनोपादेयनहेयता॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविषयकश्चित्॥ १३॥ अग्न्या
दीनांयथोष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम्॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक्॥ अनुभू
तिफलाश्चया फल्पिता कल्पिता स्वयम्॥ १५॥ विदेहमुक्तविषयतुयमौनमतोमया॥ नोक्ततवपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम्॥ तत्ताप्राप्तिःपरश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना॥
सास्यमेवावबुद्धायैतरस्मृता सास्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेषाशातपदमकृत्रिमम्॥ तत्केचित्सास्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिपरम
पदम् ॥२२॥

शार्धापास्याभाविक्यश्चरागादिषशास्त्वपकल्पितादनिषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवपश्नसमाधायप्रस्तुतेषुमौनेपृथक्कप्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यमसिद्धाश्चतुर्वे
धर्मानास्तरतचनोक्तन्न्कृणवितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्तिःपरमयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तथ्याभ्यासीसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सम्यग्याविषकविचारप्रयुक्तरात्मयागन ॥ १८ ॥ कमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतसस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहृतःअनन्तैषदेहन ॥ २० ॥ फलतएनवेबस्फुटयति ॥ यदिति ॥२१॥ ननुद्विविधरूपयास्तयो कुतएकफलतभाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनादृश्याःप्रपारप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वाउभयवासनावागुरोक्तास्थितिरषतत्परमपदतनदृत्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चययोर्युक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संस्रुतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयोःकरणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्यैकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहंतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंस्रुतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंस्रुतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्रुतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः ॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानांविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राःशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्रुतिरित्यपिपाठः

रूढा अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नह्येयताकस्यचिविद्विशेष ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ ब्रा
सिद्धास्ताम्त्रिपिणोत्तिपन्नातीतिमिपयस्तधाविधंनकश्चिदित्यर्थ ॥ १२ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धस्त्ररचरित्रवेषक्रियानियमोहरेवतिचारिप्रवेपादिनियमोशघदादीनांचब्राह्मणोत्त
मघयामियम काकतालीयन्यायेनत्वघटनादित्याशङ्क्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यभरेच्छारूपानाविनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाभ्यादिक्रियाचन्नियता सगावायभिव्यक्ता किंनुसर्गेरूढिमायानेसतिसत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्पृथगैहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

काकतालीयवद्ब्रह्मांक्रियांकुर्वंतितेसदा॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा॥ एव
कमात्रिनयनएवंकर्मायुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानिघ्नोपादयनक्षेयता॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकचित्॥ १३॥ अभ्या
दीनांयथोभ्यादिसर्गादौरूढिमागतम्॥ हरादीनांतयाकर्मद्विजातीनांचजातय॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक्॥ अनुभू
तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम्॥ १५॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यंमौनमतोमया॥ नोक्तंतवपरंमौनसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम्॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना॥
सस्यैवावबुध्यतेस्थता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणाद्यनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेषांशांतपदमकृत्रिमम्॥ तत्केचित्सस्ययाप्रापा कश्चिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यंचयोगंचय पश्यतिस
पश्यति॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम
पदम् ॥२२॥

शार्स्त्रीयास्वाभाविकस्यप्रथरामादिवशात्स्वयकल्पितानिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुर्मौनेपूर्वकथ्यशेषदर्शयति ॥ विदहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाच्चतुर्वे
धर्मौनासरंतचनोभवनच्छृण्विति परेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तथाभीसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सस्ययाविवेकविचारप्रयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतंतस्यसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषामिविविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अभनैषदेहेन ॥ २० ॥ फलतएनदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥२१॥ ननुभिन्नरूपयोरनयो कुतएकफलत्वमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यन्तिकविलयोपलक्षितत्वादुभयत्रवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बीजात करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहंतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहंममतादिबंधमोक्षादाःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयो प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तर्हिताभूतमाप्रायहिर्मीमांतरमापि अहापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्मकानिमानिमादृशवासनात्मना विशिष्टमार्गैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतदेहवासनासहिताएवोत्पचंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेचतदीयहार्दव्योमांतरगतवायुभिश्वस श्लेषयांति ॥ यथाकुसुममथस्तिलेषुमतिविरास्तप्रतैलेनसश्लेषयातीतियथनिष्पीडनादिषु स्वायत्तमितम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमात्रेणनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्या ह ॥ मनइति ॥ यथाशांपुर्यद्दःअभ्भोधीमप्रोवासमनैरश्यमानोपिनशाम्यतिननश्यति ॥ मनप्राणयोश्चमनियतत्वव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

घासनासात्मकान्येवविद्धितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुचंतिदेहक म् ॥ तद्योमवायुसंश्लेषंयांतिद्रु स्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का संभवतिप्राणा सूर्यं इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरेणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानाद्वासनाक्षयावस्व नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणास्पंदवनादत्ततशांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा द्वियोगप्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनेवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र तदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तृतरामपर्यंतसंप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प भ्रमाक्षते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृंतस्यसंस्पंदेशांते शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतिशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस र्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वंचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्येन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रहेतुर्दृढबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदपिज्ञानसवासनंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसंपद्यतेनचतत्त्वविचारएवरज्जुसर्पयोरभेदाद्विगतचालममपठज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमित्याआह ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽभ्यतस्ततदभ्यसनमववधाचावर्जनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणे अस्त्वयक्रमोयमशरीरस्यवशापच्छेदादिनानाशात्मक क्रमस्तमाह ॥ प्राणइ ति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्तद्भावम् ॥ तत्रवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोपार्जितवासनामयपुरनरपश्वादिदेहरूपपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार व्यवहारमनुभवति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.साववृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारघुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपरत्या निर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयन् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥५३॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुद्ध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम्॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम्॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम्॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेतोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेननतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तद्भावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरमलमात्रविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥
कश्चिदिति ॥ भद्रदशाअसभावनाच्छून्योपम इदृशानुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभगउक्तविधिधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या
मनोआपत्त्वमसुयु।मलक्षणानि भांतिमद्रोजदर्शनपदानियस्यतथाविधस्वयपाविधाक्षयाद्विगलद्वाधिमवन्यपटवम्प्रतिभासमाप्रशिष्टमनइहर्जीवन्मुक्तयवस्थायांसत्वमिति
कथ्यते ॥ तदवासनार्वाजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनसंसारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागतताम्रपुन कलंककलनामलिनताम्रपदंने
तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰ एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ वे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलितावियंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्ध
संसारबीजतन्नदद्यात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्थःशांतवासन ॥ परशून्योपमसद्योज्योति पश्यतिशाम्यति ॥ ६० ॥
विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगसत्वमितीहहिकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदंकनकतामिवताम्रमुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥इ॰वा॰
वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो
जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते ॥ अस
देवमनागेवतद्विचाराप्रलीयते ॥ २ ॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान् ॥३॥
अस्तिविंध्यमहाटव्यावेतालोविपुलाकृति ॥ सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्प
दे ॥ यद्वृषल्युपहारेणनित्यवृतयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरंहंतिसतोहिन्यायदर्शका ॥६॥
सकालेनाटवीगेहाजगामनगरांतरम् ॥ न्याययुक्त्याजनंभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ त
माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥ ८ ॥

दराजसचारकथाराक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयसंसारमृगतृष्णिकेत्युक्तविचारशांतौचविचारएवज्ञानाद्यपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन
पञ्चोपश्चकार्यकारणाविद्ययोरतोनाशःसमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थेऽसंभावनाहेतुंमपनेतावधमवतारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवत्युक्तायस्यस
पनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गच्छाद्वयोम्यपन्नअमेष्यनादरात् ॥ ४ ॥ संक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमराचितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्प
दयेकिरातराज्यकर्कटीवराजकृतेमद्गुवध्यमनवन्युपहारेणनित्यमृतयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतभक्ष्यजमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥
अभिचर्याभिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादेवधायचसंचारसदर्थविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्ग्राह्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रसुलभंसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभावार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्ट. ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्ग्राह्यंमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम्॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छच्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥ ७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकातरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमडलमडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दस. ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्रत्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदतानामशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यवराणिवस्त्राण्याकाशचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तमारीकस्यसूपरर्माब्रह्मांडप्रसरेणवदतिप्रथममभ्यस्योत्तरपकुमभिप्रेतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वन्कचित्कल्पनाचमत्कारदर्शनमादर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ दृढत्वपामयाचाधितब्रह्मांडमजरस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणैःपरिवेष्टितम् ॥ २ ॥ इदमस्यांड १ ईदृशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपचीकृतमहाभूतानि २ तद्गर्भमधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाण्यपरसात्त्विकान्यापाणि ७ तद्गर्भोहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भासूतमायारााशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाड सगात्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनंतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येताश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचित्क्वेदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥२॥ तादृशानांसहस्राणिफलानियत्रसंतिहि॥ अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसंत्यथ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लंघ्योविपुलाकृति ॥४॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसंतिमहीरुहाम्॥ तादृशंवनमत्युच्चैरनंततरुगुल्मकम्॥५॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्रसंत्यथ॥ तादृगस्तिबृहच्छृंगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥६॥ तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसंत्यथ ॥ तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलकोटर ॥७॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसंत्यथ॥ तादृगस्तिबृहद्द्वीपंमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसंत्यथ॥ तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसंत्यथ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनडंबरम्॥१०॥ तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसंत्यथ॥ तादृगस्तिमहाब्रह्मांडमंबरपीठवत्॥११॥ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिकरंडका ॥तादृशोस्तिगतस्पंदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥ तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥ प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरंतिमहलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

स्थूलशास्त्रादिषुदर्शकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ फलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनात्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपुलतमत्वात्सर्वतोभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रंदनदीसंबंधिभूतानाविर्भूतप्रवहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएतत्सर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः उल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वशातप्रश्नाडंबरमास्त्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ इहावसिष्टप्रश्नानापचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्रौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्माकाशःउततेतोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वंसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारैर्चंचलस्फुरतीतिपरेणान्वय ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभेदस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मसमातरंगच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदाख्येदृति ॥ शांतमशांतनत्तारस्वमदोपमसगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमाभाद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ २ ॥ र
भास्लभापयापथमामिनिषतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभास्तभइति ॥ अत अतःब्रह्मपिविवर्तिविवर्तनशील अपिशब्दावभांतरकारणेषुपरिणामशीलच अत सोणुस्ततोप्यतर
म'रत्यथ ॥ ४ ॥ विवर्तजगद्दृहणादिनिमित्तत्वेवतत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरमानतुवस्तुन सर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ भमेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तानुसत्तायांपयवस्यतितंतु
सत्ताकापासत्तायांसाचनरकलसत्तायांसागृल्मसत्तायांसाबीजसज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ
वदवनत्तदनुभवरूपचिन्माभपयमन्यतीत्यमलइवामलजगदाकारणततविस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तथाणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवंसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रितिप्रसंगदारयापितद्व्याअनिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणमायाद्दिप्रसादाकाशमूर्तीघत्यादिपद्मप्रश्नापिदत्तोत्तर सदत्तइत्याशयेनाह ॥ अननत्वादिति ॥ मेघादिपदनप्रश्नो

जगदाख्यमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजन् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
तरंतस्तथदेहिविन्नब्रह्मविवरयपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदतासिविगीयते ॥ शून्यमध्यपदेशतनतत्किंचिच्चकिंचन ॥ ५ ॥ याया
विभाव्यतेसत्तासासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलंततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुकः ॥
अनंतत्वादसावेवग्रामोमेवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
परोणुरप्यलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमध्येहिमाधोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
कपदतदलघनायमेवस्वयंसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वादववनापचम्यक्रमणग्रसननयोमूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रसारादिपचकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेदत्वादरूपवन्ति स्वरूप
स्यामप्रत्यादादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रप्रभासमानपरमाणववदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिपद्मप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
सुगरिकर्णपरपासत्यात् ॥ एवपरोणुःपूरकत्वात्समोप्याममहागिरिः ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्तामूर्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ तथाशि
लांतर्निविष्टकानरूपमज्जाजमर्यादास्पष्टयकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्मात्जगत्त्रयपातापृथ्वीअंतरिक्षसमाहिमेदस्याविभूतिपुहादाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्जाव
यसिद्धमितिविद्धीत्यथ ॥ १० ॥ सवप्रश्नानांनिरासेनवीव्यानेतालपरिभवन्निवोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनानां
स्वकीशद्यानांस्विपकटनतद्यात्मविज्ञानरूपभावदर्शवेतालबालकपटरलघनीयमनास्कंदनीयमेवअक्षोभगुत्स्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा
स्त्वय ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितमः सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वैयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततत्प्रतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त अतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्ययस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानोविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्रामम योक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्रामानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतमनसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्याननामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्रापायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगराशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणासगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्रापाःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपामपुरानपारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्यकथधनप्राप्तिस्तमाह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मत प्राप्ततृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याद्गुणो
पारानाप्रसिद्धम्श्चिंतामणिपदेनकामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अध.अधोभागेअयसायन्त्यतेवध्यतेइत्ययोयस्तवज्रसारदृढतरवज्रांतरपरिभ्रमत्यास्वकांत्या
उज्ज्वलतीप्रकाशमानायप्रपक्कनेमियस्मिन्कर्मण्यितयथाभवतितथाभिन्त्वास्वप्रोतनगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरयोपलयस्तरमपिसर्वदुर्जनतच्चेष्टितपतदेशास्कन्देनेनस्वप्रता
पनोज्ज्वलतिरथनेम्यग्निजानिषमहलानियस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथाराज्ञामप्रोतनियसअध·पादवेरोनिगडायोभिर्धीयतेइत्ययोयप्रकृत्वाअभिनत्भिलेषगुणपूर्णपक्का
रेस्यर्थ ॥ वज्रमारमपीतिपाठेपिरूपकेप्यायमेवतात्पर्याय ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत·परिभ्रमणात्स्वयमागोपिनृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारवैन्यदारिन्द्यम

साधूनांयोव्ययस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिच्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयश्चसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरस्तृणांनैशधुमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
फिरन्नग्निकणासारमभित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७॥ सुदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांवतीयःपूरितोगुण
॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपङ्क्त्यायेनपातालवासि
न ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेयांधवालोकयधुना॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२ ॥ यौवनेवर्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥१३॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कादभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्दलीमराविव ॥ १४॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मननिशातमोप्यपहारैर्न्यंपहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयपयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम·अतिप्रतापत्व तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
राकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेजह्नू सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा.अपाण्यपासतीतिअरिणस्तत्पादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञाप्रसन्नचवषिदस्तेषासन्निधौ ॥
इदुमणिश्चद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगावाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तनु·अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्त्तिनामर्थिनांमहाम्
सार्थ·सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूतप्रोषित्वाद्ब्रह्मदहनिर्दग्धस्वाम्यपातालवासिन अधोगतिप्रामावाधया·सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपङ्क्त्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसःसकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्तपसेवेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योत
नायमरावितेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामारात्रिः ॥ यद्भोगोभुक्तंविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तत्कामिसाधनकृतकर्मविपूचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरमसतेःसक्ता शादेकांतमत्यंतभीतःसन् ॥ १९ ॥ भ्रमतांजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिषुतत्फलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यादियरण्यानीपुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्यं समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्मलाकारणचउत्थेनाविर्भूतेनतत्तेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदुःखानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमतःपर्यालोच्यापिनतानिश्चित्यतत्रविक्षेपवाहुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वागता

एकांतंचिंतयामाससमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तंविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेऽस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतंमन्येशेषंकर्मविषूचिका ॥ १७ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचिन्नितलंगुरुम् ॥ एकांतंसंस्रुतेर्भीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानिच्छिद्यतेग्रंथयोऽभि तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरांकिंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोऽद्दंवरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटीभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तं रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशइतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चस्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआयासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिः स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपा येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तस्यावल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्याजनायप्रथ मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभावः ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकानिषिद्धपुस्यानुवादम्याख्याभ्यांमपपथयति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मद
ति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमवाभगवद्भक्तिनगुणचरित्रश्रवणकीर्तनादिभिर्भगवदभिमेतेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने
नाथस्यपरमात्मनस्वस्वरूपस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूलं अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दु संपादत्वादि
त्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थि
तस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वासर्वंमाजनानवहुमन्यंते शमवश्चोपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोऽहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्वि

असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विवि
क्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानतदतोन्यथा ॥ ३० ॥
रागद्वेषक्षयाकारसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥भगीरथउवाच॥ ॥शरीरेस्मिन्श्चिरा
रूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥त्रितलउवाच॥ ॥पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्ताभोगौघभाव
नाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यन्त्रणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंरु
ति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभी सत्य
क्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदि
भवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥
॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानादिनाकृतमहेपूर्वदेवनियंत्रणालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेननभवतावदहंकृति स्फुटाअस्यमविकसितास्त्यस्यनीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ नसर्हि
॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकत्तव्यतयापपथयति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनतानिच्छभयामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविध.सन्नूनमस्यतमकिंचन सन्समग्रांश्रियमरिपु
त्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्समांगुरुमपिअलपूर्ण सम्पदव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्गुरुसूपणेन यावदायुक्षयोपचयावेदांतोगुरुरीश्वरइत्यादिशा
स्त्रामाणप्रथगारीरलक्षणसपच्चोपरिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुमुणेरुपीभूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टमसीषासिनतेससारसमावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य
प्रकाशेनि०पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ मनव्याशेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोवर्ण्यते ॥ भैक्षचर्याकषिच्छीलेपितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआ
हितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेमतथाविध सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्पर्यंतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेष· ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनयंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्नदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितानूक्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वाम्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन् ॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ४ ॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात् ॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान् ॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया ॥ ११ ॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते ॥ १२ ॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ १३ ॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम् ॥ १४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥१५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम् ॥१६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम्॥१७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥१९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नविद्यतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥१९

स्यारभक्ष्यवारभ्यकमणवयावत्सत्वयावदाय वार्णीयइतिनिश्चित्यतस्थनु ॥ २० ॥मौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसीत्यंदुःखमपिअभिनन्दतु ॥ यतस्तौस
मभ्याविसमत्रतणिअनिसमीएकरसीभूतौसतौस्वतस्तत्स्वभावादवशमिनौपरमशांतिमतौ ॥ २१ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰पंचसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनर्भगीरथस्यराज्यत्यागमिदर्शयते॥आराध्यब्रह्मणोदानृगगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कोसलमंडलाद्भगीरथास्यस्वमंडलायमंडलांतरे ॥ अहमहनधान् ॥ आमिषपस्तुद्रमस्या
दि ॥ १ ॥ नष्टाद्रशस्यक्रमपालनमर्यादायपातथाविधा सत पालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासयुक्तनृपमन्विष्यतिस्म ॥ २ ॥ सर्वगुणलक्ष्मासमन्वितोयमितिपरिज्ञायमत्यभिज्ञा
पनमागतसैन्यमभिषिच्यमहीपतिचक्रु ॥ ३ ॥ स टंकिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरध्रतांपूर्णताम ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणादयोध्या

स्वकर्मणैवदेहोययावत्सत्वमनिच्छया॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतु ॥ २०॥ अभिननदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी॥ सुखमसौख्यमप्याप्तिवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰ निवाणप्र॰पू॰ भगीरथनि
वाणनामपंचसप्ततितम सर्ग ॥७५॥ ॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥१॥ तत्रप्रस्तय खिन्नानष्टदेशक्रमानृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तगुणलक्ष्म्याविशालया॥ २ ॥ तभ्भगीर
थमासाद्यास्थिरभिक्षाचरमुनिम्॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येषक्रुर्महीपतिम्॥ ३॥ भगीरथःक्षणेनैवप्राक्पीवायुनासरः ॥ वलित सेन
यागुर्व्याद्रिटत्याशिश्रियेगजम्॥ ४॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयतत्राज्यराजानमादृता ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिर्गीर्णोसौमत्स्येनवामिषमृद्ग ॥ ७॥ तत्तत्पालयितुंराज्यप्रसादकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गाथानांचनांचित ॥८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सप्तभूवभुवःपति॥ ९॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम्॥
पितामहानागंगांतुशुश्रुवेतारणक्षमम् ॥११॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले॥ पितृणांभूतविस्थ्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥१२॥

स्याअपिपरस्तपाभगीरथमागस्यमाथयामासुरित्याह ॥ मधति ॥ भगीरथस्यैवप्राक्तनामभिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यदानेन
पुरस्कृत असौ ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्धतास्तथाक्तनराज्यम ॥८॥९॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेनवाधितोविस्मयोमहत्त्वपिकौतुकेआश्चर्यताबुद्धिर्यस्य ॥ १०॥
अश्वान्वेषणायभूम खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलयपाम ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगाप्रवाहेनेनजलांजलिदानेनघतारणक्षम
मनवाप्तजलमिनिताक्ष्य ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितिनतस्यजलांजलि कृतोनदत्तइत्याशयाह ॥ तदेति ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येषा
मपितृणामपिजलांजलिभूतासजातावित्याशयस्यानिपस्पतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पतेःशशिविभृतः शिवस्यागसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छांदसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिंनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्धापुण्यसंततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थंद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्यकार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबद्धपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूव ह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १ ॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्ध्वान्पदम्॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वावर्तसंनिवेशाद्ध्वंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंसृतौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदंविभवजातंपरित्यज्य ॥ मनःखगंक्रोडीकृत्यहृदिनिरुद्ध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यतः ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतोः सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनांसत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलंबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्नःपुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सदृशौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायांवर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ कण्वाकुब्जरा ... ॥
॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीत्सुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानोपरेषाम पिविनयशिक्षा देशूनोवाक्यामार्वदितावका ॥ १५ ॥ सर्वैवेदज्ञानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानलच्छून्य ॥ सैणवीप्सनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वया हुवीर्येण ॥ अनेनपिता माबलिकएवासीदसौस्वयाहुवीर्येणैवसंपाद्भमपम्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपस्या ॥ महाहिकायिवस्यूनामभायाश्रजानाधनवद्धतइमिविगतजेतम्यशभुधश्रा

भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसप्तमेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्त्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्त्तासकलकार्याणांभर्त्तापूर्ववपुर्भुव ॥
पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासकलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य सैणवणवदस्त्रशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वापोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपर्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मत्रिभि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अयगच्छत्सुवर्षेषुवसतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजभ्रमाणेपुस्फुरत्सुशशिर
श्मिपु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाम्के ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूच्चैर्मिथुनेष्वलिनामिव ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिबभूवास्यवसचेत समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ क्षीयकुसुमसंभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

वाराकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवनेमानेसतीतियावत् ॥ अथास्यपेन कांतामतिसमुत्सुकमभूवेतिपद्येनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखातद्रूक्षणेअंतःपुरांतरेमंजरीजालदोला सुअलिनामिथुनेपुगायत्स्वितिष्यवहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांतःपुरतत्सामपीवस्पननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमसिद्धा कद स्योगुल्मभेदासपाकच्छायेपुतलेपुपल्लवेपुचलासिनिलास्यशीलेइतिरीत्यमायोपपादकयायार्सिशेषणम ॥ वसवित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्सूत्कालायामनुरक्तमि तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवे क्षीबमत्तसनूसवसतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबननचक्रे ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपंचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वलक्ष्य पुष्पितलतागृहात्मनावदीभूनावल्लक्ष्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस वच. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्त्रदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचक्रेत्रा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंदवल्लक्ष्यभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्त्रहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

[illegible]रागुणशीलकुलादिसपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनासमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र[illegible]सदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा[illegible]भिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा[illegible]पुरेषे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचदनागुरुवृक्षाणापक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेर्वैर्वलीवर्दे इष्टेपुक्षमेपुसतरमणीयपर्वद्दिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्पसपत्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा घकोविदौपाव्रतौ अतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेणताभ्यरजमावर्जविभ्यमिसपम्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यतदयस्थत्वाद्देहयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरूपम् ॥ चिमादिशिम्यैवद्व्यमपितत्तच्छिल्पकुशलानामुखादागसअभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाबालोवद्भावशर्वविद्ययसचर्यमितिशास्त्रनियतकालादेवमिथोपक्रांतितवृत् ॥ सा चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यापाप्येतिशेष ॥ इहकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल

जगलेपुजनांतेपुअंयूजथीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहपयोधुंरवरैर्भूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्तत्वाद्वियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमर्वतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वंशास्त्रार्थवेदग्ध्यंचित्राद्यपिमुखाद्यपि ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थपहिता ॥ नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंदुर्कावन्योन्यविलसत्कलौ ॥ ४७ ॥ मिथोहृदयसंस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ॥ ४९ ॥ कार्यार्थंबभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाब्धसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावाज्ञालोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकोद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमदचारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंबहूनिवर्षाणिमिथुनंनिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेपुबहुपुवर्षस्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यंभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्योभूमाववतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहपत्येकवापृष्टसदेहपरलोकशास्त्ररहस्यसमनुल्यकालतुल्यविषयचविज्ञातचतुरशीलययोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहिताभिज्ञादीनांचानुवृत्ति प्रियहितविनयाद्याचारलत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिश्रृंगारादिनवरसलक्षणाभिरसायनानिययोस्तौ ॥ ५१ ॥ ब्रह्मांडस्य ब्रह्मांडावयवस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगभीरसरस्सुराजहंसयोर्युग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमित्रनाशचूडालायाविवेकोमहाज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहत्वप्रेम ॥ मिथुनतरुणीपुसहृदम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतितयुग्म इतिनिर्णीयअध्यात्मसमतशास्त्रविचारयामासतिरथाभेएकारशेषनुबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेणभगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुबीलतेवदीर्घतागताववर्ततइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्नितिर्जीवनदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्याध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यरसशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविषार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्याथिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्कफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषीवाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तत्प्रीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाधवलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्व वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोययोस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहचेतनधातुःकिस्याम ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कथवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरिज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुसशक्य· ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवव्याख्यानेपुवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसमहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः   २ कथकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यजडश्चेतिसूक्ष्मेन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मलिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिप्रादरायणेनसिद्धांतिततथापितेपरिदृश्यमा
त्वेनैवपरिदृश्यमानमनुभवादवयवदेहरूपकत्वान्नतवयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यतयायस्यादित्याशंकाह्रसिद्धमि
त्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ सदासत्ताआत्मस्वभावैवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरजुपथै ॥ २१ ॥ खातेनखपदयानरालिकनिष्कदेशेन ॥ साबुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जी
वेनप्राणावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअध्यस्यते ॥ तथाचपक्षेदृष्टत्तस्याप्यसत्वात्वाजडत्वमित्यर्थ ॥ वाताात्मापाणापाधि ॥ २३ ॥ अंतरन्येनस्वातर्यामिविशचैतन्यनप
रिपूर्णोजीवति ॥ चत्यास्तुस्व साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलंकिनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरतनेन ॥ २५॥ चेत्योल्लेखकलंकिनेतितत्रोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धीन्द्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मात्पश्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै
वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते
नेवसरिन्नसाहकारेणवात्यते ॥ अहंकारोपिनि सारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च
चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतनचेत्योल्लेखकलंकिना ॥ २४ ॥ जी
वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्वय ॥ असत्य
जडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतात्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व
रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस
चित्यचूडालाफेनैपाचित्रचतनी ॥ २९ ॥ इतिसचिंतयामासचिरायेत्यब्युध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्ताहात्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपितज्जडमिवसपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलमजलसमुद्रपातगतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्तांशो
चिद्रूपव्यमिवछ्याघट सन्घटसन्निनिसत्ताघटपटादिचिदाकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमशरीलयेघटोमास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम
प्यापद्यतइतिभाव ॥ चित्समाधीचेध्धिकाप्यसद्रूपमसद्रूपतायदेवगासनोपनीतंस्वतआभातितदेवक्षणात्मलपूर्णस्वरूपमसदुज्झतक्षणात्स्वयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव
मुक्तरीत्यापरमात्मचिद्रूपमपिअविद्यावरणाध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसंपन्नजगद्रूपमुत्थापनात्तत्स्वभावेनचैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिव्याप्त्यामूलाविद्यावरणभग
द्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २८ ॥ नहिमूलाविद्यावरणभंगेनैपाप्तचित्केनोपायेनदृश्यस्तमपिहायप्रबोधयतीत्याशंकांचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यमर्प्य
मानप्रकारेणाब्युध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

1 शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तत्राप्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुः
खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वि
तीयस्यतैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येंदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकारःस्वरूपंयस्या ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममंगलतादृशस्व
भावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे
षुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याःसकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमाननःसिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्तेःप्रागेवस्वतःसिद्ध
त्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्वैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महा
चिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥
सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥
तयैपाचेत्यतेचिद्धीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते
॥ ३६ ॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७ ॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शु
द्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८ ॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि
॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥
महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदंजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धंतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंद्व
पातरम ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यतःसाहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रा
तिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अ
तएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानाम
लकारजातानाविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्व
पर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम ॥ यथास्वमैंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनु
दयप्युदेतीवनथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुदयदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिछंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

अस्त्वेवंकिंततआह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्रमेचिद्रूपआत्मैवचितकल्पितजलरूपेणरूपवान्ससतरंगादिरूप्यभेदान्यथायातसपालव्यतिरिक्तंनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवमि ॥ ४२॥
चिन्मात्रमेवाहंजगदाद्यनविशेषभेदैःसप्रपञ्चोनपरमार्थतःपूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥
मरणंदेहवियोगोनाशोप्यसदितिभेदः ॥ सदसद्वर्तीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथप्रस्तुतविचारस्यावधीविश्रांतिदर्शयति ॥ अच्छेद्यइति ॥ ४४ ॥ आसे आसस्योरिति सलोपः ॥ अ
समुद्रस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्वकारासत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनादयाश्चेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुत्त्वकलालादिपुरुषजातिसत्कममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुत्त्वप्रतिमायांकल्पितापुरुषजातिः ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
श सत्तवत्यस्यचिन्मात्रनभसः क्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मलः ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृ
ता ॥ ४४ ॥ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाद्यंतममम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुत्त्वकर्ममयीसेनासर्वन्त
न्मात्रकयथा ॥ ४७॥ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कइवभ्रमसमोह कथक
स्यकुतःक्वा ॥ स्वमनंतमनायासमुपशांतास्मिसंस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखंमहाचितिसंस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वंनिरालयकेवलंसं
स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्भूयास्थितमिदपरमात्मतत्त्वं ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदंबरलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भूशालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमंतर्मुखतयायभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीसेवपुराबालनिर्मितमृत्सेना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंबहुनाचतुष्टयमकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिषेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्येतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणान्निर्वाणागतभवज्वरगमकंठचामीकरवदामस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनवाआभाति योयतद्भोक्ताचेततितदुभयभासमानात्मा
चिन्मयंब्रह्मतद्रूपंस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंबहुनाहनान्यसद्विजगत्स्वभावमस्यकिंचनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥इत्यमिति॥
परमप्रबोधादात्यंतिकमोहनिद्रापगमात्सशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्त्वमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ७॥ ॥ अपूर्वमीमतीदृशाप्रष्टव्याधरणीगताः ॥ भूशालयासयोभायाहेतुर्बोधोवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवंविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासादिनक्रमेणो
त्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमंतर्मुखतयाप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितावतिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णादेहादांतरान्मनसोप्यांतर प्रत्यगात्मा यस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदा निरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविद्वन्यपिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थ ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवतीवभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम ॥ ६ ॥ नष्टटमकलद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकनुल्यातपचद्रिकोपभोगशैलाग्रंप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतितद्वत्साविसमालोकजाग्रदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानंजाग्रदाद्यसंबधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासस्थितेत्यर्थ. ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीतनतयाजगामाव्यपदंस्वताम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयायौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३ ॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥ तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियाङीपूछादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शांतशमादिगुणवत ॥ प्रशांतमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैः प्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मपामोरसायनारिमपाग आयोमोमघाविविद्धिर्युक्त योरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्य इतिमम ॥ १९ ॥ २० ॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
स्मतास्याम पृष्टा हिनीयमज्ञात्मलाभश्चेसिगूढोत्तस्यापथममुत्तरमाह ॥ नार्किचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनमसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानमियंते आर्किचिमअशेपा किंचिन्मा
मठ्पाम्रारापस्मिन्नपाविपमज्ञात्मत्वंतरवबाधेनआगतानतुममरसायनाविसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्यनुच्छचत्तत्तिसत्त्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाका
रजापास्वमावस्थाहयनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुपुमरूपाकिंतुदवमवस्थापयमपिस्यक्त्वानुगीयस्वभावमागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासनाविनार्किचित्कि
चिदाकारइदंचद्दादिहिरण्यगर्भांतरवभावनाकृततारस्म्यसिद्ध्यानागता नाप्याकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपाकिंत्विदसर्वंत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

किंत्वयापीतमसृतप्रासमसाधान्यमेववा ॥ अमृत्युमेवसप्रासाप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यांश्चिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम् ॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥चूडालोवाच ॥ ॥ नार्किचिर्त्किचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता ॥ नकिंचि
त्किंचिदाकारतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २१ ॥ इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिदन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदययथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगै ॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे ॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता ॥ २५ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ २६ ॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी ॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ २७ ॥ इदंचाहमिदंनाहंसत्याचाहंनचाप्यहम् ॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ २८ ॥ नसुखप्रार्थयेनार्थंनानर्थंनेतरांस्थितिम् ॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ २९ ॥

अहमिर्दालगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नार्किचित्किंचिस्तथात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारचब्रह्मलवागतामामघतीतेनहेतुनेत्यथः ॥ २१ ॥
उक्तमेवार्थमन्यनरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतत् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्त्तस्यचमूर्त्तचप्रपंच
रूपयमत्यसत्यच ॥ ननेतिप्रागवत् ॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिभन्यतरेणव्यपयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु उदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयस्वदिदशादस्य मा
नकिंचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमामनर्किचिद्धभक्षितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मल
क्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितमप्यहपूर्णोरूम्यवतिष्ठामिमनुभूषणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतद्लाभमयुक्तलज्जासुचा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इददेहादिचास्तदुपभो
ग्यचधिष्ठानदृष्ट्याआरोपितदृशातुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थेजिहासामानिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभिः तनु कृशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगति अहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्त्येव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितं तुनकिंचिन्निष्प्रपंचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअंतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितम सर्गः ॥७९॥ ॥ ५ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिहापेदीन्महतीविनष्टिरित्यादिमुनेरितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवसत्संचारस्तद्विषयेइच्छावभूव ॥ ता दृशारम्भरापवस्तारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकेवेति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायदिग्विजयनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्या एकांतनिरतत्वायोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्थखेचरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजककियाप्रसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदंस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वस्पंदच्युतक्रिययानिष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पंदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ नचैवसतिक्रियानाम स्पंदस्यकथमित्ति विसदृक्रियाकुतस्थस्यात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेव्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिनव

तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि॥नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रियाम्॥ मध्याह्नेस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात्॥ १०॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमहच्चांसिनयुज्यवान्॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत्॥ ११॥ तदातथागतत्रायताद्दगाशययोस्तयो ॥ तानि पार्थिवलीलानि कालोवहुतिथोययौ॥ १२॥ एकदानित्यवत्सायानिरिच्छायाअपिस्वयम्॥ चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे॥ १३॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचनिजनम्॥ १४॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह॥१५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते॥ १६॥ कस्यस्पंदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद॥ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंलीलयाथवा॥ कथंससाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो॥ १८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव॥१९॥

त्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातंकस्यस्पंदविलासस्यफलंतद्वपिवदेत्यर्थ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंआत्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातंकथंकेनक्रमेणससाधयतितद्वपिवदेत्यर्थ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रियासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रयत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामप्यलभंते ॥ तथाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्यासक्रियकूटस्थस्यवाकारणमितिविचारस्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमप्रसमाधानानुकूलगोप्यवुध्यसाधारणंक्रियासाध्यंविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयंप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयंनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यंतद्व्यावर्त्यपि।कपोपचारादनेनोपक्षयापयनर्थं तृणशिलादिव्यवहारदर्शनाद्रीर्णसाध्यम ॥ १९ ॥

तेषुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोग वैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थंलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादि ना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभायो गमन्त्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति॥ यतस्तसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धम नादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवे दंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविराग स्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५ ॥ मध्येचतु र्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६ ॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ त त्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा॥ २७ ॥ रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैषोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥ श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिनतस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रह्मेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्हिविस्तृतो त्त्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्त्वापिसवि स्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनि वाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनांत्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

तर्हिमयभाष्ययप्रपन्चइतिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानवाञ्छोपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रममावयति ॥ तस्मा
दिति ॥ ३० ॥ तपार्श्वयमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थाद्दन्तरा साधनार्थाभ्यवासनास्त्वकास्थानकानिसिद्धासनानिआदिपदात्समका
यशिरोग्रीवानिश्चलतानासाग्रप्रेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवशुस्यप्रपञ्चयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा
वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेचप्रभुत्वमभ्यस्तेपुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंस प्रभोर्भृत्याइवअ
खिलाप्राणविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेनतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धिखिध्वजकथाप्रसगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्थात्यखिलास्त्यक्तासाध्या
र्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचास्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजना
संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥
त्यागादाननिरोधेषुप्रभुतांयांतिविधेयताम् ॥ प्राणा प्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवस
पद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्या सर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीश
ताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्तसदृशीसलिलावर्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धौकारसंस्थानाकुंडलावर्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृ
गतिर्यक्खगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषुस्थिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुंसर्वदेहमध्यगताप्रसिद्धप्रधानमाडीशताश्रितामूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमष्टुपकेप्यनुभविस्यनिर्गतामूलाधारेसाध
मिथलप्रवेष्टनांतसुमकुंडलीनिराख्रिगर्भीसुषुम्नानाडींवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःश्रयतशाखाभि परिवेष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांत्राणामपिना
डीभिर्वेष्टमानामवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तंभीमूलपरिवसन
रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शितेतु ॐकारस्याधमर्धौकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा
र्धमिवपातस्संस्थानंलभ्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमाङ्गाभ्येतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्यस्यैवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोगःकायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकाररे खास्फुटितेनेंदुनातुल्यबद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्ध्नियोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधा रेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिध्वनुस्यूतामनोवृ त्तिभिरतश्चचलावहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदु र्लक्षेणतर्त्त्रीवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागतिःशब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्तिः सैवप्राणसगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यंतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदा नुभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदु ॥ तत्राप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्यु क्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णानत्रप्रकटकरणैःप्राणसगात्प्रसूते॥ तांपश्यंतीप्रथममुदितामध्यमांबुद्धिसंस्थावाचवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्येइति॥४१॥

शीतार्तसुभभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला ॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली ॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला॥ अना रतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ॥ ४० ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी ॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥४५॥ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात् ॥ ४६ ॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअ पानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदंयाति तिदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअंतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियाख्यशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथा यादृशभोजकादृष्टदृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तिंतत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्श नमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्य बाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेति तथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तममूलाधारस्याया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाद्योद्वारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यतेप्रतायते ॥ विलीयतेसंकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यते विलीयतेचतदाह ॥
नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानात्मनाअधःप्रवेशोन्मुखतया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानशब्दात्प्रज्ञादेस्वार्थेचाप्यजिकाचि
हलस्तद्धितस्येतियलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारमात्रमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्यास्यस्वांशादुद्भव कथंकिमर्थंचतिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आक
ल्पादितिकालत ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतर्भावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतर्हिकाल
कृतपरिच्छेदाभावोपितत्रांतर्भूतएवतिपृथगुपादानव्यर्थम् यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानंतर्हिदेशकृतपरिच्छेदाभावेपितत्समानमितिभ्रितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराका
रायानिर्विषयायाश्चितोवाकारणघटादिमोचरतयाबाभिव्यक्त्यर्थंतदासवित्त्वेस्यतभूततन्मात्रबीजभूरित्युक्तार्थं विस्तरात्स्वरिष्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता सयज्ञानाख्योद्दयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥
सासवसविदायीजंत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंड
लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंचित्सविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद
भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगाप्यातप सौरोभित्त्यादौवैविजृंभते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंक्वचित्स्पष्ट क्व
चिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिद्दृष्टतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ॥ ५२ ॥ एतद्द्वय क्रमेणाद्यशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिम्रश
सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

पेक्षैवचिद्वोविशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ मनुदेशाकृतपरिच्छेदाभावेसविस्सर्वत्रभासेतेत्याशंक्योपाधिवशात्स्वतस्या स्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥
सर्वत्रेति ॥ तरलायतयुद्धोअवच्छन्नप्रतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रवशात्त्वहलीभूताअलसूर्यकवद्बुद्धिचांचल्यात्स्वचलीभवतीत्यर्थ ॥ तथोपाधिकृतचहलीभावेनस्फुटीभावे
दृष्टांतमाह ॥ सर्वगेति ॥ ५१ ॥ तथाप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्याशाख्येनाभिभवात्तम
धारिस्थशैत्यमिवमष्टमदर्शनमतम ॥ देवमनुष्यादिलिंगनुस्पष्टमभिव्यक्तम ॥ वृक्षादिलिंगेपूत्कटाछन्नतांचहि संवेदनविषकाक्षमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशाइवनसत्तांशेतारतम्यमि
त्याह ॥ तदिति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धै सत्त्वैरिमलिंगैस्तत्सर्वंचविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयितु
मतिजानीते ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेयात्सशुरस्याचराद्विदेहेयथाय दृशातारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताभ्यासप्रपंचनायसर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वप्रप
चतऊन्नशून्यमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोपवत्सम पिशुसूक्ष्मस्च ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानांक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकंस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततन्मात्रपंचकंप्राणामनोबुद्धिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतंलिंगशरीरंप्रतिविवतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नंस्वस्वसंविदमंतर्भूताजन्मादिविकाराआदिपदाजायदाद्यवस्थाभेदाश्चयस्मिंस्तथाविधंद्धित्वंजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपपदव्यत्यय. ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलवरूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपर्यंह. ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्मांडत्वंतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थ. ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम ॥ तर्ह्यधिष्ठानचैतन्यसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्रावान्याद्देवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंद्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम् अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा॥५६॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित्॥ ५७॥ कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पदमात्रंजगदितिस्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभिधा ॥ ६० ॥ यथाम्भःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरथैतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिमब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्वभाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयो समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौलिंगस्यात संवेदनमाचलेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धेत्यर्थ. ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥यथेति॥यथादिवाविलीनोघनसमुद्रं सायंशिशिरपवनसंपर्काद्विलातटेक्रमाद्घनीभावात्तस्तब्धोनिश्चल स्थित. सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचल ईषद्घनप्रदेशेईषच्चल. अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपपुपंचकेपुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्यान्विताचस्थितेत्यर्थ ॥६१॥ यथाक्वचिद्घनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥इतइति॥ नोइतिकाकु ॥ किमब्धिरितिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायजडाजडविकल्पोऽप्यस्तपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादित्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशाबहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्यांजीवश्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंद शैला दिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरगतुवाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पा.स्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननस्य स्यात्कथाभाव स्वभाव सकथविरुद्धविकल्पात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्ष स्वोभावस्तनस्यापेक्ष यदिस्वीयोभाव स्वभावस्तथाप्यसौस्वमात्रसापेक्षोननरसापेक्ष इतिकथपरसापेक्षस्यविकल्पस्यस्वरूपनिमित्तत्वास्याविनिय विपर्यनुयुज्यन्तांहित्ययास्वभावविहायवाच पर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचिजआविशम्यरूपा ॥ स्वापुनरुक्तमार्थे स्यादेव्यात्तत्पत्यर्थेगम्यजाव्य विरुद्धगमयन ॥ एवशीताष्ण्यादिधर्मपराहिमाग्न्यादिधर्मिपराशाकमनोपिइतिएवमकारैस्सर्वमपरिदृश्यतइत्यर्थः ॥ स्वभावादितिल्यक्लोप कत्वविपर्यर्या ॥ ६४ ॥ अथवावाम पनपयनुयोज्यास्त्यावासनाकल्पितविकल्पस्तपचकार्यानुचाविलनतत्पराधीनत्वात् किंतुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन विकार्यालिवासनांपचकानांस्थिरएवपयनुयोजनयोग्यादित्याह ॥ गृहीतेति ॥ नाजिरविकल्पनविरोधमाघोच्छेदाविति भाव ॥ ६५ ॥ अथवासनतासामप्यपराध पूर्व पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमाणित्वात् अतश्राज्ञनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यनापुसाचित्तमितइतस्थविरुद्धविकल्पसहस्रेपनतुविपयस्ताविक्षिप्तावासनाएवपयनु

वाच पयनुयोक्तव्या स्वज्ञावाद्रघुनंदन॥गातोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्केलिपरिदृश्यते ॥६४॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाभावविकारिणा म्॥स्थितय पचशानांहियोज्या पयनुयोजने॥६५॥वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनंतुमितश्चता ॥ पुसाप्राज्ञेनशक्यतेसुखपयनुयोजि तुम्॥६६॥अशुभंवाशुभंवापितेनपयनुयोज्यते॥प्रबुद्धवासनचान्यत्पचकसुप्तवासनम्॥६७॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलममनुभूय त॥तत्रतत्प्रयुंजातनाकाशमुष्टिभि क्षिपत्॥६८॥ तृणाग्रनिष्ठामेवाधा पचकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजग मा ॥६९॥ प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥७०॥ सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्य गादय ॥प्रक्षिप्तवासना केचिद्यथैतेमोक्षगामिन ॥७१॥ अथस्वात्संवसवित्सुमनाबुद्ध्यादिका रुता ॥ हस्तपादादिसयुक्ते संज्ञा प चकराशिभि ॥७२॥

पाजिनुशक्यनतत्स्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुसामशुभेतियकुस्थावरादिभावेशुभेदेवादिभावेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपचकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्धे तुःपयनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तकत्वेनसफलत्वा स्वभावादिपयनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव वासनाक्षयपूर्णात्मलाभम्भावा स्वपराशयोपितृणाग्रस्यनिश्चनिष्ठानुच्छायेपनितृणापनिष्ठा सपर्यंतविवेकनिष्ठारेवादिभोगशालिदेहाअपिकीटाद्यादयतुच्छतरा सप र्यंतइत्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपचकेपुस्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहत्यदर्शयति ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेना स्पष्टनचित्तेनसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्तूक्ष्मवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेवदेवनरादिपचकराशिराकाशभूमिमनादिविचित्रमयवहारक्षमहस्तपाद्य दिलक्षणेनकर्मद्रयसयन्तेदेवनरादिपचकराशिभि स्वात्मस्वात्मसवित्त्वेनरादियोग्यव्यवहारोपितामनाबुद्ध्यहंकारावित्तपचकुज्योत्प्रमाणरसनस्पर्शादिकाअन्तर्बाह्यकरणरू पा अष्टा संज्ञा कृताअतएवताःप्रमिमाणिविचित्रस्वभावादृश्यतइतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यसंसारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वंयदुक्तंत

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकरा शयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमा नितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तीनिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगु ल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानि फलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायां तिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यवि वेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगतारामपंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीत रेमुहुः॥८२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेषुनिर्वाण॰पू॰चू॰पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥ ७॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियाव त् ॥ चंचलानाकर्मेंद्रियाणांक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्त स्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्णाह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्र त्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिंनयांति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्र मंत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

फुरतिम्याभ्रसगनरोमोद्भवरामककमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायायशेषमिहवर्ण्यते ॥१॥ यदाप्राणानिलोयातिष्ठतिकुंडलिनीपदम् तदासविदुदेत्यतभूततम्माभवीजभूरितिबुद्धि
शक्तिप्रवधरत्वापपादनेभूतम्माभवीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायक्रमस्थूलसूक्ष्मपंचकविचारसगमयनूखेचरादिसिद्धिवीजप्राणाभ्यासोपयुक्तप्रस्तुतकुंडलिन्याप्राणापुरुष
प्रकारमदर्शयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपंचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांमागवर्णितायांकुंडलिन्यामेतस्यलिंगात्मकपंचकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपंचकरू
पणस्फुरतीत्यर्थ ॥ १ ॥ प्राणरूपेणांत स्फुरिताकुंडलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पंद स्पर्श संवित्तिभिरूपकल्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमन सकल्पोबुद्धिरहंकार पुर्यष्टक
लिंगमित्यादिनामानिकलनादिम्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितिंत्रिभि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तमस्यशक्तेप्रधानवृत्तिस्थानभेदेनव्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यांतदंतरे॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यांस्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पंदस्पर्शसंविल्कलामला॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकल्पाच्चैवसकल्पा बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता॥ ३ ॥ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा॥ स्थिताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ॥४॥ अपानतामुपागत्यसततंप्रवहत्यध ॥ समानानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैवमध्येसौम्यैवसर्वदा॥ पुष्टाप्युदानरूपैव पुम स्वस्थंवतिष्ठति॥६॥ सर्वयत्नमधोयातियदियंनान्नधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७॥ समस्तैवोर्ध्वमायातियदियुक्त्यानधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥८॥ सर्वयात्मनितिष्ठंत्वेस्यत्कोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्ज्ञतोर्हींयतेव्याधिरतर्मारुतरोधत ॥९॥ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभव ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभव ॥१०॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपागननायेवप्रयोजनमित्यथ ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टम्भत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्ववृ
त्त्युदानरूपैवसर्वांस्वस्थैवतिष्ठतिनलिंगबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थ ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवससंवित्पा
नरस्यासर्वयत्नपयास्यात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किमतस्तत्राह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधा
भ्यासेनसर्वमिसमानवृत्त्यन्तरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वथेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा
पिकाया समानवृत्तेर्यैधकफपित्तापुपचयादिधुपमव्यापारस्तदैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणाद्व्यरोगाणामहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा
द्विनाशोयपातौकिंविनाशा ॥ एवंकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषानिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि युगपदुत्पन्नाद्वाह्यनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि यहस्तविनातदभावादित्यर्थः ॥ त्वदिति चित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेषः ॥ भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदा. ॥ १६ ॥ इदानीशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि ज्जायेतेकदाचित्समेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्च आधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ त्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्ततेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते ॥ नद्याः प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तू ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्या. ॥ दुर्देशा.श्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि त्यमस्वास्थ्यतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्य.पेलव सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहार.क्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ धिर्व्याधि.भूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्रारण्यदीसर्वेषांनटवीरुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारभ्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिव्यनाधिजव्याधय सुचिकित्स्याइत्याशये नाह ॥ अनाधिजादनि ॥ अन्धैरक्षपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ लोलार्कादितीर्थेषुस्नानम मंत्राऔषधानीत्यादुपाया वक्तुश्चस्वजनादधिगताऽन्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणिपत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारतच्चिकित्सोपायंचराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीपधादितरयामत्रपुण्यादिरूपयेति स्वस्वभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि-क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थंदृष्टांतेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अग्रपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रारब्धनदीषतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मैं ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहायवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथंभवेद्व्याधि कथंचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुषितोजंतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गममा गमनुधावति ॥ प्रस्तमार्गमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्ण त्वयांतिकाश्चिद्यरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नप्राणसंचारदुःक्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिस्रोतोदेशांसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यंत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यंत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितांयांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमंशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ दार्ष्टांतिकेपितथैवआधिकृतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहंति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनसुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहंतितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमंविषमम् ॥ विसंस्थितिंकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविषमसंस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोपिक्षुब्धीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रोतांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्यप्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरंभुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएषसेतद्धुतमन्नंसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवै पम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अभावाच्चाशाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानि हरीतक्य ॥फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामंत्रवर्णामात्रिकभावनावशतो
नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर
मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप
तजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि
तथाताद‍ृशीभैरवीसिद्ध्यतीत्यर्थ ॥४५॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥यदेत्यादिना॥यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥
मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेत्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स
त्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्व
यि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंश‍ृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमं
जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥४५॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राण
मारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धाल
तोपमाः ॥ ४७॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्यो
मगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंभ्रमंचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसह्यकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥
नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतांगतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥४७॥ तदानाडीद्वारानीरध्रनिरवकाशयथास्यात्त
थापवनेनापूर्णंलघुत्वमापन्नंसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमांतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमब्विवउत्‌ऊर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा
काशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजले सूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबधसंयमाल्लघुतू
लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति ॥तद्भाष्यंच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसंबध प्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधंलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित
संबंधोलघुर्भूत्वापादाभ्याविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

दर्शनसिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदारेचकेनश्वयोगेणोर्ध्वमारूढाकुण्डलिनीशक्तिब्रह्मनाडीसुषुम्नातदनुप्राणप्रवाहेणशीर्षकपालस्ययसधिलक्षणस्यकपाट
स्यबहिर्द्वादशांगुलमितमूर्धनिपातदेशेतात्पर्यस्थानेमहूर्तमात्रस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगानांसिद्धानांदर्शनंभवतीतिपरेणान्वयः ॥ तथाचभगवतपतञ्जलेः सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि
सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्भाष्यंच ॥ शिरःकपालेन्तश्छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणांदर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिन्द्रिया
णामितिभावलक्षणपष्ठीवानादरइतिषष्ठी ॥ यदास्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानांसतांसत्यपितत्सन्निकर्षेसिद्धानांतत्त्वतत्त्वोपचरत्वदुर्लभत्वशानयनोश्रुमण चाक्षुषप्रभासन्निकर्ष
विनापादर्शनप्राणधारणमात्रेणसिद्धानांदर्शनंकथंभवेत्तच्चकीदृशमित्यर्थः ॥५२॥ नयकथंभवेदित्यंशमिष्टापत्त्यावसिष्ठःपरिहरति॥नकेचनेति॥नभस्वतोनभस्वतोवायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिःकुण्डलिनीयदा॥ बहिरूर्ध्वंकपालस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना॥ मुहूर्तं
स्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम्॥५१ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नयनाश्रुगणंविना॥ अदिव्यानामिन्द्रियाणांत
त्समवस्यसंभवेत्॥५२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥नकेचनमहाबाहोनृचरेणनभस्वत॥अदिव्येनाश्रिताज्ञानैर्दृश्यंतेपुरुषेन्द्रियैः॥५३॥
विज्ञानादृरसस्यंनशुद्धेनत्रेणराघव॥दृश्यंतेव्योमगासिद्धाःस्वप्नवत्स्वायदाअपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनयद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम्॥
केवलंथविशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरायता॥५५॥ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तित ॥ प्राणेचिरस्थितिंनीतेप्रविशत्यपरापुरीम्
॥५६॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसास्थिति ॥ वक्तारसानुकंपाहिद्गुप्रश्नेपिनखेदिन ॥५७॥ ॥श्रीव
सिष्ठउवाच॥ ॥शक्तियातुस्वभावास्यायथास्फुरतिचात्मन ॥सर्गादिपुतथैवासौस्थितियातीतिनिश्चय ॥५८॥

सिद्धाभिवाञ्छनिर्मलेनपुरुषेन्द्रियैरविद्यनोपायांतरेणमानदृश्यतइतिसत्यमेवत्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनतर्हिदृश्यंततत्राह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानायोगाभ्यासस्फु
रमनसः ॥ ५४ ॥ कीदृशमितिप्रश्नोत्तरस्योत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरायतासंघादर्शनकालाधाराविष्यसंहारसमार्थतास्वप्नापेक्षयाविशेषइत्यर्थः ॥ ५५ ॥
दर्शनोपरचायविशेषोयेनोपायेनसिध्यतितमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांतिद्वादशांगुलिपरिमितपति ॥ ५६ ॥ विशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरार्थतेतियदुक्तंतत्स्वभावएवहेतुर्वाच्य
सर्वस्यजगतोमायामयत्वादनियतस्थितित्वप्रागुक्तशास्त्रयैवघटस्यपटनादृष्टेस्वाविनाप्युत्पादितनयस्वभावस्यैकस्यनियतस्थिति कथमितिरामपृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स
त्यसर्वस्यस्येश्वरस्यसर्गादिकालसंकल्पयुक्तावलुस्वभावनियतिरपियावत्सर्गकालमेवनप्रलयेस्तीतिनसर्वनियतिभंगवादविरोधइत्याशयेनयामुक्तमेवस्मारयन्नुवसिष्ठस्तदु
त्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंग्रीष्मादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि
कालभेदेनेवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियततादृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंग्रीष्मादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि
तसर्वमेवेदंब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथंतर्हिवह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक
चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानींमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिःकेनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेष
॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यंस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसंघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥
छेदेद्वैधीभावः ॥ द्वयोःप्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयोःसंघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मांसमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यज
ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथःश्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमांसदिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ्रस्थैरवाजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परंश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेव्यंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥
जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवा
पिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जा
यतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्व्यंभःस्थैरिववेतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मी
र्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्न
तिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोत्थत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वशक्तिपद्मा
दिवात्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृद्दिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

ष्टरुपलक्षितमधोभस्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयोःकृष्यमाणंवेतसकुंजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्रा
भागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसंघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी
क्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवड्लयहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्त
नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिवि
षयास्वादानाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्ममादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येन
वातेनतरुपत्रवृंदव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

मासम्यामयद्वद्विशालस्फुरतिमभवस्वभावाद्देवधायवोमलवत्काश्यपापाणाविमड्डपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमद्वत्तम्यौज्यपिप्राणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तहृत्पद्मनाडीअसाविप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारजवत्तरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतभविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसात्स्वकृत्यचोमेदोमेदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यःशुक्रमितिविविधकार्येणान्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंतेतरोरतभवि टभौमरसस्यपल्लवामअर्थंपुष्पाणिफलानीत्यादिएतिमद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तथसमस्वपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्ध्येपरस्परसघर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहष्विति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७० ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपरमेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ यलवन्त्स्दुर्यत्किंचिन्नूशाकवलयनितत् ॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्माढितरलायते ॥ द्धयन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहष्वाजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसघपाद्दनवेणुवत् ॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा ॥७१॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ द्धत्पद्महेमभ्र मरंयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानंचिंतितसप्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्यवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसंशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपंकजखद्दात्मंत्सर कोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वंचतदस्यामेहुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीषोमौहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकांम्यमिथविदु ॥ शीतात्मकतुसोमास्यमाभ्यामेवकृतजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिर्वृत्ततदेवैवविभज्यते ॥ ७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूयमग्निंविदुर्बुधा ॥ अस ज्ज्ञाव्यतमोविद्याद्यहु सोममनीषिण ॥ ७८ ॥

राग्नर्वृत्त्यपेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वमइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवचिद्रूपेण्यचिंत्यमानव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिंजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पंकजस्वैराख्यपद्मत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप जलसंशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमिंदुशलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलअसौम्यजगदाकारेणनिर्वृत्तमितिदेवैवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आविद्यादासायमयोस ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहबहिश्चप्रत्यक्षेणाब्ध्यादित्यादेर्वाड्वधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाध्वात्मनःसोमादुदेती त्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषंस्पष्टं ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीपेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छांदसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेनुप रस्परमुपजीवतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकंदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा तभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥श्रीरामउवाच॥ ॥वह्निर्वाध्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर॥ ७९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीपेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत्॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत्॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः॥ केवलैकोपलंभाढ्यास्थितिर्दिवस रात्रिवत्॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ॥ ८३॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसं भवोंकुरबीजवत्॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः॥ ८४ ॥ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ विनाशपरिणामजः॥ ८५॥ सद्रूपपरिणामस्यन्दृष्टक्रमसंस्थितेः॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणाम स्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम्॥ ८७॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेनतेमृग्यतेइत्यनुप योगोक्तिः ॥ तदुक्तंन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यद शायांकारणासत्वेदिवारात्रिर्नोपलभामहेइत्यनुपलब्धिःप्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यंकुर्वन्कारणमुच्यते तत्कर्तृत्वंचकारणस्यनत्वभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम् नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यदिनस्याग्निनिर्माणेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एव रात्रेरपिदिनमुत्पन्नास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिर्मूढ ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्घटादिजननेआस्थासंभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दितान्मृत्पिंडा न्नघटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिंडोनस्त्यस्यवर्ति किंसद्रूपेणपरिणमत नचपिंडघटव्यतिरिक्ताउभयानुगतामृत्नामकाचित्सत्प्रतीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनष्टुनस्यन्नष्ट माअंकुरंजनयत् ॥ नाद्य ॥ कुशलादीतत्प्रसंगात् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ नष्टस्वपाणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुसमर्थमितिकावार्तोयुक्ति ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितः तिनकस्मात्चित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशावाकिंतुस्वभावतएवक्षणमुत्पद्यतेविनश्यतिचतत्पौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पाइत्यादिदुर्युक्तिवादिन स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवनिरसनीयाइत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिनातेषामिस्थंखण्डनीया ॥ अनास्थादियुक्ति बुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिजनयतिचसयोरेवकार्यकारणभावस्तवानुभवसिद्धइतिकथंतत्सामान्यापलाप ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभवस्तत्त्वपरबोधयितुयुक्त्युपन्या

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्यां स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमैवरघुनंदन ॥
अग्न्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजंतुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभागात्प्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम् ॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम् ॥९१॥ सर्वांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाड व ॥पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कं पीत्वानिशानाथमामावास्यपुनःपुन ॥ उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारस ॥९३॥

सःस्वानुभवविरुद्धप्रलापइति ॥ एवरात्रिरपिचरमभावविकारात्मनाअभावपरिणामेनदिनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्या पिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलाप्यं तदेवस्थितनिनष्टुनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्वात्मन्यनुभवदकारा दे कारणतावस्थाभेदपुत्रिपलइतितथद्रव्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादिवादिप्रमाणकामतिर्गीरसमस्तांश्चप्रलपतोमूर्खानवज्ञयैवबहिष्कार्याइत्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धे मा नाध्यसंदेहंवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरि त्याह ॥ अग्न्यभावइति ॥ ८९ ॥ वह्निरेव सद्रूपपरिणामेनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ स्पष्ट ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ अशैत्य मिथ्याशुभावप्राप्नोति ॥ यदाचाअग्निरुद्रायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमप्येकत्रोदाहरति ॥ सर्वेत्यादिना ॥ वाडवोवडवा नल पयोदतांप्रयातेनस्वेनैवतत्समांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वपयोवाद ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम ॥ आङ्म र्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेनपृथक्करणं ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थ ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

१ असौनष्टतयाशैत्याद्वायुतामेवयातियदितिपुस्तकांतरेपाठ ॥ मूलस्यपाठेत्वायुभावमित्यध्याहारलब्धोऽर्थः ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभ्रामपथ·…
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतःसन्नभ्रवद्व्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरय…
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्तैषोन्नस्ययइतिश्रुतेरितिभावः॥ सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोऽग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चंद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः॥ धूमादिमार्गश्चंद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः॥ अथयत्रेमेप्रातरिष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षट्दक्षिणैतिमा
सास्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपंचाग्निविद्यायाम ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतंपिबंतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः॥ १४॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम्॥
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम्॥ १५॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतिवह्निताम्॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
म्॥ १६॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः॥ १७॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा॥ १८॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते॥ १९॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि॥ १००॥

येनाह ॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात् ॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपतेजसस्तद्रूपयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः ॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह ॥ नाशात्मकतयेति ॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुशक्येत्याशयेनाह ॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्दुर्लभंतत्राभिज्ञतमैरपिस्थूलग्राहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम् ॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम् ॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छांदसः ॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह ॥ संधिरिति ॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप·अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम ॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतो·शून्यता ॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वव्यवहाराइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मक
कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशमयाआविर्भूताभ्यामग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तमइवांतश्चरमहस्याचिदादित्योदयाज्ज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ व्योमसूर्यइवयोयस्मात्तत्प्रबोधदर्शनम ॥ ४ ॥ निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति
तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्सगुणत्वमिवापन्नागुणांतरयत्तस्मैपसतीभूतास्वस्वसत्याअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽन्नेचंद्रेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरन्सौरप्रभाभरश्चंद्र
धर्मचंद्रिकात्वेनसपर्यंवसत्तयासन्निवभूत्वास्वसत्याअसत्यवद्भवतितथामौसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलमाह ॥
सोममिति ॥ यद्वामंडलेप्रविष्टःसूर्यप्रभारूपोऽग्निश्चोत्तमलमयचंद्रबिंबप्रकटयतिस्फुरद्रूपकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरयाववदायुःप्रभामहभावाविनाभयांक

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजगत्स्थिति ॥ जलाद्यृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलंसूर्यंचिद्रूपंविद्धिराघव ॥ जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसोमशरीरकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनस्येद्भवोदयम् ॥ व्योमसूर्येयहिदृष्टेयथाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भवेत् ॥ निशीथेविलसत्यन्नेयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिंदुश्चिद्देहस्यरूपमकंजम् ॥ ६ ॥ चिन्निक्रियात्वनामासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनेवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसस्थिति ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसत्तास्थावेवंकुड्यप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसप्रत्नौदेहदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृतिरपानःशीतलःशशी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेनतादात्म्याध्यासाद्रकजडरूपप्रभामहलाभिदुर्भ
वति चित्स्वसंविन्मयमपुष्योइ्चेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यरूपभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपिचित्स्यावेद्यधर्मत्वमहइत्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसंकोचयतीतिनामउपा
धिसंस्पृष्टा ॥ ७ ॥ अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखप्रवृत्त्यानियमावेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुड्यसौरप्रकाशवदन्योन्यसवलनाधीनसद्रूपे
णाम्यव्यवहारविषयतावितिमौदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसंवलितावस्थेकस्थिति रूपसिद्धांतमाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिरस्याआत्मदावि
र्भावजन्तस्मिन्नतिशायिनिआत्यंतिकेसिद्धेअग्निःकेवलास्थितिर्भवति जाड्येऽतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वंमुमुक्षुप्रकृतोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मकम् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडाकारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्तातथानृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मककिंतत कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्यात्मासूर्य.सोमस्यशीता.पचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाध्रुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति तत.शुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण.सोमोजायते तथात्हृदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरतिताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसधिकालःपूर्णमासीहृदित्वमावास्या अतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्केप्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदतरालेसक्रातयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा॥
जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः॥ १३ ॥संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी॥अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामि
ह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५ ॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोहृदंब
रे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव
॥ १७॥शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः॥ १८॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणाग्रस्ताध्रुवाख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभि पूर्यमाणाक्षणप्राप्यापूर्णमासीचद्रइववितस्तिमात्रस्यात्तत्रभुशुडोपाख्यानोक्तबाह्यकुभकेनमनोधारणयाबद्धपद स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रहृदबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ग्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रांतःकुंभकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिबप्रतिबिबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७॥ यथावसंतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसक्रांतिः शरद्धेमतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रातिस्तयो सधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसक्रांतिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसक्रातिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रातिः सूर्यस्यसक्रातयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपूर्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसक्रातिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतमाधिकारिमरसयेपरायपति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरंदेहवर्तिनि ॥ प्राणापानयोर्दक्षिणनाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्भुक्षपनम् ॥ य
द्दिप्रसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोगाभ्यासाद्यथानुभूतप्रत्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयद्वेत्सितत्तर्हिंअभयोगिकथासुशोभसे ॥ परमनुपविष्टादन्यदभ्युपेतोभ्यासगांतरेप्रवृत्त
स्नुमरोभसेइतितदेकमयणताविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यपयोगिन ॥ परकायाप्रियोगाश्चवर्ण्यंतइहयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वंदेहादेःपरिज्ञायधारणाभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमसूर्याग्निसक
नादिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रकारानुपक्रमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तदा तावणुत्वप्राप्तयेदेहस्यविलापनायनाभ्युपरिदेशेज्वलतोजाठरानलस्यहृ
त्पद्मनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वारामविस्यहृदयाकाशहृत्पद्मकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वंकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलमनूत्त्वमूपते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसन्यक्कालतथाविषुवतोयदिदेहवार्ते॥अतवहिसुमिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०च०अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृत्पद्मचक्रकोशोर्ध्वंप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥हेमभ्रमरवत्साध्यविपुछवद्दवांबुदे॥ २ ॥ सप्रवर्द्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्द्धते ॥ सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥स
ध्याभ्रप्रयमाकांशोद्विमभ्यागत क्षणात्॥ गालयत्यखिलसांगदेहंहिमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहोयुत्त्यागलयेत्पदादपि ॥ वा
द्यएवानलस्पशास्त्वांतवस्तुविशेषत ॥५॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयकापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा ॥ ६ ॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुडलिनीवक्त्रेधूमलेखेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विपुछवस्यसाध्यइतिविशेषणपीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम् ॥ २॥ सज्ञानल कणःप्रवर्द्धनस्यसवि
त्त्यासर्वदेहव्याप्त्ययाज्वलनतयावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सचसंवर्धितानाग्निवत्दहतिकिंतुसविद्रूपतयाअर्कवदुदयप्रकाशातिशयमाति ॥ ३ ॥ सध्यायामस्यूपेअपेक्षाकाशे
प्रथममुदितोयोर्कस्तद्वाप ॥ गालयतिमस्मीकरोति ॥ सांगदेहंपादाद्यंगसहितदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागकाठिन्यचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपरात्मा
दापपर्यंतमपिमलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्नित्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्त्वौष्ण्यबलात्स्वत्वोपसंहारयु
क्त्याजलमपिमलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहाद्वास सम्यत्वांतेमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेअवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवमाप्यचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसंहृत क्वापिलीयते ॥ यदावाअग्निरुद्धायनिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६॥ तदानींकुडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्यसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशाम्यातिमाहि
कदेहाकारेणतिष्ठतइत्याह ॥ आधारति ॥ वक्त्रेनिर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनेच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वंक्ष्यप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातर्ची
चर्मरज्जुबिभर्तीतितत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेष कूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलेतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भ
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादिच ॥ १३ ॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूपणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्मावालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्नै
लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलश्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणतवक्तुपरमप्रकृतश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतद्वयार्थइत्यपेक्षनमितिभाति

अन्यांज्ञानसिद्धावपिरहार्योजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोशायस्थूलसूक्ष्मनामिभासिकदेहक्रमनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येषेति ॥ २४ ॥ विमूढा विषकीटादय ॥ अमृततामृत वराहारताम ॥ अमृतपयाम्यादि विषमिश्रितमिवमिलितदृढभात्याविषताम ॥ २५ ॥ इतिदृष्टांतद्वयाहरणमुपशुशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतांसमाकाशताम् ॥ २७ ॥ सैवात्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायप्रवेशभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तत्रादौपूर्वदेहपरित्यागोपा यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि.सार्यपरदेहेयावद्योज्यतेतावत्पूर्वदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथावासपवनसक्रांत पुष्पामोद पवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥ विरतस्पदउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्जडइति ॥ परोपदेहेजीवेमतावपितत्परंशोकुमयस्तजीवोविनिविश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुष करस्थकुभोवमेनयमेषमरुत्तांसाआसेकुमि

अन्येषविदितात्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया ॥ २४ ॥ दृढभावानुसधानाद्विमूढा अपिराघव ॥ विष नयत्यमृततामृतंविषतामपि ॥ २५ ॥ एवयथायदेवहभाव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुद्ध ॥ २६ ॥ सत्यभाव नदृष्टोर्यदेहोदेहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७ ॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतासाधु नारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु ॥ २८ ॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव ॥ २९ ॥ त्यज्य तेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत् ॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादर ॥ ३० ॥ स्थावरजगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुतत्सप दसम्यग्जावोंतर्विनिवस्यते ॥ ३१ ॥ इतिसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितंचेत्तद्पुपुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायत्तातविरोचते ॥ ३२ ॥ देहादयस्त थार्थियान्यात्मवत्याखिलानथ ॥ संविदाजगदापूर्यसपूर्णस्थीयतेयवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोपमीशो यद्यथासम भिवाछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदविदुरनावरणत्वमेव ॥ ३४ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा दे०मो०पुनि०पू० षृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

रुजतमर्वासेचनितद्वदत्रापियथाभिमतयेच्छयाआवरदित्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनस्वपु स्थितचेत्पुनस्तत्र विरमेनेष्टस्यद्वायथावद्विराजनतस्तत्कालमविरयतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्वांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय व्यस्य यनद्वितीयार्थेनयमा ॥ स्थावरजगमसर्वदेहाद्विप्रतिबिबपार्थास्तत्प्रतिबिबजीवास्तथार्थाद्वयोपाधिसत्वादिगुणास्तत्वच्छिन्नचित्कणाश्चिदात्वेत्यखिलानपिव्याप्यसत्यात्मा त्मसविदासपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषस्वतत्त्वज्ञा त्वायथासमभिवांछतितत्तदचिरेणतथैवप्राप्नोति ॥ एवसतितत्त्वविदोनाम्यसिद्धीविद्वन्मन्यमोक्षफलनावरणत्वमेवनिरतिशयानदसम्यक्पदविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू० द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रवोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यत्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युतापारआउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावतिभु वनरध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासंभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसबधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्य यनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येपासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणवि वेशांबुधिकोटरम्॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला॥ २॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तथा॥ सर्वेषूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव जगत्सुच॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्पारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले॥ ४॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवा तमनलंजलम्॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारय थासुखम्॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा॥ ७॥ यतेनतंचभर्त्तारमात्मज्ञानान्व तंप्रति॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता म्॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम्॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रि यमात्मनः॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम्॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यतेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम्॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धा शिष्यप्रज्ञैवराघव॥ १३॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव॥ १४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति रामःशकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियतेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोन त्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानबलाज्जनयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्म वर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकिंतुताभ्यावि चारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्थूलार्थं धनीनिरधनन्यायेनशिष्यबुद्धेरत्यक्रमवणतान्यसनापादनद्वारागुरूपदेशादेवासामकारणेनेतिप्रक्रमसिद्ध किराटोपाख्यानमाह ॥ अस्त्येतस्याविना ॥ किराट खेटवणि
क् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयरूपणतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेभवताअ
ननकपर्दकेनापिविक्रीत्वातविक्रयाद्यत्वार कपर्दका स्युस्ततोष्टौतत शतंतत सहस्रंततोवेसहस्रमेवेतिचेतसाकलयन्चिंतयन्नसन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोदृढोद्योगोमूढजन
हासवरानादिर्विघ्नैरस्वलितसम्यक्फलोद्भवतीतिसूचयन्नाह ॥ जनेति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रासादाखिलाजगद्भूतय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वैवारिप्सापनर्थायस्यतादृश
तयास्थित ॥ २२ ॥ जगदसमूल्यपस्यतथाविधनद्रत्नम ॥ २३॥ तथागुरूपदेशक्रमाद्यन्यवाञ्छाद्यपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तदाह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतरूपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिप
तितागच्छतोविंध्यजगले॥ एकावराटिकारामवणजालकसवृते॥ १७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वंवणतुषादिकम्॥ कपर्दकार्थमभि
तोदुधावदिवसत्रयम्॥ १८॥ कपर्दका स्युभ्रवताचत्वारोष्टौचकालत ॥ तत शतसहस्रंचसहस्रंचेतिचेतसा॥ १९॥ कलयन्जगलेदी
नोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥जनहासंसहस्राणिधुधुघेनपरंतुस ॥ २०॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजगलात्॥ पूर्णेंदुर्बिंबप्रतिमोलब्ध
श्चिंतामणिमहान्॥ २१॥ तंप्राप्यतुप्रहृष्टदयः समागम्यगृहंसुखम्॥ प्रासाखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥ २२॥ एवंयथाकिराटेन
कपर्दान्वेषणेनतत्॥ रत्नंलब्धजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात्॥ २४॥ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादींद्रियसंविद ॥ तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥ २५॥ गुरूपदेशंचविनानात्मत
त्त्वागमोभवेत्॥ केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना॥ २६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्यस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
वकपर्दक ॥ २७॥ पश्यराघवमायेयमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम्॥ २८॥ अन्यत्करोतिपुरुष फलम
न्यदेवप्राप्नोतियन्निपुजगत्त्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०सू० किराटोपाख्यानंनामत्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

ससनि ॥ श्रुतादिशब्दश्रवणतच्छाब्दबोधादि इंद्रियप्रयोज्या संविदस्मिंस्तत्तय ॥ गुरूपदेशाद्धशाब्दस्तत्तयएवजन्यते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छत्रमायावरमहस्तोनित्यापरो
क्षब्रह्मस्फुरणंतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताप्रसरस्वभावोभयप्रयुक्तमेवनोपदेशास्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेश आवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति
॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवममनद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशात्मात्मलाभस्यकारण
लभ्यतात्मनिभारब्धशेषोपभीतस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयैवक्षय सिध्यतीतिनियमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ यिपुजगत्सुयपस्माद्धेतोरेवमवलोक्यतेष्वयनेवतस्मादात्मलाभादनंतर
भवस्यप्रारब्धशेषोपभीतस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥इ०वा ता नि पू०त्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानंविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजंतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकांतादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यंते ॥ ल्यक्रोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियंचभोक्तुंखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना ॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥१॥ दुःखाग्निदीपितमना मनागपिविभूतिषु ॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥२॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेपुगुहासुच॥आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध तोयथा ॥३॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः॥४॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव शांतधीः॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः॥५॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम् ॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य श्चमानद ॥ ६ ॥ चचारचतपःकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम्॥परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच ॥७॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग पिलब्धवान्॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा ॥८॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना ॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा रव्याधिभेषजम् ॥ ९ ॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम् ॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया ॥ १० ॥ अथैकदैकांतग तांचूडालामंकमागताम् ॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः॥११॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव भूमयः॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम् ॥ १२ ॥ नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन निवासिनम् ॥ १३ ॥ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम् ॥ १४ ॥ स्तबकस्तनधारिण्यो रक्तपल्लवपाणयः॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्रांबुदांशुकाः॥ १५ ॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः॥ आसेव्यकांचनशि लानितंबतटशोभिताः॥ १६ ॥ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः॥ १७॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्तृकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिंतयाचिंतालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि
॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यंति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्राये
णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५ ॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमंडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकांचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरि
न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितभ्यावितीर्णानिरसानिफलभाजनानियाभि ॥ पुष्पैरापूर्यतइतिपुष्पापूरालताएवबाह्वायगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाद्य.स्पदस्तरमप्रभावोयाशीतप्रावया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्मप्रणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यवार्त्ताजिज्ञासमानाभक्तनीकामासक्तिमेवस्वयोनुरूपतासर्व
ननानुमन्यमानवस्तूणाविचालनव्यापनविचालयतीचूडालोवाच ॥ प्रामस्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामहेषसावेनियावम ॥ अस्मदोह्वयोर्भवेतिवहुवचनम ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपापतपार्येतेपाष्ठलताक्षुतरीयशिरोमतपुष्पैर्मितयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्मैथीतस्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ रात्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वभावोद्दामसौगध्यावितीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदर्ताथाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥ रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकानेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनचवर्षेप्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सम्प्रणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
एतंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पंफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवनेनमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालंनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरधस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणंभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिव्यकार्येभ्य.प्रभुंसत्या.परस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिस्वद्गगिदुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समयांनवनावासेयोषित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्य.सोढुंशाखालिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्यातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्न्यौयातेव्रतंस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
ताराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सहृत्यवितर्तरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नाथंभवननिष्क्रांतंचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिरोष ॥ एन.पापम ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवविधाल्लितोप्यविचलवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनमदेशाद्रुस्वनविगाह्य.चचेदुरास्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराम्योपि ॥ यथाकाननेआनाउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमाल्भवित्यर्थ ॥ शाखा
टिमितिपाठशाकानांवलवतोपक्षिणामाटिंचक्रिमितिव्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यत्त्वयोक्तमप्राप्तकालंनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धृताव्योमापगास्वसखीगगायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्यधेतिश्लिपःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण
बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयांकितपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेपासमन्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस
वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्वदिननाथश्वतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धंरतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघैर्घर्मोपतापभोजकै.पापैस्तन्निमित्तै
स्तीक्ष्णकरैश्वडातपैश्वोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु
ट्टिमसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्वयौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुप्ता

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथ
योः ॥ ३७॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाह्वी
नवधूकार्धाचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५॥ वीरक्रमार्थंयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितितंदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥
यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचींदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुक
प्रावरणवस्त्रयस्मिस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकांतिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोलोलाश्वोर्मयोयस्मिस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्र
हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उग्राभीषणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥
घनैरंधकारसदृशैरंधकारलक्षणैश्वगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वित्यपिपाठ.

नमस्विनीरामिम ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहा जनपदाद्गतियावत् ॥ पुराणिपर्यस्मात् ॥ ५२ ॥ रटतिसशब्दप्रवहतिभरामणालद्वारासलिलानियाभ्यस्त
याविधाभिर्वापीभिवलिताबलयसरा फला पादपायस्मिन् ॥ पूर्वंभूताभूतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरितसुणवल्लरी श्यामे ॥ नवशाद्वाङ्कुलप् ॥ ५५ ॥
उटज पर्णशालातद्रूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधाताअमतिस्वरुटमामिकमध्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसंचयम् ॥ फलमूलकुशाका
द्यानामप्युपलक्षणमतत् ॥ ततस्मृतीयेद्गत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूपोपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेश शिखिध्वजश्तिवर्णितप्रकारेणमंदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

भानावदस्ततायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ॥ ५० ॥ पुनःप्रात पुराण्युर्वीमंडलानिगिरीन्न
दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्प्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेपालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैःफलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मसृणवैणवंदंडफलभोजनभाजन
म् ॥ अघपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायवृसींचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामंदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्वावस्तुयोग्यंतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीव क्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वजपप्रात प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानदेवार्चनंततं ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदमिसादिप ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकांनि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतिहृदि
विवेकराज्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० पू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानीं शृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित सन्नस्वरदिवसंमखूत्सदिवसान्निनाय ॥ नवामनुभूतनवनृपतिविलासनसस्मार ॥ नकुलत्सशाह ॥ कथेति ॥ विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य कथादरिद्रमपिहरतिवांछा
जननेनवशीकर्तुंशक्नुवंतिनकिंचिदपीत्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥
राश्यामर्धरात्रासंप्रयणपर्यिदरानम् ॥ भाव्यर्थदर्शनकालेबाधमवाप्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूपवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ भाव्यसुप्तेवेतिराजवियोग
भीत्याभराआपत्यपरिदानिद्रयादनेनिर्योजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसितनआरकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणसमाधानमयोग्यम ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्त्रैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि तिभावः ॥ ७ ॥ वातरध्रवातायननतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात म ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा नप्रसन्नानविमलावभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतंरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेपुबहुषुवर्षेपुजरसावृते ॥ शिखिध्वजे महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेपुवर्षेपुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्त्वावत्कालंतयापालितप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ दृतेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ दृतेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

रमा.कनिष्वनुक्ता ॥ परामृटार्नाद्य शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमधारमालाहरिचरनकस्तूर्यादिसौगध्यानियेस्तथाविधाम्भारुतान्स्पर्श
यामासरस्स ॥ पद्र्वविलक्षणस्यामृताभाधेमहार्वीचिपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम ॥ २७॥ अवरस्यआंतरामतवर्त्तिनागताससनीदर्श ॥ २८ ॥ स्वभभामयेनअवियुक्ता
विपताम्पटाकपत् ॥ आत्मनामनर्संवावाच ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममम्न उक्तविर्षकैर्वोध्यमानमपिइतिउत्कठने ॥ ३१ ॥ अपम्रेष्ठवनयो
र्नाजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अप्रजच ॥ मुधाप्यर्थमेवनाइचितसत्किस्थितमर्सीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथमानापडोपइतिशेष ॥ फलतमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५ ॥ इदा

नदनोद्यानलिलयारक्ता सिद्धाभिसारिफा ॥ परामृर्ष्टेदुशकलान्प्रालेयकणवर्पिण ॥ २६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमारुतान् ॥ यद्वर्यिवामृताभोधेमहावीचिपरपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामयरातरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छतीमंघलग्नांश्च विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभ्रासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमयातिममाप्युत्कठितमन ॥ कदाभृंगेद्रस्कधतम्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कठतेमन ॥ मजरीजालवलितास्तरुवद्धय स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमप्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमेष्यामिममापीतिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्चमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवांत किंत्वतांहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्यामनिमलासाधोकतेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कठसेमखे ॥ ३५ ॥ तिष्ठोत्कठाभिवलितांकिसमुत्कठितनमे ॥ किंत्वयोत्कठसेवाभेभर्त्तायातोजरांभवेत् ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्चभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनोराज्यापभोगेभ्यामन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनटगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्येभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तकोत्कठाभवतोत्कठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेपयिष्याम्यहपतिम् ॥ प्रमृष्टफलनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरसइत्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तशरीरस्पर्शालिंगनाथर्थसमुत्कठसेसतेभर्त्तामरोयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थअ
स्यमन अमूलानिमूलतांगतमभ्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथगवशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतेरत आसक्त
अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनरास्यप्रवृत्तनान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध स तथापिहेचित्तकांतवोत्कठाअहयोगेनच
इयमाभ्यापायनभर्त्तुमतिमुद्बोध्यत स्वसंश्लिष्टत्यपारम्भयोपभोगोत्कंठयापुनर्पतिभवतासहश्लेपयिष्यामिनत्वयोत्कठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्त्रा तत्त्वबोधान्मया समं तुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थोचितितं यस्य तथाविधः संपत्स्यत इति शेषः ॥ तदेव प्रशंसत्याह ॥ समग्रेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥ वनांतरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानां लतानां च स्पंदेन वेद्यावनुमेयौ गमागमौ यस्याः ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ यो हारकेयूरादिभूषितः सन् मेरुकांतिरभवत्तमे वअत्र मदरोटजे कृशांगत्वादिलक्षणं ददर्शेति परेणसंबंधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ भृंगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनाय पुष्पाणि मालां प्रथयंतम् ॥ जटाभिरंकितं चिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञता अज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतो यस्माद्धेतोर्मे अतिप्रियः पतिर्मोहघनेन त्वद्दिक्षुण्णामभिहतामिमां दशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम्॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम्॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्रासमचिंतितः॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम्॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम्॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्वतान्॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम्॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम्॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमागमा॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम्॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम्॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम्॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनिस्पृहम्॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम्॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम्॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडालापीवरस्तनी॥४९॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम्॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिदशामौर्ख्यप्रसादतः॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम्॥ तदवश्यमिहाद्यैवनाथंविदितवेद्यताम्॥५२॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित्॥ ५३ ॥ सकाशमस्यगच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम्॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम्॥५४॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात्॥ भर्ताकषायपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः॥ ५५॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः॥५६॥ ईषद्ध्यानाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत्॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥५७॥ भर्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी॥ ददर्शद्विजपुत्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः॥५८॥

न्युटजे अद्यैव अवश्यं नाथं पतिं विदितवेद्यतां तथा भोगमोक्षश्रियं नयामि प्रापयामीति परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदं रूपं परित्याज्यं तत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेव कुतस्तपस्विवेषेण स न बोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारको ब्राह्मणपुत्रः ॥ ५६ ॥ कथं बभूव तदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वं पुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रं पुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

मूर्त्तिमास्थितमप द्रवद्द्रवत्कनकमिवगौरा॥ राधिर्वामस्वच्छान्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ ध्यामःप्रकोष्ठाग्रमणिबंधाद्द्विगुणायद्दैर्घ्योयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्विगुण्यावित
लिनाप्रपथा अतएवानतिदैर्घ्या भूमावलग्नगात्रेणाक्षसूत्रेणाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ ग्मस्थग्गगसलग्नमायद्दुमस्पतथाविधमचलपवतमिवस्थितम ॥६३॥
॥६४॥ मठहमतटीपदनमस्थाममायमथाहोलक्ष्यते ॥ तमर्कांशप्रतिबिंबितपूर्णेंदुमिवसंचलम् ॥६५॥६६॥पर्णनिर्मितविष्टरमासनम ॥ करोत्करेकरतले॥६७॥कुमुदखंडस्य

वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम् ॥
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ ध्यामप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित
म् ॥ ६१ ॥ पुतलध्यामसृधानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडलै ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिवो
न्तितम् ॥ शिखासप्रोतमदारश्टंगस्थेंदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकसूपितालो
कसुदरम् ॥ ६४ ॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ ६५ ॥ देवपुत्रागमधियासपरि
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
रोत्करे ॥ ६७ ॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८ ॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
विष्टरे ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
र्घ्यमिदपाद्यपुष्पाणामानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतामग्रमसुत ॥ ७० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमालां
पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिशायैददौदेव्यैययाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
त्वत्त पूजायथाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीभविष्यसि ॥ ७३ ॥
शांतेनमनसोदारमाराद्दुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्संभृतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधारासमंसौम्यशांतव्रतमिदंतव ॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम् ॥ ७५ ॥

पल्लवेप्रालेयहिमकणआलमिव ॥ ६८ ॥ यपस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान
सि ॥६९॥ ७० ॥ अखिलयाथोक्तमनतिक्रम्यतिपथाखिलम ॥ पदार्थानतिवृत्तौयथार्थेअव्ययीभाव ॥७१॥ नतथान्यत प्राप्तेत्यनुषज्यते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतर्हिलक्षणैरनुमाभिरजीविनाभवसीतिभाव ॥ ७३ ॥ आराद्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थंतप सम्यक्संभृतवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामक्रोधनानांयतिजनस्थानांमनभूतमिदंमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतायधाननिर्वाहमित्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयो.प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकातितश्वामृतेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणांपत्रदल मिवपेलवसुकुमारतेअगम ॥८०॥ इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम ॥ षिञ्‌बधनेकर्मणिक्त. ॥ अगेतिसबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतराजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्म

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचं द्राह्लादितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतन्॥ तवैवतस्याद्दष्टा नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९ ॥निष्कलंकेंदुसं काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥८०॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसं गेनतस्ययातुकृतार्थताम्॥८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्क स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेशृणुवक्ष्यामि यथापृष्टमखंडितम्॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥ पुण्यलक्ष्म्यामु खेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥८५॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥८६॥ मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे ॥८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीह्लीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौ किंचिज्ज्ञातप्रायकुतूहलः॥८८॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ॥ ८९॥ क्रीडंतं त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९०॥

द्दत्तपूजामहणादनंतरमितिशेष. ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्या कातेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरागइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनतिवलयानियस्मिस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्यार्थं.प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया॥८९॥९०॥

अभ्यार्भ्यपरिवल्लिभिर्वेष्टितसपदिनमिलियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यय आपूरनिर्भरप्रवाहातिशयस्तादृशेनआभोगेनकांतिसस्थानेनभासुरे रुचि स्तालकस्यकाममंदिरस्यस्त
भसंचयकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ९१ ॥ स्वजलनैमल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबचक्रेणसर्वतोव्याप्ताव्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनीदिशलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयतम्यग्भा
वयतमिवेत्यपेक्षा ॥ ९२ ॥ मनाभुव कामस्य अमरोद्यानेनवनंघनेक्रीडायारथचक्रभूमिनिपतितलक्षणे सेतुभिर्निरोधायुत्पये अर्पितगंगांबुपेन ॥९३ ॥ यत स्वच्छत्वात्सर्व्यो
म्यादर्शतांगतअत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्रदृष्टसर्वांगसन्सर्वत पाणिपादनत्वम्यतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितविश्वरूपमिवस्थित
मित्यर्थ ॥९४॥विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वंचविश्वरूपभीभिनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवताकालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति
स्ववचनेनैवदर्शितम ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना ॥ वर्षाणिप्रभवादय षष्टिसंवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेल्लितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयया ॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ९१ ॥ कुर्वंतमुरुभि काममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ
तचक्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥९२॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयंतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा
र्पितगंगांबुनितयतटसेतुभि ॥ सर्वभद्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥९४॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो
र्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर
ज्जलस्वगस्रोतात्सप्ताब्ध्येकालवालकात् ॥ स्तनस्तबकवृंदेषु स्पर्धयातिरसान्वितम् ॥९७॥ उद्भूत्योद्भूत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालकभ्रूकेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥९८॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिणि ॥ कुष्मापेभूतसंधानाविकसत्कनकांबुजे ॥९९॥
पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरितोयोन्त्थमलेसुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमहर्यस्यमासानांचरास्तात्पर्याद्युक्तमेव ॥ ९५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणाऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमभ्यक्ताकाशात्तल्लक्षणेकाननेनव
नजातात् ॥ ९६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचन्द्रपरिणामशरीरत्वाअलस्वर्गैर्दैवि स्रोताद्धामाम् ॥ समाप्यव्ययएकमालवालकमालवालकवलयोरभेदादालवालस्यतथाविधात्कालक
ल्पतरोर्विष्णोरुद्भूतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनामणमेवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेषुअंभोजमुकुलेषुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
नाडाद्युद्भूत्योद्भूत्यासकालनाल्पपूर्णदलिताम्यंभोजमुकुलपल्लवानियनेतिपरेणान्वय ॥ ९७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाभ्रूणकुंतला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका
आदिपदाल्ललाटिकास्वचिमगाडस्मतैर्वर्णाल्मणयश्चमधुव्रताभ्रमरायस्मिन् ॥ ९८॥ पुन कीदृशेललनागणतदाह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंग्रहकारिणि सुरैर्देवै
रमृतस्पराक्रमहृतापहर्तृयत्नात्मानापदाविघातायगुप्तेएकांतभूतमेरोगुहांतरेएकपोपसद्मनवपद्मविकलापूरमिवस्थितम ॥ तद्गुप्तइतियदुक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ कुष्मापे
इति ॥ अभ्यानिविशेषवानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनायाभि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनवृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसंबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितबिसंमृणालमिवबागलन्सारभूतोरसःशुक्रयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २ ॥ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३ ॥ प्रत्यग्र
पादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४ ॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥ शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥ तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनाकिंचिद्रूपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥ चूडालोवाच॥ ॥ सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥
देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम् ॥ तृष्या
दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९ ॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोत्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं
धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२ ॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥११५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणेः स्फटिकस्यात रागेणतादात्म्यानुरंजनेन॥आविपदासच्युक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरौअतिशयेनसक्रांतावपिशुभ्राशुभ्रौकुंकुमनील्यादिवर्णौपटस्येमरा
मेपरजमयाआरिपदाख्युम्यशुभ्रादिनाचयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ इदानींस्फटिकावपिमस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्थेति ॥ स्फटिक पुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
भावेनतात्कालिकीरंजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञोयातेइमियदुक्तमद्विरणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरंजितरंजनम् ॥ धी अज्ञस्ये
तिशेष ॥ १७ ॥ तस्कुलक्षमाह ॥ गतपीति ॥ यद्यस्माद्धतोपरितापिताभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विषयरंजनंनजहाति ॥ यथाचशुद्धौविषयरंजनवासनोपचयएवबंधस्तत्क्षयए
वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुष्पराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्सन्निहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिन सुखदु खमेकेनक्रमेण
जायतेतद्वदेतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमादौसुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभ्राशुभ्रौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरंजनास्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेषमात्रेणघनरंजितमेतिधी ॥१७॥गतेपिवस्तुनिदृढबुद्धिर्यापरितापिता॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरंजनम् ॥१८॥
नजहातियथामूढस्तथाविषयरंजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥१९॥ भावनातानवंमोक्षोबंधोहिदृढभावना॥ शि
खिध्वजउवाच॥ ॥स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकथंदु खसुखंचवा॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्दृष्टंवचनंतव॥ २१ ॥ श्रोतुंवांछामिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥चूडालोवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणंदृष्ट्वलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसंविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रयस्देहे
स्थितिंगता ॥ प्राणावपूरिवानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुक्तात्मारसोंबुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसंचारंदु खबो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रयस्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येषाधीरताशुनदु खिन ॥ १२६ ॥

चलब्ध्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नस्वस्यामभिव्यक्त्याबालाइयत्वद्रुताबुद्धिस्याआत्मसुखसंविदुक्ते क्षोभात्क्षोभमायातासतीमाग्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखमध्यप्राणवि
धारकत्वात्कुंडलिनीमतमीवभोक्तारमतिस्वत प्रत्यगात्मतत्त्वादेर्माग्निमिस्फुलिंगवदुल्लसतिआभिभवति॥ एतस्यैवानवस्याप्यानिभूतानिमाधाद्युपजीवन्तीतिश्रुतेरितिभाव ॥२३॥
तस्यतस्यभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानामभनमागभेदमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्तद्विषयसंस्पर्शोनंतरेकायप्रवाहात्मासंचितिपूर्वमान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराबुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथक्नैकरूपाइत्यर्थ ॥ कुत्रएत
त्सानतमाह ॥ सुखिनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेमवत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतापस्फुरतिमनुदु खिमोदु खानुभवेभवत्तस्य ॥ सहिअस्वस्थतरलदरसमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपिचाप्याविसतापकरसपूर्णसरलश्रमादीमार्गोनुमीयतेइत्यर्थ ॥ २६ ॥

१ अमटीकानुरोधाद्यथाहात्वेतिपाठापेक्षितइतिभाति

अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धा.कुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥
एवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयतरलताशून्योभवतितावदस्यनदु खप्रसक्तिः ॥ तदास्यस्वक्रंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्य
ज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादि
तिभावः॥ २७॥ २८॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह॥ सुखेति ॥ दु खग्रहणदृष्टांतार्थंदुःखस्यैवविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तद

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन्॥ २७॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम्॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥२९॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः॥ १३०॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत्॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः॥ ३१॥ समुल्लसतिजीवोंतर्हृष्टेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना॥३२॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥३३॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥ ३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति॥ ३८॥

र्थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्यदः सएवजीवस्यबंधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातद
भावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्याबंधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः॥ २९॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ सुखदु खेत्यादिना ॥ १२० ॥ अक्षातीतइंद्रि
यागम्यःस्वप्रकाशइतियावत्॥ ३१॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति॥ अगेतिसंबोधने॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञा
नमेवात्रक्षोभेकारणम्॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह॥ शुद्धेनेत्यादिना॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्य.स्वात्मातद्बोधेन॥ ३३॥ सौम्यताविश्रांतिम्॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥
सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्क्षये॥ ३७॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात्॥ अद्वित्वमैक्यतद्विभावनात्॥ आकाशंशून्यम्॥ ३८॥

अनेनप्रसिस्यविभावनेनहेतुनाशून्यजाग्रून्यस्यवधशून्यस्यपा ॥ कथंतस्यक्षोभविषमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इदंग्विधेनकल्पितनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्व
क्षोभात्ममाहंसंसरिष्याम्येवस्तस्यबोधादहंक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिस्वकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पयित्वासएवानुवस्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ ४० ॥ जीवपिवदर्शना
प्रागवासनोद्बोधेनक्षुब्धःसन् ॥ ४१ ॥ कथंक्षोभयतितमाह ॥ संविदांशमात्रेणेति ॥ यदस्तिस्वभावानांपाण्यादीनामधिष्ठान्याजीवःसमिव अंकुरितरागादिस्त्वनुरोधएवाम्य
नुग्रहरूपाभासाज्ञातदशामात्रेणेत्यर्थः ॥ मेदोस्थ्यादिसंचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनप्रेरणेनसर्वांगसस्थितोमेदोंतर्गतःसारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगंध्यमिवानुगतरजःस्वसूक्ष्मा
शत्यजति ॥ यथास्थिन्नंतपमफलादिकस्यांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ नतुस्यक्तरजःसर्वांगेभ्यश्चलितसन्नाडीद्वाराअधोमूलाधारस्थानंयाति ॥
यथावर्षतःस्वेभ्यनजलनअयतीगिरजःपुरोवातलस्याभिमिसारेफीभूयघनमपआदिपदाम्भेधापयस्यभूतावर्षणोन्मुखःसदधोऽसन्निहितदशांयातितद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलक्षोभविभ्रमः ॥ जीवेनेदंग्विधेनैवयथाप्रथमसर्गतः ॥ ३९ ॥ स्वयंसंविदितोमार्गस्तेनैवाद्यापिगच्छति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसंचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिपु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्येवतद्वीयध्यवनकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥
जीवःक्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदांशमात्रेणसेनामिवमहीपतिः ॥ वातस्पंदेनमेदोंतर्मज्जासारश्चसंस्थि
तः ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यरजःपत्रफलादिकम् ॥ चलितंतत्त्वधोयातिगजादिवघनादिखे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं
यदिःस्रवत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहात्मासिवेत्सिपूर्वापरस्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥
चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्यः स्फुरितंब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्धारिबुद्बुदो
त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुच्छूनतस्वभावंविदुर्बुधाः ॥ १४६ ॥

स्तत्स्वभावतः ॥ देवादेरपिदह्योयदुपाद्यैवस्वभावतइतिपरस्योक्तमपरस्वभावरस्याथ कश्चिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महात्मासीन्नत्वंमहात्मा आत्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म
ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसंस्थितिमतर्कादिकीशक्त्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञातस्तमाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्मप्रमातृनमाणिकर्मानुसारेण
पारम्पार्यधर्मकंयपत्स्वदार्यालिनात्स्वात्मनिस्फुरिततस्यपदार्थस्यआपत्यतादृग्धर्मकत्वनियतिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभावे
ष्विप्यदृष्टसामर्थ्यैर्विचित्र्यादपिसमाध्येत सर्गादौतुजन्विरूपपासमपात्काकागमनक्षणदेवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिववादृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा
नुधावमभिस्यासर्पदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासावतद्विषयादितिद्वार्थेह्यविषयाश्समासातृतीयेद्वार्थेच्छप्रत्ययः ॥ सांप्रतिकेपिपतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभाववैचित्र्ये
पदृष्टसामर्थ्यनिरूपयितुंशक्यंस्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ वायानामस्याकस्मिकोभावोस्त्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढेअस्मिन्जगति विविधविकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमंति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतया भूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदेहास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्विजब्रह्मसमागम ॥ नदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशवलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाक्रासज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्शनमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघनास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥७॥

॥ चूडालोवाच ॥ ॥आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशेस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाक्रासमानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर॥ अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत्॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनाननसुंदर॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्समासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत्॥ क्करुतंवीर्यमायैणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम्॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्रया॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम्॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलसद्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः ॥ १०॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः॥ ११ ॥ तत्रमासाद्गतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः॥ अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः॥ १३ ॥

त्माधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजवधस्तभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबंधिनाअग्निनागलितस्येंदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकांचनरूप्यादीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनंतत्रक्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभक्तेनविधिनास्रष्टाअरश्चण्यश्चार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीतिमुनिमदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिंबेंदुरिववृधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्मादृष्टपरिच्छिन्नाद्बोधेः क्षीराब्धिवत्क्षयवर्जितात्परद्दुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्जातकमाद्युपनयनांतैः संस्कारैः संपन्नेतस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥ विज्ञातान्यशेषाणि वाङ्मया
निविद्यास्थानानियेनतथाविधम ॥ १७ ॥ रत्नाद्रौस्फटिकाचले ॥ सघ्योदित पूर्ण इतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरसवादिनआदयित्वापरी
क्षितवतारिसर्वविद्यास्थानयस्यतथाविधपौत्रोकेन्यवेशायत ॥ २ ॥ ज्ञानानांपारपरमावधिभूतस्वज्ञानतप्रविश्यांतचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्वत्पुरस्थोहम ॥
मनुष्याणांपरविवक्षस्यस्वभर्तु समक्षधर्मद्वयविवेभ्यापूढाकयाकथमिदमधतमुच्यते शतमश्वान्नतहतिसहस्त्रमृगवानिते आत्मानस्वजनइतिपुरुषपुरुषाम्नेइतिहिपूर्वरामायणेप्यभी
रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किंतनकृतपापंचोरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतभरतमतिशकुंतलावचनंचेत्यकुप्यतेतिचेत् ॥ भैषदोष ॥ उपवेश्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ इंदुःसूक्ष्माद्विवांभोधेरपरःक्षयवर्जितः ॥ १४॥ दिनैःकतिपयैरेववृद्धिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयागमौदयःशुक्लपक्षेशशीयथा ॥ १५॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनिः ॥ भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत् ॥ १६॥
दिनैःकतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम् ॥ चकारैनमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मनः ॥ १७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायकः ॥ रत्ना
द्रौप्रतिबिंबेनसद्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनंपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारदः ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतंकुंभनामानंचकारकमलोद्भवः ॥ २१॥ साधोसोहमयंकुंभःपौत्रोहंपद्मजन्मनः ॥ पुत्रोहंनारदमुनेःकुंभनामास्मिकुंभज ॥ २२॥
निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वारःसुहृदोवेदाममलीलाविलासिनः ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममसातासरस्व
ती ॥ ब्रह्मलोकंममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थितः ॥ २४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले ॥ रजःस्पृशतिनांगानिम्लानिंनायातिमेवपुः ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवा
स्त्वामहंपुरः ॥ इहतेनागतोस्म्यंगसर्वंकथितवानिति ॥ २७॥

मायमसर्वविद्यामरोचनायस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थाबाधेनासत्याभावात् इत्थं प्रयाहमीरकामयत स्तेनंमनोवृतवाविनीयाक् पाषाणःप्रवृंते इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्य
वत्प्रामाण्यापपत्ते ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यप्रामर्शाअहममुरभवसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयंकुंभइत्याद्युक्तिर्नोऽनृतानवचनत्ववचनादोष ॥ कर्मणामनसावाचावासदा
मनुष्ठितवेदविविधवचनात्तत्तृविद्याविश्वासमभनेमपरमहितस्यास्यवाक्यस्यवचनात्वाभावादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षात्मातुरभावास्तितुमातावदयएवतस्यमातामाबदयइत्या
शयमाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यविर्मलिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादौमही
तलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेतेयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा
दंतेइत्यादेशश्छांदसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतरसकथननिर्मातिकुर्वत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वयद्यदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअह
तद्वत्कुदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपदे
श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसचितैर्दैवायुगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्रावस्मिन्मंदराचलेसप्रेषितइतिमन्येस
भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातैः ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २९ ॥ ॥ दि० ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान् ॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौबृहद्वातैरिवांबुदः ॥ १ ॥ अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः ॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥ नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे ॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः ॥ ३ ॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते ॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः ॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतेवर्णितंमया ॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता ॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेवयथास्थितम् ॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे ॥ जानतोपिहिमामार्यकथयाम्येवतेमनाक् ॥ ९ ॥ शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः ॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी ॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु ॥ ११ ॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि
कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहननिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व
त्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्या.साकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजा
नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तत्पइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥१०॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥११॥ अपम कुठिनप्रपम ॥ अफल अशमफल ॥ एकाउसहाय ॥ [illegible]
मनधामरेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अरवहिनोनियतकालावच्छिन्नाम् ॥ विद्याचाविद्याचयस्तद्वेदोभयसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते इत्यादिश्रुतेरमृतअमृतत्वहेतु
र्निर्विमानयपरिगृहीतमपिकमसमच्चिनमुपासनमविश्रान्त्यजननादिपमिवस्थितमतत्कस्यहेतोस्तत्रवेतिभाव ॥ १४ ॥ कर्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरितिरामोममोयामन्ननिवा
पननात्वयपुपदिष्टमप्यात्मनस्त्वनपन्निपरस्पत॰मितम्भिवारणायस्वस्यपितामहोपदिष्टक्रमभावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकंमुक्तिकारणतद्ब्रूहीत्यर्थ ॥१५॥
वत्तिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गादिभोगविनोदायपरस्तापितस्यफल्गुत्वादपरुपायनयाअनर्थानुपार्जनेनायु कालापनोदनायैवप्रवृत्याउदिताउक्तत्यथ ॥ तथाचस्मृति ॥
कुर्वन्नवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतसमा ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ ११ ॥ अतएवेयस्मृतिर्विद्याचाविद्याचेतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तमस्त्र

भ्रमन्नपिदिगंतेषुचरन्नपिपरंतप ॥ नासाद्यामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोह्यपूर्णोप्यसंगति ॥
शुष्याम्यनवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसंपादयन्नपि ॥ दु खाद्दुच्छामिदु खौघमन्तमेविपस्थि
तम् ॥१४॥ ॥ वृहालोवाच ॥ ॥ पितामहमहंपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो ॥१५॥ ॥ब्रह्मोवाच॥
ज्ञानंहिपरमंश्रेय कैवल्यंतेनवेत्यलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया ॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥
यस्यनास्त्यपरपद्वक्यलंकित्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसक्ष
यात् ॥१८॥ सवाहिवासनाभावेप्रयांत्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवंत्यापिसेकाभावेलताइव ॥१९॥ ऋत्वंतरेयथायातिविलयंपूर्व
मार्त्तवम् ॥ तथैववासनानाशेनाशमेतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥ नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलंफल
तिनोतथा ॥ २१ ॥ सयत्नवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा ॥ सदु खवासनोमूढोदु ख्मपश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चै
र्नददातिफलंक्रिया ॥ शुभाशुभाबाततज्ज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा ॥ २३ ॥

स्मनरणत्वाद्याविकदुश्चष्टाभ्यारांतरम्नतत्वचापक्षिकमभिप्रेतमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥ पीषस्याप्यपत्यत्वासुखभुक्ति ॥१७॥ ननुज्ञानिनोपित्ववर्णाश्रमोचितकमकुर्वा
णादर्शनतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ अरधानोरागाधाविहितनिषिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्तृत्वभोक्तृत्ववासनानाशेमज्ञारामोवासभवती
तिभाव ॥ मामशब्द कात्स्न्यपर ॥१८॥ किमशुभाअपिक्रियानर्थक ॥ अमित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योपीति ॥ यथारब्धफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलताप्राया भवतितथानारब्धफलानदर्शनातिकिंवाच्यम ॥ नरयोयवद्दसनेमृणानीतमकाकथेतिन्यायादितिभाव ॥१९॥ ऋत्वन्तरेपीष्मशरदादी ॥ पूर्वमार्त्तवमम्बुलिगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलताचस्वभावादित्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदु खभोगयोम्योरिममितिवासनैववानसदुःखवीजपक्षभो
निफलवाछपक्षवासनावित्याशयनाह ॥ सयत्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यायावासनाघाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात
याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान्
ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदृढकमण्डल्वाद्यल्पमपिममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत
इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिंकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभाव
नात्॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ॥ २५॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम्॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविव
र्जितम्॥ २६॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते॥ २७॥ ॥ चूडालोवाच॥ ॥ ज्ञानमे
वपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः॥ २८॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी॥ इत्यनर्थविला
सेस्मिन्रमसेकिंमहीपते॥ २९॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि॥ ३०॥ कथंबंधः
कथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन्॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे॥ ३१॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया॥ जीवितंक्षिप
यन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः॥ ३२॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनै
वसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत्॥ ३४॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रति
बोधितः॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह॥ ३५॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया॥ मौर्ख्या
दार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने॥ ३६॥ अहोनुमेक्षयंयातमन्येपापमशेषतः॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम्॥ ३७॥ गुरुस्त्वं
मेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु॥ ३८॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते॥ भवामिनि
र्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे॥ ३९॥

कथमिति ॥ ससारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरंचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावा
रःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंवित्तस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥
सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अत्रष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुना
गुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयदतियस्त्वयापरमज्ञानतारकमुक्तमेषांज्ञानानांमध्येकतरद्भवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ अद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर श्रद्धानेपुरुतोप्युपदेश स्याप्पोरपेक्षाकरुतवयर्थोनिपश्येतिपथमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिश्वत्वत्पृष्टज्ञानयथायादृशतदवाभिधास्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना स्थयापृष्टस्यमफुर्वाच ॥ अक्षवविदश्चक्षुस्सन्निकर्षो ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजनेत्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥ अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणमुच्यायथाआदत्से ॥ ४४ ॥ शृणुस्वहितमित्येवश्रावयम् कर्णसुखावहगीत गानमिवप्रीत्याशृणु ॥ ४५ ॥ स्वभावदेहाद्यभिमानत्याजनायवु स्वनिदानोपवर्णनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतमच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योऽह राजर्षेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्याणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच स्तमसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम ॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृहाणैतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानंतरयुक्त्या शृणुमित्येवश्रावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थितत्त्वंवचामम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतथोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनंचबुद्धे ॥ भव भयसुतरमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्व जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्थाननित्यविरुद्धयो गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाग्नुनो ॥ १ ॥ कलावानकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसंकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥ अनंतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध श्चिंतामणि किंवानसिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञाप्रयुक्तंचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतथामहमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसच एवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई दृशकथाक्रमकथयामिशृण्वित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मीव्यचिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा चिरात् ॥ काचकश्चिन्मणिमोत्याजपाइतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागाविगुणस्यलक्ष्म्या सपदश्चस्थानमावासभूत ॥ यथाअब्धिर्व डवानलस्यअपुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदंतुनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतदाह ॥ अनंतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवतापार्थनान्वेषणादिभो यत्नैःससाध्ये चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽभ्येस्थित ॥ दृढोद्योगफलावश्यंभावनियम दर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ मद्भावेति ॥ आश्चित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्रापपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता
मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नाय
मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमक्षत्यक्षोनभवेत् ॥ तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य
ममस्पर्शतोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशकायाबीजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥६॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा
गितिसंत्रासेसुदीनइवपामरः ॥ ७॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम
णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिध्यति ॥ यत्ने
नजीवितांतेनसिध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात्
॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं
तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै
कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत
त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं
शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः
क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः
सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोत्यज्ञोमृदंहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पण्यवशात्कूणितेनभातिसकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यासि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त
त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्यंयदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वीत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु
रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छति ॥ असहति
असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायरक्षत्यपराधिनम् ॥
बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदृश्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैस्तएववचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियधनधान्याक्तिपरम ॥ २३ ॥ एषदेशायहमध्यासीनपिषमाक्षजहावित्याह ॥ दशाहात ॥ दक्ष स्निग्धजनशून्य ॥ गतभायजाणामितियावत् ॥ २४ ॥ नामेका परव
हम् ॥ २५ ॥ पाआपनकमलाद्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौरव्यस्यैमयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौरव्यमेवदु स्वहेतुपुपराकाष्ठस्युपसहरति ॥ दु
स्वानीति ॥ मौरव्यविभवेनयानिदु स्वानिप्रसिद्धानिता निसर्वस्वनाशादेरापत्सकाशान्नापिजरयामरणेनचाभवतिमौरव्यापगमेतस्यविरामापदा विसहस्रेभ्योपिदु स्वादर्शनात्

अर्थोपप्रद्विपमिश्ररज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ यंत्रौढौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽस्तविपम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृत ॥ किंतद्देहगतप्रायंकिंनाममममधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वाययाकामंसुखतिष्ठामिसपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदययौ ॥ क
ज्वलाद्रेरिवनिभामौरव्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दु खानिमौरव्यविभवेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौरव्यमेकंकृष्णजनस्यवपुपामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
ननामअष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपरंरम्यवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनबुद्धं सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याज्ञयायुद्धाद्विंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विपमौढी
घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेवविंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेववावलि ॥ ४ ॥ निबद्धोयंत्रणामापशस्त्रकुंभार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवामौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोंहस्तिपके
दूरादपसृतिसवारण ॥ अथ समुद्रंकयास्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

हमपर्यकशयानस्यापिसतिमौरव्येंदु स्वसहस्रदर्शनात् ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौरव्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यथ ॥ २७ ॥
इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि० पू अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेहस्त्ययनाच्छित्वापिवधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुमारव्यातपातोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृण्वित्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम् ॥ १ ॥ आगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिष्येतियलोप ॥ चिरस्थाज्ञापरि
पालनाच्छुद्धयाभसम्पयाअनुपहतपुस्थाद्विंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिपदीप्त्यालेशतविपमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणमगस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणानियंत्रणाम् ॥ कदाप्यसभावितत्वादलौकिकत्वाच्चनवेअपूर्वेहरराणीवसमानप्रिपुरयाप्यव्ययामतिताम् ॥ ५ ॥ समुद्रकेजालसपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्यास्लनास्त्वेनप्राक्तनोन्नतरूपेणस्पर्थ

किंकिणीनामिवक्वाणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्तिनोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्तयेमेरोः सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चिंतयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहश्शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्वाणंमुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यांयतनस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजश्शृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गंहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणापीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहाद्दुरात्मनाम् ॥ १७ ॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्यापगतेतार्धेनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुराद्धुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकृतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअंगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदैःपिंडितछन्नम ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिःस्रष्टा ॥ २३ ॥ शठोवंचकः ॥ शून्यतापिधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतखातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत्आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ ययहनिष्पन्नस्तस्तदात्मनिर्बन्धनेषु स्वनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवमुक्तिमामागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नेषु स्वबीजसमाजननशोधयत्वाहोमौस्थ्यमि ॥१९॥ यावत्तवतु त्वनिराशानमज्ञानंनोच्छिन्नमावव्ययमसदृशं कृतापितु त्वापशमोप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द ॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलबन्धस्तन्निवर्तिरहितीयात्मतत्त्वज्ञानादेवेतिनिदर्शयन्नुपसंहरति॥ मौस्थ्यमिति ॥ हेमहात्मन्नुनबद्ध सर्वार्थशून्य स्वयमबद्धइतिचेतसियन्मौस्थ्यंतदेवपरबन्धनमतस्तत्त्वहिमुक्त्यै आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबन्धभूतत्रिजगदात्मनःप्रकाशादपोवमाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयविद्धि॥ तथाचेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषादात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेनुमौस्थ्येस्थितस्यपुंसआलीवसहस्रसर्षपधाविद्धःस्वबीजानांभूमिभराइक्षेयभवतीत्यर्थः ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू० एकोननवतितमःसर्गः ॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचवृत्ताख्यानमात्पर्यमिहविस्तरात् ॥ विवृणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोदृढंयत्नेनहस्तिपंकनस ॥ तिष्ठत्ययापितु खेनभूसद्मनियतयाबलि ॥ २७ ॥ अहनिष्पत्पुरेवासौयघग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नाल
प्स्यततोद्ध खंगज खातनिबंधनम् ॥ २८ ॥ मौस्थ्यादागामिनकालंवर्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदुःखयातिविंध्यगजोयथा
॥२९॥ मुक्तोस्मिशवनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौस्थ्यैकघनयाधते ॥ ३० ॥ मौस्थ्यंहिबंधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धोनयद्दइतिचेतसितहिमुक्त्यै॥ आत्मोदयत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौस्थ्येस्थितस्यसहसाननुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०
नि०पू०चू०पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविध्येभव
धनायमरात्मज॥सूचितयत्कयाजालपूनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टेनिष्पत्त्याद्बुद्धेश्चित्तभित्तिपु॥श्रृणुस्व
यंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपडित ॥रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविमेरुतटप्विव॥तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वहपदिवांशसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमर्तसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनप॥सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधाससाध्यतत्त्व॥ खर्वीकृतजगद्भूतिर्विधास्त्वात्मोदयस्तथा ॥७॥सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम्॥ब्रह्मणेवज
गत्सगव्यापार स्वनिशागमे॥८॥स्वदेशस्यातिदूरस्यमागतोसिममाश्रमम्॥भुवोंतमिवविश्रांत्यैवैनतेय सकच्छप ॥९॥
कथामालस्त्वपरिमसमर्मिस्युक्त्यामबोधनोपायदर्शितमव्यक्तीकुरु ॥१॥स्वजूवयतद्वक्षणेग्रहेचित्तलक्षणाद्धुभित्तिपुचित्रांकथामेवोन्मीलितैरवामाभेणकृतंचित्रमप्याप्यावर्षेचिन्मयोन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तथाहत्वस्तिकश्चित्पुमानूर्ध्वमानिस्यादिनोक्ताममणिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकलाघानृशास्त्रकुशलस्त्वत्यायुक्तलक्षणमस्तीत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधनेऽहमरत्नस्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ तस्यचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यन्तिकीपूर्णकामता॥६॥ खर्वीकृतानुच्छीकृतानिहिरण्यगर्भपर्यन्तानामस्मदादिगूर्तिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविधालक्षण स्वात्मोदयोमिरतिशयानन्दाभ्युदयोयस्मात्तथाविधस्तवसर्वपरित्याग ॥ यार्थेतथाशब्दः ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणेवेत्या ॥८॥ [illegible]

अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवस्फुटदिसाक्षा
अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ त्वनुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित·परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचिंतयासकल्प
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्त्यजाचि
ग्रहणेचिरवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चितैवेतिद्वाभ्याम ॥ १५ ॥ १६ ॥ मनोमात्रेत्वदस्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥
केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति
त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ त्यागितास्याकुतस्तस्यचिंतामप्यावृ
॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथं
णोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चितैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागः
भवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखं
प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुः
नकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ आद्यतमध्यविषमादुः
खेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ सर्वत्यागंसमा
खायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ वनवासाभिधैस्सा
रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरदुःखपूरितात् ॥
धोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥
श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पूज्यस्यानिमत्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किंपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥ तत·कोसौकाचखण्डोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खैमात्रमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेंदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेवबद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनंतासवासनातप·क्रियाकृतासाचवृथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौ विषमाअंतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानंदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय·प्रवर्त्ततेसशठ अभि
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मनवासमजानतांमागननुभूतवतांसुकुमाराणांवनवासव रनावधिकदु खमन्य ॥२५॥ खडिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरिमसाम्यमुपसहरति ॥ इत्यमि
ति ॥ अमहृपमनममयादन्यसतमचारिममप्यिपयनकथयासमानसम्यक्रमकटिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्ताितिकमेवमनुकरीत्यात्वस्वयमेवविचार्यतस्ततोमुरुष्यासर्वत्या
गतपावायरर्वचिंतामण्यिवरमलनिर्दोषपेवेत्सिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतापरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवतितम
स्सर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविध्येभवृत्तांतवार्तांतिकमुदीयत ॥ क्रमेनराज्ञश्चरितबोधोतस्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि

द्विगुणाएवतेचिंताशीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलनुद्धवानसि ॥ नल
न्यथाभवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥ इत्येतदगमणियत्नकथासमानमम्यक्भयाप्रकथिततवपद्मनेत्र ॥ तद्बोध्यमेवममम
लस्वयमेवबुध्वायदेस्तितत्परिणतिनयचित्तकोशे॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० च० चिंतामणिसाधकवृत्तांत
विवरणंनामनवतितमःसर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये ॥ शृणुविंध्येभवृत्तांत
विवृतिस्मयकारिणीम्॥ १ ॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २ ॥ यश्चा
सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदु खदम्॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदु खादु खभयाद्भयम्॥ हस्तीह
स्तिपकेनेवराजन्मौर्ख्येणनीयसे॥४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहि
लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा ॥ कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते॥६॥ यथदृप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान
क्रीडार्थयद्वमेककम्॥ ७॥ यद्बद्धजगज गब्धोश्रृंखलाजालबंधनम्॥ तत्तत्याजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुक
रेंगवच्छृंखलाबंधभेदनम्॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥ यद्विभेपातयत्युच्चैर्बंधहस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतित
द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्येवृक्षेपिशाचवत्॥ ११ ॥ यदावि
वेकीपुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नेवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥ स्मयतस्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवे
कास्याविस्मय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदु खादु खभयाद्भयनीयस ॥ ४ ॥ सवज्रोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प
रितोयन्त्रितोबद्धइतिपत् ॥ भवान्पावावभिव्याप्येत्यापदमावृत ॥ राज्यपालनकालेतदित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेभूरावपश्यतीत्यनेनसूचितदर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥
द्वैरदस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोपय ॥७॥ स्वाम्यायमतत्साम्यामिसुक्तेतात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९ ॥ सपतन्पादपथाभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोर्व्यामि
तियदुक्तमस्यज्ञानेरर्थयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमित्यजशरीरसमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता
ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतद्दैवतथागतपतितमज्ञानयद्यघातयिष्यस्तत्तद्दैवक्षयगतसत्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥
यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामग्र्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामग्रीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअव
ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चित्तैवत्स्वविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग
जेद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्त॥१९॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणै सा
धुजनसमागमैश्वर्ईषदावृतम॥२०॥इतिभूयादृढवद्धस्तेनहस्तिपकेनस॥निष्ठत्वयापिदु खेनभूस्यनियथावलिरित्युपसहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥पति
तंसन्ननिहतंमनस्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै
वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त
पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्वज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥ १८॥ त्वं
गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घेवनेऽगजोपिसन्॥अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥आवृतं
तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥इत्यद्यापितपःखातेदुःखेस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपवद्धोयथावलिः॥२१॥ ग
जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोषि॥२२॥ ॥इ०वा०वा०दे०
मो०नि०पू०चू०हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया
विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय
मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥ ३॥

क्तमनुक्तंचपिंडीकृत्याह॥गजइति॥
त्वगजः॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्वंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थत्वदीयउदतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा
तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोषितत्कुरुमाविलवस्वेत्यर्थः॥२२॥ ॥इतिश्रीवा०ता०नि०पू०एकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥ इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप.॥
त्यक्त्वावनादिवह्नौस्वसर्वंभाडमदीदहत्॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तंतत्रतदानीमममनस्त्यागोपाय केनोपदिष्टोयोमयोपेक्षितइतिराजशंकां
वितर्कयतीचूडालोवाच॥यदुक्तमिति॥१॥ तस्याअतत्त्वविस्त्वानृतवादिनीत्वादिशंकांवारयति॥ साहीति॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या
विशेषतः परबुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेवबहुमस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह॥ अथचेदिति॥३॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्ध सर्वपरित्याग साधोर्ससाध्यतस्तव स्वर्वीकृतजगदुनिर्विघास्वात्मोरयस्तथेतित्वर्थैयोक्तम् नचमयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व
त्यागानिपुर्णास्त्वदतिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेषिताहमतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावारससौनमतिपन्नस्तवपवनाश्रम
कुटाकमडल्वादिपरिग्रहशेषविनि शयत्याजितेकथचिद्विवेकप्राप्याहंकारपाधिपरित्यज्यपूर्णोभविष्यतीतिमन्यमानाशनैसद्बुद्धिविचारमवतारयंत्तीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा
च॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधिसर्वधनत्यागेसर्वत्याग सिध्यत् नचराज्यादयस्तत्वसमधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकल्पयस्तत्स्वामितामन्यतेनत्यात्मेतिभाष्यभा
वाम्नसर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ ययहंकारेतारास्यारापाशालाराज्यादिस्वामितापतिपन्नस्सुप्येनतर्हितस्यागादेवराज्यादित्यागसिद्धेन्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यत्यक्तगृहत्यक्तदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्ताश्चयाप्यगसर्वत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवमे॥ शैलवृक्षादिगु
ल्मादयतदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषातरमात्रेणवशीवीरशि
खिध्वज ॥ ८॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥प्रावृडोपलटगतांरजोलेखामिवात्मना॥ ९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम॥१०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम्॥इत्यादितवनोसर्वंसवत्याग कथतव॥११॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम्॥१२॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंस्वाश्रमोमम॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाद्युत्यजाम्यहम्
॥१३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधित॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज॥१४॥ प्रममार्जा
श्रमास्थातांसविटाशुहृदयाद्दृढि॥स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥१५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सवृक्षोटजवापीकाद्वास
नास्वाश्रमादपि॥परित्यक्तामयानूनसवत्याग स्थितोमम॥१६॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वृक्षोवापीस्थलगुल्मपुटजव्रततीवृतिः॥इतिर्किं
चिन्नतेमर्वसवत्याग कुतस्तव॥१७॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्त सवस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम्॥१८॥

शयनाद्दाशयेति॥६॥उक्ताशायममपतिपद्यमान पूर्वंपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीनवेदानींराज्यादिस्वधोनास्तीतित्यागार्हता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतस्यागमतरणतमस
पत्यामसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥राज्यमिति॥एवमग्रेपिराज्ञस्तात्पर्यभेदमवगन्तव्यम्॥७॥८॥प्रावृडोपोपवर्षाप्रवाह रजोलेखापासुगजिमिव ॥९॥वा
सनाममतापरित्यक्तातनममत्याग स्थित सपन्न॥१ ॥कुंभाशय पूर्ववत् ॥११॥१२॥त्यागमात्रेनावितमनोसममित्यस्तुभामतयापितवाश्रमसद्भावात्कथसर्वत्याग सिद्धइतिमामा
इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार ॥१३॥१४॥ मामयेआस्थाममतापमार्जं ॥१५॥१६॥ कुंभाशयोराजाशयश्चप्रागवत् ॥१७॥१८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीर· ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्त· ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने
आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोवृष्टिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को
यथासूर्यकांतशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अर्णौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व.
लेर्मित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वसिकामन्वंतरसधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुशृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ
दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात·परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संत्यजाम्यहम्॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
इत्युक्त्वाससमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माशृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतांक्रियाःसस्मितःस्वय
म्॥ आसनेलोककार्येपुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूर्ष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै
क्षत॥ २२ ॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥ एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा
लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा
मेरुशृंगेयथारविः॥ २५ ॥ एतावंतंमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥ भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां
नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व
लनेचिक्षेपोक्त्वाशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराल‍ीं पवनोमलाम्॥ मयानरम्भगेणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९ ॥ अ
बोधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्व
स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावतकालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौ विनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोप
करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रांत.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया
साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेपुविल्हनभ्रांतम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योमस्ताराल‍ीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला
स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्वितिशेषः॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र
विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनच्चर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहिसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

मृपहायफा।मृत्यनाग्रमाकुप्यकराभ्यामर्ग्रामहाविनिपुवमाम्यय ॥ यथामलपवात अपलानगुधेराकुप्यरवमङ्गीत्यजनितनुत् ॥ इवार्नाकमडलुत्यक्तकाम छनन्नताम्याप मापपरासन्नि ॥ महावत्तनत्यादिना ॥ शुद्धवसनवनुलेनमुचरिभेणपभवतासता ॥ शवमत्ययातोयभनच्छम्.॥२ ॥ मनिष्ठतमस्युपकरणनकृतम् ॥ सौलदादिपवाम्यपियथास भवम्लपमयास्यानि॥३३॥ यनैवेति ॥ अनेनसकमडलुपूर्वकमाविन्छोमियाच्छार्थंवङ्गिदाहेनसशोध्यस्वयगृहीत स्थित सपुनराहेनसशोध्यान्यसैश्रोम्रियायवत्तइतिग म्पद ॥३४॥३५॥ मदुपकरणसाधुपतिपत्त्यर्द्दभवत्तदप्रयेमहत्तमापिदातव्यदाननयतिपापमितिनियमादित्यर्थ ॥मृसीधहस्यलस्यानुचितदोपमाह ॥ मृखस्येवति ॥ यथामृख स्यमेरधार्मिहतोगुमवच्छमेपापपतमितथात्वमपिसदासवमच्छन्नेअधोदेशेपतसि॥३६॥अतोहमृसिकेमूर्खमनेरिवतेभैवदाहसतापगतिठचिता अतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु
मृपोभावधुर्धेर्वातोदवधक्षाविवाचलात्॥ महावत्तेनभवतात्वयावारिघृतमम॥३२॥ साधोकमंडलोसम्यङ्नतेप्रतिकृतकृतम्॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच॥३३॥साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम्॥ येनैववह्निनादेहंसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥३४॥तेनैवगच्छहेमित्रपंथानस्तंतुतेशिवा ॥इत्युक्त्वाग्नौन्प्रियायैवकमंडलुमदात्तदा॥३५॥ अप्रयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे
त्॥मृखस्येवमतिगुणनित्यमेवपतस्यध ॥३६॥उचितातेगति सैवमृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायमृसिकामग्नावेवसम्हृद्दिकाम्
॥३७॥शुश्रूषमासनार्थंवैचिंतितत्याजभासुरे॥ यत्त्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यंकिलतत्सदा ॥ ३८॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमभाविदसर्वभांडजातत्यजाम्यहम् ॥३९॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम्॥नखेदसघकर्तव्योनान्वयोग्यंयिभर्तिक ॥४०॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनायसर्वंजुहावनवासविलासयोग्य
म्॥तद्दाहजालमनलंसममेवराजाफल्गांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥४१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०च०सर्व
त्यागकरणनामद्दिनवतितम सर्गः॥९२॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कामदिकामदुनमादृसीभासुरेअप्रायेषतस्यामेतिपरणान्वय॥३७॥किमर्थंसर्वंतत्याजतदाह॥ शुश्रूषमिति ॥ चिंतिशुश्रूषार्थंचितिब्रह्मचैतन्येआसनार्थम् ॥ विश्रांत्यर्थंमित्यर्थः॥ कृभस्याह ॥ यदित्यादि॥ इसाधोयस्याज्यभांडजातमचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलंबितव्यमित्यथ ॥३८॥ तत्कुलस्तथाह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विषमनिस्तीर्णाविरूपा देपसंपदयोग्यउपकरणांतरपिविस्तर क्रियतेइमिलाकेवस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिये म्ममनुष्यसत्यागसतोपायभवतीत्यथ ॥ ननुहकुतमभक्तनसवत्यागविपयेत्यपारसदोनकत्तव्योयतोलोकेपिअयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप करणमयोग्यमेवमिनधारणयोग्यमितिभावः ॥४०॥राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सन्सर्वभोजनभाजनमापप्रधानयस्यतथाविधमस्तुमवनवासविलासयोग्यभांडजालसमग्र मपरवअनलहुत्वाजुहाव ॥ यथाकालोज्वलनिकल्पांतजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥इ०वासिष्ठम ता०प्रकाशेनिर्वाण०पू द्विनवतितम सग ॥९२॥

दग्ध्वोपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥
पिठरशरावकुशकाष्ठसचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा
अदर्शनप्राप्ताजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव
त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो
जनाद्यपितुष्टवत्॥ ३॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य
क्त्वामंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव ॥ ५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू
पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥७॥ संपन्नः
केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स
मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥ १०॥दिगं
बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज
नृशिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा
यास्यशोकताम्॥१३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥१४॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥१५॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा
तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥
करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्त.सपहक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग
सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रांत्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः
कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कनिरपराधम ॥ महावटेभूमी ॥ तर्णकस्यवत्सम ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेष ॥ १९ ॥ २० ॥ यस्यापराधसमन्वदर्शयति ॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होदय ॥ २१ ॥ ननुसुखदु खोद्भवस्यानत्वात्कुत शरीरनापराधित्वमाह ॥ सुखेति ॥ भृत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तमदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवांस्तरवर्पुष्पेआलस्यैफला विपातेसतितन्नतदभिमान्याआपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यत स्फुरन्वातएवफलानांशिर पक्वानांपुष्पाणां बलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धंतद्वदेहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः ॥ २३ ॥ द्वियस्मात्सर्वस्याग पुनरधिकारिदेहवौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्या द्विमोक्ष साधएवसप

कुम्भउवाच ॥ ॥ राजन्किमितिदेहत्वनिरागस्कमहावटे ॥ त्यजस्यज्ञोहिदपभ कुपितोहंतितर्णकम् ॥ १८ ॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोऽव्ययम् ॥ नकश्चनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैषमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सञ्चाल्यतेपरेणैवतरंगेणेव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतसंस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदु खादिभृत्याहिना पराधिशरीरकम् ॥ नात्मन फलवानात्मस्पंदेवक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिर पुष्पपातनकुरुतेस्फुरन् ॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धंकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणकिलतामरसेक्षण ॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविषमोहिस ॥ २४ ॥ भृगोकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम् ॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्यागिताभवेत् ॥ २५ ॥ येनायक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान् ॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वदेहादिभूपते ॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूय प्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्व जउवाच ॥ ॥ केनायचाल्यतेदेह किंबीजजन्मकर्मणाम् ॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तसर्वंभवतिसुंदर ॥ २८ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच ॥ नघोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप ॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे ॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्याग कृतोभवेत् ॥ ३० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वंसर्वगतसर्वंहेयंत्याज्यंचसर्वदा ॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र ॥ ३१ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम् ॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप ॥ चित्तविद्धिजगज्जालंचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३३ ॥

पतश्त्यथः ॥ २४ ॥ तस्यैवदेहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेन्नसिद्धोइत्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नमलभमनादिनानाशितमपितस्माद्देहबालकादेवकम्म कर्मबीजभूमाद्प्ररोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम ॥ सर्वविषयेपुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदाच त्याज्यत्वेपुनोभयपर्सर्वत्वयोच्यततत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ चित्प्राधान्येनजीवनामकक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकंचित्तंलिंगम ॥ ३२ ॥ नरम्पवहर्तृपुरुषम ॥ ३३ ॥

१ एकस्मिन्नित्यपिक्वचित्पाठ. २ भवेत्यक्तसर्वदेहादिसुरेत्यपिक्वचित्पाठ

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्मादय अधर्मोवाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदुःखमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृतिः ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्माःशमदमादयोलक्ष्यतेतेषा चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशांतचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहिःस्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदेवांतःशांतमहदहंकारःप्राणःप्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपंकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्माद्यधर्मोवाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंसृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥ चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृह्णासिवैनृप ॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरंपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृह्णासीतिनतेसर्वत्यागःसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

यपपिसर्वत्यक्तासससर्वंयू यतामापन्नस्तयापितेनस्यक्त जगदाश्रयांतरालाभासमेवाभिस्पया
मनुसर्वत्यजतासमयूम्यतैभासठबितातत्कयसर्वस्वायसलभ्यस्यात्तभाह॥येनेति ॥ यपपिसर्वत्यक्त्वा ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसमवाधावम्यवहारयदशाआत्यंतिकस्तुक्षयान्निर्वाणदीप
मयमहारसत्तास्फूर्तिलभतइतिसएवम्यवहारदशाभिकालस्यसमलभ्येनुभ्यतइतिभाव ॥ ५० ॥
दृष्टांतसमगतस्वरूपम्यानिर्वेयसमम्यवहारप्रकाशनाथमहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिमा
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वास्त्वस्यतत कः पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणंपर
मपुरुषार्थोपित्वस्तानेतरदित्यर्थ ॥ ५४ ॥ तस्यस्पत्तसमपवशून्यत्वेपिसर्वसविदातदनाभावोस्सवेतिनआश्रयसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचद्रनक्षत्रादीनाम

येनसर्वपरित्यक्तंतस्मिन्शून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्यंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झित
म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥ ५१ ॥ स्थितंसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥ ५२
समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरोनृप ॥ सर्व
त्यागतएवांगतथानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्माआश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेददिवौकसाम्
॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणंनिर्मल
धुते ॥ सर्वंत्यजसियद्यस्माद्धिस्थैर्यंबृहत्तमम् ॥ ५७ ॥ सर्वत्याग परानंदादु खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा
चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यब्धौतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र
सादकम् ॥ यच्छून्यकिलभांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहृतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव
त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वामर्वपरित्यागंशा
त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेईषत्स्यास्वादनेकृते
पयाभसमोदासीनस्यतत्स्यव्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत ॥ ५६ ॥ निर्मलाधुति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तयाविधस्यमहत्वस्यतात्कुतस्तमा
ह ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यतिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८॥ सर्वत्यागेविभवहानिवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वंविभवजातमारब्धोपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअनुयथायथावपाभीविशतितथातथानदीभ्यआयात्येवसमुद्रइत्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्यत्यागस्तदंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये
यत्रमादिशून्यस्यतत्रापिपरमादितिष्ठतीतिप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ६ ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेपेवासत्यावतिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितंयदाततापुण्ये
द्वापरकालेवेरामावलंविनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकम्योनवास्थेयमितिकिवाच्यमितिद्योतमायहमेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवेद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्यते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावादस्यत्यागतुंनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्रव्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः ॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम् ॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि ॥ ८ ॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुःखदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभवतितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः ॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः ॥ ११ ॥

द्रूपेषुममवासनास्तिमद्धकेष्वस्यचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखलोकेयच्चदिव्यमहत्सुख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिसर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिरणादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जंतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवससृतेरपिक्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उक्तमर्थविमृश्यानुवादेनानुमोदमान शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहिव्याधि ॥ महिव्याधे शतशोपिममतायजनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि
त्समर्थविमृश्यानुवादेनानुमोदमान शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिवनिरावरणविक्षेपद
समोच्छेदैनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमर्थातात्माबीजयस्य ॥ अहमर्थाद्यात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
द्वयंयस्यतथाविधाजव ॥ १३ ॥ सम्भवत्यस्मिन्निति सम्भवःक्षेत्रम ॥ १४ ॥ परमात्मनःपदनीहमायासैवक्षेत्रम् ॥ यत्तत्सर्वमप्येवमायामयप्रपञ्चस्यक्षेत्रम
बीजोलनननिर्देशः॥ बीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसम्भवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ एतस्माद्यथमोत्पन्नाम्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासप्यात्मत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
मध्येतत्सापितदक्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतश्मननान्मनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते॥ १२॥ ॥कुम्भउवाच॥

शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाश सुसिद्धये॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते॥ १२॥ ॥कुम्भउवाच॥
अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव॥१३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेतस किंमुनेमूलको
ऽकुर कोस्यसम्भव ॥काःशाखा केचवास्कधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥१४॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥अहमर्थोदयोयोयसञ्चित्तावेदनात्मक॥
एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजमहामते॥१५॥परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत्॥एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादकुरोनुभवाकृति ॥१६॥
निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्यांकुरस्यप्रपीनता॥ १७ ॥ सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि
धा॥ जीवोमिथ्योपलम्भात्माशून्यात्माव्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तम्भःकायोयमेतस्यश्वास्वास्थिरमरजित ॥ देशान्तरेंकुरोदेशेकालस्यदो
स्यवासना॥ १९ ॥शाखायाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतालता ॥इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥२०॥विटपौघामहान्तो
स्यशुभाशुभफलाकुला ॥इदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुवृक्षस्यप्रतिक्षणम्॥ २१ ॥शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषमरकुरु॥ ॥शिखिध्वज
उवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम्॥ २२ ॥कथंकरोमिमूलस्यनि.शेषकषणमुने॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥वासनावि
विधा शाखा फलस्वदादिनान्विता ॥२३॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सपविका
रशून्यात्माअतएवोपलोपमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमसम्बधोपलम्भात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तम्भोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तम्भदेशादेशान्त
रेअपरेशेस्कधशाखादिमरोहायमंकुरोद्दरोंकुराराभेचिर्कालितवसंतादिकालश्चतत्सम्भोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रवस्याद्यकरपल्लवाद्याकारणस्वदतेयोरस.सोस्यवासनैवे
त्यर्थ ॥१९॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतालताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितदात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहा
न्तोविटपौघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमच्छेदनलक्षणशाखाविलवनकुर्वन्प्रसंगाद्द्वितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकाषेभरयत्नातिशयकु
र्वित्यर्थ ॥ तमपायालवनेमूलकापेचोपायरामपृच्छमि ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत शाखालवमापायंकुम्भआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविचारसंविद्धलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेद्दढेसतिमू
लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासपादनेयत्नप्रसाधित
स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्वितिपूर्वग्रान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तदादृस्य
प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्धैव
बाह्यार्थादेहाद्यहकाराताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेप्यहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्ननिवर्त्ततएवंननिविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतलूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्रामकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥
चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥
॥ २६ ॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकापपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धेमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कानलोदहनाख्येस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥कुंभउवा
च॥ ॥राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेम
यास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम्॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वा
न्नचदेहादिनमांसास्थ्यस्त्रगादिच॥ ३१॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२॥
कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरेपदे॥ विद्य
तेनान्यदन्यत्वान्नभसीवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिपङ्क्ति ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यांतदतर्गतवनमंडलादिभिश्चमंडितंजगन्नाहमिति
सक्षिप्योक्ति ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकांविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्यस्वत सेद्धुम
शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेष ॥ जडतुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड
त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्माद्यादिरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चेतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा
द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्माद्यादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानांशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥
नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनपारीत्याअहत्वलक्षणस्यमलस्यमार्जनजानन्नपिअतःअत्यंतेकरसयत्नसाक्षिचिन्म्यतन्नजानामि ॥ ३० ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचैतन्यपरिचाययिष्यन्कुंभउ
वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यरूपम् ॥ ३६॥ अज्ञानवृत्तिकृत्वाविनामसिद्धांतरांतरकोशपरपरावधीयमानैकरसेचिन्मात्रेसनिअनानदाजहत्पाम्बुमा
या शब्दादिविषया स्वरूपेण ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्युपारूढेनइष्टानिष्टविभागननिर्णीयते ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवंरूपस्यमेममदेहादिकाशगणअहमितिताद्रात्म्याभिमा
नलक्षणमलस्यइदंसकारणमकारणंवेतिअहंनवेद्मियत्तत्वज्ञानचनवेद्मीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसताभिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनासंसारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
त्सत्यमिथ्यत्वेनजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो इत्थभावश्चाम्ममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मत्सत्यकुनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
ममतिबुद्धिरेवतस्यात्यागोपायप्रसिद्धःप्रायःकेवलनादिपुरंधीन सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तंत्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुनःपुनर्मामपैति अतस्तम्मू

जानन्नपीतिभगवन्नहत्वमलमार्जनम् ॥ अनयज्ज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंदृश्यदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्दमनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर ॥ यत्रज्ञा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवंरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमितियत्पदंचनवेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुंमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत् ॥ स्थितोसियेनसंसारीसतावाप्ययवासता ॥ ४०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावश्चमेमलम् ॥ तत्त्वत्यक्तु
नजानामित्यक्तंत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ ४१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वत्रसंभवेत् ॥ अन्यत्त्वसद्विचद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते ॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकायमहंभावाद्दवांकुर ॥ इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना ॥ ४३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनंवेद्मिकारणम् ॥ तद्यथापरामयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनदुःखायायमहंस्थित ॥ चेत्यो
पशमनंब्रूहिमुनेतदुपशांतये ॥ ४५ ॥

लतदुच्छेदोपायंवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकू
टस्यत्वाकारणतानसंभवस्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यात्मैक्यपर्यवसितेतिरहस्यतद्बुद्ध्यनुसा
रेणैवबोधयिष्यन्कुंभोलाकम्रसिद्धमनुरूपमहंकारणत्वस्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम् ॥ अन्यत्तुकारणविभेदजातकार्यंद्विचंद्राभमसदेव यतएतत्सम्य
गृदृष्टेचन्नविद्यतइत्यर्थ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणात्मनआविलक्षणोभवांकुर कार्यंजायतइतिएवंविधमेवाहंभावस्यापिकारणंस्वबुद्ध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरंस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतद्भावताभिमानायोगात्तद्वेदनमेवतत्कारणमितिनिश्चित्यप्रत्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहेतुनाअयमहंसंसारहंभावेनस्थित सन्दुःखायसंपन्नोऽतश्चेत्यदेहादिवेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायंब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरंत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी
त्यर्थ. ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थंस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि
तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वज पृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥
शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम्॥ ४६॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचे
तनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्ते
हदेहादिःकारणंमुने॥ ४८॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया॥ ४९॥ असत्तांवस्तुसत्ता
यानावगच्छाम्यहंयथा॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते॥
अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम्॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम्॥ असद्रूपंकथं
तत्स्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः॥ ५२॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ ५३॥ ॥कुं
भउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ ५४॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनक
दाचन॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्व्यंक्वेवजायते॥ ५५॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपम
म्॥ ५६॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम्॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते॥ ५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥अ
सतोद्वींदुविंवादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम्॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते॥ ५८॥

ष्टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्वनावगच्छामि अतस्तदसत्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥
एवपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वप्रतिजानीते ॥ विद्यतेइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं
स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनंकिंनिष्ठंकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यास
त्त्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यस
त्त्वम् तानिचास्यनसतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिह्यानुमानाभ्यामप्यनुगतसस्थानसाम्य
लिंगादिनापिनास्यकार्यत्वंनिर्णीतं अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरंपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या
दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्यःपितामहोहिरण्यगर्भः ॥ सहिसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता
महादिसर्वव्यष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंनस्यादित्यर्थः ॥ पूर्वेपामज्ञातृणामनुमरीचिवक्षादीनापूर्वस्यसकार्येभ्यःपूर्वस्यब्रह्मांडस्यचाउत्पत्तौ ॥ ६५॥ तस्यापिकार
णदुर्वचमित्यसत्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यइत्यादिना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ननुयोवे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्तिपंजरम् ॥ अविद्यमानमेवेदंविद्धिसंभवतोनृप ॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह
स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम् ॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज
न्पितानामनविद्यते॥ असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥ संभवत्यंगजगतिनबी
जेनविनांकुरः ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥ बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रमः ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना
स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रमः ॥ द्वौदुत्वमरुभूम्यंबुवंध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितॄणांच
जगत्त्रये॥ आद्यः पितामहः कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम् ॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्यःपितामहोयः स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥ का
रणाभावतोनित्यंयदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामहः ॥ अन्यःसदृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि
द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥ पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
यत स्थिति ॥ घनातद्वनिस्तत्त्वेवमार्जयिष्याम्ययेतरत् ॥६९॥

वानांभवमन्वोद्भवस्वविश्वाधिकोब्रह्मामहर्षिः ॥ हिरण्यगर्भपरपदजायमानसनोदेवःशुभयास्वस्यासयुनक्तीत्यादिमत्रवर्णेपुतदुत्पादकोजायमानतकपादस्यापस्यर्न्वाश्वरत्व
त्कारणप्रसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वरःपरमात्मा तथापितेममायायास्वात्मनिभेदकस्पनयाभमान्माय
याऽन्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते नखुलतत्त्वमसत्यस्यचिदंशस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायांशएवजडस्तत्कारणंवाच्यस्तस्य
चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यनित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गाद्यक्रियाकारितापतिभासोपिव्याख्यातइ
त्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्थमद्युक्तयुक्त्यानवपितामहादेः स्वशरीरांतस्यैतस्यकार्यपरंपराप्रबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकप्रत्ययतोघनासत्यस्वेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निर्दिष्टैव ॥
अथइतरत्प्रतिभासमात्रावशिष्टांशमपित्वत्साक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदवदेव.प्रागुक्तईश्वरोहिरण्यगर्भादि...
तितदात्माचिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसपादयतिसपश्यतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभि इतिएवपर्यालोचनेइदसमस्तंद्वैतशातब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० चतुर्नवतितम सर्गः
॥९४॥ ॥ ९ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णाबुवद्भ्रातिरूपएवावभासतइतियदुक्तत्रमृगतृष्णादे रुना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदु.खकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टातइतिराजाशकते॥ आब्रह्मेति ॥ तर्त्तहिअर्थक्रियासमर्थोदु खकारणचायकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यदु खकारणत्वचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादे प्रसिद्धमेवकिवाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यदु खादिकारणत्वचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाववोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥ ९॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्यंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३ ॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥ ९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियायात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थ ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगत सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविनाजग
त्संस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यतिकसर्गोपश
मसपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानाविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाश ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भ्रातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७ ॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभ्रातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अत एव मिथ्यात्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वादर्थक्रियया च स्वरूपमात्रेणापगत इत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हि पितामहस्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेनाकारणत्वं परिणामित्वेन तस्यानित्यता प्रसक्ता कथमिति परिणामानुपपत्तेः कथं नित्यत्वं तस्य नित्यत्वोपपत्तेरिति राजा शङ्कते ॥ सृष्टिरिति ॥ ११ ॥ कुम्भः श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिश्रुत्या पूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्य च निषेधान्नेह नानास्ति किंचनेति श्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतेश्चासङ्गस्यापि घटनात् कूटस्थस्य परिणामायोगाच्च सर्वमप्यवाधितमतो ब्रह्मत्वात्कार्येणापि कारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकान्तराप्रसिद्धेस्तदप्युक्तं स्वाश्रयलक्षणकर्तृत्वस्य दूरनिरस्तमित्याह ॥ अकर्तृकेति ॥ यथा कर्तृत्वाप्रसिद्धेः कर्मकरणाद्यप्रसिद्धेरित्याकार्यमिति ॥ अकारणमिति निमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितं तु न कदाचन विद्यते ॥ मृगतृष्णाम्भसा केन घटिका परिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ सृष्टेरादेः परमब्रह्म कस्मान्न कारणम् ॥ अनन्तमजमव्यक्तमजरं शान्तमच्युतम् ॥ ११ ॥ ॥ कुम्भ उवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतो ब्रह्म कार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अद्वैतेनातिगतात्मा न च कार्यं न कारणम् ॥ १२ ॥ अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् ॥ १३ ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वरहितं तज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनाद्यन्तं तदाद्यमुपलम्भनम् ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं यच्छिवं शान्तमव्ययम् ॥ तत्कथं कस्य केनैव कर्तृ भोक्तृ कदा भवेत् ॥ १५ ॥ अतो नेदं कृतं किंचिज्जगदादि न विद्यते ॥ न कर्तासि न भोक्तासि सर्वं शान्तमजं शिवम् ॥ १६ ॥ कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वं भ्रमाद्दृष्टिस्त्विदं जगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्च नास्त्येतत्सर्गं इत्यनविद्यते ॥ यदा न कस्यचित्कार्यं कारणस्य जगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावसंसिद्धिस्तत्सिद्धौ कस्य वेदनम् ॥ एवं तु वेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्य कारणम् ॥ १९ ॥ अतः शुद्धो विमुक्तोसि कैवोक्तिर्बन्धमोक्षयोः ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ बुद्धोस्मि भगवन्युक्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमम् ॥ २० ॥ कारणाभावतः कर्तृ नेदं ब्रह्मेति वेद्म्यहम् ॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नातश्चित्तादितद्बीजं नातोहंत्वादि किंचन ॥ एवं स्थिते विशुद्धोस्मि विबुद्धोस्मि शिवोस्मि वा ॥ २२ ॥

णत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपि रहितं भवेदिति हेतोः कार्यकारणात्मकजगत्सम्बन्धमिति यदि संभावयसि तर्हि तदपगमे अद्वैतैक्यलक्षणेन वस्तुकृतपरिच्छेदेन आद्यन्तलक्षणैर्देशकालकृतपरिच्छेदैश्च रहितं तदाद्यमुपलम्भनं विवेकसंपन्नैस्तत्संपन्नमित्यपि संभावय ॥ तदा कजगद्भाव कार्यकारणतायेति भाव ॥ १४ ॥ इत्थमेव तस्य जीवभावप्राप्तिप्रसञ्जितैककर्तृत्वभोक्तृत्वे अपि निरसनीये इत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भिः किंशब्दैः प्रकारकर्मकरणकालानामप्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अत इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपक्रान्तप्रस्तुतापत्यामित्युपसंहारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रस्तुतं निगमयति ॥ एवंत्विति ॥ १९ ॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्य परिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अत इति ॥ उपदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदमानो राजा युक्तं मत्वा यापदिष्टमित्यनुवदति ॥ बुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृक्नामरूपदृष्टि ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शांतनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसंहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघैःसहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवंस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्ध्यंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्यंनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्गकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवंरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खंडाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहंकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभं नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्सदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि.कर्मधारयः ॥

प्युत्थानकालपिदग्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिपक्कुंभबोधस्वभावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउच्छ्रसितस्तस्मिन्न प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
मस्यतथाविधेअविचारतदर्शनयावम् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोयःप्रतीतिःअस्ययोबोधःसकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाद्वेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्टःकुंभस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेप्युक्तार्थेनाशयः ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमध्याससामर्थ्यंदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानदर्शयिष्यन्पूर्वंसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तस्वच्छोदितमत्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतिनिराभासेपदेनुच्छ्रसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारास्यकल्पांतेनद्विनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तंयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमशिवमनिंदित
म् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ ईदृगतत्परंसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणोःपार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमेभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यत ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयश्चस्थविष्टतिनिरस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ ईदृशोमायाशबलपदेअधिष्ठानप्राक्कर्मजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूतसत्त्वप्राणिकर्मानुसारियदध्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव स्व साक्षुवेधस्त
स्मात्तभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाध्यासनिद्धि ॥ तद्विपर्ययत्वेनजगत्स्थिततदेवविराडात्माविषयाध्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या
सपक्षेचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोःस्वसत्त्वेनप्रतीतिज्ञानेनबाधस्यसत्स्फीटस्थस्यचमानुपपत्तिरित्यभिप्रायस्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सद्दृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्यःससर्गाध्यासद्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वातःस्वतत्त्वनिरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंदःशून्यत्वचेरामतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशो मा भूदित्यधिष्ठानसत्तयैव कार्यस्य ब्रह्मणि त्रैकालिकसत्त्वमपि दृष्टान्तेन दर्शयन् विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौ परिच्छेदौ यस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैव सकारणम् ॥ ब्रह्मणो मूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठं च श्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैव स्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यं यस्य तज्जगद्राज्यं महाराजभूतं तद्ब्रह्मेति वरिष्ठं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतो जगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतो नाद्वैतमद्वैतं तदित्यर्थः ॥२२॥ तस्यैव सर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैव जगतः सत्ता
लाभ इत्याह ॥ ईदृशमिति ॥२३॥ एकान्तचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कान्तं निरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुता तद्वशाद्यावर्त्याभावादेकत्वसंख्याया एव द्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसंख्यावदपि न ॥२४॥ आ समन्तात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्च न कार्यं ज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदं नापि कारणं ज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्ति देशकालान्ते यथोर्म्यादि सकारणम् ॥ परेऽस्ते देशकालान्ते तथा जगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्ति देशकालान्ते कटकादि सकारणम् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालान्ते तथा जगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशं तद्वरिष्ठं च जगद्राज्यं तदक्षतम् ॥ नाद्वैतममलं शान्तं जगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशं तत्परं श्रेयस्तस्मिन्सति यदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीः सा सत्तामेति वेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेह विद्यते भूपते ततम् ॥ एकमेकान्तचित्कान्तं नैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलना काचिन्नाम न विद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलं भातं तदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितं सर्वदा सर्वं सर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्न तत्कार्यं न कारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येव तदुत्तमम् ॥ सर्वं सर्वात्मकं सूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्य निराभासप्रभादृशः ॥ सतो वाप्यसतो वाथ कथं कारणता भवेत् ॥ २८ ॥ यद्वै न कस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्न कारणम् ॥ न किंचिज्जायते तस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं सत्यं चिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासं स्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्न जायते किंचित्परस्माद्ब्रह्मणो मुने ॥ कथं किं लभ्यते केन यथोर्म्यादि सकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥२६॥ किमपि प्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेव स्वानुभवैकगम्यं तदुत्तमं निरतिशयानंदस्वरूपं स्वयमेव सर्वं सर्वस्यात्मा सर्वे चास्यात्मान इति सर्वात्मकम् ॥२७॥
व्यवहारदृष्टौ आख्यानाख्यास्वरूपस्य शब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्य व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्य वा स्वस्य स्वं प्रत्येव कथं कारणता भवेत् ॥ परमार्थदृष्टौ तु निराभासप्रभादृशः निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्य कथं कारणता भवेत् ॥ किंच व्यवहारे अद्वयमसत् द्वैतं सत् ॥ परमार्थे त्वद्वयं सत् द्वैतमसत् ॥ न हि सदसतोरपि केनचित्परस्परकार्यकारणता वक्तुं श
क्येत्यर्थः ॥२८॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्न जायते व्यवहारे आत्मन एव तदात्मत्वात् ॥ न ह्यात्मा आत्मनो जायत इत्यर्थः ॥२९॥३०॥ तथा चाध्यासपक्षे न कस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेति कौटस्थ्यमेव सिद्धमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तं तदपि विमर्शे जलातिरिक्तं कथं लभ्यते किं वा लभ्यते न किंचिन्न कथंचिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१ अस्त्यदेशकालान्ते इत्यपि पाठ.

म्यपानबालविदरपस्याससामवपरथमलीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिपक्कुंभबोधसमावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तस्थत प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
पस्यनपाविपअविपारनइतियावत् ॥ पर्तायनइतिपस्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत्र कस्मान्निमित्तादालंबनाच्चेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आपविकारबाधयोरयोग ॥
द्विर्यापसस्वनमप्तिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यमूप्रश्नमुपपन्नत्वनमष्टारचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमप्राप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवायभास्करइतिपाठनुइमार्थेवाशब्द ॥ अयतत्त्वबोधानतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराप्यससंस्कारसहकृतज्ञानबाधलमधिष्ठानदर्शयिष्यमूपूर्वसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयात्मनस्तसाक्षात्कारधियायुक्तसत्फोदितमस्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमतात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ क्वदृश्यदर्शनदृश्यास्यो
विन्वात्माप्रत्यय पुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवायभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदशृणु ॥ ९ ॥ य
दिददृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वसर्वप्रकारांतंकल्पांतेनहिनश्यति ॥ १० ॥ ततस्तिमितगंभीरंनतजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमंनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदफोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नक्षनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृशंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिंदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदेभवबेधस ॥ तदहवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राद्दृत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीयनभः ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्रनजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्संभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहाभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविपयत्वमजगत्स्थितत्वेविराडात्माविपयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ क्षध्या
सपक्षवाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिर्वाहात्तयो.सत्वेनप्रतीतेर्ज्ञानेनबाधस्यसस्कीटस्थ्यस्यचमानुपपत्तिरिस्यभिप्रस्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वसदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आप.सद्गाभ्यासद्वितीयस्ताराभ्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वमनिस्पेशुत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्वत्वशून्यत्वयोराममतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा ज्यस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्वन्नेतितवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्यभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते श्चएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तास्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपततम् ॥ एकमे कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताविशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्बीनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥ व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थ ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथचिदित्यर्थ ॥ ३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

न वस्तुत्वविकारोऽपि पराकाशकारणतानास्तितदा अद्वयत्वादन्यदाकालपरिच्छेदत्वात्कारणे ब्रह्मणि मानाल्लीनाकिनाप्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलादेर्देशकालतिरथाम्या
दिसकारणम परस्तदशाकाले नित्याजगत्कारणमितिपद्यागुक्तस्वत्वयोपसहननम ॥ सर्वेषम्योस्त्यरोकोऽभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य
पर्यास्तन्मत्कार्यत्वात्कारणं भूमेर्वायोराविर्भावनिमित्तेश्वरयोरेव परिणामस्यसकारणत्वम् ॥ब्रह्मण कारणप्रसिद्धेरद्वयतयासहकारिकारणाभावाच्चतद्विषत्तस्याकारण
त्वमिर्निर्विवम्यमदभिप्रेतम ॥ मधनस्वज्ञानायागइयमसुखभावनायाएमानुरुपारसीमोद्गमराक्ष्यं त्वयात्वन्तिमस्तुसर्वदिवाभेनतस्वन्न परिच्छिन्नमितिसस्तुबोधमित्याशयेनकु
म्भमसराह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ १३ ॥ यदिसर्वज्ञनाधारकारणर्हितमजगदसीत्युक्ते कोऽभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवभाग्जगतिप्रतीताजग

परेऽस्तदेशकालांतेतथाजगदकारणम्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥परेजगदहतादिना
कारणमर्वेम्यहम॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वतोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥इदजगदहतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दाथ
रहितजगदस्तिशिवात्मकम्॥३४॥व्योम्न्येवनिर्मितशांतव्योमासूक्ष्मतरेणच॥ यथानभसिशून्यत्वंतथेदजगदीश्वरे॥३५॥सदृशास्व
स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित्॥ एवरूपजगदिदसम्यग्ज्ञातशिवभवेत्॥३६॥ सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविपमप्यमृतायते॥ असम्यग्ज्ञात
मशिवजगदुःखदपरम॥३७॥विषयुक्तामृतमपिभुक्तविपरसायते॥ईदृशव्ययथावेत्तियधेपचिदीश्वर ॥३८॥ तत्तथैवाशुभव
तितादृशूपतयाशिव ॥यथाज्वालाभ्रमाज्जाताविचित्राकारविभ्रमे॥३९॥तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि॥ यत्परचित्स्वरूपेण
स्थितमात्मनिमयपरम्॥४०॥तत्तेनेदइदेत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥केवलपरमेवेत्थपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहतादिप्रश्नए
वेतिनोचित ॥ यद्वस्तुविद्यमानसप्रश्नस्तत्रविराजते॥ ४२ ॥ प्रेक्षितवस्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम् ॥ सन्निवेशविनासत्तायथा
हेम्नोनविद्यते॥ ४३ ॥

त्ताभूतसानुजमद्वाभप्यस्तवत्पभिप्रायइत्यर्थः॥१४॥यथाव्योम्न्येवव्योम्नोऽपिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितगंधर्वनगरमिथ्यात्वाच्चित्यशांतव्योमसत्तयैवास्ति यथाऽशून्ये
पिनभसिशब्दशून्यत्वनतस्सर्वथाऽस्तितथाईश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थ ॥१५॥ स्वस्वरूपेणचिन्मयैकरसेनसदृशचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम्॥अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे
णवानसदृशशून्यमेवनिष्ठानसन्निवेशमेवभवेत ॥ १६ ॥ नन्वशिवकथशिवभवेत्तमाह ॥ सम्यगिति ॥ १७ ॥ ईदृश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥ १८ ॥ यथाज्वाला
भिविर्तारितमप्रताप येषर्ष केयाँ पुकारिरूपेणविविधमातात्यनन्यरूपेणवतिष्ठति ॥ १९ ॥ यच्चिरस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतेषामात्मनिमयपरमदमबोधसत्तेनिवाभवबोधेननिमित्तेन ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ वाधरादयँपृथिवरातिइत्यादित्वमकृतप्रश्नस्याप्रकाशएवेत्याह ॥ अतइति ॥ प्रतिप्रश्नदर्शनदृष्याव्योविश्वाभासपस्यपत्रुप्रइतिमप्रश्नवनोचित ॥ ४२ ॥
पदिजगत्मासुरस्वर्गहिकथमनुपक्षास्पदमनुरूपमइतिमप्रभाषितकायइत्याह ॥ प्रेक्षितमिति ॥ तादृशमेवप्रायानिर्विषयतेकथमितिप्रश्नप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमदः पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा
त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम
नप्रेरितानिपरस्परसंभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यंकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआवृतचिन्मा
लेश्वरेणैवमाययैवमिथ सामर्थ्यात्मनामेलनायसंप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिदेहेमायिकमेवतत्तत्कार्यंचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुंसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे
तर्याम्यमृतइत्यादिश्रुतेरंतर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वंतीतिवैदिकसिद्धांतस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब
सस्थितिं प्रश्नार्हैतिशेषः ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवतर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः ॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते ॥ ४४ ॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम् ॥ य
न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम् ॥ ४५ ॥ चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत् ॥ चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते ॥ ४६ ॥
नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत् ॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे ॥ ४७ ॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव
पुः ॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा ॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात् ॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरंतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मणःकारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरंति ॥ स्थितिकालेचयदवांतरकार्यजातमैहिकामुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥ ४७ ॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवंति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभावः ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहप्रत्यगात्मरूपा
चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानंतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयंभुवःसम्राट्संसारविराड्भावेनससरण
रूपंभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदंजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितद्दर्शनंभातिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्याशांतस्वभावत शब्दार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तमतएवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशोयोनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकंवस्तु निजचमत्करणमायात
स्वलोकरूपसत्जगत्प्रसररूपतयाजगदिवभूत्वास्थितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्र० नि० पू० षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वप्राका
रणदृश्यंन जातमितिमार्जितम् ॥ विभाव्यतमयत्ननदृश्यवेदनताचित ॥ १ ॥ दृश्यविंशतितमश्लोकोक्तसमुद्रतरंगदृष्टांतस्तद्वांतरवैषम्यवद्दृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित
इदानीमष्टाविंशतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांततद्वांतरवैषम्यवत्तथैवोपपादनीयमितिचक्तुकुंभोनुवदति ॥ हेम्नीति ॥ १॥२ ॥ अस्तुदृश्यासत्वंतदसत्वेशुद्धचितस्तद्वेदनस्वरूप
मापन्नेति कथमितिराजापृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोविस्तरसंसारालोकस्यतद्व्यसनगंधर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपमाप्रतीतिवत्तदित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार
मिति ॥ विस्तारयतइतिविस्तारस्तदधिष्ठानसम्यगवमेवतस्यस्वाध्यस्तस्यसंवेदनसंवित्प्रथयेवमितिमिति ॥ अतएवतदध्यस्तभुवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतितद्वेवजगद्वपुर्ध्यपविस्यत
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदस्याबाह्यार्थवदवगम्यतइतिमन्यते ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोबाह्यार्थपृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत
त्त्वम्॥५२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितमः सर्गः॥ ९६॥ ॥७॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥
हेम्न्यस्तिदेशकालातेइत्थंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचित्प्रविलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥
शुद्धानुभवमात्रतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु
नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सद्वेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतदनाद्यततत्संविद्विततिप्रति॥ ४॥ तत्त
द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनचात्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व
सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम्॥६॥ स्वात्मनीशमनंततथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावतः सत्त्वभावयो ॥ ७॥

पंचभूतमयपरमार्थभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तुशून्यमेवबाह्याभ्यंतरयोःसमाहकभावेनसर्वस्याप्रथनेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति सम्मतान्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥ ५॥
तत्कुतस्तत्राह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेषांवादिनांकल्पना सत्यविज्ञानमुपपद्यतेनासत्यामितिनतस्याःशून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणतिर्बाह्यंकिंचिदकुशक्यतइतिसि
द्धसारइत्यर्थः ॥ यथाचिदसारस्तथाउच्यतेउपपाद्यतइत्युदृष्टांत यथाद्रवत्वंसलिलस्यरसस्तद्वत्सर्ववस्तूनांचित्सार ॥ यद्विवेतन्यमात्रवस्तुनस्यात्तर्हिसाधकाभावात्सर्व
जगदसिनास्तीतिव्यपदेशानर्हंकस्यादिनितिविभाव्यतामितिभावः ॥ एवंरसभूतायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुंशक्यम् ॥ ६ ॥ त्वयावातस्याजमप्रत्ययताकथ
मुपपादनीयमितिचेत्तत्राह ॥ स्वात्मनीति ॥ नचिद्रूपस्वात्मनिजगदाकारेणप्रथनेपरमार्थचिन्मात्ररूपेणाप्रथनेईशत्वमाययासमर्थमतस्तथासाविषयनिरविषयाभ्यांस्थितम
धिपर्यात्याप्यवस्थितमित्यर्थः ॥ यदितस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थातर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वमात्रस्यस्वभावोहिस्वच्छ
भाव असत्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभाव सयदिस्वविरोधिनःसत्त्वस्यव्यवच्छेदंकुर्यान्नकुर्याद्वा द्वेधापिस्वयंनसिध्यतीतिसत्त्वतद्विरुद्धभावयोःप्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादसच्छभा
याअसत्वात्परमेसद्वस्तुनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि
रुद्दनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हसत्त्वकारण
कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥
खपुष्पवज्जद्दाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव
विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो
नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ चिन्मा
त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं
नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते॥ १३॥
उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः॥अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ उपलं
भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥
असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥ १७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥
उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥
नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्द्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए
वजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेत्वभाववादिनूयदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे
वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवकिंव्यथाकिमर्थपीडेत्यर्थः ॥ न
नुयदिसर्वचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

मिन्नाजीवब्रह्मभेदभिदचिद्रश्चितादृश्यवेदननामरूपभेदभनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सथधाम्बाभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामयुक्तमहमितिजीवरूपमपिना स्यरेनिष्ययमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ मादृशात्मैवसत्यज्ञानमनन्तब्रह्म नित्यविज्ञानमानन्दब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनावेवतदनुभवाद्‌ि स्यय ॥ तद्दिनघिननरनुभवात्मिथ्याअरवराकारएत्ति सर्वथाचित्तास्तमपरिशिष्यतेत्याशङ्क्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचितनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिता दिवृत्तिरपिस्वेद्ध साधनवाध्यत्वइतिब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थः॥२०॥उक्तमर्थंफलेनोपसंहरति॥ तेनमितिनेनसर्वंदैवबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसंपन्नसर्वजगद्वासनच्छ् न्यमव नयनिभासरूपाचिदपियथास्थितमविकृतमवेतिनिरामयतत्त्वावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥ चित्तनाम्नोनिषेधस्यदृढीकारायविस्तरात् ॥ चेत्यासत्वादचित्तत्वमुत्तरेवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकैकनिरूपायेरिवसत्येषचित्तेचित्तत्वम्प्यस्त्यवाप्रथादृश्यनेनासति ॥ तथ

इतिचित्तमहद्रूपनास्त्यतोनचजिन्नता ॥ निर्वासनःशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्थोप्यचलोपम ॥ सयधाच्छुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥ चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामकविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामय मसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततन् ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनव तितम सर्ग ॥९७॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्तं निपुणमया ॥ १ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यद्वदृष्टचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

हिचित्तभ्रमकारणवृत्तिकवाध्यततोहिदीपनाशदवपुनरोप्यप्रामम ॥ किंचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्तु चेतनालोकप्रसिद्धास्तथदिजीवन्मुक्तानष्टचित्तास्तर्हिमृतवादिवदचेत ना स्युरयरन् ॥ नचतथादृश्यत ॥ किंचसति चित्तनिरतिशयानंदलक्षण परमपुरुषार्थं शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनास्ति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ किं चब्रह्माकारचित्तमथचित्तबाधतअप्यहा ॥ नाच ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिदाससदहन्नपि स्वात्मानदग्धुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तदाप्यस्यअगतस्तद्बाधकत्वायोगा त् ॥ चित्तस्यपतितरस्यच्छेदकत्वासिद्धसुषोपसुदन्यायानवतारात् ॥ ब्रह्मणस्तनावे सबसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर सभानुभवपराहृतश्चे स्याघाशङ्कानिरासनबोधदार्ढ्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तामागुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यांतदुपयुक्तांमदीयसर्वाशङ्कानिवारणसमर्थांयुक्ति मद्यात्यथ ॥ निपुणदम ॥ १ ॥ तत्रसर्वदापपरिहारेणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिप्रकुंभश्चित्तासत्वतदधिष्ठानब्रह्मनामसत्वमपतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक चिद्‌देशेकिंचिदप्यात्मनाचचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा चित्तादिबाधोन्य:स्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वतत्कार्यतत्सवधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकिंत्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्ते:स्वाभाविकत्वेनानपाया त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलय.प्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देश.कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः॥ ३ ॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम्॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम्॥ ४ ॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत्॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः॥ ५ ॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात्॥ ६॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते ॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत्॥ ७॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत्॥ भापितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते ॥ ८॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम्॥ ९ ॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम्॥ १० ॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः॥ ११॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम्॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुत.सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोहिवासनामामपमिति श्लोकव्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिपोतनार्थम ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति
भाव ॥ १३ ॥ यद्विरकथनीमिश्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलवर्णनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशापिव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेपि
चादर्शोयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्यम्म ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषामतिपर्वत्तिर्मेतस्मात्क्षिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिअमदनादिनित्यमेवास्तिकमस्याभावाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्मादिविधिक्रियारहितत्वमाकीदृस्यवालोकतोवाशास्त्रतोवा
स्वानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धामहाप्रलयादयोभ्युक्रमेणाप्रलयान्ताविः

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥ १३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥
स्फारवेदनमेवेदंकचत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइयत्कचकचायते ॥ चिदादर्शेनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया
॥ १५॥ अहंत्वंजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाद्यतोना
स्त्येववासना॥ अतस्तदात्मकंचित्तकीदृशंक्कुतःकथम् ॥ १७॥ अप्रबुद्धैरवगतंचित्तदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न
मेवनो॥ १८ ॥ नोत्पन्नकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥ १९॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्यं
वाप्युपपद्यते॥ साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभि ॥ युज्यतेचनिराकर्तुंन
महाप्रलयादय ॥ २१ ॥ शास्त्रानुभववेदाप्तसिद्धांतैस्तैश्चयोपिवा॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२ ॥ लोक शास्त्राणिवे
दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥ असन्नोत्पतिमूढःसःसज्जनजनसंश्रयेत्॥ २३॥ नचस्प्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघक्कचित्॥ कारणंभवितुंश
क्तंसाकारस्यनिराकृति॥ २४॥ इत्यमालक्ष्यमाणंतत्तदेवसततमुने॥ नयनार्थक्रियाकारिभवेन्नेत्यमिदंजगत्॥ २५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदप्रमाणदोषप्रयनेविरोधिर्वहिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ
समर्थःकेवललोकमात्रमप्येभ्यश्चावर्किंयोप्यतिमूढः॥ २२ ॥ तर्हिमृत्युन्नब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतांतत्राह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणत्ववादिभ्यास्तुमु
तस्तदनन्यत्वमारंभणवाचारम्भणादिभ्यइत्यादिबादरायणन्यायेनजगतोब्रह्मताविवर्तस्वभावतायामेवतात्पर्यमितिभागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्ममात्रतयाभालक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेभूतत्वा
नयनार्थक्रियासमर्थंभवत्येवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनभूतदृशिपसिद्धरूपक्षोभेनविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्थमिति॥इत्यमतसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतास्सार्वावि
भक्तिकस्तसिः॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टि
श्रुतीनामर्थः॥ तदेवस्वरूपक्षणांतरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम्॥ २७॥२८॥
अतःशास्त्रीयबोधात्॥ २९॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजयथास्थितसद्ब्रह्मैव॥ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्वान्नानाअनानापिचन॥ अतोयथास्थितंव्य

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तंस्ययत्समम्॥ स्व
तएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात्॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि॥ २८॥ ब्रह्मै
वेदमतःसर्वंकचिन्नजगदादिधीः॥ क्वचित्तादिक्वचित्तादिक्द्वैतैक्यादिकल्पना॥ २९॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथा
स्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजाव
बोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थि
तोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान्॥ १॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः
॥ २॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम्॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रय
म्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारककु
तःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिमौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः॥ ३०॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग.॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥ प्र
बुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति॥ १॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजंस्वाज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्श
यति॥ नष्टइत्यादिना॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते॥ १॥ २॥ ३॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति॥ ४॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच॥ ज
गदेवेत्यादि॥ अंबरससारोगंधर्वनगरव्यवहारः॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि॥ ५॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ॥ ६॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः॥ अथवापंचम्यलुकूछांदसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दार्थात्मशब्दार्थस्वरूपतुनभोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिद्यमत्कृतिनामकपरात्मरूपनभसश्चेत्यकचकचायतेस्वयाकचध्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानभसिअभ्राद्भुतमौक्तिकेंद्रनीलक
टाहाकारसन्निवेशदृष्टेर्विवेकदृशाशांतौतथात्मसौराज्ञोकककचनमसत्सत्सर्वथैवेत्यर्थः ॥ ९॥यथासमस्याहंकारात्मास्वयंभू सकल्पमात्रतयास्वयंभ्यस्याहंकारोपि ॥ एतौसमष्टिव्य
ष्टिबंधत्तन्मोक्षभेत्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥१०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेणसतांबंधमोक्षसंकल्पा
नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनतदेवसद्ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यंचकथ्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥ आपदोबंधः ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदशांतमित्यमस्तियथास्थितम्॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दार्थात्मनभोमयम् ॥ ७ ॥ इदमाद्यंतरहितसर्वंससारनामकम्॥ चि
च्चमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते॥ ८ ॥ सन्निवेशदृश शांतौतदस्तिकनकयथा॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मेदंविद्यतेतथा॥ ९ ॥ यथा
स्वयंभू सकल्प स्वयनामतयैवहि॥ एतौस्ववेदनायत्तौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ॥ १० ॥ अहमित्येवसकल्पोबंधायातिविनाशिने ॥ नाह
मित्यवसकल्पोमोक्षायविमलात्मने॥ ११ ॥ यद्बंधमोक्षसकल्पशब्दार्थानांसदासताम्॥ स्वरूपवेदनतत्स्यात्केवलत्वंचकथ्यते॥ १२ ॥
अनहंवेदनसिद्धिरहंवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान्॥ १३॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना॥ सक
ल्प क्षीयतेसिद्धंस्वयमेवासदात्मक ॥ १४॥ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे॥ कारणाभावत कार्यपदार्थोपिनविद्यते॥ १५॥
पदार्थाभावससिद्धौवेदननोपपद्यत॥ कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोदय ॥ १६॥ अहंभावानुदयत ससार कस्यकीदृश ॥ ससारा
भावत सर्वंपरमेवावशिष्यते॥ १७॥ यदिदंभासतेतत्परमेवात्मनिस्थितम्॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते॥ १८॥ तेननिस्तिमि
तसर्वंशिलाकीर्णमिवाचलम्॥ विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम्॥ १९ ॥

द्धस्यबंधसकल्पक्षयात्सिध्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासंभवात्स्वपदार्थाभावस्तदभावनिश्चयात्संकल्पक्षय संकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया
ज्जीवभावादिससारक्षयस्ततब्रह्मसमाधावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्येत्यादिभिस्त्रिभि ॥१५॥१६ ॥१७ ॥ भागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थिततस्वबो
धेनघनापूर्णंकिंतुपरेस्वभावेस्थितपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल
दृढम् ॥ तथाचब्रह्मजगत्स्थिततद्ब्रह्मविरश्मिमयमरीचिकाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

कथंतर्हचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्हचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥
वस्पदेतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा
णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगत प्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशंविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे
शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगद्प्यसन्निवेशंब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग
तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसा कोर्थ असदाभासाभवतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवतितथाबहून्यपिव
स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति ॥ हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

जगच्छ पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत् ॥ रूपंतद्विद्विजगतःखादच्छंसदसन्मयम् ॥ २० ॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत् ॥ जगच्छ
ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः ॥ २२ ॥ यथा
स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा ॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा ॥ २३ ॥ नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः ॥ रूपा
लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः ॥ २४ ॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि ॥ सर्गशब्दार्थरहितंताट्टग्ब्रह्मनिसर्गवत् ॥ २५ ॥ सर्गएव
परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक् ॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः ॥ २६ ॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता ॥ सर्गशब्दार्थसंसि
द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता ॥ २७ ॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम् ॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते ॥ २८ ॥ सम्यग्दर्शन
संसिद्धावुभयोरप्यवेदने ॥ यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम् ॥ यथा
स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम् ॥ ३० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः
सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम् ॥ कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम् ॥ १ ॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृह
धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्हशब्देवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृहधात्व
र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनससिद्धौ
यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितंयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग
दज्ञानेनसंशांतसर्वात्मकवेदनौघंसपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवसत्त्वजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तातर्हितयासत्त
याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूपं सत्यस्यतुसत्यंब्रह्मैवकारणंसंभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवममक्षमसत्ताकजगतःकारणभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारत्वतस्मात्कार्यंकुतोभवे यनतस्ममसत्ताकस्यादित्यथ ॥२॥अस्तुतर्हितमस्थिममायाशबलमेवजगत कारणमितिचेत्तत्राह ॥ नेहेति ॥इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणतत्कार्यजगच्चनास्ति ॥ मायाद स्यैवमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्‌परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदंजगच्छांतमजमेवेत्यथ ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद स्यात्वविषयनकथंचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनप्रसादस्यप्रसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तत्रबीजाभावेऽपितदेवबीजांकिंनस्या त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥कुतस्तत्रबीजादिहेतुत्वाभावइतिचेत्प्रमाणसिद्धसर्वत्रदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिप्रमाणगोचरप्रमेयतत्प्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्माविकारकमात्रविरोधिप्रमाविषयमेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ यत्रकारणतानस्यकार्यंतत्रूपपद्यते ॥ यत्रकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्सदृ शताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यकेवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वंहेतुमत प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकमकरणंनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणनास्तिजगच्छ ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसद्यात्स्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयतदेवजगदाश्रितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतयदेक तत्प्रमीयते ॥ तेनैवायजगद्ब्रह्मसच्छांतंबुध्यतेवपु ॥ ९ ॥ अन्ययेवचयोभावश्चेतस पृथिवीपते ॥ सएवनाश कथित स्वानुभूतश्चपंडि ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयत कस्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो दयात्मना ॥ संकल्पःक्षीयतेसिद्धःस्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभावयदिविश्वहिकथ्यते ॥ विद्यमानकथंतस्यास्त्वनुता मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्यचोब्रूतेशूद्रोस्मीतिस्वशागिरा ॥ कथंसविप्रोभवतिविप्रत्वत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विवृत्तधातुरत्युच्चैर्म तोस्मीतिविरौतिय ॥ संतिमेवागतविद्धिजीवनतस्यसंभ्रम ॥ १५ ॥

एवंस्वरूपशुद्धाकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह॥मतिमत्त्वदृशातद्विधारयस्वनाम्यादृशम् ॥ अबदृशावतदेवजगद्रूपेणाश्रितमित्यथ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रप्रमयैवजगद्ब्रह्मभावेन सप्रघत अतस्ताकारमनोभ्रांत्यावभ्रमजमवाकारणेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम्॥९॥नाशोमनसस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदस्फुटमाह ॥ चित्तमिति ॥ सःक्षणमात्रमपिस्वरूप विस्मरणरूपानाश कस्यकालविस्तरचित्तशब्दमाप्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तत्रचित्तमसंकल्पमपर्यवसितज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा पिविश्वकथंनिर्गतइतिचन्मिथ्यात्वावगतिविशातिपरमात्मन्यकोभवतिनचस्तुतरतयावतिष्ठतइतिविश्वमितिताभ्यामभिवचनमभिप्रेत्याह ॥ नाशैवेति ॥प स्वाधिष्ठानेबाधेनविश निरवद्यमानकथंस्यादित्यर्थः॥१३॥तमलोकवत्तमाणयति॥हस्ताविति द्वाभ्याम्॥१४॥सन्निपातेनविवृत्ताःकुपिताधातवोयस्यतथाविधःसन्नहमस्मिविनष्टःपुरिरितियावत॥१५॥

१ मृतमितिपाठेपिमतिरित्येवार्थः

२ पर्यवसितत्वस्वात्मैक्यविकल्पित्वात्

चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हिनत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति

तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्धृदिरूढाप्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्धृदिरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्प्यचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वंपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्कचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमयस्तम् ॥ २७ ॥ कथमस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्ष्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

पिभिरजर्पदर्जन्मवृद्धिविपरिणामानिरस्यति॥ सदेकरूपमित्यननाम्येविकारा ॥ सकृद्विलसत्सकृदाभातम् ॥ कदाप्रमाणेमत्स्वस्वरूपपरिचयलक्षणाल्पालीलायस्यतथाविधसत्
सम्प्राप्तयाउदितम् ॥ आपसर्गम्प्यवहारेभ्यःप्राक्सिद्धयस्तुतवेवास्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥
ज्ञानदार्ढ्यनरागोऽयवण्यतेकृतकृत्यता ॥ जीवन्मुक्तास्यचित्तत्वस्थितिस्तत्त्वस्यचेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायनखासपाम ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्णप्रतिमाविरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानायोगिनाशोभनतस्पभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविश्रामोनिरतिशयानन्दलक्षणाभूमिका ॥ समस्यहैरण्यगर्भानन्दानस्यविषयानन्दाः

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलाख्यलीलसकृदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०सू० शिखिध्वजपरमावबोधननामशततम सर्ग ॥१००॥ ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्नदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत्॥१॥यभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुंभरूपिणी॥३॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुभेविततनिर्मले॥ सुतल्पेनिर्विकल्पानामुखविश्रांतवानसि॥४॥ कच्चिदत प्रबुद्धोसिकच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता॥ कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टदृष्टव्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविश्रामभूमिका॥ महतीपद
वीदृष्टासर्वस्योर्ध्वेस्थितामया॥६॥ सतांविदितवद्यानामहोयतमहात्मनाम्॥ अपूर्वंकाम्यतमय सग सारफलप्रद ॥७॥ जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहामृतम्॥तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यमम्लतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमंयातेत्यक्ताभोगैषणास्थिते॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥यथासितांशुकेशुभ्रेविंदव कुंकुमांभस ॥११॥ कषायाणामनंतानांसम्ततानांशरीरके ॥स्ववास
नास्वरूपाणामद्यपाकस्तवोदित॥१२॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥१३॥

तस्योर्ध्वमुत्कृष्टकाष्ठायांस्थिता ॥ ६ ॥ यतेनिश्चये ॥ अपूर्वमनादीससारेकदाप्यननुभूतयेकाम्यनिरतिशयानन्दस्वप्रचुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ येनमहामृतस्वरूपभूतेनैवमयाअनापन्नानाम्नस्थतद्यत्वत्समासंगात्स्वयमेवानायासेनासादितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वचित्तकषायपाकाभावान्नासादि
तमिदानींतुनपमानस्तत्पाकादासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचाम्मनसश्चभोगलक्षणकषायाणांपाकेनिर्वृत्तेसति ॥ यथावस्तूति ॥
कषायपक्तिकर्मोपिमानतुपरमाश्रति ॥ कषायेकर्मभिःपक्वतोज्ञानमप्रजायतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहात्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकषायाःपापानिच ॥ १२ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांहृदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फलसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ हृदयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपताबुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यैवतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ तावच्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ हृदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ हृदियावन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्यौलयोदृष्टस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभगवन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमानमनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्द्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावासनाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुनर्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगत पदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनांतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्यर्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तर्त्तहि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणै.स्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविलक्षणहार्द्दतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्चलाजानब्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितनिरावरणसत्वंमनःशब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥२१॥२२॥ तथापिसत्वबलादेवपावज्ञावव्यवहारःसेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ सत्ववानसीति ॥ २३॥ २४ ॥ त्वयापाक्रिफीर्षितोयोमहात्याग ससर्वरूपचित्तयत्समुज्झितमयभे
षेत्यर्थः ॥ २५ ॥ चित्तत्यागेनतपोदानादिसर्वकर्माण्यतर्भूतानितत्फलेषुचित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यतर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या
स्तयाचिधयाअतएवपरमबोधवस्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गचित्तादिरित्यर्थ ॥ २६ ॥ तपआदिफलेनुनज्ञानफलमतर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यद्यतो
मनस्तामरूपसमतायासकाशादागतयत्ज्ञानफलंमोक्षसुखक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ततआगतवस्तुयत्तेमयदूषेतिमयद् ॥ २७ ॥ नससत्येअनित्येचसत्यस्यशाश्वतस्य
चातर्भावसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तत्ज्ञानफलसत्सत्यम् यसनीतिवस्तुशाश्वतंच तात्स्वर्गादिकिंचिन्नतुसत्यंभगुरंच ॥ भावाभावैरादिभर्भावनिरीभावैरुपारूढमाक्रा

मृदंचित्तचित्तमाद्व प्रबुद्धसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्वस्यास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥भूय प्रजायतेचित्तसत्वभूयोनजायते॥
अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥३२॥सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान्॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमघेतिवेद्म्यहम्
॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नयैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्ध समसम
स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गचित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम
बोधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रद्व खक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु
स्वर्गादिभगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्ध
क्रियाकांड शुभोभवत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिसपरित्यजेत् ॥ चूडालादिसमामगाद्धवेज्ञात्वसुखेनतं ॥ ४० ॥ तत्किमत्र
मनयेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये ॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याधकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तपूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवर्तमानमेवाधिगतवेदनमामदर्शनसमयविरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ गुच्छवायासलभ्यस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतननतत्त्वविदामित्याशयेना
ह ॥ स्वगइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानदस्तुच्छसुखम् ॥ किमपेदतिसमास ॥ अवर्णनीयधर्मकीर्तनापत्यापराधसहस्रनाशत्वात्स्वदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञाना
मुक्तएवतुच्छस्वर्गादिपरिग्रहइत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ यतुज्ञानमाद्दुर्लभमभूत्तथापित्वयैवतपः क्लेशोनिमग्नइत्याह ॥ चूडालति ॥ ४० ॥ आश्रमोमानम
स्यामम ॥ आदिपदात्तपाम्यवयस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणाभराविष ॥ तदभिमानतत्साधनादिचिताविविकल्पविक्षेपांशासहस्रप्राप्यस्यबधकत्वात्फलतोपिकुत्सि
तस्यकर्मण सर्वविनिक्षेपाद्रामणादिनपक्लेशामपुरेअमर्थैतमयपर्यंतकिमर्थनिपच. ॥ ४१ ॥

फलक्षयावस्थाचदु खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपस कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंतावितिं ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअतभाग फलक्षयावस्थाचदु खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्प्राप्ततत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपावि कल्पाशायस्मिन्नविकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपद.स्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवतेतपस. साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योम्नइति ॥ ४३॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रंबिदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टांतरप्रार्थनापेक्षयाताद्दशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमेइष्टप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपांरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥ वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥ संकल्परचितानेतान्भावानापद्भासुरान्॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत् ॥ ४७॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननास्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग त्त्रये॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदीसाम्राज्यस्यसभाज नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयदयितएवकथनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणास्वतएवलाभादितिभाव ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानापुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा र्थनीयत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तुतेषातत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्जलप्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान तरस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्वेनैवग्राह्य.असदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्याविनेत्याह ॥ सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श नेनैकतानीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मात्मैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

िष्ठ्या संसारसरयाकमानयनकथमितिराजा पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयोः स्वरूपेणैक्यविरोधमप्यधिष्ठानमात्रचिन्मात्ररूपेणनतद्विरोधइतिवाशयमघटनेनकु
भउत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इत्यपरत्वस्वात्मनाविभजन ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्यद्वीतम् ॥ अगत्यामयणे ॥ ५५ ॥ स्पंदास्पंदयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पंदइति ॥ सर्गोपलक्षणत्वचिन्स्पंदस्य ॥ तर्हिमिथ्यात्वोरूपपरिस्पंद-परद्वितीयशब्दस्यसमम ॥ इत्यार्थेसमशब्दोमिथ्यात्वपोसनार्थ ॥ नामपरिस्पंदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
त्वरूपस्यधिकयेस्पंदास्पंदस्वमाह ॥ चितइति ॥ सतमज्ञाक्ष्यालेचित स्पंदोऽस्पंदश्चैकरूपतयाभावित्रीस्तभदवमात्मरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सर्गस्तवाक

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविरोधोयात स्पंदास्पंदाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुम्भउवाच॥
एकवस्तुजगत्सर्वंचिन्मात्रवारिवांबुधि ॥तदेवस्पंदतेधीभिःशुद्धवारीववीचिभि ॥५४॥ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्वमित्यादिनामकम्॥
यद्वाततदिदमृद्धा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥चित्स्पंदएवसर्वस्वसर्गेतस्माद्विसस्थति ॥परिस्पंदोहिर्मिथ्यादिशब्दस्पंदसमपरम्॥५६॥
चित सएवचत्स्पंदलयास्पंदश्चभावित ॥एकरूपतयानामतत्रेदममलंशिवम् ॥५७॥सर्गश्चित्स्पंदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दृष्टीनांरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥५८॥सस्पंदाचित्तदभिधानि स्पंदात्वियमातता॥तुर्यातीतपदारूढावाचावक्तुनपार्यते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कसततभ्यासयोगत ॥कालेनामलतांयातेचेतसींदाविबोदिता॥६०॥एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम् ॥ क
थ्यतस्वानुभूतंपुस्ययसरूपमात्मना॥६१॥प्राप्तासिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥नीरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
माधोव्रवलुर्वीतशोक ॥६२॥ ॥इत्यार्षे वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेषु॰निर्वाणप्रकरणेपू॰चूडालाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥५॥ ॥५॥

नष्ठतिमाह ॥ सर्गइति ॥ यत स असम्यग्दृष्टीनांभासाउदति ॥ ५८ ॥ तदभिधासगाभिधा ॥ निस्पंदानुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातयोविनाशवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथाशस्तुनिमिरदोपक्षयणामलतायामेनित्यसिद्धैवचंद्रकलाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यदिवाचावक्तुनपार्यतेतर्हिकथंत्वयामह्यंशोधुकथ्यतेतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तंपिलथाविधेपुस्वानुभूतिभिरपस्वपंकथ्यतेतलाक्षदृश्यस्यथ ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्राप्तोस्येवतवमहद्वयस्यसंस्थैर्यमात्मकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भदकवहाचिद्रूपाणाम
भावाद्वसर्वेद्दद्युनिर्भेद अतएवमहाचिदात्माजातस्तत्वबोधाधानुभूतोसितमएवपानशोकस्तमपकोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वा॰विसि॰मोक्षोपायेषु॰निर्वाण पू॰एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णंब्रह्मतत्त्वं
तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्यांश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्ध्वासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वंमतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्याग्राह्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वप्नादिप्रतिभा
नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवाब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा
कुंभउवाच ॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्त्वाचमुनिना
यक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः ॥ प्रणामायददात्येषताव
दंतर्धिमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते ॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
यमाययौ ॥ तमेवाचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥८॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः ॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो
दयम् ॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः ॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु
क्तिमत् ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
चक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख
मासेचकेवलम् ॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४ ॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्की
र्णोमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्र
संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰
दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७ ॥ क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम
न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाल्लि
ट्कसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥१६॥ सराजातत्रसमाधौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रातमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि
रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण॰पू॰द्व्युत्तरशततमःसर्ग. ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वाम्महेणपुनरागम ॥ यमात्मृत्यापनरात्तलचालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति शप ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुष्प ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रीणांशरीररूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ नृपकर्मराजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥ कुंभानारदपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अयराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिकिमर्थंकरोतिनकरोतित्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत भर्त्तारकुंभवेषणतेनसा॥ प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २॥ देवपुत्राकृतिंव्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम्॥ विदग्धमुग्धमाकारंक्षणजग्राहसुंदरम्॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांत पुरक्षणात्॥ दृश्यायभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच॥ ४॥ वासरत्रितयेनाथ पुनरधरमत्यसा॥ यभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ॥५॥ तथातत्रैवतभूपमपश्यद्वनभूमिगा॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्णमिवद्रुमम्॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि॥ स्थित स्वस्य सम शांतइत्युवाचपुन पुन ॥ ७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधयामिपरात्पदात्॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेपकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेपराज्येनविपिनेनवा॥ममेवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमोसमौ॥ ९ ॥ तस्यापदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम्॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनादचकारसा॥ भूयोभूय प्रघोरंप्रवनेचरभयप्रदम्॥ ११ ॥ नचचालशिलेवासौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूय कृतेनापितदासातव्यचालयत्॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येपयदानबुबुधेनृप ॥ तदासंचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभगवानयम्॥ तदेनहियायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम्॥ १४॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम्॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेपयथासुखम्॥ १५॥ अहमप्यगनादेहमिमत्यक्त्वापरपदम्॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिंकिसमम्॥ १६ ॥

शय ॥ ८ ॥ विपिनभोग्यकमक्षयपर्यंतविपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमवसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशःप्राक्स्याकृत परिणामसप्तमभूमिकावस्थितिनिपर्यंतपारवाकनगच्छतिइदानीमववेदस्यामे ॥ तथापजीवन्मुक्तिसुखानुभवायमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभार्ज्ञनु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोशस्याश्चर्ये ॥ तथापनस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसभावनादवैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥ अपवति ॥ विदहमितु ॥ १५ ॥ समसदेहंगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्दब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्नेवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्यापिवाधान्मुक्तोभवतितत्तर्ह्यहमपिस ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेनवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुध्यत अस्त्यत्ह्रदिसत्वशेषोस्येत्येवंवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदेहंमहीपतेः॥ यद्य स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैपभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्समम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेनेननयेनच ॥ पति मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनंसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसंचितः॥ द्वित्वैक त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥रा मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः ॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥२९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेनेननयेनचेतियदुक्ततत्रनयशब्दार्थजिज्ञासुःरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानासर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा द्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यभावेलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तेहृदयादिविकारतो नानुकायविविकारानिवर्त्तनइत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेन निर्वासनचित्तेन वर्जित अप्रतिबंधानेनत्यक्त ॥ तथा च चित्तेनाहृतयापरिग्रहएव देहेन्धारि विकारहेतुरिति भाव ॥ ३ ॥ देहजरापलितादिरोगोरामादिरापअनदृश्यत ॥ ३१ ॥ कियत्कालं जीवन्मुक्तैःसत्त्वमुपलभ्यतइति चेप्रारब्धशेषक्षयेणतत्प्रशमपर्यंतमित्याह ॥ सत्त्वस्येति ॥ सत्त्वानि भाविकरचयस्य मायिनूत्स्यम् ॥ कालावारब्धशेषक्षयकालान् ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्यापि क्षयेनुमतो देहो विलीयतइत्याह ॥ देहेइति ॥ सो चित्तमित्यस्य मरणा भिप्रायम ॥ नापसत्त्वमिति निमग्नाभिप्रायम् ॥ पक्त्वेनमरणन ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजमरणेहेतुर्भावनालिमानितयाहृदयानीत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तप्रशममायातेऽकायोय सत्त्ववर्जित ॥ याधतेनांघरस्येवतस्यभावविकारभृ ॥३०॥ वीच्यादिनयथोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा नहृत्संतेऽप मनायामत्यसतते ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलंभोस्तिनतस्योपशमाहते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२॥ देहयस्मिस्तुनोचित्तनापिसत्त्वचविद्यते ॥ सतापेहिमवद्रामपक्वत्वेनविलीयते ॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसार्जित ॥स त्वांशेनचसंयुक्तस्तेननग्लानिभाजनम् ॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्त्तुर्देहवरांगना ॥ अनुज्झितवर्त्तोदेहचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥ चित्तत्वसवगशुद्धप्रविश्याबोधयाम्यहम् ॥ भविष्यद्बोधनकातमयतत्रहिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नबोधयामियद्येनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥ किमेकिवावतिष्ठेहमित्येवबोधयाम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचिंत्यचूडालादेहकरणपंजरम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमापतवर्जिते ॥३८॥ ततसाचेतनास्पंदंश्त्वासत्त्ववत प्रज्ञा ॥ स्वविवेशपुनर्देहसनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुंभाकृतिरथोत्थायनिविशाकुसुमस्थले ॥ सा मगानुप्रवृत्तासाभ्रमरीध्वनि स्वना ॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्त्वगुणशालिनी ॥ वुबुधेभूपतेर्देहवसंतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दृशा विकासयामासतांतदाकइवालिनाम् ॥ गृहातसत्त्वसंपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥ ४२॥

भ्रमसमाधावचलनमनुप्रपन्न ॥ तनयत्यादिना ॥ स्वरहमनुज्झितवर्तीसती ॥ ३५ ॥ चित्तत्वमागुक्तलद्धार्दप्रहतदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतत्रतत्त्वभावेसंस्थितासती चिरका लनभविष्यद्बोधनकोनमर्षनेवसबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरणसत्त्वमेवबुध्यतां किंबोधनत्वरयातत्राह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियस्काहनभर्त्तैवसमाधौस्यात्तुरात्का ष्णु न्यिनाचस्थविनमकाकिम्यस्थानुरक्तामीतिभाव ॥ ३७ ॥ स्वदेहसंत्यज्यतद्देहप्रविश्यतदीयेहृत्पद्मलक्षणेचित्सत्त्वेस्थितिमापेत्यथ ॥ ३८ ॥ तमनिर्विकल्पसमाधिना क्षीरारकवदकरस्तांभूतायाअननायास्तदीयचिराभासवल्लिप्रवृत्त पृथग्भवनानुकूलस्पदम ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चिमुचिरामासस्तचिताराजबुद्धि शिखिध्वजाहभामसस्कारो दाधेनमानसापारदृहत्वाभ्यासाद्बुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलिताम ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदस' ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेमतपःप्रभावात्प्राक्संचितपुण्यानामम्लानतागम्य ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता.पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचितया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयकिंकारणंभवेत्संभावितंतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वयैवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरविनियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोवतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवोदाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अस्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सकाशादनिंदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वयैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुद्यदेवांगरम्याणांतत्पुरःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुरात्मश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥ रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहानदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगताराजन्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतोस्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्विरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थितोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्यपदेवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगवशादेवममागमनमित्यर्थ' ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तर्हिइहमत्सन्निधौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखलाभस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिराद्बहुकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मयामनाममिनिशप ॥ मयामसत्यनिषासममन स्वस्यात्मनएवपरत्यमाश्रितम ॥ ६० ॥ यदित्वस्यत्किंचनंनषास्तिनर्हित्वकीदृशोवशिष्टस्तमाह ॥ नि संस्थितिरिति ॥ स्पष्ट
॥ ६१ ॥ ॥ निर्माणाक्षिदम तात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰पू॰ त्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभस्यरमनोराज्ञासंभोगेच्छाप्रवर्ण्यते ॥ स्वगापदशात्पूर्या
नविषण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसंवदनाविनिशेष ॥ १ ॥ सरसानिस्निग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिवय
स्मिन् नरनभानरापिनि पत्रपूलादिनाअयनरक्षकप प्रसिद्धएँदनवनेपनेइपतिशारोप ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ वनेमहारण्ये ॥ काननवीथिपुअवांतरवनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसर्वमेस्वस्यैवास्तिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्थितिर्विगतमोहभयोविरागोनित्यो
दित ममममाशयसवसौम्य ॥ सर्वात्मक सकलसंकलनावियुक्तआकाशकोशविशदस्समपास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षवा॰
वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰च॰कुंभपुनरागमननामत्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवंधवेत्तारौमुहूर्तंत्रितयवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
रेवनेचेववितद्तौनंदनेवने ॥ २ ॥ तेनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिपु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुंभ
उवाचान्यहनयावोगिरावितिं ॥ तदोमितिनृपोमत्वातावुत्तौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरासिगुल्मजा
लानिशृंगाणिगह्वनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मंजुघोषान्गिरीन्कुंजांस्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ सममे
वसमसंदेहासमवेतौस्थितावुत्तौ ॥ समसत्त्वौसमोत्साहौभंसतौतस्थतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ समंतसेच
मिन चसमयुद्वायमूवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेपुमंदारगह्वनेपुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदंगेहमिदंनेतिविकल्प
पटनामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविधुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्व
स्मानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्रांबरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

न्दिभरप ॥ मनरिनाटक मपिनकमषाहस्यनिष्कलनासूच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येवकुंभस्याप्यर्थसिद्धाप मुनास्यवस्तुभयफलकचरितसमानकनृकनामाश्रित्यमत्वे
निष्कामत्वपनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तासमुदितौसतौचित्तस्यापिसममेवस्थितौशसतौपरस्परानुभवकथयमी ॥ ७ ॥ सिक्तमलादेशीतलपदेशोपेतिपाषम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
भनिष्कनस्थितिलक्षणमाह ॥ पदमिति ॥ विकल्पकल्पनातयामनानजहार ॥ १० ॥ प्रियाप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ भावानामत्यपिकांचिताठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अज्ञधर्मेणरागेणनवचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवायहोनिर्बधस्तदात्मिकायावृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मेरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकत्रयहायनिवर्त्तितव्यमेवअत्रनुनतअमक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्त्रेनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तृपभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द्दष्ट्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंव वयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेतांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांतेघनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्तामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिवप्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्वउदारार्थंभोगंसमुज्झताक्किंकिमधिकफलंकृतभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितानियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कातामनोहरा नंदनवृक्षःकल्पतरुस्तज्जांमजरीम ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमघलहम् ॥ २८ ॥ घनवातेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेबप्रयुक्तमतएवनपुंसकलिंगपविशेषसंबधे
पिननिवर्त्तते ॥ तथाचाप्यत्रमहाभाष्येशक्यपानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुत्प्रतिहंतुमनियम क्रियतेपथपथनसाक्षस्याइतीति ॥ हिमकालेभर्मोद्दैम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर
याम्यदेशावधि ॥ अमंमघम ॥ ३० ॥ स्वभूशालारूपम् ॥ आययौभाप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमंजरित संजातमंजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप
मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथावृक्षात्फलपुष्पंशापततितद्वत् ॥ ३४ ॥ तमभगृसन्निधौमुखंश्यामघुतिचकार ॥ श्यामायीवनमध्यस्थाचूडाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतन्यत्वयाशीघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेयवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमैहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंनददर्शाऽदर्शनंनदा॥ उन्निद्रोऽद्ययथायहींधीमत्प्रीतिर्हिकुस्यजा॥३०॥
शिखिध्वजदृग्मातेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्त्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥मधुमासमहालक्ष्मीलसद्वनमिवद्रुमम् ॥३३॥
राजकार्याणिसर्वाणितथ्रसपायसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥तत्रकोलद्युतिमुखचकाराखिन्नमानसा॥
इङ्गुसनाह्वारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्ट्वाताद्दशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ बभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुमारस्त्वत्यजसरमसमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविपादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिस्वस्था पद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभ आहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीणवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयैवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यसे ॥ मस्वम्लानिर्निलिंगेमेत्यर्थ ॥ सरमलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकंठत्वात्क्षीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा
इवविपादजास्थितिनाश्रयतीतियुक्तमर्कार्यविशेषविषक्ष्यम्कुंभउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानप्रयुक्तसमचित्तनानांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरसिरेवज्ञानिनोलक्षणमितित
च्छून्यास्मनस्तविदोनसमचित्तत्वपिमारम्भकमप्रयत्नकर्मेंद्रियचेष्टोस्मवमाथापराधेनेत्याशय ॥ ४ ॥

1 म्लानपुर्गात्यपिक्वचित्पाठ

तत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यः पलायंतेच्यवंते अज्ञानस्य भावादेवेति वैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥
अतत्त्वज्ञेषु तु न तथेत्याह ॥ येहीति॥ बालतया समचित्तत्वाभावेनैव हठाद्गृहीताभ्यस्ततत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यः पलायंते च्यवंते अज्ञानस्य भावादेवेति वैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥ तदे
प्रारब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदे
वव्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलंघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तनंनदोषायेतिभावः ॥४२ ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशाद
दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ विजानतातत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैः सर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यन
तुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धींद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व

येत्वतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यः पलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥
योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितेः
॥४३॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताश
याः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः॥ ४५॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत्॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम्
॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम्॥ ४७॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखद
शाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम्॥ ४८॥ इत्थंसुखेपुनर्दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः॥ अ
ज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः॥ ४९॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपा
दनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः॥ १०४॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम्॥
लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्त्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्त्तुंनश
क्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥
प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थंसुखेषुस्थातव्य
दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमितिर्जीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयद्यादृशंललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवाभूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविला
सएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वा
निरुप्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेर्जाबकदबेत्वदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगंकथंलब्धवानसीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजढस्यमिति विशेषणनपुंसकत्वमार्षत्‌ ॥ ददृशोप्यपुरोमुक्तदृष्टि सम्यगथाानयमायामितद्रूप॥३॥पृच्छताहुद्ददानिमित्तेन ॥ स्वच्छतार्थमुपगतेनेतिसुहृदोपिविशेषणम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिप्रासहतिशेष ॥ ६ ॥ वहामिपवहाण्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेणैवयहामियावदभिमतदेशमित्यथ ॥ ७॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनतरते नमदन्यापउसमानाभानरकनवत्मनाएकमगत अहत्यम्यनवत्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रप्लवमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिर्धौतक्षालितमगच

॥ शुभउवाच॥ ॥ शृणुकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप॥ कथयामितवाशेषसर्गेयद्वृत्तमद्यमे॥ २ ॥ सुहृद्यावेदितदुःखपरमायाति तानवम् ॥ घनजढम्यणमपिमुक्तदृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुहृदापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल यथा॥ ४॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम्॥ दत्वागगनमुछ्ध्यसप्राप्तश्चत्रिविष्टपम्॥ ५॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्यानेयथा क्रमम्॥ स्थित्वोत्यायतयोत्यानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्तास्वर्गसप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहयै सार्धवहाम्यनिलव त्मनि॥७॥ अयैकप्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥८॥ अयाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांम ध्यवत्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहदुर्वाससजवात्॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूषितम्॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांग चन्दनम् ॥ १० ॥ स्थितासुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले॥ वेगेनाभिसरततातपोलक्ष्मीमिवप्रियाम्॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु क्तंवहतामया॥ मुनेनालाभवसस्त्वमभिसारिकयासम ॥१२॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांता हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोपाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात्॥ १४॥ विसृशा मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितामुनि ॥इत्युद्वेगमना साधोसप्राप्तोहनभस्तलात्॥१५॥ एतत्तेकथितंसर्वंसपन्नास्मिनिशांगना॥ अतिवा ह्यदिनानिपुर्ण्यत्वमेतन्मयाक्यम्॥१६॥ योपितृजनवतीरात्रौवक्तव्यंकिंमयापितु ॥संस्थतोभवितव्यानामहोनुविपमागति ॥१७॥

स्तनघनरागायस्पतम् ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीरुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगामगाप्रतिसध्यामदनकालात्य यामाभूरितिवगनाभिसरतम ॥ आपयामितिपाठनुर्यातपोलक्ष्मीलक्षणाप्रियाभार्यावसुधातलेआपगमापतामभिमुखीकृत्यसरतमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्रा भिसारिकयात्यसमाद्दश्यसदृशमिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जजराद्वृद्धाद्विजाद्दुर्वासस ॥ १४ ॥ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥१५॥ कयमतिमासयापयितुशक्यम ॥ १६ ॥ पितुःअपइतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषतागृध्रामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पटयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अ
ध्ययनेनवसतीतिवतफलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यति
तेनासगच्चिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मन.कार्याणामवश्यसंपाद्या
नाप्रारब्धफलानाविषयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतत्तर्हिअन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यद्ययद्वैवाघूनामामिषतांगतः ॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना ॥ १८ ॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह ॥ गुरुदेव
द्विजातीनांलज्जापरवशात्मना ॥ १९ ॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातू
ष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह ॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयंदे
होमत्तोन्योनुभविष्यति ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलि
प्यते ॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच ॥ २३ ॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित् ॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्हो
पिखिद्यसे ॥ २४ ॥ तदन्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः ॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान् ॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्य
तिष्ठाखिन्नोयथास्थितम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसु
हृदौखेदिनौमिथः ॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ २७ ॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव ॥ व्यवहारभरैःसार्धप
द्माःसंकोचमाययुः ॥ २८ ॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धंपांथस्त्रीहृदयानिच ॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान् ॥ २९ ॥ तारकारत्न
जालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ ॥ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम् ॥ ३० ॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमात्रंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानतरम
॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पांथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्ववियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्त्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजा
लैर्वंप्रतिमत्स्यानपिरलान्यपिसंचिन्वतितद्वद्दिद्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांययावित्यर्थः
॥ २९ ॥ उन्नादंचक्राङ्गानाभमद्भ्रमराणांचपेटकंयंदंकर्तृविकासिकुमुदाकरहसदिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मययौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वावरिमा ॥ त्वार्येणिषू ॥ त्रियाइसर्वेणवपु अभ्याहरन्आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरसगद्गदमितियावत् ॥ ३३ ॥ मेपुरइतिशेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तार
कामालादन्यपमानविशेषणादुपमेया शिरोरुहाअपिमुक्ताहिमालासहिताइतिगम्यते ॥ ३५ ॥ अवराणिवस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानिविविधानिदेहादेवजायन्तेइत्युत्तरया

पयावुन्नाटचक्रक्रमभङ्गमरपेटकम् ॥ सुव्यक्तोतावथोत्थायसंध्यामुपनिशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थि
तौ ॥ तत कुम्भःशनैस्त्रैणमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्थप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि
॥ ३३ ॥ लज्जयैवचसेराजन्मन्येस्त्रीत्वंव्रजाम्यहम् ॥ पश्येमेपरिवर्धतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइ
व ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंब्यानिसंपद्यंतेंबराणिमे
॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपश्यस्त्रियाइवशनैः शनैः ॥ भूषणान्युत्तरमानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृक्षपु
ष्पवत् ॥ पश्यायंस्वयमेवायचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्ध्निपट्टांशुकोजातोनीहारोद्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानि
ममसानद ॥ ३९ ॥ हाधिककष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिककष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यत
नितंवजघनंत्विमे ॥ विपिनेकुम्भइत्युक्त्वातूष्णींखिन्नोवभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विषण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाच
शिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेर्गतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभा
विन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपततिदशाल्लोलाःसुधियांदेहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचैतस्यधियात्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कु
म्भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीस्त्रीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिःकेनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनी
त्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

म्यप ॥ ३७ ॥ स्वांगभ्य शाखाभ्य ॥ ३८ ॥ पट्टांशुक पावरणम् ॥ एवमाच्छादितमपेरोप्यपिलिंगविनिमय.संपन्नइतिद्वेयमित्याशयेनाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थित
सिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वाकुम्भोविपिनेतूष्णींवभूवइत्यन्वय ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियानरस्यापिदशादेहमात्रकेआपतन्तिचेतसिन ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तम
पियासनात्मनापीतिमदेहमात्रकमित्यर्थ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ त्वानमिवपित्वाउ:

राजाकुंभविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥ युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य ॥ भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावेअग्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलो प. ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कथंकथमंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनांसानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोग बलेनगमागम कातयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छंविजहारेतिपुनरप्या

एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणताम् ॥ अथप्रभातेतत्स्त्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७ ॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनिशि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा ॥ साकंप्रियेणसुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी ॥ ५० ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्वलाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा ॥ इदंप्रोवाचभर्तारंकुंभरूपधरासती ॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना ॥ २ ॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्त्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्त्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिसर्वदा ॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह ॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥ ५ ॥ क्रमप्रवृत्तमास्रष्टेःसुखंसाध्यंमनोरमम् ॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ॥ ६ ॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु ॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितम् ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे ॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥ ८ ॥ समतांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम् ॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर ॥ ९ ॥ ॥कुंभउवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम् ॥ राकेयंश्रावणस्यास्यत्वःसर्वंगणितंमया ॥ १० ॥

काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० पचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥ तयोर्गुहायांसौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्त्तुंसफलीकर्त्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव ॥ ५ ॥ आस्रष्टेःस्रष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअध्ययावत्क्रमप्रवृत्तसुखमनायाससैवसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्यन्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥ ८ ॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ श्वःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १० ॥

अन्यपाविवाह ॥ दृपात्वेगांधर्वविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकवरलक्षणेमंदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवार्थितनरनारीगणस्थानीयतयावृक्षलतादिसंपत्तिंदर्शयति ॥ पुष्प
भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहात्वसमितिशेष ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसानुतेसानौसमेशुभेक्षमिरसृतिशेष ॥ समालभनदेवताभिमवमादिपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥
॥ १७ ॥ अपरेअजिरइतिवचनात्पूर्वमप्यजिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मंगलदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादितपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावयोदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले॥ जन्यत्रोनौमहायाहोद्वयोरेवभविष्यति॥ ११॥ महेंद्राद्रिशिरःशृंगसानावथमनोरमे॥ रत्नदीप
प्रकाशाढ्येमणिकंदरमंदिरे॥ १२॥ पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे॥ १३॥ निशिध्यो
मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णातागतलोचन॥ १४॥ उत्तिष्ठात्मविवाहार्थंकुर्वं काननकोटरात्॥ राजश्चंद
नपुष्पादिसंभाररत्नसंयुतम्॥ १५॥ इत्युक्त्वाकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता॥ कुसुमावचयंचक्रेतथारत्नादिसंचयम्॥ १६॥ ततोमुहूर्त
मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवैराशयः कृता॥ १७॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेजिरे॥ सौभाग्यस्येव
पार्मेनकोशाः कालेनसंभृता॥ १८॥ तथाजन्यत्रसंभारंकृत्वाकांचनकंदरे॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुमंदाकिनींनदीम्॥ १९॥ तत्रैनंस्ना
पयामासमहाराजमहादरात्॥ गजकुंभोपमस्कंधंकुंभोमंगलपूर्वकम्॥ २०॥ भविष्यद्दयितारूपांभविष्यद्दयितांगनाम्॥ चूडालां
स्नापयामासकुंभरूपधरांप्रियाम्॥ २१॥ पूजयामासतुःस्नातौतत्रदेवपितॄन्मुनीन्॥ यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ॥ २२॥
नित्यस्नानरसावेवौभ्यवस्थायांजगत्स्थिते॥ चक्रातेभोजनंभव्यंतावन्योन्यसमीहितम्॥ २३॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि
तौ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यग्रस्थानमाययतुः क्रमात्॥ २४॥ एतावताथकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयोः॥ प्रियंकर्तुमिवास्तार्द्रिंद्रागित्येवा
विशद्रविः॥ २५॥ अथसंध्याक्रमेवृत्तेकृतजप्याघमर्पणे॥ विवाहदर्शनायैवताराजालेसमागते॥ २६॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ॥ २७॥

क्रियाफलानिच्छोस्तयोःकथंपूजामवसिसत्वाह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिवल्लकल्पितात्स्वादेभोजनम् ॥ २३ ॥ फलानिक
ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यग्रस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शास्त्रोक्तक्रमात् ॥२४॥२५॥ संध्याक्रमेसंध्यावंदनविधौ ॥२६॥ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥२७॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुंकुमैः काश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ मा
ल्यैः कंठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय
॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषींद्वर्कयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥
चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ त
थाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुरैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्त
नभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यंकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥
इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवलच्छय ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद्
यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥
इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्र
मेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥
इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कन
कान्नमिवोल्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥
एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्ध
स्यगंगाप्रवाहस्यआभाशोभाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञा
पितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

काञ्चनोपलरत्नपर्यंकेनिविष्टउपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेअर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकांतारतिरिवेष ॥ ४६ ॥ मयोदितेत्यनेनपूर्वलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्षौम्यगपत ॥ ४७ ॥ तत्तेमंगलमयासहतिशेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशपद्मकोश अनुरागसदृशाअंकुराश्चद्वद्विरियस्या ॥ अपचैवलहतानामितिभागुरिमतेनटाप् ॥ लोलानि नीलोत्पलानीक्षणानीयस्या ॥ आमोदेशुभाभ्रमरमांकारायस्यास्तथाविधापद्मिनीवसाल्वस्थितेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इदानींतांकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञीमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूषणै ॥घनैर्विलेपनै पुष्पैरुचिरस्थानकार्पितै ॥ ४५ ॥ साचसौभूषितातन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवधामिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञींभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेमृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्यायद्लक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याःशम्भुनासार्धतत्तेभवतुमंगलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरस्तनालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभझांकारास्यास्यनापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदातांगीन्योत्स्नाभ्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुक्तिपुवरारोहेवेदींविवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरे स्तबकोपमे ॥ चतुर्दिक्चतुर्भिश्चनालिकेरमहाफले ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णै प्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभि ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालंदक्षिणस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ निषेदतुर्दंपतीकांतौतयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपावकायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविवनवेशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दंपतीतस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायहानसर्वस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिणत्रयंहृत्वालाजास्त्यक्ताथवह्नये ॥ ५९ ॥

मरीनत्यादीनिपूर्णेंदुश्रियामङ्गलिकायाश्वसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकुर्वितिशेष ॥ तमबेधाम् ॥ कांडप्रतिप्रतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकिते श्रियश्रिते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रकल्पितेस्तम्भवेद्यामलंचक्रतुरितिशेष ॥ तस्यावेद्यामध्येवैवाहिकज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालंदक्षिणावर्तशिखत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनंनियोज्यप्रदक्षिणकृत्वातस्याग्नेरग्रेपल्लवविष्टरेनिविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥ शिवौमंगलस्वरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमालदानेर्विवाहपरस्परंददतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

---

१ समर्पितत्वामध्यस्थरितिस्वस्त्रजदत्यन्वय

२ छाजानीतिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्ते.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाद्यःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरान्सं चारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रंद्रष्टुमभित करान्स्वकिरणान्प्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्त्तकप्रतीक्षमाणावितिशेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहा विविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुमा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकित्यतुसिगुणश्छादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितै रम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैकैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमै कुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेदुबिबप्रतिमैःपुष्पै.परितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतत्यजतुःक्रमात्॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ॥ ६० ॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे॥ एत स्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागेनभस्तलात्॥ ६१ ॥ शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः॥ ६२ ॥ लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥ ६३ ॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्त्तकम् ॥ अ थोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम्॥ ६४ ॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुहांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम्॥ ६५ ॥ परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपंकजराशिभिः॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः॥ ६६ ॥ उच्चकैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः॥ दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम्॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम् ॥ ६८ ॥ सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा ॥ ६९ ॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसार जनीजगाम॥ ७० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम ॥ ६८ ॥ चिरातूराज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुसद्वद्वंपुष्पराशौ तस्मिस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टांतः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यसुभगैर्गंधमा ल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्त्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्वचित्पाठः

नानागिरिविहारादिवर्णनम् ॥ अथ सक्तिपरीक्षार्थं स्वर्गाङ्गनाविषयं वर्ण्यते ॥ १ ॥ रागेण रजकद्रव्येण ॥ १ ॥ देवसदृशभोगाभ्यासादेवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यां रात्रौ ॥ श्लिष्टौ युक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ससावय समपर्वता ॥ ६ ॥ प्रियेनिद्रां गतवति स्वनगरगत्वेति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कतिकियत्कियत्कालं तस्य तुल्यमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ पूजितौ मरालौ ॥ ९ ॥ इतलभ्यान्युदितानि उद्गतानि क्षुत्तृषारोगजराद्यपहारित्वादमोघानि फलकुसुमकिसलयादीनि येषु तथाविधैर्मन्दारैर्वनमालिते संजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अथ सूर्यास्य रागेण रजिते भुवनोदरे ॥ शिखिध्वजांगना प्रातर्मंदनीकुंभतां ययौ ॥ १ ॥ एवमहेंद्रदर्यां तावुभौ कुंभशिखिध्वजौ ॥ स्वयं विवाहितौ विष्टौ सपत्नौ देवदंपती ॥ २ ॥ विलेसतुर्विचित्रासु प्रत्यहं वनराजिषु ॥ प्रपक्वफलभारासु पुष्पपल्लविनीषु च ॥ ३ ॥ दिवाप्रीततरौ मित्रे यामिन्यामिष्टदंपती ॥ प्रभादीपाविव श्लिष्टौ न वियुक्तौ बभूवतुः ॥ ४ ॥ रेमाते वनकुंजेषु गुहासु च महीभृताम् ॥ तमालजालखंडेषु मंदारगहनेषु च ॥ ५ ॥ सह्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेषु च ॥ गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेषु च ॥ ६ ॥ दिनेदिने शिखिध्वजे गत्वा निद्रां गतवति प्रिये ॥ चूडाला राजकार्याणि कृत्वा स्वभ्यायये पुनः ॥ ७ ॥ तौ दिवा सुहृदौ मित्रे दंपती कुंभभूमिपौ ॥ नानाकुसुमसंवीतौ तस्थतुर्मुदितौ मिथः ॥ ८ ॥ मासमेकं महेंद्राद्रौ रम्ये सरलसंकुले ॥ रत्नकुञ्जे गुहागेहे पूजितौ सुरकिंनरैः ॥ ९ ॥ इतलभ्योदितामोघमंदारवनमालिते ॥ एवं शुक्तिमतः पृष्ठे पक्षकल्पलतागृहे ॥ १० ॥ मासद्वयं पक्षवतो गिरेर्दक्षिणदिक्तटे ॥ पारिजातवने देवपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ जंबूखंडतले मेरोः पादे जंबूनदीतटे ॥ जांबूनदमये मासं जंबूफलरसासवैः ॥ १२ ॥ दशोत्तरकुरूणां च मंडले दिवसान्नितौ ॥ कोसलेषूत्तरस्थेषु समा विंशतिवासरान् ॥ १३ ॥ एवमन्येषु देशेषु विचित्रेषु महीभृताम् ॥ स्थितवंतौ महाभागौ सुहृदौ निशि दंपती ॥ १४ ॥ ततो यातेषु मासेषु शनैः कतिपयेषु सा ॥ चूडाला चिंतयामास देवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥ सुरूपभोगभारेण परीक्षेऽहं शिखिध्वजम् ॥ मा कदाचन चेतोऽस्य भोगेषु रतिमेष्यति ॥ १६ ॥

मत्पर्वतविशेषस्य पृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतो गिरेर्मैनाकस्य ॥ देवजोऽन्ये पुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वे जंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षः प्रसिद्धस्तस्य तन्निकटे जंबूवनखंडतले तस्य तु रितिसर्वमानुषग ॥ जंबूफलानां गजप्रमाणानां रसलक्षणैरासवैः पेयैः सेवितौ मैथ्यजराभयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनाविति पुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरूणां मंडले रात्रिदिवसान्नीतौ तस्थतुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षे परीक्षिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम् ॥ परीक्षया दृढीकृतामासक्तिरयं कदाचिदपि भोगेषु रतिमाएष्यति नैष्यत्येवस्मय ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्चसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्थनाश्रम.किकिमर्थंकृतायथायत्नकारेणप्रयोजनेनत तूप्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोयेषायासाचदेवाश्चतदगनागणाश्चदेवागनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू न्यस्यमेकथस्वर्गेआगमनतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाह्वानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानत्वदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ ॥ आगतंदर्शयामाससमुराप्सरसंहरिम् ॥ १७ ॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ यथावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः ॥ १८ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना ॥ देवराजयथा तन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ ॥ इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात् ॥ त्वदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ २० ॥ उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः ॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच ॥ गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम् ॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः ॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम् ॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंविहरतात्वया ॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्त्रयम् ॥ २५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वंस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक ॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित् ॥ २६ ॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम् ॥ २७ ॥ नियतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम् ॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ शक्रउवाच ॥ ॥ साधोविदितवेद्यानांपरिपूर्णधियांसमम् ॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम् ॥ २९ ॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम ॥ स्वर्गेणसमंसुखमाचरतीत्यणतवा ॥सर्वदेशं॥तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमात्मैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वादपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गस्वर्गकगंतुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासभाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचितनतुममतदकरणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनैःप्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशेएवपुनःप्रोक्तवत्यपिस्वर्गंगतुमनिच्छयाद्नृपेतूष्णींस्थितेसतिएषएवंविधोनिरपेक्षस्त्वयवितसहमित किंनापयामि असपश्चागमनभयाजनस्यममापयानमेवयुक्तमितिहरिरि
द्र सेवयसूपयनृपाकपार् ॥ १० ॥ अहमधैवनस्वर्गमागच्छामिकिंतुपुनाराज्येमसिद्धिन कालेनमागमिष्यत्वहरिनिमर्हणादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्धोक्त्याशिखिध्व
सघरतिसमिहेकुशलेराज्ञाभिमतपुनाराज्यमाभिलक्षणकल्याणमस्तिनितिकुरुमवतिवदन्नंतर्धिमतर्धानमाययौहरि ॥ ३१॥ शक्रअंतर्धिमागतेतेनत्रिदशेशेनयुक्तन्द्वितीयदेवदरमपि
क्षणादस्यमभूत् ॥ यथावारिनिधौवातेप्रशांतिसतिस्फुरतिव्याकुलानिमकरफनफणींद्रवानियस्मिंस्तथाविधःकल्लोलराशिरप्यदस्योभवतितद्वदित्यर्थ ॥ ३२ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू० सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७॥ ॥ ९ ॥ ॥ इत्थंक्रोधपरीक्षार्थीपिगतस्वमायया ॥ राज्ञ्यामदर्यनेराज्ञेनिजरूपमपाकृत

देवेशेप्रोक्तवत्येवंतूष्णीमेवस्थितेनृपे ॥ किमितोनापयास्येपत्वमितिप्रोक्तवान्हरि ॥ ३०॥ नाहमधैवकालेनवदतीतिशिखिध्वजे ॥
कल्याणतेस्तुकुर्वेतिवदन्नंतर्धिमाययौ ॥ ३१ ॥ तदेवदमखिलत्रिदशेशायुक्तत्रक्षणादलमदस्यमभूद्वितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिववा
रिनिधौप्रशांतवातेस्फुरन्मकरफेनफणींद्रवृदम् ॥ ३२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०च०शक्रगमननामसप्तोत्तरशततमःसर्ग
॥ १०७॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत्॥ दिष्ट्याभोगेन्द्रयानायक्रियतेव
सुधाधिप ॥ १ ॥ शांत समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूयएवप्रपंचेनविम्रशाम्येव
सादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इतिसंचिंत्यसारात्राविंदावभ्युदितेवने ॥ गृहीतमगनारूपकांतामदनिकासती
॥ ४ ॥ वातेवहतिफुल्लाढ्येमधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेनद्यास्तीरसस्थेशिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकलतागेहंनीरंध्रेपुष्पगुच्छके ॥
शुद्धांतंवनदेवीनांप्रविवेशमदान्विता ॥ ६ ॥ तत्रसकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिता ॥ कंठेसंकल्पितंकांतंस्रिगमादायसंस्थिता ॥ ७॥

॥ १ ॥ तामिन्द्रागमनरूपांमायांशममानीयउपसंहृत्य ॥ क्रियतेवशीक्रियते ॥ १ ॥ सर्वाविक्रियाशून्यत्वात्समेनआकाशादिनासमआभोगोमुखावयवस्थितिर्यस्य ॥ अ
सरंभमसाध्वसमहेलंचव्यावहारिकमर्घपाद्यादिनापूजनमुचितोत्त्याविचकृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेनबुद्धिहारिणाबुद्धिक्षोभकेण ॥ ३॥
गृहीतममनारूपमितिपदयाःकंठसंकल्पितकांतमितिचतुर्थेसंबंध ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्यपुष्पिततरुलतासपन्नेवातेमलयानिलेवहतिसतिनीरंध्रे पुष्पगुच्छकैरुपलक्षितवनदेवीनांशुद्धां
तसतानकलतागेहमविवेशेतिपरेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्रमाल्यैर्मालिताअलंकृतासतीमाययासंकल्पितमनुरूपंयुवानमगनारूपमगनानामिवानुद्धतरमण्याद्विव्यसनपोहराव
पाकृतिरूपयस्यतथाविधमतएवरम्यमृणालाच्छिलिव्यजात्कांतमनोहरतमंस्रिगविटकंठेपगृहीतमादायसंस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञातस्यपिपाट

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुतलैस्वकुतलैश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्यापरिवर्त्तनेननिष्पेषेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥ ९॥ आकुचनाद्द्विगुणाकारेवालावाहुलक्षणे उपधानकेउपबर्हेसंसक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वंद्वम ॥ ११ ॥ अगानालग्नसंश्लेषस्तच्छलेन अर्पयतआसजयत् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम ॥ १३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः॥ शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारवालाबाहूपधानके॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथुनंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम् ॥ अंगलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम् ॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोपसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिगौयथास्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५ ॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलंवपुः ॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननाः ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह ॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ २१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेतत्तदेवंविजानता ॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु ॥ २३ ॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्भीतौतौप्रतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम ॥ अहंविघ्नंमाकरवद्दत्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपचमुपेक्ष्यउपसत्त्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचितसर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभेअविस्रंभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादितरैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिप्रार्थितनिरोप ॥२५॥ अबलापत्याऊढातत्पारमन्यारस्तात्म्यबलहीना॥कुमारीअनूढाबालतरुणीएकांतेजारप्राप्यरते रोधनप्रतिषेधनकरोत्येष ॥ अयश्री स्वभावइत्यथ ॥ परिखिगमपरिष्वंगआरेणतुंवबात्सपम्भरतिषिग्मनखेअगेषेहेमनःप्राणादीनांविनिवेशितम्॥ भावेक ॥स्थैर्यंनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतप्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ स्त्रीणांहिपुंवशीकारसमर्थसौंदर्यालाभएवैक पुंसामसमागमेहेतुनान्य ॥ यदिस्त्रिय पुंवशीकारसमर्थासुंदरतांयाता भ्रामाएकांतेषुपुंसांपुरोभवतितदातासामसंगमेन कश्चिद्गु ॥ नम्यग्निसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुर्मन्यु शास्त्रीय परपुरुषसंगमनिषेधोअनापद्यालक्षणआक्रंद स्वपातिव्रत्यभंगश्चविवेकदृशापर्यालोच्यमानाजारसंगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥कामोत्यष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसंध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुंदरतांयाता पुर पुंसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वंक्षमावंतोहिसाधव ॥२८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनबालेंतर्विद्यतेखइवद्रुम ॥ केवलसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम्॥२९॥सुहृत्त्वेनवनांतेपुपूर्ववत्सुखमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतास्मिन्नृपेशिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्त्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यंभगवानयमागत ॥वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसंपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥मन्येमहर्धंय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुंभरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसंचिंत्यचूडालाचूडालावपुरक्षता॥ दर्शयामासत त्राशुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतवसा॥ यथावस्यपुरोयुक्तानिर्गतेवसमुद्गकात्॥ ३७॥

तव किंनस्पृहस्तभाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितास्तेनजारसंगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीत्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८ ॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यांनेच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यसत्त्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्स्पष्टा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२ ॥ तेहमप्रार्थिताभो गाःसिद्धयश्च ॥ ३३ ॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूता शांतिसमाधेयस्याविरूपाअनिंदितामहर्द्धयएकमेनप्रयातिप्राप्नुवतिआश्रयतीतियावत्॥ ३४ ॥ तमेवगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतमेनप्रतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६ ॥ युक्तायोगधारणावतीसमुद्गकात्संपुटकान्निर्गतेव ॥ ३७ ॥

प्रणयेभर्तृचित्तानुरजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वंदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमृद्धामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो पद्मि नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राक्सीतात्वेनभूमितलप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टोत्तरशततम सर्ग. ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्टवान्नृपोध्यानाद्बुद्धा सर्वैसुविस्मितः ॥ तुष्ट प्रशस्यचूडालामालिंग्याचानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालकिमर्थंवाइहमत्सनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा स्त्वमिहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्धापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत ॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्तध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वृत्तमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेषां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्नः ॥२॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्याःकलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

---

१ आराज्येत्यपिपाठ.

॥ १२ ॥ पुलकोज्ज्वलतांगतौबाहूविसार्यप्रसार्यआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगलितं नायनम् ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्तपरस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोवाचामगोचर परमानंदरूपशृंगाररसोबभूवसवासुकिजिह्वाभिरपिवक्तुंनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचंद्रसूर्याविमायामिवमिलत्तनूपंकजाद्यसदृशाकृतामिव ॥ १५ ॥ शैलौएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीद्वयश्लिष्टौमिलितौचिरमास्ताम् ॥१६॥ आनंदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यंजकलिमादर्शनात्रशून्यहृदयोपमौ ॥ १७॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनमयथास्यात्तथाआस्ताम् ॥ प्रणयपेशलयथास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाच

सर्वमालोक्यभूपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥ गलद्गघनस्नेहमुचद्वाष्पस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिंस्तत्रभावोबभूवय ॥ ॥ १४ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुंहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्थाविवपंकेनकृताविवमिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ताचिरप्रियौ ॥ मुहूर्तेनगलद्बाष्पजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथयतामीपन्निन्यतुस्तौशनै प्रियौ ॥ अमृतापूर्णहृदयौसशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तभुजमास्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानंदक्षणस्थित्वातूष्णींप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकरप्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कांत स्वकुलयोपिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्वरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वग्यात्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्संसारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्यासाहिकेनोपमीयते ॥ अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायंतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री कांति क्षमामैत्रीकरुणाद्यास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनंतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमंत्रादितयानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽस्यतमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्टक्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥२०॥ भर्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥२१॥ यथाभवस्नेहमुग्धा ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धी श्रीरित्याद्यावक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतासुस्त्रीपुप्रथमाऽभिज्ञातास्वपित्वमथमामेवासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ स्वार्थायास्तमन केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशःप्रत्युपकारादुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थैस्यातिरतिशयोक्तिमत्रसार्था ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽ धुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणासौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वानिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तॄणांकुलयोषितः॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम्॥ २७॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः॥ २८॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम्॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः॥ मंन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना॥ ३०॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्या भविष्यसि॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम्॥ ३१॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुण रत्नसमुद्गिके॥ ३२॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः॥ ॥ ३३॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि॥ ३४॥ भूयोभूयो भृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम्॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः॥ ३५॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम्॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः॥३६॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥बुध्य सेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो॥ ३७॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम्॥३८॥ अंतर्हसंसितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः॥ ३९॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्व ताः॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे॥ ४०॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सुमनः पूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने॥ ४१॥

त्यन्वय.॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयन्त्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सस्तत्त्वतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तत्प्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहाकिंचित्तुच्छसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्कदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथकीदृशांकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभि.पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलागनालोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरंतुनायटीकाकारसमतइतिभाति

[illegible] सात्त्वोऽस्य विवेकस्य [illegible] प्रकाशकतया स्थितस्तस्य तस्यात अहमपि उपपरमसमीपभूतप्रत्यगात्मतया आस्थित ॥ तथाचे [illegible] ॥ तामेव पप्यदर्शयति ॥ निरीह इत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूप परमार्थसारस्वरूप भनहमि [illegible] ॥ अहमत्यक्तसमस्तचित्तैकसत्यधिष्ठितस्तां निरतिशयानन्ददशामुपयातोऽस्मि यामयमसहस्र [illegible] ॥ तस्य हन्त [illegible] आत्मा [illegible] ॥ अहमस्यात्मनो [illegible]

त्यमवयस्यपस्यांतस्तस्याहमुपास्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभ स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥ ४२ ॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम
हस्थित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपधतिसहस्रानयाहरिहरादय ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व
स्वआस्थित ॥ ४४ ॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणालिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमस्मिनचेतरत् ॥ ४५ ॥ नस्थूलोस्मि
नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुदरि ॥ तेजोंपियाव्ययातेनभित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवैसम ॥ शांतो
स्मिमाम्यनतास्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥ ४७ ॥ परिनिर्वाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते ॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्रोमिनेतरत्
॥ ४८ ॥ तरगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते ॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात् ॥ ४९ ॥ पुनर्मलंनगृह्णामिशतघ्मातसुव
र्णवत ॥ शांत स्वस्थामृदुयत्तोवीतरागोनिराशीः ॥ ५० ॥ सर्वातीत सर्वगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवंस्थिते
महानत्वप्राणेशहृत्प्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानींप्रभोमह्यंरोचतेतेमहामते ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ प्रतिपधनजानामिनजाना
म्यभिवाछितम् ॥ ५२ ॥ यदाचरसितन्नित्यंकदाचिह्वियितत्तया ॥ यथन्मततेसफलतथास्त्वविफलप्रिये ॥ ५३ ॥ नकिंचिदनुसधातुजा
नाम्यपरसुदर ॥ यदवाँपिचिज्ञानासितत्वपुरुसुंदरि ॥ ५४ ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्थरूप [illegible] ॥ इतरत्कारणम् ॥ ४५ ॥ सत्यम [illegible] ॥ तेजोऽपि [illegible] यातेन भित्ताव पतितेन [illegible]
[illegible] ॥ ४६ ॥ जगत [illegible] निरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशया निर्मनस्क ॥ ४७ ॥ हे पतिव्रते ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अथवा [illegible] ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ [illegible] ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा
[illegible] ॥ ५० ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ नजानामि ॥ ५२ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामिस्ट्दिसमतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
ज्यभोगाद्यपेक्षणम ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयानेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न
चाज्ञानामिवतत्त्वविदोत.करणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणाविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥ निष्क्रियासगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववि
त्कोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थ ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छांदसः ॥ तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगातेमध्येतदंतरालेचवयं

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन
मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यत्प्रा
णानैषणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन
सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी
दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥
मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामाननुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सन्त्
पामत्तवास्तव्यानृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्वल्लयासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥
मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य
मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायु.शेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥
तस्मादाद्यंतमध्येष्वित्यस्यार्थांतरमपिसंभावयंस्तजिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥
तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कांतानामतःपुरस्त्रीणाललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्तान्दृष्टवास्तव्या.पुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी
विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइंद्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिमानुषैरितिराजाह ॥
एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥७० ॥७१ ॥ यथासस्थानयथास्थितम् ॥ ७२ ॥ चिरदंपत्यो प्राचीनजायापत्यो ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायसंध्याम् ॥ सायसंध्यासभास्करामिस्युक्ते
दिनाचारता ॥ परस्परसिनद्धभागायसोत्कंठावपिनिवासनत्यारनुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयंप्रणयवाक्यविलासगर्भंयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममसंगेपुवाछानापिविभूतिपु॥स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यनापिचक्रिया॥यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्थचेष्टिता॥६९॥इदंसुखमिदंनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठामी
ह्यथासुखम्॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तंविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्र
वेत॥७१॥सुखदुःखदशाचिंतात्यक्त्वाविगतमत्सरम्॥यथासंस्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन
तयोर्द्वयोः॥कातयाश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ॥ ७३ ॥ अथोत्थायदिनाचारंयथाप्राप्तमनिंदितौ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतु
कार्यकोविदौ॥७४॥स्वर्गसिद्धिमनाहत्यतस्थतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतैस्तैः प्रणयचेष्टितैः ॥साप्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्वि
मुक्तयोः ॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमयोः स्वयममाशसतोःप्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥उत्कंठतांप्रणयिनोर्धियमानयतीदीर्घापिमुहू
र्त्तवदसौरजनीजगाम ॥ ७६ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत समुदितेसूर्यवितमस्यंबरेस्थिते॥ममुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥ १ ॥ विकसत्यरुणापांतेचक्षु
षीवांबुजाकरे॥आचारेष्विवलोकेषुप्रसृतेष्वकररश्मिषु॥२॥दंपतीतौसमुत्थायकृतसंध्याक्रमौस्थितौ॥पद्मासनेस्फुटस्निग्धकांतौका
चनकदर॥३॥अथोत्थायात्रचूडालारत्नकुंभपुर स्थितम्॥कांतासकल्पयामासपूर्णमसाब्धिवारिभि ॥ ४॥तेनमंगलकुंभेनतपूर्वा
भिमुखंस्थितम्॥भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येऽभिषिषेचसा ॥ ५॥

सना कथयतोस्तयोःप्रियमुत्कंठनांसोत्कंठनामानयन्नीप्रापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्त्तवदगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥इ०वासि०ता०म०नि०पू०नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
सदसत्कर्म्यसंम्येनमभेनस्वपुरगतौ ॥ तौदंपत्याहुचिरराज्यविमुक्तावितिषण्यते ॥ १ ॥ समुद्गकात्संपुटतेजगत्प्रकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जना
नामंत्र्याचारेषुभ्रमत्सुवांबुजाकरविकसनिसतीम ॥ २ ॥ ३ ॥ समाब्धिवारिभिःपूर्णंपुर स्थितरत्नकुंभराज्याभिषेकायसंकल्पयामास ॥ ४ ॥ तराजानम ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांतंतेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनांतेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप
दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धात्तवसत्यसकल्पात्संभवम् ॥ भूषणालंकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंबद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो॥ अष्टा
नांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्तुमर्हसि॥ ७॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ॥ ८ ॥अ
थप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम्॥ अद्यदेवीपदेराज्ञीत्वांकरोम्यभिषेकिनीम्॥ ९ ॥ इत्युक्त्वासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा॥ अभि
षिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम्॥ १०॥प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम्॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि॥ ११॥
इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम्॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम्॥
पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम्॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम्॥ १४॥
तत्रगंधद्विपवरेकृतपार्थिवमंडले॥ रक्षितेदृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया॥ पदातिरथ
संबाधंकर्षन्नतिबलोबलम्॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यासेनयाससतोवनात्॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभौमया ॥ १७॥ त
स्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजंगलान् ॥ १८॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचय
म्॥ प्राग्ल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम्॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमादृताः॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताश
याः॥ २० ॥ एकनांसंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैराटष्टःपौरयोषिता
म्॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम्॥ २२ ॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंध
द्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूस्थया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्राक्तनमात्मनःस्वस्यशाङ्गरान्निर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहवृत्तंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त
त्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजांजलीनांपुष्पांजलीनांचव्रातैः ॥ परंपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥१८॥१ रूस्यानभपर्लकैलासमिवोच्छ्रितस्थितम् ॥२२॥ तेनैलोकशाखपसिद्धैरधिरूढाततशंखवीणाछमपामरादिभिर्पयोर्म्येर्मंगलैः संयुतम् ॥२४॥ अंतःपुरेस्वानिस्वामि
॥ वमाधिभोगादीनि ॥२५॥ देहधारणाद्विरतोविदेहकैवल्यसुखेप्रतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामागुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वासमया
चूडालयासहस्रारमप्यभासमतामर्काहयित्वापि ॥२८॥ भुक्तेभुञोमेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणबोधेनकामलक्षण
मृत्युमित्वादशशिशिरानूपलक्षितवर्षसहस्राणिजम्बूद्वीपएकराअस्यभावएकराज्यपकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूपतारामायकर्मण्यतयोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसयाधंमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावपलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यायगृहंतेसौ सयुतन्नृपमंगलैः ॥सम्य
क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंमशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेनृप ॥२५॥
दशवर्षसहस्राणिराज्यकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपक ॥ अपुनर्ज
न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राम्यतयारमय्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८ ॥ विगत
भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तःप्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धि ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्योयजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य
चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसफलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालपरमसतपदप्राप्तवान्सत्वशेप ॥ एवरामागतं
त्वमस्तमनुसरन्कायजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
चू० शिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना
शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयाबुद्ध्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २ ॥

भुक्त्वेति ॥ सशिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसफलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअशतमजरपरंपदसत्वसम्यागतःक्षेपःसम्प्राप्तवान् ॥ हेरामत्वमपिआ
गतमास्तंप्राप्तमस्तंकायजातमनुसरन्विशोकःसमाधीतिष्ठ ॥ अथवास्वयंप्रसभभागमोक्षप्रधानलक्ष्मीरनुसरन्भुतिष्ठव्युत्थितस्तिष्ठ तवसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोस्तीत्य
र्थ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राघवाराजेवपिधामसर्वमुक्त्याजितःकथ ॥ अतेइका
रत्यामात्पूर्वोक्तदृष्टिमिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्नखिद्यसेनिराकृततत्खेदोभविष्यसि ॥ १ ॥ चुद्ध्याअवष्टभ्यपरमार्थतयादृढमवलंबितत्पूर्णानिष्ठयनेन ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यानस्यनापिव्यवहारः

भोगमोक्षमयस्तत्प्रचुर ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्तवांस्तथात्वमपिबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञःसर्वविद्यास्थानेपुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथाविधेनजतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवान् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्समासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयःसकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदितम् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्तवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेतस्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेंद्वभ्रार्कतारेणशरद्व्योमासमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्याजांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टास्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायरोषंत्याजयितुमागतंपितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥ गतेंद्विति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योमेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्थमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यतःप्राग्योज्यम् ॥ कथंचशरद्व्योमासमोभवत्तत्राह ॥ तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शरदारीतुफषिवि मितेपूर्वासएवदूयमानमनाएषपुनर्भयमयेणकस्मिंश्चित्कानननांतरेतमेवपितरंगुरुमागतमाप ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलताश्च ॥ आदिपवात्कमंडलुकृत्यजिनादपि ॥२ ॥२१॥ अग्नियपअग्निष्टवान् ॥२२॥ यदानवेदनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यत्यागेपणविशारुतायाः प्राकृचित्तस्यानेभयपनादितिभाव ॥ पितरंधियाययौ चिंतितवानितिया वत् ॥२३॥ ननुमिपुरवाह्यद्रव्याणामिवदेहेंद्रियविषयस्यामावेपचित्तत्यागः सेत्स्यतितिभाह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थवदेहादिकिंचित्तस्यकर्माविषस्यादित्यनिर्णयादनागस्क चित्तनिलयनापराधशून्यदहादिस्पर्शीकत्यजामित्यागस्यनोचितइत्यर्थः ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तमिव सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजनाः॥२८॥ हेमर्यादि

उवासैकोदिगंतेपुशांतशून्यवपुः श्वसन् ॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरंगुरुम् ॥१८॥ कृतपूजात्र्मौभत्त्यासमालिंगितपुत्रकम् ॥ अ पृच्छत्सचचासूय स्वेदगद्गदयागिरा ॥ १९ ॥ ॥कचउवाच॥ ॥तातसर्वपरित्यक्तकथावेणुलताद्यपि ॥ तथापिनास्तिविश्रांतिः स्वपदे किं करोम्यहम् ॥ २० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे ॥ चित्तत्यागविदुः सर्वत्यागंसर्वविदोजनाः ॥ २१ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वावाक्पतिं पुत्रपुत्रवतरसानभः ॥ अन्वियेषकचश्चित्तपरित्यक्तुमखिन्नधीः ॥ २२ ॥ चिंतयन्न प्यसोचित्तंनयदावेदकानने ॥ तदाचिंतयामासधियैवपितरंययौ ॥ २३ ॥ पदार्थवद्देहादिनचित्तमितिकथ्यते ॥ तदेतत्किंक्ववाथ्यर्थी निरागस्कत्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥ पितुः सकाशंगच्छामिज्ञातुंचित्तमहारिपुम् ॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वरः ॥२५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंचिंत्यसकचउज्जगामत्रिविष्टपम् ॥वाक्पतिंप्राप्यसस्नेहवंदेप्रणनामच॥ २६॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्त भगवन्वद ॥ स्वरूपंब्रूहिचित्तस्ययेनतत्संत्यजाम्यहम् ॥ २७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तंनिजमहंकारंविदुश्चित्तविदोजनाः ॥अत यायमहंभावोजंतोस्तच्चित्तमुच्यते ॥ २८ ॥ ॥कचउवाच॥ ॥ त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते ॥ गुरोगीर्वाणवृंदस्यकथमेत द्वदेतिमे ॥ २९ ॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेषकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर ॥ ३० ॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात् ॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि ॥ ३१ ॥ यथैतदेवतनयतथाशृणुवदामिते ॥ अ ज्ञानमात्रसंसिद्धंवस्तुज्ञानेननश्यति ॥ ३२ ॥

यस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवृंदस्यगुरो हेमहामतेबृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथंतन्मेवद ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्यागेआत्मत्यागापत्त्यानिरात्म्या पत्तिरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोवास्तवस्तत्स्वरूपेयस्तभावत्वादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यतत्साक्ष्यपरिचयेतत्त्यागोदुष्करःपरिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदल नादपिसुकरइत्याशयेनबृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानमात्रसाक्ष्यपरिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रसंसिद्धमहंकारादिवस्तु तच्चज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥

१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वय ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकिं विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमानताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तदसत्वेजगत्प्रथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्व त्रेति ॥ अब्धिवेतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहंकार क कुतोनिमित्तात्कथंदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइ त्याह ॥ क्वेति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचय ॥ ३८ ॥ अयंदेहादि सपित्रादिनोजातोहम् ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतवृद्ध्यपक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ तर्ह्यहंकस्तत्रा ह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतस्त्वपारार्थ्याद्द्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थांतरंसदृष्टांतदर्शयन्प्रकृ

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवत्स्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वाप्सुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४० ॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्तेः॥ ४१॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसंस्थितानाफलानाकुसुमानांदलानांपर्णानाचकारणीभूत सारभूतश्चतरोरतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थि तोविमलतरोनतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्त्तेरखंडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यतवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमा दीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतासारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनंतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा० पू० एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखंडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

तथात्वमपि स्थित ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्या उपेक्षणमेवतस्यागोनत्वस्य निवसकथमसापेक्षइतिभाव ॥ ३ ॥ यत्नेनतन्निवारणेकथमरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असम्भवतीति ॥ शमतननग्रसमाससमथी ॥ ननुकामकर्मवासनारूपबीजबलाज्जन्मरणजन्मभीकुतोनस्यात्ततमाह ॥ नभइति ॥ अहंकारक्षेत्रेसत्येवतानिबीजानिप्ररोहंतिनतुत
द्वाधतमितिभाव ॥ ४ ॥ अहंकारबाधितेऽवशिष्ट कीदृशोहमित्याह ॥ निरंशमिति ॥ ५ ॥ इदृशोहंकथमहंभावभावितोभूवमित्याह ॥ यथेति ॥ तथाअहंभावभावितोप्यस्म
दवाभातइत्यर्थ ॥ ६ ॥ तत्प्रकाशहेतुमाह ॥ अबोधेनेति ॥ तन्निरासेपिहेतुमाह ॥ बोधेनेति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शन एकत्वमति कारणदर्शन तेद्वेत्यक्त्वाउभयानुस्यू

निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कथंयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहंकारमसद्विद्धिमैनमाश्रममात्यज॥
असत शशशृंगस्य किंत्यागग्रहोकृत ॥ ३ ॥ असंभवत्यहंकारेक्वतेमरणजन्मनी ॥ नभःक्षेत्रेतथाप्युप्तकेनसगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निर
शशांतमकलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मंचिन्मात्रत्वमनोमयम् ॥५॥ यथाभसस्तरंगादियथाहेम्नोंगदादिच ॥ तद्वा
तदिवाभामतथाहंभावभावित ॥ ६ ॥ अबोधेनजगत्सर्वंमायामयमिवास्थितम ॥ बोधेनसकलंब्रह्मरूपमप्यतेनघ ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्व
मतीत्यकांगस्य सुखितोभव ॥ माद्दु खितोभवव्यर्थंत्वंमिथ्यापुरुषोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता ॥ शरदामि
हिंचाशुबोधेनायातितानवम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ परमामागतोस्म्यतस्तृप्तिंज्ञानामृतेनते ॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे
वचातप ॥ १० ॥ अथतेनवसिक्तोहमतगंच्छामिशीतताम् ॥ उपयपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥ नतृप्तिमनुगच्छामिव
चांसिवदतस्तव ॥ ऐदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ तथापिभूयपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर ॥ कोनामतृप्तोप्यग्रस्तन
पिबत्यमृतासवम् ॥ १३ ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम् ॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे ॥ १४ ॥

तसम्यावपरित्यज्यतदतिष्ठित सुखितोभवेत्यर्थ ॥ अतद्दर्शनेतुवक्ष्यमाणपुरुषस्येवदु खमापिसत्यवदुपरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोवर्षप्रतिबंधस्त
त्प्रयुक्ताद्भयनाक्रांतभातपो दिवारामतवस्याआसारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हिरण्यगर्भसंपदतानामतुलसंपदामुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ तथउक्ती
नामास्वादनेनतृप्तिर्नाप ॥ १२ ॥ ज्ञातमप्यतत्त्वस्यसम्यगनुभवायपृच्छामीपि ॥ अमृतरूपमासवंपेयम ॥ १३ ॥ एवमशासयोन्मुखीकृतगुरुर्यति माद्दुखितोभवव्यर्थंत्वंमिथ्यापुरुषो
यथेतिवाक्यसूचितमिथ्यापुरुषाख्यानकौतुकाद्राम पृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यत्मिथ्यापुरुषेणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृतवदेत्यर्थ ॥ १४ ॥

तत्त्वदृशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ स्वत ॥ १६ ॥ एकांतेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
ह ॥ केशोड्रकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्सपश्यतितत्तस्यैवभ्रान्त्या
भासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥ खस्याहमुपजीवकः खमेउपजीव्य अत खमेवाहरईदृशचखमाद्त्यरक्षा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंड्रकमिव
व्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवस्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टंत्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ खस्यइष्टवस्तुखतत्स्वयकस्मिंश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेषः ॥ २१ ॥ ऋत्वंतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपांसुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्कंटनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासत्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ कुसूलधान्यासपनम ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ १४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनदुष्प्रवेशेनकूपकुंभाद्युपाधिना स्वगगनंगुहायांतत्रगूढंस्थितस्तद्गतागतिसंगमूढस्तत्तदभिमानात्तत्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषुघनतराद्दुःखांतरादपिघनदुःखजातमायातितितोयातितिनिर्गच्छतिषत्यर्थ ॥१५॥ इतिश्रीवासिष्ठ०तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोत्रस्फुटमीयते ॥ तथैवाख्यायिकायाश्चतात्पर्यसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥ उत्तानार्थस्याख्यायिकायाम्यप्रेक्षावत्त्वसंभवमन्यमानोमिथ्यापुरुषाख्यायिकायाअन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तत्पृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानर प्रसंगेनत्वयायोमायापुरुषःकथित अयंकिमभिप्रेतस्तस्यव्योमरक्षणंचकिमभिप्रेतोच्यतइत्यर्थ ॥ १ ॥ यथाभूतयथास्थितम ॥२ ॥ शून्यांबरमायाकाशस्तदुस्थितम॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकाल कवलितप्रज ॥ जीर्णपर्णयथावातस्ततःशोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालशोकातेखरक्षार्थंचकारह ॥ कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपर स्थित ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥३३॥ एवंगृहंघटंशालकुंभकुंडकुसूलकं ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांगृहन्गृहेणग हनेनकिलात्मबुद्ध्या ॥ दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन किंमायापुरुषःप्रभो ॥ कथितोयत्त्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥ मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥२॥ मायायंत्रमय प्रोक्तोयःपुमान्रघुनंदन ॥ एनत्वंतमहंकारंविद्धिशून्यांबरोत्थितम् ॥३॥ यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लक्ष्यंब्रह्मव्योम्नोयश ब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहंकार पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दर्शियात सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयतते तत ॥६॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगत ॥ ७॥

सर्गादौसृष्टेप्राक् ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानामायाकाशादुत्स्थितनभस्थितनेत्याह ॥ अतरिति ॥ नतन्निरधिष्ठानींकिंत्वसदधिष्ठानतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यंब्रह्मयस्यतथाविधम् ॥ नभ्य र्थाद्दियात्कथमहंकारादिजगदुत्स्थिततत्रदृष्टांतमाह ॥ व्योम्न शब्दवदिति ॥ अहंकारोलिंगात्मासचमायासीवस्याभिप्रेतस्तत्रदृष्टांतांतरमाह ॥ स्पंदइवेति ॥ ५ ॥ अनात्मैवचा त्मास्यात्मतांगत सद्भूतकारणेगगनदर्शियात कल्पनासदृश्ममिवमेदृष्टमिदममिदमित्यादिकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायतते ॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थमहस पूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहंकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योभितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेदनिमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैः क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्तच्चितनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामित्वभावत्वात्प्रकृति सकल्पनात्संकल्प सकलिपतार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पनात्कलाचेत्यपिविश्रुतै प्रसिद्धै ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यन्ते॥अन्यैःकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतांगतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्ततदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया॥ ८ ॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ॥ कृत्वारक्षितआत्मेतियातितद्योभिभावनम्॥ ९ ॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ॥ १० ॥ जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः॥ सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते॥ १२ ॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः॥ १३ ॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव॥ १४ ॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मःशिवःशुभः॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा॥ १५ ॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशंकया॥ १६ ॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम्॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः॥ १७ ॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्यणोरणुः॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति॥ १८ ॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन॥ जगद्विवर्त्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते॥ १९ ॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव॥ २० ॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शैर्निश्चितम्॥नह्यच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआकाशःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायु कथसपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेज कथसपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथतद्विरुद्धशैत्याप्यायनस्वभाववारिसपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावकथतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चिततत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदु खान्यनुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्यक्षयस्यनिवासस्यसक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

र्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारत्याजयन्पूर्वशिष्टचिन्मात्रस्थैर्योपदेशेनोपसंहरति॥सर्वापदामिति ॥ अस्वातन्त्र्यापादकत्वादस्वतन्त्रम् ॥ आसन्नोनरकादिपातोयस्मात्तथाविध
सदविवेकविरोधि अनार्यैर्नियमहंकृतिपदं सकलमभिमतव्यवहारेंद्रियविषयलक्षणफलासहितंबोधान्मूलोच्छेदेनविमुच्यशेषेणनिष्कृष्टचिन्मात्रेसुबद्धपददृढस्थितःश्चेत्सर्वोत्तम
नामयासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविच्यसदसद्रूपेदृष्टांतैरिहभूरिशः ॥
असद्रूपनिरासेनसद्रूपेस्थैर्यमीर्यते ॥ १ ॥ अथतः सर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वाद्विकल्पवशमुदयनिमज्जकरोनिरासइतिव्युत्पादयितुंप्रथमपरेब्रह्मणिमनःकल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमग्र्यम् ॥ बोधादहंकृतिपदंसकलंविमुच्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥
॥२१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०मिथ्यापुरुषोपाख्याननामत्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
परस्माद्ब्रह्मणःपूर्वंमनःप्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितत्स्थमेवस्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदोमहोर्मिरिवसागरे ॥
रश्मिजालमिवादित्येमनोब्रह्मणिराघव ॥ २॥ तस्यात्मात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतंरामजगद्रज्जुभुजंगवत्
॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदंत्येतत्तस्यान्यदिवभास्वतः ॥४॥ कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥
केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकंहितत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविताः ॥ आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्पः सउच्यते ॥ ६ ॥
सलिलव्यतिरेकेणतरंगोयेनभावितः ॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्यनवारिधीः ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगोयेनभाव्यते ॥ अंबुसामा
न्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते ॥ ८ ॥ कनकाव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यति
रेकेणज्वालालीयेनभाविता ॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलतिज्वालाधीरेवतिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वंसर्गादिकालेप्रथमसर्वकल्पनाभ्यःपूर्वंतत्त्वमनस्तमपरेब्रह्मणिअपृथक्सत्तयास्थितमेवसत्कल्पनांतरनिमित्ततयाअपयासस्थितिंगतमित्यर्थः ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया
स्थितौदृष्टांतानाह ॥ पुष्पकोशेइति ॥ २ ॥ तत्स्यमेवेत्यशदृष्टांतैर्विशदीकृत्यस्थितिंगतमित्यर्शविवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्याअपतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वजगत्कल्प
नामूलतयास्थितिंगतम् ॥ ३ ॥ तथाचजगत्सम्यग्भावव्यतयाभावनेअन्यत्सम्यग्भावतयाविभावनेनुसद्रूपमसत्त्वेनेतिदृष्टांतैरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदंरश्मिजालम
आदित्यव्यतिरेकेणभावयतितस्यतत्स्वभास्वतआदित्यादन्यदिवस्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥ नतस्येति ॥ वर्णैक्यबुद्ध्याकेयूरेणैवावरोधादितिभावः ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि
र्विकल्पोरश्मिभेदविकल्पशून्यः ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यांपुरुषोपिसविकल्पोनिर्विकल्पश्चभवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ गलतिनोद्भवति ॥ १० ॥

अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरंजितातदाकारतापन्ने
कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरंजितातदाकारतापन्ने
कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ ११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तयासमाहृकद्विविधविकल्परहि
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्ति ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनऋजुवक्रतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआंतरप्रत्यग्व
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३ ॥ दृष्टांतउपपादितविकल्पत्यागप्रकारदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआंतरप्रत्यग्व
स्तुपर· ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसंकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय· ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसंकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम् ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितदवयुत्यप्रपंचयति ॥ कोटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप

पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा
ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः ॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः ॥ ११ ॥ पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा
व्यते ॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते ॥ १२ ॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः ॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुषुम
ज्जति ॥ १३ ॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवेद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
संकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ १५ ॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम् ॥ मनोभवतिविश्वात्मा
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम् ॥ १६ ॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत् ॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात् ॥ १७ ॥ कोटत्वमब्ज
त्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा ॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम् ॥ १८ ॥ संकल्पताद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम् ॥ तनोतितस्यां
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम् ॥ १९ ॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥ २० ॥ जंतोर्य
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम् ॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते ॥ २१ ॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते ॥ परमार्थेन
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन ॥ २२ ॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हंपरिस्फुरन् ॥ २३ ॥ यथांबुधिर्व
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः ॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्यणुचित्स्पंदनादृते ॥ २४ ॥

र्थः ॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदंब्राह्मम् ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताप्रयातियथाअंबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिगृह्यस्फुरन्अंबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसःस्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारंकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवजगद्रूपंकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ मवृंहिताकारविवर्त्तविजृंभिताकारतद्बाधविजृंभिताकारया ॥ प्रशस्तभावमुक्तमतीविपर्ययवशाययति ॥ पदार्थत्याविना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सवेपत्रअपिशब्दात्त न्चिरंतनमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएपबधदस्याविकांविफलाभिमानांसकलांचितांप्रससर्वयमेननिरस्यषागादिसर्वेंद्रियजयान्मौनीवशीविगतमानमदश्चसन्स्वोचितराज्या दिकार्यकुर्वन्ननहंकृतिमहात्माश्चैवभूत्वातिष्ठस्यप ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महाकर्माविशब्दानाम्याएष्याभि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्देदमतस्त्यजन॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन्॥ २५॥ नापूर्वविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव भावयन्॥ यद्यत्करोषितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम्॥२६॥ ब्रह्मप्रबृंहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्नवित्सारमये स्थिते॥ २७॥ संविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ संवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि॥ २८॥ इदमन्यदिदंचान्यदि तिमिथ्याग्रह कुत ॥संभवादखिलाकारैर्व्येकस्याएवसंविद ॥ सर्वेयमपिनास्त्येवबंधमोक्षावत कथम्॥२९॥मोक्षोयमेपखलुबंधइ तिभ्रमत्यचिंतानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम्॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥इ त्यापवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्ग ॥११४॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥महा कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ॥सर्वा शंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम्॥१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्ता महात्यागीकिमुच्यते॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतद्व्रतत्रयरामपुराचंद्रार्धमौलिना॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधर ॥अतिष्ठदभ्रसंकाशेसमग्रपरिवारवान्॥ ४ ॥ तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम्॥५॥ ॥भृंगीशउवाच॥ ॥भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञपरमेश्वर॥ यदहंपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे॥ ६॥ संसाररचनांनाथतरंगतरलामिमाम्॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां तिवर्जित ॥७॥ कमतंनिश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम्॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम्॥८॥

रिदंशमुना ॥ लक्ष्माण्यजीवन्मुक्तानांवर्ण्यंतेभृंगिणेऽर्थिने ॥ १ ॥ सर्वाःपुण्यपापादिशंकाःपरित्यज्यधैर्यनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणमाभोमहाकर्त्ताउच्य तइतिमिथ्यपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रश्नत्रयमित्युच्यतेफलकालत्वमानित्याविकमिवेदलक्षणत्रयसंपद्यते ॥ असौभृंगीश ॥ ३ ॥ ४ ॥ तनुविज्ञानवान्सवात्मज्ञान ॥ यद्यपिगाणपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्यतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्यायभोमासस्यामीथमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरंगतरलांनश्वरीम् ॥ ज्ञातेपि तत्त्वेभामासस्याविश्रांतिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुखरम्यम् ॥ तिष्ठामितिष्ठेयम् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वाशंकापरित्यज्येत्यर्थंविवृणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्त्रात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र
भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यंजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन
करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेगःफलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्संपन्नेष्वश्वमेधकलंजभक्षणादिकार्येषुधार्मिकोहं
पापोहमितिवाकुशंकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति ॥ १६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवृत्तस्थ

महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥
किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो ॥ १० ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ ॥ धर्माधर्मौमहाभागशं
काविरहिताशयः ॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले ॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहा
कर्त्तासउच्यते ॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः ॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १३ ॥ शुभाशुभेषुकार्येषुधर्मा
धर्मैःकुशंकया ॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः ॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाक
र्त्तासउच्यते ॥ १५ ॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसं
सक्तमनामुनिः ॥ कार्यानुरूपवृत्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १७ ॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः ॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्ता
सउच्यते ॥ १८ ॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै ॥ शुभाशुभंत्वाचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९ ॥ जन्मस्थितिविनाशेषुसोद
यास्तमयेषुच ॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति ॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तास
उच्यते ॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि ॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते ॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहा
रमखिन्नधीः ॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते ॥ २३ ॥

स्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाच्चरंस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम
भावयाति ॥ १८ ॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशांतः ॥ नह्यस्यचंद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
जन्मादिषुषट्सुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य ॥ २० ॥ महाभोक्तुर्लक्षणान्याह ॥ नकिंचिदित्यादिना ॥
प्रकृतंप्रस्तुतंप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासंगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते ॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम
शनायाद्यतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अपापअपारिक्रियायांगं ॥ भावाभावैर्लोभम्यपि ॥ ममाविक्षेपासत्यपि ॥ नोक्रामतिनविक्षिपति ॥ २४ ॥ रम्यमप्रदद्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्याग्रोरम्यस्वणदृस्या
रम्यलधनिभाव ॥ २५ ॥ समनुन्यदस्याभोगायसमुपगढ्ाति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयामानोपयामा ॥ चकार प्रागुक्तगुणकवसमुच्चयार्थं ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम
प्यचम ॥ २८ ॥ विरसनिविघातम ॥ २९ ॥ खदपकारशकरापरिष्कृतशस्पभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यशाकुमशक्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकल्पितविकल्पनम ॥ ३१ ॥
मरामप्रदकाद्वावचकराच्छादनादि ॥ परउत्कृष्टदिव्याम्याच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरतिशयानवपूर्णादृपात्मधियामिष्येतिसत्यक्तमितिमा ॥ ३३ ॥

सुखेदु खे क्रियायोगेभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोक्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते॥ २४॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच ॥
रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते॥२५॥ महांतिसुखदु खानियःपयांसीवसागर ॥समसमुपगढ्ातिमहाभोक्तासउच्यते॥२६॥
अहिंसाममतातुष्टिश्वर्यंयादिवाशव ॥ नोपयस्मात्त्रोपयातामहाभोक्तासउच्यते॥२७॥ कट्वम्ललवणतिक्तमस्वष्टस्वष्टमुत्तमम् ॥ अ
धमयोऽत्तिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते॥ २८॥ सरसनीरसचैवसुरतविरततया॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते॥२९॥ क्षा
रेखदप्रकारेचशुभंवाप्यशुभंतथा॥समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते॥३०॥ इदभोज्यमभोज्यचेत्येवत्यक्ताविकल्पितम् ॥ गता
भिलापयाभुक्तमहाभोक्तासउच्यते॥३१॥ आपदसंपदमोहमानदमपरंपरम् ॥ योभुक्तेसमयाबुद्ध्यामहाभोक्तासउच्यते॥३२॥ धर्मा
धर्मौसुखंदु खतयामरणजन्मनी॥ धियायेनेतिसत्यक्तमहात्यागीसउच्यते॥ ३३॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धि
यायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥३४॥देहस्यमनसोदु खैरींद्रियाणांमन स्थिते ॥नुनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते॥३५॥
नमेदेहानजन्मापियुक्तायुक्तंनकर्मणी॥ इतिनिश्चयवानतमहात्यागीसउच्यते॥३६॥येनधममधर्मंचमनोमननमीहितम् ॥सवमत
परित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते॥ ३७॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते॥ सायेनसुप्रुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥३८॥ इत्युक्तदे
वदेवेनभृंगीशायपुरानघ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यातिष्ठरामगतज्वर ॥३९॥ नित्योदितविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिं
चित्॥ इत्येवभावयनिरजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४०॥ सर्वाईहावाक्मन कायचेष्टा ॥ धियाविषयबाधादेवपरित
स्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तानसदु खं सहयेनमिथ्यात्वबुद्ध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५॥ युक्तायुक्तंविहितनिषिद्धंदृष्टानिष्टाचरणरूपेवा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मंचशारीरम् ॥
मनोमननमानसम ॥ ईहितवामादिचेष्टितम ॥ ३७ ॥ सुप्तुसम्यग्दर्शनेनबाधात्सत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसंहरति ॥ इतीति ॥ ३९ ॥ ययाभावनयामहाकर्त्तामहाभोक्तामहात्या
गीचनायासनभवतितांभावनांरामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देहान्तदेहादिपंचकोशानामवस्थात्रयस्यचनिरासननिरजनतामुपेत सर्वपरिशिष्टनित्योदितविमलात्मक
पब्रह्मैवास्तिकिंचित्इतरत्स्यनाकलननास्तीत्येवभावय ॥ एवसदाभावयनभावाभिव्यक्त्याकलनामलक्षयशांतावसयोयस्यतथाविध सन्निर्वाणमेहि प्राप्नुहीत्यर्थ ॥४०॥

हिष्ठसमस्तकार्यजातकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥

अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्क्वचित्किं चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० ब्रतन्त्र यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम नि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद यस्त्वेतेदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्य स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

हेअगइहमसारेयत्किंचिद्भातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यन क्वचित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणंचस देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदेकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसंभावनायोगादितिभावः ॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवांतर्दृढ निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअंतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैषितदाब

चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन स्यमनसोलिंगलक्षणम ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यंतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षाद्यर्थंपरेणबलादपिसंपादिताइत्य र्थ. ॥ सितशुद्धशुभंच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविपादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपंचयन्लक्षणांतराण्यप्याह॥ वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यंतेयथाप्राक्कुंभस्यदुर्वास.शापश्र वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदु.खादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध प्राबल्येनदुःखनल्लिंगमालिन्याभासयो.कदाचिद्दृश्येप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्नतयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ नेराधिपरहाविपानि ॥ निश्चूर्णं चिर्नातम ॥ ९ ॥ भावैर्विभवैरभाविनाशिभ्यांविरुद्धोविपमोपि ॥ सर्वांगत्मिताहङ्काराणाम ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वंदर्शय
न्नदपमनदसार्मिरमुपसहरति ॥ युष्मालोकनेति ॥ युष्मत्क्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाभवत्पक्षमपणयायुष्माआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येलभ्येअस्तमिता
मापदायस्मिन्तुल्यस्तनितयाविधेपरमात्मवस्तुनियोनप्रवर्ततेतधिगस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ भवत्सीतर्हिक प्रथममुपायइतिचेद्विवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेअगद्
स्वरमानाभाक्रूनजननमरणोपलक्षितसंसारसागरमुत्तीर्णपोंडत्तरितुमिच्छो पुरुषस्यमत्सारेनिरतिशयानंदात्मनिचिरमुचितांविश्रांतिंप्रापुमहर्ककदत्जमध्याकिपरमात्मनस्वच
किंकीदृशस्यात्मभार्गकेत्नर्च्छंभोगैश्चकिंस्यादितिनिरन्तराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽभिमतउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयवित्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसेव्यमप्रतिरोधिच ॥ निभृतयोर्जितंस्वच्छंवहतीत्थंमहद्वपु ॥ ९ ॥ भावाभावविरुद्धोपिविच्छिन्नापिमहानपि ॥ नान
दायनखेदायसतांसंस्रुतिविभ्रम ॥१०॥युष्मालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तधिगस्तुनराधमम् ॥११॥
विश्रांतिमाप्नुमुचितांचिरमंगद्ध खरमाकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथजगदिदंचपरचकिंस्यात्किंभोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥१२॥ ॥इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०नि०पू०गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥११६॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु ॥१॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपाल स्वरा
ज्यपरिपालयन् ॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत् ॥ २ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितं ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम् ॥ ३ ॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥ अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम् ॥४॥ पूजितंस्वसभासंस्थंभग
वतंप्रजापतिम् ॥ ॥इक्ष्वाकुरुवाच॥ ॥मांयोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे ॥५॥ भवत्प्रसादएवायभवंतंप्रष्टुमंजसा ॥ कुत स
र्गोयमायात स्वरूपचास्यकीदृशम् ॥६॥कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते ॥अहंकथचविपमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥७॥ विमु
च्येयघनाल्लीनाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥मनुरुवाच॥ ॥अहोनुचिरकालेनविवेकेसुविकासिनि ॥८॥ वितथानर्थविच्छेत्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥ ९ ॥

वा०तात्पर्य०नि०पू०षोडशोत्तरशततमः सर्ग ॥११६॥ ॥ ९ ॥ ॥ कोहंकथजगदितिविचारेणमनिरसनम ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तोविवेकःसंप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषायथा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःप्रागुक्तपदविश्रांतस्तथातविचारंशृण्वित्यर्थ ॥१॥२॥ इतिस्वयसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥३॥ नविवेदविवेकेनवेद ॥ब्रह्मलोकादागतं
मनुस्वपितरम् ॥ ४ ॥ तमप्रथममनुप्रार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मामिति ॥ ५ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ कुतइत्यादिना ॥ ६ ॥ तस्यपरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यभोक्तुःस्वामि
नश्च ॥ कदाकेनरचितमितिप्रश्नस्यार्थः कथ्यते ॥ अनेनमुख्यादिमनाप्यमूलमुपदेशपरंपरासंप्रदायागतमेवतत्त्वयाप्यनतुस्वतर्केणकिंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम ॥ ७ ॥ विमुच्येये
तिकर्मकर्तरिप्रयोगः ॥ ८ ॥ तमतत्त्वापदेशयोग्यतास्वरूपचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथाचमिथ्याजगत असत्स्वरूपमतस्तत्त्वतोनिरूपणम ॥ ९ ॥

ननुसांख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्रायंप्रत्याह ॥ यस्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवसंसर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिंबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा॰स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनत
द्रूपताम् ॥ भूततांपृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतयामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १०॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥११॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥१३॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥१५॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥११७॥ ॥छ॥ ॥मनुरुवाच॥ ॥संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधं सन्नभयब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ कुतःसर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायातत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकेविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्वस्थयानिरहममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममतारहद्रियाविपुकथप्रष्टम्यमिदृष्टतिनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपम्बासादिनापीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआत्मम
पशुद्धात्मदृस्यातन्नात्ममधुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमपिपमतयाविधयचिन्मात्रतद्रूपोगगनादप्यणु सूक्ष्म ॥ ससारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ अडजगतों
नवहिश्चाद्यंगविद्यवेशनस्फुरणमुद्रूपदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदाद्याकारताहेमएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तम्मूलमायारूपेदत्य
प ॥ ११ ॥ आत्मनःकालापवादस्वतारूपपितुकालस्यजगन्नुपसहारस्यानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवोवडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिभाणि

पथिका पथिदृश्यंतेरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवैतेद्रष्टव्याःस्वेंद्रियादय ॥५॥ एतेपुनादरःकार्यं सतानैवावधीरणम् ॥ पदार्थ
मात्रताविश्रान्तिपूर्वंतेयथासुखम् ॥६॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांत करणोनित्यमात्ममयोभव ॥७॥ दे
होहमितियाबुद्धि साससारनिबंधनी ॥ नकदाचिदियबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥८॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानससारबंधनी ॥९॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतयात्मासर्ववस्तुषु ॥१०॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिता ॥११॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकाममहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिका ॥१२॥ तथाप्यवाप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥१३॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौहस्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥१४॥ कुषकोटरसंसुप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजन ॥१५॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहनष्टोस्मीतिवपु
र्व्यय ॥१६॥ यथावारिपरिस्पदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्धनपरिबृंहति ॥१७॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
स्त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्थ सुखीराज्यमिदप्रशाधि ॥१८॥ ॥इत्यार्षेवासिष्ठम०वा०दे०मो० नि०
पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥११८॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥७॥

निकापासरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वजगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्यातमस्यकालवारिधेर्यःपातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्भासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलभ्येप्यात्म
न्यप्रम्भतामात्मशोकदस्याह ॥ कुषकोटरति ॥१५॥ वपुष्यपेदेहनाशे ॥१६॥ परितोबृंहतिकार्यपरपरयावर्धते ॥१७॥ हेपुष्पत्वसकल्पकलंकमुंक्तचित्तमात्मनिसंस्थाप्यस
मूलसमसंसारोपशमेमारभ्यभोगोपयोगितव्यतिभासावशेषाद्युपशांतकल्प समुत्थव्यवहारायवदहद्रियाविस्पदेपितस्याभासमात्रत्वावसत्स्पदमसंस्पंदमिवव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीति
दराज्यप्रशाधिपालय ॥ शाध शादेशस्याधीपूत्वेनासिद्धत्वाद्धेधि ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

वर्ण्यतेपुरुषस्यात्रस्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यांसत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥१॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पंदंतिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासालिंगैरुपलक्ष्यमनुराह॥सर्गात्मभिरिति ॥ विभुरयपरमात्माप्रसवधर्मिण्याअविद्याशक्त्याअविदुष.प्रतिसर्गात्मकैः स्पंदैः क्रीडते विदुष प्रतितुतत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्यासमूलसर्गसत्त्वबाधितत्वात्कूटस्थाद्वयेआत्मनिसदैवतिष्ठतीत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रसर्गात्प्रवृत्तस्यसर्गशक्त्युदयइववैराग्यान्निवृत्तस्यसंहारशक्त्युदयोविस्वरसतएव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्रज्ञातात्मनिजीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मनाविभाव्यमानेतद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पनेदृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिष प्रभाज्वालाप्रभेदायथाकल्पितास्तथाजगद्वैचित्र्यतद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यकल्पितमित्यन्वयः ॥ तमायोग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्यप्रकाश

मनुरुवाच॥ ॥सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम्॥ संहारात्मकशक्त्याथसंहृत्यात्मनितिष्ठति॥१॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदे
त्याबध्यतेयया॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया॥ २॥ चंद्रार्कवह्नितमायोरत्नादीनांयथार्चिषः॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झरा
णांयथाकणाः॥ ३ ॥ तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम्॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदिवस्थितम्॥ ४ ॥ अहोनुचित्रामायेयं
तातविश्वविमोहिनी॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति॥ ५॥ चिदादर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्॥ यस्तिष्ठत्युपशांतेच्छःस
ब्रह्मकवचःसुखी॥ ६ ॥ अहमर्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत्॥ ७॥ इदंरम्यमिदंनेतिबीजंतं
दुःखसंततेः॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः॥८॥ राजन्नभावनास्त्रेणरम्यारम्यविभागिता॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवां
तर्विलूयताम्॥ ९ ॥ अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभोः॥ १०॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापिजगत स्फुटदर्शनंचाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहोइति ॥ सर्वेष्वंगेष्ववयवप्रायेषुबाह्याध्यात्मिकभावेषुप्रोतमंतर्ब
हिश्चव्याप्तमप्यात्मानंयद्यस्मान्नपश्यति ॥ ५॥ कयातर्हिभावनयाआत्मानंदृष्ट्वासुखीस्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेनगरादिरिवब्रह्मणिजगत्प्रातिभासिक
नवास्तवमितिभावयन्नित्यर्थ. ॥ मोहशरैरभेद्यब्रह्मैवकवचयस्यस ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतिवैषम्यकल्पनमितिशेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेनसर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
स्त्रेणरम्यारम्ययो.पदार्थयोर्विभाविताप्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतु.समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेनविलूयताछिद्यताम ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेनबाह्यार्थभावनतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननंचविलूयपरमाकाशादप्यधिकतानवसौक्ष्म्यंसमेत्यतद्बलेनशोकहेत्वलेपेविशोकएवतिष्ठेत्यर्थ ॥ १० ॥

[illegible] पूर्णात्मना अतित्रिभुवनाभोगस्थभूत्वा अधिगत परानंदस्य [illegible]
ऽपुप्रत्यग्रयनविवेकविलासवान्समाधिनागलितवासकल्पनाभास[illegible]समभूमिकायामात्यंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्वच्छिकापु
यस्यतथाविधस्त्रिभागवहिः स्फुरत्सर्वेइत्यापन्नोऽतएवनिरस्तसंसारामयः पंचमषष्ठभूमिकासुचिरायस्थित्वातिसप्तमभूमिकायामात्यंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्वच्छिकापु
गतास्ति शुभआत्यंतिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्वपुर्भवेत्यर्थः ॥ अथवाचतुर्भिः पादैश्चतुर्थ्याद्यास्तस्रोभूमिकाः क्रमेणव
र्णितावाच्या ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥
मुमुक्षुभूमिकाप्तिक्रमपृच्छमानस्यनृपतेः ॥ मनस्यपरतत्त्वोभूमिकाःसमर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यनानन्तमितियथोमभूमिकाभ्यासफलमुक्त्वातदुपायभूताभूमिकाभेदान्वर्ण
यति ॥ शास्त्रेत्यादिना ॥ तथाचसाधनचतुष्टयसंपन्नसद्गुरुसंनिध्यादिमहावाक्यश्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कर्षाउत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएवात्रबोध्या ॥ १ ॥ विचार
शांतिभुवनाभोगाभूत्वाविभागयद्विःस्फुरन्नोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधिगतपरानंदस्पंदश्चिरायनिरामय श
ममममितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्वपु ॥ ११ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेएकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवचयो
गिनः ॥ १ ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभ
वतिपंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृश
स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांतायमुक्तिरेवहकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीतातुर्यावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषय स्यान्नजीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असंवेदनरूपायषष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥
णामननम् ॥ असंगस्यात्मनोभावनानिदिध्यासनम् ॥ विलापनीतस्वसाक्षात्कारेणाज्ञानाविप्रपंचस्यबाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदेनतदाश्रयाऽविद्याप्युच्यते ॥ २ ॥
शुद्धसंविन्मयसमाधिपरिपाकात्प्रथमपुरायआनंदस्तद्रूपा ॥ तादृशादृष्टतिनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्ध पुरुषोबाह्यशब्दादीनाक
णयन्नप्यन स्पष्टमुपलभते तद्वदस्यांभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाब्रह्माकारानुभव
जिज्ञासा ॥ तदाह ॥ आनंदेति ॥ ४ ॥ [illegible] स्थिति सप्तमीभूमिकासैवमयाशमसमसितस्व
[illegible] ॥ आद्यभूमिकाद्वयस्यवक्ष्यमाणरीत्यैकाकारात्षष्ठीतुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवनाजीवनमात्रविशेषेणान्यदस्यभेदएवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमीभूमिकैवतुर्यातीताप्यपरिप्रौढासतीविदेहमुक्ति सपद्यतेसाचजीवतायोगिनांविषयोनस्यादित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्ध्या तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह
तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्ध्या
॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्यवरे अति
प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखंडमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक.क्षयीमर
णादिदुःखभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु

तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित
म् ॥ मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ १० ॥ यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ११ ॥
नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैककः ॥
अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशो
चति ॥ १४ ॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागाम
रेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ १६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइव
क्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसु
खदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ १९ ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्क
र्मक्रियतेनघ ॥ २० ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते ॥ २१ ॥ एकःकर्त्ताचभोक्ताचकइ
वांगोपपद्यते ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतू
लश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्धूताप्रोड्डीयक्कापिगच्छति ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ २४ ॥

क्तानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशंक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अवि
नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानातद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषाम
लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैकःकर्त्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥
देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मैवज्ञानकलापि
कालेननश्येदित्याशंक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ यथाहरस्सुजलधिपुसमुद्रपुवान्छतोयमेकमपस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुपुतत्तरभेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वमस्तुसम्माभस्वभावआत्माएकएषस्फुरतिअत हे अ
गभविलमममनस्त्वबाधेनसथातथाखिसकलनमपुक्भूरिविच्यकलापपरिशिष्टसत्तांशमात्रमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि
पू० विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापकृष्यतेजीवोयथाचोत्कृष्यमुच्यते ॥ अप्रतेभावनेसम्यग्विभज्यमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरतिश
यानंदब्रह्मस्वभावस्यकिपत्कालमज्ञानाज्जीवात्व्यातमाह ॥ यावदिति ॥ साक्षिसत्यानेत्याह ॥ अविवेकनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयात्क्षयबाधम ॥ २ ॥ भोगाशैपस्वर्गनरकादी
रूपतांमितांत्यजेत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगाधिताकृपायांघटकटरज्ज्वांमाघटीभवघटवद्भ्रमोमाभूरित्यर्थ ॥ ३ ॥ तस्याविषये सहघधनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एपाज्ञानफलात्वत सरुज्जातादिनेदिने ॥ दृढिमेतिपलादेवसुखेत्र्युमशालिवत् ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुपुविश्वरूपआत्मासर
स्सुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्तांशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो०
नि० पू० इक्ष्वाकुम० सप्तभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी
वाख्यातावदात्मन ॥ अविवेकेनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयातास्यमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य
ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तयाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसारारघट्टस्यचितारज्ज्वांघटीभव ॥ ३ ॥ इदममाहमस्येति
व्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवंतेअधस्तायांत्यध शठा ॥ ४ ॥ अस्याहमेषमेसोयमहमेवतुये किल ॥ मोहाबुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा
दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलंब्याविलयितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्वपपश्यहे ॥ ६ ॥ यदेवेवचितारूपततयु
द्ध्मरवहितम् ॥ तदेवतीर्णसंसारपरमेश्वरतांगत ॥ ७ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणाद्यघलकर्तुसमुद्यता ॥ तदहंचिद्वपु सर्वकरोमीत्येवभावयेत्
॥ ८ ॥ येपुयेपुपदार्थेपुदृशनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यंचिद्विलासात्मनकृश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णम्रत्योरचेतस ॥ यो
भवेत्परमानंद केनासावुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपभुवनभावयन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ तस्यानूपतम्मूलतादात्म्याध्यासमपित्याजयस्तत्फलसर्वोत्कर्पमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितघवतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपश्य ॥ ६ ॥
तनपूर्णम ॥ ७ ॥ मनुजगत्कर्तृत्वापस्यनास्तिकथपरमेश्वरतामतत्त्वाह ॥ ब्रह्मेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सदा क्रियासत्त्वचित्तात्सुकथमात्मन कर्तृताभावयेदितिचेन्नार्पदोष
आत्मसत्तयैवसवकल्पनानांसत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह ॥ येष्विति ॥ दृशनेपुशास्त्रेपु ॥ ९ ॥ ननुससारतरणेनकोलाभस्तत्राह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशान
दमात्मिरवलाभइत्यथ ॥ १० ॥ यदिब्रह्मसत्तयासमरशून्यताहितदापत्ति यदिनेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यताहिसर्वकर्तृतालक्षणेश्वरताव्याघात तथायदिजगदपिचिद्रूपमेवत
र्हिचिनापिभानात्तभर्वविरत्करण्वनंतेजसरूपानुविद्धमेवहिभासकत्वेजसाभास्यतेननीरूप यदिनुचिदनुवेधायमस्यचिविकारतात्पुपेयतेतर्हिचितश्सविकारतापत्तिः एवममा
त्महपतापिममतोःसगेनात्ममार्गवधाभावात्तनश्नत्तात्सूर्यताभ आत्मरूपत्वेनुमानेनबाधइत्याद्विरोधानिर्वचनीयताल्पनेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हितन्च्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनःस्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम् ॥ भावनाअनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिसधा
नंचरमसाक्षात्कारस्तत्स्वदनुप्रवेशात्तन्नाम्नीसाक्षात्काराभिधायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु
क्तःकथतिष्ठतितदाह ॥ प्रशांतेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थिते. ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनिःशेषवि
कल्पविप्लवःसमःसुखंतिष्ठतीतियायोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपंचयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राट्मानुषानंदपरा
र्वाधप्रात्मोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुतदानंदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदातविषयानंदमीकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ १२ ॥
प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥
मनुरुवाच ॥ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण
योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ २ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव
नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि
राश्रयः ॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ॥ ५ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम्
॥ ६ ॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्त्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥
संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ९ ॥

नात ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्संन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयंत्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बंधहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिवासनासंघादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानंदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानंदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद
क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रंजनरूपातरापत्तिम् ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक
र्तनैश्छेदनैःपूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिप्रतिबिंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्रःअप्रशंसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे
णविशेषणान्वयः ॥ संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजतेबिभेति ॥ रागद्वेषादिप्रदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमत्वतोनारोहतिनांतर्भवति ॥ तस्मात्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ व्यवहारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअस्मे
माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमद्रुराशयःशुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्यावेहाविवाधेनचपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यमार्गितेचनास्ती
त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमावात्यजतुवर्त्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसमाप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप
पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहंभ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वः कामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतां
श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नतीति ॥ क्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या
भजनेनयत्परमपदंज्ञानद्वाराआसाद्यतेतद्यज्ञादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रययहमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ०वा०ता नि०पू०द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशयः ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यद्रुराशयः ॥ १० ॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा
चनवाराजन्वर्त्तमानेपिवाक्षणे ॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशयः ॥ अहंभ्रांतिर्हियंबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः ॥ १२ ॥
सपूजनीयः संस्तुत्योनमस्कार्यः सयत्नतः ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा ॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परम
पवित्रम् ॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग्र्यम् ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मग्र
हययौ ॥ इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यास्थिरोभवत् ॥ १५ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधन
नामद्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू
र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तस्यकस्मिंश्चिदेवांशोभवत्यतिशयेनधीः ॥ नित्यतृप्तःप्रशांतात्मा
सआत्मन्येवतिष्ठति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

तस्यातिशयांत्यसिद्धेभ्यःखेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्वचनीयपूर्णत्वाद्विशेषाभावाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यमणिमंत्रादिसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि
कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंत्वद्वर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्यान्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष
इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्येपरमात्मतत्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्यर्थेएवकारः ॥ तस्यसांसारिकेस्मिन्नंशेकस्मिं
श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तदुक्तमाह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेवस्थितइतिसर्वात्मबुद्धौतेषामानांखेचरादिसिद्धीनांतिनत्वात
तान्ताश्चनस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मंत्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दानभिव्यक्तपूर्वकारणस्येतिव्युत्पत्त्याब्रह्मविद्यामनित्यनिरतिशयानंदएवमुख्यः ॥ आकाशयानादिसिद्धि
मात्रनुभवसिद्धाविति कृतत्वप्रयत्नोत्पादितनिमित्तसपूर्वैवनापूर्वतत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवद्धभिर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिनतेष्वपूर्वतेत्याह॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी
नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनस्वेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्यःकोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ
त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशांतेनचिरंतनभ्रमेणनिर्व
तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व
मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामाब्रह्मरागेणवद्धता ॥ रूपाण्य
वस्थास्तुर्यंचमृगव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानंदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रा
स्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति॥ ५॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र
मनिर्वृतस्य॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम्॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा
देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥ १२३॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश
नैर्विप्रोदुरीहया॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै॥ आद्यविस्पंदजातानितानि
निष्कारणानिवै॥ २ ॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः॥ ३ ॥

स्योपपत्तयेब्राह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रःशूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्वंसात्त्विकब्रा
ह्मणधर्मशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमंगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यातत्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा
धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तॄणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि
अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाभघटादिःस्वोत्पत्तौदंडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति
पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यान्यस्मैलोकायकर्मणेइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व
रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापरस्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेपुसंक्रमेतत्तद्गतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

तदस्पष्टमाह ॥ कार्यकारणभावइति ॥ तथाचोक्तंवार्तिके ॥ वियदस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात् ॥ वियत्संपूर्णतोत्पत्तौकुंभस्यैवंदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्तेषांकर्मा
णां हेतुत्वाज्ञानमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपंसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपंचकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिंविनापुण्यपापेसंकल्पयति
करोतिवा ॥ तथाचोक्तंभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नह्यनध्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चिद्व्याप्रियतइति ॥ देहाध्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥
संकल्पस्यात्मनिसंकल्पितयाविधत्वपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभागवासनादिसंतानेनबंधस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पत्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति
ग्राहकस्यग्राह्यमनुकूलंनाप्रतिकूलंवानुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पाभवति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमत्यागेनतत्साक्षिण्यैकात्म्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावोयमीदृशोजन्मकर्मणोः ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवाः परात्पदात्॥४॥पश्चात्तेषांस्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयोः ॥
आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम् ॥५॥ संकल्पित्वंहिबंधस्यकारणंतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनिःसंकल्पित्वंतदभ्यासपरोभव
॥६॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशांपरिहरञ्छनैः ॥७॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमा
भव ॥ भावनामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव ॥८॥ अजस्रमयमेवार्थंपतत्यक्षगणोनघ ॥ बध्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते
॥९॥ किंचिद्यद्रोचतेतुभ्यंतद्बद्धोसिभवस्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्तेतन्मुक्तोसिभवस्थितौ॥१०॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावर
जंगमात्॥ तृणादेर्देवपर्यंतान्माकिंचित्तवरोचताम्॥११॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ नकर्तासिनभोक्तासितत्रमु
क्तमतिः शमी॥१२॥ सतोतीतंनशोचतिभविष्यच्चिंतयतिनो॥ वर्तमानंचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥१३॥ मनसिग्रथिताभावास्तृ
ष्णामोहमदादयः ॥ मनसैवमनोरामच्छेदनीयंविजानता॥१४॥

मुच्छेदवाञ्छितंतन्मयोभव ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थंस्फुटमाह ॥ माभवेति ॥ यच्छिष्टंसाक्षिस्वरूपंतन्मयस्तदेकरसः ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुग्राह्येष्वनुकूलरागाऽवर्जनीयइतिवैराग्य
वैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययोः स्वरूपंविविच्यदर्शयंस्तयोर्बंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥१०॥
अपकृष्टवर्धीनृपगंधर्वादयउत्कृष्टावधीदेवाहिरण्यगर्भस्तत्पर्यंतात्तद्भोग्यविषयरूपाच्चपदार्थनिचयान्निर्धारितंकिंचिदपितवनरोचताम् ॥ ११ ॥ ननुचैवंपरवैराग्येणभोक्तृत्वाद्य
भावेपिप्रारब्धसिद्धतत्स्नानभोजनादिक्रियाप्राप्तौदुःस्वभत्वात्तत्कर्तृत्वंबंधः स्यादित्येतस्याशंक्याह ॥ यदिति ॥ तत्रतासुक्रियासुमुक्तमतिः कूटस्थात्मनिविष्टमतिः ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ नैव
किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् ॥ १२ ॥ इष्टवियोगानिष्टप्रभावनादिप्रयुक्तशोकेनबंधप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपायः सच
मनसैवनान्यथेत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

१ अहमासिषीत्यपिपाठः.

यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजयेआत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्त्रकि यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्व स्यरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वप्नयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम ॥ विशेषणतत्सकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहभावोजाग्रत्स्वप्नयोर्विक्षेपः अनहभाव सुपुप्तौतन्मूल

॥ १५॥ क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः॥ वार विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमस्यशांतये ॥ १६ ॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच ॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज ॥ १७॥ पाणि पादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति ॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम् ॥ १८ ॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत् ॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम् ॥ १९ ॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम् ॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतत्तीयंविश्वरूपकम् ॥ २० ॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव ॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव ॥ २१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुपुप्तेपुस्थि तंत्रिष्वप्यलक्षितम् ॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक ॥ २२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा ॥ यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते ॥ २३ ॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते ॥ २४ ॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात् ॥ सुपुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥ २५ ॥ शांतंसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि तमिदंजगत् ॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम् ॥ २६ ॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे ॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव स्थोपतिष्ठते ॥ २७ ॥ अथेमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना ॥ प्रबुद्धोपियथाबोधमुपैपिविबुधोपम ॥ २८ ॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम हामौनंव्यवस्थितम् ॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः ॥ २९ ॥

मावरणतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य स्या. ॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्याजाग्रदादिसकरवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुर्यजोयदा दिद्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथस्यात्तत्राह ॥ शातमिति ॥ विलीनंज्ञानबाधितम ॥ २६ ॥ जलविलीनसैधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७ ॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथचित्त.वि शरारुस्यादित्यसभावनामृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महामौनज्ञानबाधितवागादिचेष्टम ॥ इदवक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ २९ ॥

१ आपद्भावादीत्यपिक्वचित्पाठः

बाणभिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चाद्भागेउपगतालुब्धकइतिपूर्वान्वयि ॥ किंपप्रच्छतदाह ॥ मुनेइत्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिभ्रमात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते
ष्वितिशेष ॥ ३२ ॥ अहंकारमयमभिमानप्रचुरम् ॥ चिरसंचित ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अवस्थादशासुम्यनुभवश्रुत्यादिबाध्यत्वात्तुर्यैतराजाग्रदादिदशास्थूलादिदशाघनास्ति ॥ ३५ ॥
सुमधयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायाबाधेचित्तस्यमृतत्वादर्पितद्रुपादेयावस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि
गुणत्राभाव्येनत्रिधाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाद्धनीभावाधिक्याच्चजाग्रन्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्यापूर्वम् ॥ ३७ ॥ गुण
त्रयात्मकमायाच्छरविभिर्हीनम ॥ मनश्चित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायसमनिशौक्ष्यमिवसत्वांशएवानुवर्ततेनरजस्तमोंशलेशइत्याह ॥यच्चेति ॥ रजसाअक्षोभ्यमाणत्वात्स

पश्चादुपगतोबाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमर्दायबाणेनविद्धोमृगइहागत ॥ ३० ॥ कप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी
लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहंकारोव्यवहारेषुक्षम ॥ सर्वाणींद्रियकर्माणिकरोतिहिसखेमन ॥ ३२ ॥
अहंकारमयतन्मेनूनप्रगलितंचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यंनविद्यते ॥ इतितस्य
वचश्रुत्वामुनिनाथस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्येतरादशा ॥ ३५ ॥
निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंत्रयरूपंहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरंशांतंचमूढंचआत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
घोरंजाग्रन्मयचित्तंशांतस्वप्नमयस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढंसुषुप्तभावस्थंत्रिभिर्हीनंमृतंभवेत् ॥ यच्चचित्तंमृतंतत्रसत्वमेकंस्थितसमम् ॥
तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसंकल्पविलासमुक्तंतुर्यपदंतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदैवमुक्ता प्रशां
तचेष्टामुनयोमहांत ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मृगव्याधोयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्रमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशेचित्तेनैमन्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाध्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमपितादृशचित्तसंपादनतुर्यपदेविश्रां
तस्तिष्ठेत्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतिवादिनां
यमविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेस्थैर्यंसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अथिपयासहजीवस्यावस्थात्रयमपचस्यमाययाऐश्वरस्यविपदादिप्रपंचस्यचैवविलयस्यद्वैतभ्रातस्यापह्नवआत्मान
मधिकृत्यप्रवृत्तानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धत्वात्तस्मिन्प्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां
तसर्वोपद्रवरहितंनिरनित्यापरोक्षप्रमशांतैनकम्पतइत्यकममगात्रुमशाक्यमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचप्रविद्याचार्यैरप्युक्त
म् ॥ यपरमेयप्रमाकिमर्थंप्रमाणमितिचस्विद्वत्तुनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधाःकल्पना प्रवृत्ताइत्या
ह ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
र्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥
अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञातःसर्वेषांभुवनत्रयवस्तूनांसारोयेन अतएवश्रीम
त्स्वतःसर्वत.प्रकाशेनशोभमानयद्रसायननिरतिशयसुखममृतंचतन्मयः ॥ अतएवचआसमतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्प.परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ निर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥ केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥ आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥ अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एतावतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकांप्रतियोगिनः ॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततम.सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उच्यंतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अंतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मांतरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्यासक्रमंचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवंति ॥ वीप्सायाप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यकत्वात्तदकरणछांदसम् ॥ १ ॥

पूर्वभूमिकाभ्यासकर्मकथयिष्यन्प्रसिद्धस्तदधिकारिणंप्रवृत्तिशास्त्राधिकारिभ्यांवक्तव्यविनुतौविभज्यतयोर्लक्षणभेदांकिमप्रतिजानीते ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्य पुरु
प ॥२॥ तमार्दौरागादिदर्शविपरीतबुद्धःप्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ ननुसर्वविषयशून्यत्वेनप्रसिद्धनिर्वाणंकियन्नाम ॥ नभोगरागिणांबहुमतमित्यर्थः ॥ उच्चावचभो
गप्रपञ्चात्मसृतिरेवपरम ॥ यथाहु ॥ अपिवृंदावनेशून्येशृगालत्वंसवांछति ननुनिर्विषयंमोक्षंकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवप्रकारेणनिश्चित्यकर्तव्यस्यनित्यनैमित्तिककाा
म्यकर्मजातस्यप कर्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षणंविष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकमपवर्णयितुंतद्दौर्लभ्यमाह ॥ चलेति ॥ यथायाद्योगणकोटिभि मथ्यमानैर्वडवानलकथनादिभिश्चात्यंतचंचल
पूर्वापरार्णवद्वयादरेविहरतांकूर्माणांग्रीवाणामभ्यंतरपितरंगचलनाविप्रयुक्तभयेप्रदित्येषांतःप्रवेशः पुनर्निर्गमाश्वासएव्येयास्तद्वदसत्स्येयानांमृत्युमुखप्रवेशपुनर्निगमनलक्षणा
नोजन्मनामंतकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थ ॥ अथवाक्षाराणवस्यमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकशः कंठच्छिद्रेप्रविश्यनिर्गतापिक्षाराणवरसमेवास्वादयतीतमेवबहुमन्यमा
नाक्षारस्यनक्षीराब्धरसंजानाति अतकस्मिंश्चिदुपलयो क्षारक्षीरार्णवयोर्मिश्रणावसरेतद्धृतयावरलक्षणच्छिद्रेग्रीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनीभू
त्वातदासक्ताजायततद्वज्जीवोपिमाग्विषयरसानेवबहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामंतेग्राम्यवाद्ययोरध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थ ॥ अथवाजन्मोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविधःपुमान ॥स्वर्गापवर्गोन्मुखयो शृणुलक्षणमेतयो ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाण
वरमसृतिरेवमे॥ इतिकृतव्यकताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामंतेविवेकी
जायतेपुमान्॥ ४॥ असारायतसंसारव्यवस्थालममेतया॥ किंकर्मभि पर्युषितैर्दिनैरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तकिंस्या
द्विश्रमणपरम्॥इतिनिश्चयवान्यौत सनिवृत्तइतिस्मृत ॥६॥

येदेवासुरै समुद्रमथनेक्रियमाणयथामथाचलाधारस्यकूर्मभूतस्यभगवत समस्तभुवनाधारावरत्वात्तद्बहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेक्रमप्रथममभृतमुत्पद्यतेइत्यास्वादने
नपरीक्षार्थंप्रवृत्तोपावाअनेकधामनःप्रवेशबहिर्निगमनजन्मनामंतेअंतर्बहिर्वायधैवप्रथमममृतमुत्पन्नंतमेवतदास्वाद्यक्षीरान्नविवेकिनाजायतेतद्वयमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेन
बहिर्मनननिदिध्यासनाभ्यामंतश्चप्रक्षालनस्यविवेकायमप्रवृत्त पुमाननेकजन्माभ्यासवशात्ते अंतरेवबहि श्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानंदमास्वादयतीत्यर्थ ॥ अ
थवाचलयोरर्णवयोर्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्त्तितारविवरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशोसतियथापुरतोनिगमनेपश्चान्निवर्तनेसर्वथैवच्छिद्रावस्थानेवानकापिविश्रांतिस्त
थापात्कनभवसागरपरित्यज्यभवांतरप्रविविक्षोर्जीवस्यनकापिविश्रांति ॥ यथाहि ॥ भक्तेजन्मनिजरामरणादिदु खपरंपराभाविनिवाल्यादिदु खसततिर्मध्यवर्त्तिनिया
मनादृग्भवासवामहदु खमिति ॥ इत्थदु खमयानामनेकेषांजन्मनामंतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेस्या
दिना ॥ विविधाविरुद्धाचावस्थितिर्व्यवस्थाअसाराविश्रांतिसुखहीना ॥ पर्युषितंमुषितपरिणामै ॥ ५ ॥ क्रियाप्रयुक्तैरतिशयैरुत्पत्त्यादिभिर्विकृतिसंस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमि
त्यथ ॥ इतिविचारयनदवस्थासंपादनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

१ इदमधिकमर्धान्तरमाद्‌र्शान्तरस्थपुस्तकपुस्तकान्तरेषोपलभ्यते ॥ २ अशुचिपरिणामैरित्यपिक्वचित्पाठः

उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सङ्गेश्वरोपासनजपा
तस्यप्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागंवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सङ्गेश्वरोपासनजपा दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयानुमोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ परेषा दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस्वस्यचमनसःअनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ तदेति ॥ सज्जनानुशास्तिदान्तिज्ञानविज्ञानसपन्ना त्यप्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ १२ ॥ भूमिकावा न् ॥ १२ ॥ यतःकुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भूमिकावा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराद्धिंधतराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रि
यासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९॥ मनो
नुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥१०॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप
न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु
तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि
चारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपं
डितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मग्रथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोवच कइत्यर्थः ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सतत्रकिंकरोति तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैः प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पंडितानुगुरूनाश्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र विभागज्ञःशिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्यःसन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यंसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६॥

१ कर्मणामितिषष्ठाबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोग्रथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणीप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठःकल्प्यतेतर्हिसर्वंसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

बहिर्लोकमर्यादानुसारेणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेषामतनिवृत्ततादर्शिता ॥ १७ ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यंप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु
सज्जनाभिमतमात्मरहस्यंप्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवंद्वितीयभूमिकांजित्वततस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसंगेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रवि
शति ॥ १९ ॥ यथावदितिश्लोकद्वयेनयथायोगपूर्वभूमिकाद्वयानुसार ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपशांत्यनेनसमाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ अथपि
तत्संसारेध्यानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्यतसूक्तिविभज्यव्याचष्टे ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ बहिरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्थंभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेव
नात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसर्गाभिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ ततः पतत्यसौकांतः पुष्पशय्यामि
वामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ २० ॥ संसारनिंदकैस्तद्वद्वै
राग्यकरणक्रमैः ॥ शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनका
लंनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जंतोर्यथावदेवेयंवस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयांभू
मिकांप्राप्यबुधोऽनुभवतिस्वयम् ॥ द्विप्रकारमसंसंगंतस्यभेदमिमंशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोऽयमसंसंगः सामान्यः श्रेष्ठएवच ॥ नाहंकर्तानभो
क्ताचनबाध्योनचबाधकः ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेषुसामान्यासंगनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितंसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखंवाय
दिवादुःखंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगाः संपदः परमापदः ॥ २७ ॥ वियोगायैवसंयोगाआधयोव्याधयोधियः ॥ कालः क
लनोद्युक्तः सर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयैतिभावानांयदभावनमांतरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योऽसावसंगमः ॥ २९ ॥

मान्यः पूर्वभूमिकासाधारणः ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्ताचेत्युदासीनः ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योबाधकश्चेत्यसंगः ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेषुदृश्येष्वसं
जनमनभिष्वंगः ॥ सामान्यासंगमेवदर्शनांतरेणापिप्रपंचयति ॥ प्राक्कर्मेतिसार्धत्रिभिः ॥ सुखंवाप्राप्यमाणंयदिवादुःखंवाप्राप्यमाणंसर्वंप्राक्कर्मनिर्मितकर्मत्वानभ्युपक्षे ईश्वरत्वात
भ्युपक्षेत्वीश्वराधीनमेव ॥ वाशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनार्थः ॥ २६ ॥ पक्षद्वयेपिममात्मत्वाभ्यासात्तत्र कर्तृत्वानुशासनिर्भीकत्वाकेवनकाचिदपीत्यर्थः ॥ असंस
र्गोपयुक्तमभ्यासमप्यनास्थाहेतुभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यमनास्थाविभावनाद्विशाद्यभ्येनवाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैषासंसर्गसुखायनाम्यस्येत्याह ॥
वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र माटत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्विति विश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकित्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानीक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालंबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमम्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ करामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वादूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थेनापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषामोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफलत्यसंसंगात्तृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका ॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनिष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालाग्रेसलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकंटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृतीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसचयैश्चदैवादंकुरिताचेत्तैवसत्संगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षिताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायाद्ध्यानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतैस्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरंकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअमृताअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त
एषाशुभेच्छासाधनचतुष्टयमध्यवैराग्यलक्षणेनशान्त्यादिलक्षणेनसाधनैर्वांशेनप्रथममंकुरितोऽल्पसंततिमेवांशविचारेणोदयमभिवर्द्धनयेत् ॥४०॥ एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त
रभूमिकाभ्यसयमवसाधयिष्यतीत्याह ॥ एषति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसंहरति ॥ श्रेष्ठति ॥ ४२ ॥ प्रसंगादंतरालेमूढपुरुषयोराम पृच्छति ॥ मू
ढस्यति ॥ आभिजात्यापधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यचोपायांतरेणमोक्षोऽस्तिवानवेतिप्रथमप्रश्नार्थः ॥ ४३ ॥ आरम्भू
मिकाभ्यप्रवराक्षेत्रानारयाभावारेकद्वित्र्यादिरूढस्यशायाम्मृतस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोद्गमत्यपाविचारेणोदयंनयेत् ॥ तमेवानुदिनयत्नात्रूपीवलइवांकुरम् ॥ ४० ॥ एषाहिपरिम्रष्टांतरन्यासांप्रसवैकभूः ॥ द्विती
यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्ततः ॥ ४१ ॥ श्रेष्ठासर्वगताह्येषातृतीयाभूमिकात्रहि ॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥ ४२ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥ मूढस्यासत्कुलोत्थस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच ॥ अप्राप्तयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत् ॥ ४३ ॥ एकामथद्वितीयांवाव्य
तीयांचतरांचवा ॥ आरूढस्यमृतस्याथकीदृशीभगवन्गतिः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातताः ॥ या
वज्जन्मांतरशतैः काकतालीययोगतः ॥ ४५ ॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ वैराग्यभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयः ॥ ४६ ॥
ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिणः ॥ ४७ ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥
ततः सुरविमानेषुलोकपालपुरेषुच ॥ ४८ ॥ मेरूपवनकुंजेषुरमतेरमणीसखः ॥ ततः सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते ॥ ४९ ॥ भोगजालेप
रिक्षीणजायंतेयोगिनोभुवि ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥ ५० ॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिताः ॥ तत्रप्राग्भाव
नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधाः ॥ स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरंभूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

तःस्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्यप्राबल्याभ्युदेतीतिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरम
तइत्यथाद्गम्यते ॥ दुष्कृतचनिमात्तनानुवाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोऽस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुषंगिकंतु स्वभोगाभिप्रायवा ॥ स्व
र्गिणामविचारीरमानचांदेदु खसहस्रत्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वयः ॥ योगिनइतिजात्याख्यायांबहुवचनम ॥ ५० ॥ यो
गमचति ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसइतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताइति ॥ परिपतंत्यारोहंति ॥ ५१ ॥

---

१ इतआरभ्यसपद्मद्यत्यतसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेअन्यःपाठउपलभ्यतेसचमूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिराततः ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोवितामथमाभवत् ॥
॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगतः ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललि
खितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्य
र्थ. ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजन
व्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्त्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्व
चित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वप्रथमभूमिकायाशुभेच्छायामंकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्याविका
सितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थ ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानांनिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानांकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्र
सिद्धोदेवलोकादिभोगोपिशुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनासंभरणेनाधःपातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यां दृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ सममसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसंभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखंडाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थींभूमि
कामितागताःसंतःसर्वंजगत्सममानंदैकरसंपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकसत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्य
ते ॥ पंचम्याभूमिकायासुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्ततत्साम्यंदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूतःसुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापि
प्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखंडस्यकेवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्वभाव
प्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ लीङर्थफलव्यापारांशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापारांशप्रतिकर्मत्वान्मृदुंपचतीतिक्रियाविशेषणेप्वि
वात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापारांशमात्रप्रविलीयतइतितिङंतप्रकृत्योच्यतेउदपेषंपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सता।चित्सतातरवशेष ॥ सुपुप्तमितिपदगीणनामपस्यास्ताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुपुप्तस्थानएकीभूतःप्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्वात स्यासुपुप्तपदनामतेत्याशयेनाह ॥ सुपुप्तेति ॥ आनन्दमयाहानन्दभुगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्यानन्दास्वादनसाम्यादपितन्नामतेत्याशयेनाह ॥ अतर्मुखतयेति ॥ ६४ ॥ चिदाभास अस्यताच्छिन्नस्वतःप्युत्थानवासन सन्नित्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुपुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणान्याह ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥ द्वैतवदैक्यस्यापिसम्यांतरव्यावृत्तकस्यात्वात्तदुभयवर्जित ॥ तथात्वमिकत्वहृदयपथिसर्वसदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यन्तेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धपृवशा(।ापनिर्वाणामुक्त ॥ यथाविपरीपःअनुपर्शाणापिनज्वलमीतिनिर्वाणःजडजगरस्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनाख्यानानन्दस्वभावेनत्वन्तर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्यादि

मत्तावशेपएवास्तेपचमींभूमिकागत ॥ पंचमींभूमिकामेत्यसुपुप्तपदनामिकाम् ॥६२॥ शांताशेपविशेपांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ग
लितद्वैतनिर्भासमुदितोंत प्रबुद्धवान् ॥६३॥ सुपुप्तघनएवास्तेपचमींभूमिकामित ॥ अतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥६४॥
परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यांक्रमात्क्रमतिभूमि
काम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहनाप्यनहकृति ॥६६॥ केवलक्षीणमननमास्तेऽद्वैतेऽस्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथिःशांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभाव
न ॥६७॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुम्भइवांबरे ॥६८॥ अत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुम्भ
इवार्णव ॥ किंचिदेवपसपन्नस्त्वथवैपनकिंचन ॥६९॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्ततातूक्तासप्तमीयो
गभूमिका ॥७०॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्ताकेश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ केश्चित्प्रकृतिपुंभा
वविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥७२॥ नित्यमप्यपदंक्वापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रो
क्तामयातवरघूद्वह ॥७३॥

र्मापरूपस्यसंसारदशायांकदाप्यप्रसिद्धत्वेनांकिंचिद्रूपेणपरमाश्चर्यरूपेणसपन्न ॥ वास्तवदृष्ट्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिमीढावेत्तसिद्धमु क्तेरितिसप्तमीसापरिपीढाविषय.स्यान्नजीवतामितिप्रागुक्तेस्यथ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ मथजीवन सप्तमीभूमिकैवनास्तीतियोगिमानसा नुभवमप्यनापिनरपानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्वितितस्यासर्वभूमिमप्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरश्लोकपसनीयत्वोक्तिविरो धाच्च ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतचतुर्थमन्यन्तइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदांतिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुसोर्भावःअविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययो गिभि ॥ अन्यैर्जैमिमिसात्वतमाहेश्वरबुद्धार्हदादिभिःस्वर्गोवासुदेवोमहेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवसुखमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पैर्नानाभेदैरन्यथान्यथाभाविते त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामनभ्यंतर्हिकथमुपदिश्यतेतत्राह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाद्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशनाभ्याशसनशस.प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थ ॥७६॥ सायावन्नविजितातावत्तदाक्रांतासुक्षुद्रसासारिकसपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टुमपिकोनामसुभट समर्थोयोद्धेत्यर्थ ॥ प्रश्न.स्पष्ट ॥७७॥७८॥ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥ विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानीद्रियाण्येवोग्रा कोपना.कलभा शावकायस्या ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृहितसाधनयस्या ॥७९॥ प्रख्यातौदंतौ दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमदंदर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी॥ ७४॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी॥ सा चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी॥ ७५॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा॥ ७६॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चतारणभूमयः॥ ७७॥ कथंनिहन्यतेचैषा क्वचैषारमतेचिरम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी॥ ७८॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासकारिणी॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी॥ ७९॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥८०॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ॥ ८१॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणान्जीवसंचयान्॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा॥ ८२॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः॥ धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहेलया॥८३॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत्॥ यावद्वास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते॥८४॥ तावदुग्राकुसंसारमहाविषविषूचिका॥ एतावानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः॥८५॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥ प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेविमलाकृतौ॥ ८६॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः॥ ८७॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोवृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभाविततृष्णाभवतिकिंत्विदमित्यलब्धतयादृष्टइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ ससारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णातावदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्ष कथवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुपापराधमलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथनानुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवांकुर.सवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितापिसंवेदनशस्त्रेणैवच्छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुरिताव्याप्त ॥ दीनताभोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमभ्युत्थापयति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ सुष्ठु असंवेदन स्वसंवेदनतदनुकू
लानिरोधयत्न प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यांतस्तूष्णींनिर्व्यापारतयाआसनम् ॥ ८९ ॥ तत्राभ्यासकालेसावधानतारूपपरिपाककालेत्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिव
स्वतएवसंपद्यतइत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ नामनर्थकारिणीमिच्छामत्सीं प्रत्याहारलक्षणेनबडिशेनाकृष्यनियच्छतवशीकुरुतेतिसर्वान्प्रत्युपदेशोक्तिः ॥ ९० ॥ ननुभावकल्पना
स्यामाकस्मात्किरीतिबहुशास्त्रयात्रामिदानीमिच्छात्यागाभिन्नकथमुच्यतेतत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगश्चित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलाभस्थैर्यमितिकल्पनमाहुरि
त्यर्थ ॥ भावनस्मरणम् ॥ ९१ ॥ संकल्पएवसर्वानर्थमूलमितिभावनाशब्दानामप्ययमेवाभिप्रायइत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथंतर्हिस्मृतिसंकल्पपदयोःपर्यायतातत्राह ॥
तत्रेति ॥ ९२ ॥ संकल्पअननुभूतमपिभाव्यतइतिविशेषात्पर्यायत्वपिभूमिकाभेदसुखिर्हैयत्वेनकश्चिद्विशेषइत्यभेदोभवविवक्षितइत्याशयेनाह ॥ अनुभूतानिति ॥ ९३ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी ॥ असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवाङ्कुरावली ॥ ८८ ॥ इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम् ॥
स्वसंवेदनयत्नस्तुतूष्णीमेवातरासनम् ॥ ८९ ॥ अवधानविनिर्मुक्तसुमंशवशतंयया ॥ तांप्रत्याहारबडिशेनेच्छामत्सींनियच्छत ॥ ९० ॥
इदमेस्त्वितिसंवेगमाहुःकल्पनमुत्तमाः ॥ अयंस्याभावनयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते ॥ ९१ ॥ स्मरणंविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः ॥
तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते ॥ ९२ ॥ अनुभूतानानुभूतांस्मृतिंविस्मृत्यकाष्ठवत् ॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यगूढस्तिष्ठमहामते ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरंश्रेयःसकिमंतर्नभाव्यते ॥ ९४ ॥ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम् ॥
परमंयत्रसाम्राज्यमपिरामतृणायते ॥ ९५ ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापांथस्यपादयोः ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्पंदःस्वकर्मसु ॥ ९६ ॥
बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनंपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता ॥ ९७ ॥

र्भापरमकारुणिकोवसिष्ठ सर्वमनानांविषयसंकल्पत्यागविनामोक्षोनसिध्यतीतित्यागएवावश्यकार्यइतिसमयवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापिदृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबा
हुरिति ॥ विरौमिऊर्ध्वं स्वरेणपुनःपुनराक्रोशामि ॥ एवंक्रियमाणमप्याक्रोशंबधिरइवसुममसदृशचकश्चिदपिजनोनशृणोति ॥ शृण्वत्स्वपिचश्रवणफलादर्शनादुक्तिः ॥ अ
संकल्पेकिमर्थनभाव्यतेनचिमृश्यतत्फलत्यनापर्यवसितक्रियतेनहिमंदमध्यमाधिकारिणांसम्यग्ज्ञानमंतरेणार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९४ ॥ तूष्णींसर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुंसा
तत्तादृशंपरमंपदंप्राप्यतेकिलेतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ परमंहैरण्यगर्भातमपिसाम्रा
ज्यसुखंयत्रभूमानंदतृणवत्तुच्छतामापद्यतइत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ननुसर्वथासंकल्पत्यागेदेहस्पंदादिसिद्धेर्व्यवहारलोपेकथंजीवनंतत्राह ॥ गम्येति ॥ यथागंतव्येस्वगृहादिदेशएवै
कनिष्ठाअविच्छिन्नचित्तवृत्तिधारायस्यतथाविधस्यपांथस्यपादयोर्विगतसंकल्पएवगतिक्षणस्पंदोभवतितथायोगिनोपिविनैवसंकल्पपूर्वाभ्यासवशान्मायिकादृष्टवशादेवानिषिद्ध
स्वकर्मसुस्पंदोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

कयादृष्ट्याअसकल्पनभवेत्ताम् आह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम् ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी
वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तविद्याह्रु खसयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्यै
च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ यथास्थितस्वरूपावामौयथास्थितस्थितेरेवो
चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शितःसर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वचनिष्कृष्य
करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रातिर्भ
करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रातिर्भ
रद्वाजोत्सुकोक्तय. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतावत्पर्यन्तंश्रीवसिष्ठरामसवादश्रावयित्वारामविश्रातिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानंदपूर्णात्मनिविश्रां

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८ ॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम् ॥
योगस्थःकुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९ ॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो
॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृतः ॥ भावयञ्छ्वदंतःस्वंकार्यंकर्मसमाचर
॥ १०१ ॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यते ॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर ॥ १०२ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसा
रंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥
सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः ॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहा
णामधीशः ॥ २ ॥

तूर्ष्णींभूतंगुरुश्रीवाल्मीकिदृष्ट्वायापिस्वयतत्रविश्रात्यलाभादयेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाज·पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणाकुलाग्र्योऽसौश्रीराम.वरमुनि
नाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणचिरतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासुःकिंचिदपृच्छत् ॥ अथवाएतावतैवोपदेशेनशां
तसर्वसदेहमोहःस्वयसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेषः ॥ १ ॥ ननुसमानेप्रथश्रवणेत्वयास्वस
देहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितेकुतोनावधार्यतेइतितुनाशक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावः
सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुप्रवृत्तः अहं
त्वनाथज्ञएवमुमुक्षुरल्पतरसाधनसपन्नइतिमहदंतरमितिभावः ॥ २ ॥

एवंपृष्टो वाल्मीकिः प्रश्नद्वितीयकाटिमकथाशेषेणसमर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपात अखण्डाकारमाश्रयजन्यचित्तवृत्तीनित्यनिरतिशयानन्दालतत्त्वा विभावस्तद्वशात् यथासम्प्रदायटनलक्षणाम्भेपणरुक्मामलचिह्नन कुण्डलिन्या सुषुम्नामार्गेषट्चक्राणिभित्त्वाब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेनशिवशक्तिसंयोगलक्षणोयोगशास्त्रप्रसिद्धोवा ॥ यस्तुमत्प्रशाम्भवसिद्धागुरो शिष्यानुग्रहातिशयेनस्वदेहस्थकाशिष्यदेहप्रवेश्यतदीयनाडीपरिशोधनद्वारातत्कुण्डलिन्या समचक्रपुरचारणेनसत्त्वभुवनसमाचारापरोक्षप्रदर्शनरू प शक्तिपात मनहाविवक्षित ॥ श्रीरामस्यस्वयमीश्वरस्यसाधनपाव स्वत सिद्धतयातदनपेक्षणात्तेनलोकोपकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्ध स्वस्वरूपेजागरितोविकसितश्च ॥ ४ ॥ विभागउक्तानुक्तार्थविवेचनम् ॥ आदिपदाद्वाक्यार्थपर्यालोचनमामयसते ॥ तदयाभिःपरिपाटीभिमनोबुद्ध्यादियाविम्यापरिविवर्जित ॥ आनन्दामृतेनपूर्णोऽसम प्राणायस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वावसिष्ठस्यवाक्यंवेदान्तसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानोराम कमललोचन ॥३॥ शक्तिपातवशो न्मेषप्रस्फुटामलचिह्नन ॥ मुहूर्तमासीद्बुद्धश्चैतन्यानन्दसागर ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जित ॥ आनन्दामृतपूर्णासुरोम स्फटिकलिंगक ॥ ५ ॥ महासामान्यरूपत्वाच्चिद्व्यापकतयास्थित ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथ ॥ ६ ॥ नकिंचिद्वेसंपन्न शिवे परिणत पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ अहोखलुमहाश्चर्यंराम प्राप्तोमहत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायक ॥ मूढा लब्धाश्चकिंचिज्ज्ञामादृशा कचपापिन ॥ ८ ॥ क्वचब्रह्मादिभि प्रार्थ्यादुर्लभारामसंस्थिति ॥ अहोमुनीश्वरगुरोकथंविश्राम्य तेमया ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेर्त्रायतेतद्वदाशुमे ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितोवसिष्ठवाक्यानुगत निरूपितम् ॥ धियाविचार्यानुपरान्तशस्त्रोमयापितादृक्कथनीयमत्रते ॥ १० ॥ अविद्याया प्रपञ्चोयनास्तिसत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचय तिविबुधाविवदत्यविवेकिन ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र मत्यक्तिनस्तद्रूपत्वसंपत्ते ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतयापूर्ण स्थित ॥ सएवास्यनिरतिशयानन्दाविर्भावइत्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्ट गुणानामष्टसंख्यानामणिमादैश्वर्याणांतृणप्रायामनोरथालिप्सायस्य ॥ ६ ॥ शिवपदेनिरतिशयानन्दवस्तुनिपरिणतएकरसभूत संपन्न ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणोरामस्यश्रव णादमात्रतानिमृषवण्यमदमध्यमाधिकारिणांचित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थात्रयविवेकद्वारा प्रविलापनाविमननोपायांश्चवक्तुतदवतारहेतून्भरद्वाजीतस्वस्यादीनरिष्टनेम यभगवान्वाल्मीकिर्वर्णयति ॥ भरद्वाजउवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेर्मोहवारिदन्तिशय ॥ ९ ॥ एवंपृष्टोवाल्मीकि श्रुतपर्यालोचनावर्तनमेवप्रथममाहत्ति रसकृदुपदेशादितिन्यायसिद्धमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्कृत्स्नानुभवानुकूलमवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेश्रणित्यर्थ ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेवम पञ्चस्यासत्त्वंचविद्वेतसामान्यचबुद्धिमनावाङ्कुशक्यमित्याह ॥ अविद्यायादित्यादिना ॥ ननुमर्पञ्चस्याविद्याकार्यत्वचेत्किमर्थंवादिनोविवादसमाह ॥ विवक्षतीति ॥ ११ ॥

विशदोविशुद्धचि मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवाद्वैतेनहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपचेत्यादिना ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधःमध्येपिचित्तत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसारःस द्रैवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्र.प्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्जा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्तिता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थासन्मनीपिणाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्यामृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंबसंविदः ॥ १७ ॥ तावद्रूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदंसखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौलयम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ वहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यांतुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्जगदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तःस्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

पन्निपतित उपरितुर्यदशायांतुतिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्दुस्तरंगविक्षेपप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्वेनमध्येप्यसत्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्तमिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानिर्यांतु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवान्शिष्यस्यमज्जननिवारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजंदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिर्भ्रांतिवासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्धेतवोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशेषः ॥ तस्यावर्त्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पादौगवत्तेतेद्गतिविपरिणामनानुबध्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतत्समनंतरं सन्निहित अनथपातालेमृत्युमुखेप्रवेश केनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥ परितःसमुद्रमज्जननवासरयकतसानवसमुद्रेमज्जेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ संसारस्तिष्ठतिसपरामस्यतत्त्वमोधाद्वतोममनुनगतद्गतिशोकहेतुमोहवारयति ॥ कस्त्विमिति ॥ अतंद्रिताविवेकात्ममापन्न ॥ २६ ॥ यरापक्षतेप्यकप्रतिपादयति ॥ इदसर्वयदयमात्मेत्यादिविवेकानाद्गत्यर्थ ॥ २७ ॥ येषामज्ञानमलितान्मालाम्मतिमस्तणोजमदाकारविष म ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिद्यामोह कथदृश्यमेतमाह ॥ तस्येति ॥ विडंबनमज्ञचेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येषांनुनतथा तेषामवि चारदारितात्मनाजलेपुस्थलबुद्धिमदनात्मस्वात्मतामानेरित्याह ॥ तद्येति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसंशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसंशयस्तथाकल्पितभेदेष्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनंतरं ॥ ततश्चानर्थपातालप्रवेशः केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज सिकिंहतग्रहस्ताराब्धिर्वाचिषु ॥ २५ ॥ कस्त्विप्रतिगतः कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतंद्रित ॥ २६ ॥ तत्त्वमेषयदात्मेतिजगदेतत्प्रचक्षते ॥ ततोन्यःकस्तवातीतोयस्तातविषयःशुचाम् ॥ २७ ॥ यालान्प्रतिविवर्त्तोयंब्रह्मणस्सकलंजगत् ॥ अविवर्त्तितमानंदमास्थिताःकृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनःशोचत्यकस्माच्चप्रहृष्यति ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब नम् ॥ २९ ॥ तद्यस्तमिदंतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुसंशय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयं जगत् ॥ स्थितंयदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्संभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावास्स्या नानामम्मोपरम ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितांभोगपरमेशंजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

स्वपिसंशयोममदृत्यथ ॥ ३० ॥ यदापरमाण्वादिमयजगद्वादिरीत्यापिविवेकिपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगद्वादेदूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो नष्ट ॥ तन्मतेपरिहारतनात्मत्वेनतन्नाशेआत्मनाशाभावादित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्रियनाशाद्धिशोकप्रसक्ति सप्रियोयदिसत्सदाननस्यत्येव यद्यसत्तर्हिनस्थितएवेत्युभयथापितन्ना शासिद्धनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सस्थानानामायिकसन्निवेशविशेषाणाम् ॥ ३२ ॥ ननुयदिमायिकमेवदेहादिसस्थानंतर्हितदेवद्वारास्मिकोपदर्शितमायावदु दासीनंतटस्थभासतांशोकमोहदुःखाघनर्थसहस्रदानेत्वस्यकोहेतुस्तमाह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिकोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेकपुरासंचित पुण्यपापप्रवृत्तिलक्षणउत्साह एवपरमपुण्यपापाख्यस्तद्धेतुरस्ति तस्मादेवायमायिकोदेहादिरस्तद्भोगायविषतांविषवत्स्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्रवणशतशोप्युपदिष्ट पापवशादनवरिमारोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुग्रहायसंभरित सम्यग्भृतभोगोभोगवत्त्वमाध्यमार्धनारीश्वरादिवेषोयेनतम ॥ ३३ ॥

प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्के ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुंत्रिलोचननीलकंठं
॥ ३४ ॥ सत्वचित्तप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुंत्रिलोचननीलकंठं
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिसमस्तसाक्षितमसः परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुद्दामस्यतमसइमाप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिंजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्येंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्यतेनात्मदर्शने
नतवप्राक्तमोघ्नाबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्विभातुप्रभातप्रायावगच्छतु ॥ ३७ ॥ ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
त्यसदाचारतपःकर्मायत्ननपुरुषप्रयत्नानांप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्साधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यतेतत्राह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनंतत्वा
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यत्वदिकृत्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्विहायेतिभावः ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो

साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति ॥
दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम् ॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥
इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाद्ध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥
समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव ॥ ३७ ॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा ॥
॥ ३६ ॥
महेशानुग्रहादेवप्राभव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम् ॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्वचैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी ॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमाहिता ॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिंनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृताशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरुः क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलं क्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ यद्यस्याःसकाशादियसर्वासामग्रीद्वंद्वपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरणत्याशामर्थावामोमाहमयोत्साहएवयुक्तोनत्वमरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो
नतमद्दाराजस्यवतसामग्रासम्पत्स्यत्वत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नापिधनभृत्यादिसामग्रीसपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपूर्ण्यापरिपा
लनदूरंनिवदिशिष्टपरिपालनादिकायमात्रामाभवन्तमुमस्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षातरूपायामापदितदुत्तरणेस्तुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी
एन्तवत्पसामग्र्यासत्वामवाधावयिष्यत्यवेत्यनुमापसात्साह पुण्यसामर्थ्यमनेनप्रथमभवर्वेतित्याशयनाह ॥ बाधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्दूपवद्दूनपुण्य
रथवअर्नोपनयाह ॥ द्विपद्दूनेति ॥ सफिरागपण्यवधकभवत्तरभावनुमुद्धृतमोक्षोपपुन्नमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमायमृताप्यायितानांधि
हभरद्वाजमाहत्वविवेकनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥
अल्पनत्वोजनःशोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते॥ ४३॥ बोध पुण्यपराधीन प्रयत्नबहुजन्मभि ॥ अनुर्मायतधीरपुर्जीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४॥
द्विपद्दूनेनयनैवकर्मणायधइदग ॥ सुद्धद्दूतेनतनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मसंवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव
भूतानांदवानलममेचयत॥ ४६॥ मर्गंसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव॥नेप्यसंयदिमसारचक्रावर्त्तभ्रम शमम्॥ ४७॥ तावदेतद्विक
स्पात्यमिटयावद्दर्शग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरुल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकावलव्यत ॥ निर्वाहयतुसंव
त्वांप्रज्ञायशिरसगुरा॥ ४९ ॥ नजातुनविगण्यतेगणनासुगरायसाम्॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो
लामहारात्रमिदजगत्॥ क्रीड्यतेपद्मिधे ब्रेखे मरवंकिमितिखिद्यते॥ ५१ ॥ सृतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहंतिच ॥ जगतिबहुपर्यायं का
लएवकुतूहली॥ ५२॥नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येपुप्राकम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥
विपन्नावशांनिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असचयरितिभूतकालोमविशक्षित ॥ ४६॥ पुण्याजनोत्तरवैराग्यसाढर्ययत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेदति॥ब्रह्मण प्रणयीभवणायुपा
धेप्रवण्पासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्द्विपद्दा ब्रह्मरणपिना ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूल कूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक
रणाविवषदाष्टपिधायक ॥ एवशाकधित्वापावद्वित्मकद्दस्यहाटमतावधप्रायष्टिरेकत्वनिर्वाहयतु ॥४९॥ हर्षशोकयोस्तरंग शुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष
णाशलाम ॥ इदमनर्भावमातम ॥ पद्मभिभेदापद्मभेदात्कामापरिपद्मभेदापद्मिधे ब्रेखेदोलायामे क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकमकाद्धनुमणिविगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तु
कमत्वकपणिल ॥ महिक्रीडार्कीनुकर्कम्पितेपुपराधसयागवियोगेपुसदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडार्कानुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादे सवप्राणिशरीरादिबस्फात्स
शनत्वापपर्यायमन्वेननरवरपभाकम्पनवतिनिश्चित्स्यतमाहताधिमानत्यागेनशोकसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोदर्शनम् ॥ नकश्चिसद्विषयाविशेषभमःमक
भमपर्मीपनमविरुद्धइत्यर्थ ॥ कालक्षणस्यभोगिनःसपस्यप्राकम्यबलात्प्राकम्यात्यवहारोभक्षणतत्कर्मभूतपुजंतुष्वप्ये ॥ ५३ ॥

दुष्टस्यकालस्यगोचरा अनुभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप
त्तौयंनंचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेष· ॥ मनस्वीविवेकी
॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम् ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन
त्वात्परममगलमितिभाव. ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्वित्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिडी

स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥ स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
यः ॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय॥चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥५७॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत्॥५८॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
त्परोरिपुः ॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना ॥ ६० ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि ॥ ६१ ॥ संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः ॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये॥६२॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥ तवोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात्॥६३॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तथैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलितंतत्रतत्रोक्तंपिडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः
पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रंथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिडीकृतनिष्कृष्टश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रंथवि
शेषणम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमगलार्थंनमस्यति ॥ संहृतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुप्रतिजानीते ॥
कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माण्डूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्ममतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्ध्याप्राक्प्रख्यातमिदा
नीकथनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥